

8/891.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCADIK KÖTET.

231.

(668., 669., 670. SZÁM) -673 ig

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCLXVIII.

	Lap
EGY BUJDOSÓ NAPLÓJA. — Vargha Zoltántól _ _ _ _ _	1
«PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI». (I.) — Pukánszky Bélától _ _ _ _ _	34
A TÁRSADALMI FELEMEIKEDÉS PROBLÉMÁJA. — Dékány Istvántól	54
A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (II.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól _ _ _ _ _	90
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Őszi színek.</i> — <i>Sziv.</i> — <i>Két nap . . .</i> — <i>Hóvirág.</i> — <i>Én!</i> — Falu Tamástól _ _ _ _ _	111
SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert köszöntése.</i> — Herczeg Ferencről.	
2. <i>Madách és korunk.</i> — Kornis Gyulától _ _ _ _ _	113
IRODALOM. — 1. <i>A lángelme lélektana.</i> — (Boda István: <i>A genie lélek-</i> <i>tanához.</i>) — Mitrovics Gyulától.	
2. <i>Egy felesleges «Ember tragédiája».</i> — (Madách Imre: <i>Az ember</i> <i>tragédiájának egy új kiadása.</i>) — Kardos Alberttől _ _ _ _ _	121

DCLXIX.

TISZA ISTVÁN TÖRTÉNETI TÁVLATBAN. — Barabási Kun Józseftől	129
A FALU MEGISMERÉSE. — Bodor Antaltól _ _ _ _ _	139
MAGYAR PARLAMENTÁRIZMUS. — Tihanyi Lajostól _ _ _ _ _	159
«PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI». (II.) — Pukánszky Bélától _ _ _ _ _	173
A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (III.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól _ _ _ _ _	189
ARIOSTO HÁZÁBAN. — Radó Antaltól _ _ _ _ _	209
A NEMZET EGY. — Költemény. — Szathmáry Istvántól _ _ _ _ _	224
SZEMLE: <i>A világ nyelvattasz-munkálatai.</i> — Papp Istvántól _ _ _ _ _	226
IRODALOM: 1. <i>Zilahy Lajos új regénye.</i> — (Zilahy Lajos: <i>A lélek</i> <i>kialszik.</i>) — Kéky Lajostól.	

	Lap
2. <i>Két költeménykötet.</i> — (Gyököcssy Endre: <i>Hiszek.</i> — Petri Mór: <i>Magyar szonettek és egyéb versek.</i>) — Hajdu Zoltántól.	
3. <i>Francia nyelvű könyv Justh Zsigmondról.</i> — (Magda Gálos: <i>Sigismund Justh et Paris.</i>) — r. r.-től — — — — — 246	246

DCLXX.

AZ ETIKAI ELEM ARANY JÁNOSNÁL. — Kapi Bélától — — — — —	257
FILOZÓFIA A BALLADÁBAN. — Sebestyén Károlytól — — — — —	269
NOVELLA- ÉS REGÉNY-IRODALMUNK A BACH-KORSZAKBAN. —	
Szinyei Ferentől — — — — —	285
MARXIZMUS ÉS LENINIZMUS. — Bonkáló Sándortól — — — — —	295
A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (IV.) — Gesztelyi Nagy	
Lászlótól — — — — —	322
KÖLTEMÉNY. — <i>Az erdő.</i> — Lőrinczy Györgytől — — — — —	359
SZEMLE. — <i>Báró Nopcsa Ferenc.</i> — Lambrecht Kálmántól — — — — —	361
IRODALOM. — 1. <i>Csathó Kálmán új regényei.</i> — (Csathó Kálmán: <i>Első osztályon.</i> — <i>Kluger és Társa.</i>) — — kys-től.	
2. <i>Oláh Gábor regény-trilógiája.</i> — (Oláh Gábor: <i>A táltos fiú.</i> — <i>A Szárnyas Ember.</i> — <i>Új evangélium.</i>) — Kéky Lajostól — —	373

EGY BUJDOSÓ NAPLÓJA.

— Részletek Bizáki Puky Miklós 1848/9. évi magyar kormánybiztos életéből. —

A múlt év őszén egy újságcikk révén¹ az érdeklődés előterébe toltult egy már-már elfelejtett név: a Puky Miklós neve. Teleki László, a titokzatos körülmények közt tragikus véget ért nagy magyar politikus, meghitt barátját, Puky Miklóst, tette örökösévé; de az önzetlen férfiú a vagyont visszautasítván, csupán Teleki bizalmas természetű iratait tartotta meg és néhány jelentéktelen emléktárgyat.

Puky Miklós a maga korában nevezetes ember volt; a család bizalmából néhány irat áttanulmányozásához hozzájutván, változatos életéről sok érdekeset mondhatok el.

1806 nov. 5-én született Káván, Pest vármegyében, abban a kis cserhádi faluban, mely Vargha Gyula fénén került az irodalomtörténetbe. Atyja, Bizáki Puky Simon földesúr, csillagászzal, fizikával, meteorológiával tudományosan foglalkozó, de hirtelen haragú s külön ember volt, és így feleségének, Roffi Borbély Borbálának, mint a család történetírója, Magyary Kossa Sámuel írja,² nem volt valami boldog élete. Ebből a frigyből származott Miklóson kívül még Puky Amália, Horthy Istvánné, Magyarország kormányzójának nagyanyja.

Puky Simonné 1815-ben meghalván, Miklós fia, — ki naplójában feljegyezte, hogy otthon sohasem részesült kényeztető szeretetben — 13 esztendőskorában hátat fordított Kávának, s ettől kezdve nagybátyja, a dúsgazdag, nőtlen Borbély Sámuel, gondoskodott neveltetéséről.

¹ *Teleki László titkos iratai 1914 óta várnak felbontásra.* — *Pesti Hírlap*, 1932. nov. 25.

² *Nagy Iván folyóirat*, III. 108.

Tanulmányainak elvégzése után¹ anyai örökségén, Tiszaroffon, gazdálkodott, s heves vérmérsékletű ifjú lévén, egész erővel belevetette magát a vármegye kebelében dúló szenvedélyes politikai mozgalmakba. Az 1833. évi heves-vármegyei híres tisztújítás és követválasztás alkalmával, hol vér is folyt, gr. Keglevich Miklós oldalán ő volt az ellenzék egyik vezére. A delegált bíróság e miatt 1837 szept. 20-án félévi fogházbüntetésre ítélte, mit a Kúria egy egész esztendőre emelt fel.²

A nyakas, ellenzéki vármegyében Puky Miklós hamar nagy népszerűsége tett szert. 1839-ben táblabírónak választották,³ 1848 jún. 2-án pedig a másodalispáni székbe emelték.⁴ Ő képviselte a vármegyét az 1848. évi pesti országgyűlésen, s lett a Honvédelmi Bizottmány, így elsősorban Kossuth bizalmából Heves vármegye kormánybiztosa, majd a legválságosabb időben, 1849 jan. 3-án, mikor Windischgrätz hadaival már Buda alatt járt, Heves vármegye első alispánja.⁵

Forradalmi szereplésére nézve elsőrendű forrás a pesti császári haditörvényszéknek 1851 március 11-én hozott halálos ítélete, melyet a kezébe került forradalmi levéltár, Puky eredeti rendeletei s egy csomó tanú kihallgatása alapján hozott.⁶ Puky Miklósnak, mint hevesvármegyei kormánybiztosnak (Regierungskommissär), az volt a vétke, hogy ezer embert kiállított a nemzeti sereg számára s felfegyverzésüket kérte. Ez irányban különös tevékenységet fejtett ki és 1848 novemberben Arad segítségére csapatokat küldött,⁷

¹ A középiskolát a pesti piaristáknál járta.

² V. ö. Borovszky: *Heves vm. monografiája*, 604. és 605. l.

³ Orosz Ernő: *Heves vm. nemes családjai*, 334. lap.

⁴ Borovszky i. m. 613.

⁵ Borovszky i. m. 615. l.

⁶ Ez irat Puky Endre közigazgatási bírósági elnök birtokában van. Címe: 1851. VOTUM INFORMATIVUM. 10/50. Érdekes, hogy Puky-t, ki ekkor már 45 éves volt, 37-nek mondja az ítélet.

⁷ «... bei Abstellung der Rekruten für die Rebellenarmeen besonders Thätigkeit entwickelt, Nationalgarden zur Hilfe Arad's entsendet.»

hatvan porosz gyalogost felesketett a magyar alkotmányra (Constitution), elfogatta gr. Eichelburg Württemberg-ezredbeli tisztet gyanús levelezése miatt, mikor ez Ausztriába akart menekülni, és Pestre kísértette. Az a vád azonban, hogy Fejes Mátyás nevű ecsedi lakost, ki a sorozáskor ellenállt és erőszakoskodott, ő akasztatta fel: valótlannak bizonyult. Ezzel szemben megállapítást nyert, hogy ő volt az, ki Szolnokon forradalmi törvényszékkal való fenyegetéssel a Kossuth-bankókat forgalomban tartotta. Mikor 1848 dec. 1-én kiállította a 26. honvéd zászlóaljat, néhány követársa féltékenysége miatt állásából való felmentetését kérte. Mivel azonban ez nem történt meg, tovább működött; nyugalmazott tiszteket felesketett az alkotmányra s minden igyekezetével azon volt, hogy Tiszafürednél a Tisza-átjárót nyitva tartsa. A Honvédelmi Bizottmánytól nyert felhatalmazás alapján Eger és Gyöngyös szegényeit az egri sóhivatal pénzeiből látta el,¹ s mikor Heves vármegyét előzönlötte az ellenség, a pénzeket Debrecenbe átmentette.

Mivel időközben Komárom vármegye alispánja és kormánybiztosa, Halasy Ede, állását elhagyta, helyére 1849 január 29-én Puky-t nevezte ki a magyar kormány, aki ottani állását, végtelen nehéz körülmények közt, mert hiszen az egész vármegye, a székhely és vár kivételével, ellenséges kézben volt, február 7-én elfoglalta. Ott is, mint Egerben tette, nagy tevékenységet fejtett ki a forradalom érdekében,² de a hádfőörvényszék, a kihallgatott tanúk egyöntetű vallomásai alapján, kénytelen volt azt is elfogadni, hogy Puky mindig a rend és vagyonbiztonság érdekében fáradozott.³

1849. február 9-én Komáromban a Puky elnöklete alatt álló bizottság teljes egészében magáévá tette a Honvédelmi Bizottmány január 4-i rendeletét⁴ s az ő javaslatára küldtek

¹ Erre 3290 frt-ot fordított.

² «Eine grosse Thätigkeit entwickelte und der Revolution mit warmer Anhänglichkeit zugethan war.»

³ «... wobei er jedoch für Auferhaltung der Ordnung und Eigenthumsicherheit besorgt gewesen war.»

⁴ Forradalmi törvényszék elé való idéztetés terhe alatt tiltva

ki egy vegyes bizottságot, hogy az ottani helyőrség túlkapásai ellen¹ védelmébe vegye a polgári lakosságot, kik közül többeket pusztá gyanúra fogságba vetettek. Egyeseket Puky szabadon bocsáttatott, másokat a vármegyei törvényszéknek adott át ítéletre. Ebből kifolyólag különbözött össze a vár akkori parancsnokával, Törökkel, s mivel a Honvédelmi Bizottmány neki adott igazat, cserélték ki másokkal az egész tisztikart s lett parancsnok Guyon Richárd.

Puky emberséges voltáról sok adat van. Mérséklettel gyakorolta bírói hatalmát (február 22-én utasítást kapott, hogy saját elnöklete alatt vértörvényszéket állítson) s megelégedett azzal, hogy a betörőket és tolvajokat a halálos ítélettel megfenyegesse.²

Február és március hónapok folyamán nemcsak minden erejével azon volt a kormánybiztos, hogy a várat megvédelmezze, hanem még hidat is készíttetett a vár és a túlsó parton levő erőd között, embereket rendelt ki sáncépítésre.³

Március 5-én a várat körülvette a császári sereg s március 19-től április 22-ig szakadatlanul bombázta.⁴ Ez alatt az idő alatt Puky tovább gyakorolta kormánybiztosi hatalmát. Március 19-én és április 17-én kiadott parancsaival a pénzbeváltás körüli zavarokat elsimította s a Kossuthbankók és az érepenz fennakadás nélkül forgott. Gondoskodott a katonaság élelmezéséről, ruházataról, takaróiról, sőt durva vászonról is, az ágyúgolyók számára. A polgári-la-

volt: hogy engedelmeskedjenek az ellenségnek közhivatalnokok a megszállott területeken is, hogy velük levelezzenek, élelmet szállítsanak nekik. Ezzel szemben felhívtak mindenkit, hogy szabad csapatokat szervezzen s minden adót a várparancsnokságnak fizessen be.

¹ «... gegen die Übergriffe dies in Garnison daselbst gelegenen Honvédmilitärs.»

² «Drohte er Diebstahl und Einbruch mit Todesstrafe, übrigens mentschlich gesinnt war.»

³ «... nicht nur grossen Eifer in seiner auf Erhaltung und Vertheidigung der Festung... sondern er betrieb den Brückenschlag zwischen der Festung und der über der Donau liegenden Fort aus Vertheidigungsrücksichten und beorderte Leute zum Schanzbau.»

⁴ Borovszky: *Komárom vm. monogr.* 536. l.

kosságtól minden ólmot, patront beszedetett a katonaság számára s minden fegyverfogható férfit fegyveres szolgálatra rendelt Komáromban. Kivágatta a várparancsnokság kívánságára az apáti sziget és a szentpéteri út fáit, melyek a kilátást akadályozták.

A debreceni országgyűlés április 14-én hozott függetlenségi nyilatkozatát, ahogy kézbe kapta, kihirdettette s plakátokon hívta fel a lakosságot annak elfogadására.

Az 1849 április 19-i nagyszallói s az április 26-i herkályi vereség következtében elvonult az ellenség Komárom alól, s Puky Miklós abba a helyzetbe került, hogy vármegyéjét bejárhatta.¹ A már fejtelenségbe süllyedt közigazgatást újjászervezte s a választmányt és a tisztviselőket kicserélte. A választásnál arra figyelmeztette az egybegyülteket, hogy az általa jelöltek közül azokra szavazzanak, kiknek tántoríthatatlan hazafias buzgalma legjobban ismert.² Az új tisztviselőket aztán megeskette, hogy a haza iránt tántoríthatatlan hűségüket megőrzik és azon igyekeznek, hogy Magyarország törvényes függetlenségét fenntartsák.³

Forradalmi tevékenységéhez tartozott, mint április 30-i jelentéséből kitűnik, hogy Pázmándy Dénest, mivel képviselő létére nem ment el a debreceni országgyűlésre, elfogatta és Debrecenbe vitette. Sürgette, hogy Komáromban puskapormalmot, ágyúöntőt és fegyvergyárat állítson fel a kormány...

Ilyen módon hivatását befejezettnek látván, a kormánybiztosság alól felmentetését kérte, hogy hazafias kötelességének mint hevesi követ tegyen eleget. Bár május 14-én mind Komárom vármegye, mind pedig a város azt kérte a kormánytól, hogy Puky ne bocsássa el, mert közszeretet-

¹ Borovszky i. m. 536. l.

² «... deren unerschütterlicher patriotischer Eifer am besten bekannt ist.»

³ «Wurden von ihm beeidet und beschworen unter andern auch dem Vaterlande unerschütterliche Treue zu bewahren und sich zu bemühen die gesetzliche Unabhängigkeit Ungarns aus allen Kräften zu erhalten.»

nek örvend s az ottani körülményeket is jól ismeri,¹ mégis visszavonult s június 4-én már utódja, Ujházy László sárosi főispán, elnökölt a közgyűlésen.

Puky Miklós kérése ilyen módon teljesítettven, négy heti szabadságot kapott az országgyűléstől, hol azonban — ha ennek lejárta után megjelent is — szerepet nem játszott, fel sem szólalt.

Ilyen előzmények után hozta meg aztán az osztrák haditörvényszék ítéletét, megállapítván Puky Komáromban kiadott rendeleteiből, hogy ő az április 14-i határozattal egyetért s Kossuthot a haza megmentőjének tartja,² ilyen módon főbenjáró árulásban részes.³

Súlyosbító körülménynek vették, hogy két alkalommal vállalt kormánybiztosságot, enyhítőnek, hogy egész szolgálata alatt emberséges bánásmódot gyakorolt s hogy a személy- és vagyonbiztonság fenntartására igyekezett.⁴

Mindazáltal ráolvasták Puky Miklósrá — ki a hivatalos lapban közzétett 90 napi határidőre meg nem jelent — távollétében a következő ítéletet :

«Puky Miklós főbenjáró árulás elkövetése miatt összes vagyonának elvesztése mellett, mi a forradalom okozta károk jóvátételére fordítandó, kötél általi halállal végeztessék ki, távolléte esetén neve szegeztessék akasztófára.»⁵

Puky Miklós egy ideig, 1849 augusztus 21-től 1850 április 1-ig Tiszavárkonyban rejtőzött, majd mikor nyómára jöttek tartózkodási helyének : az osztrák tisztn volt annyi

¹ «... ferner im Comitete zu belassen, weil er sich allgemeine Liebe erworben hat und die Angelegenheiten bereits kennt.»

² «... dass er mit dem Convent-beschlusse des 14. April einverstanden war und den Kossuth als Retter des Vaterlandes... anerkannte.»

³ «... somit ist er Theilnähmer am Hochverrate.»

⁴ «Selbst während seiner Dienstleistung eine Humanität an den Tag legte und für Sicherheit der Person und Vermögen sorgte.»

⁵ «Ich trage dennoch an, dass Nikolaus Puky wegen Verbrechen des Hochverrates, nebst Einziehung seines sämtlichen Vermögens zum Ersatze des durch die Revolution verursachten Schadens, die Todesstrafe durch den Streng verwirkt habe und bei seiner Abwesenheit, sein Name an den Galgen geschlagen werden solle.»

emberség, hogy 24 órai időt engedett neki a menekülésre. Így szökött át a határon Belgrádba.

Ettől kezdve napról-napra hűségesen feljegyzett mindent, ami történt vele, egészen 1854 május 20-ig; ekkor felhagyott az írással.

A napló érdekes és tanulságos. (Címe : NAPLÓ, 1850. Írta száműzött korában Puky Miklós.) Belőle, a következő részleteket közöljük.

*

«Martius 14-én elindulván V(árkony)-ból, hol 1849. évi 21. aug-tól fogva tartózkodtam, a t(örök) határon keresztül végre 1. april. déli 12 órakor Belgrádba jöttem» — így kezdi naplóját. Itt kézbesítették neki saját nevére kiállított útlevelét, melyben azonban genfi illetőségűnek volt feltüntetve s utazása céljául Párizs volt megjelölve.

Krisztianin, a szerb sereg vezére, szívesen fogadta s keleti szokás szerint főtt édességgel, pohár vízzel, szilvóriummal, majd csibukkal s feketekávéval kínálta meg. Ez az étrend Puky balkáni tartózkodása alatt többször ismétlődött, azzal a különbséggel, hogy ha mohamedán volt a házigazda, a szilvórium elmaradt. Belgrád már a szerbeké volt ez időben, de a vár még török kézen, elhanyagolt állapotban, nemcsak katonai értelemben véve : «a Pascha lakása . . . több ablakai papírral ragasztva». A vár fokáról gyönyörű kilátás nyílt. «Keservésen néztem, talán utóljára, hazám szegény földjét . . . de jobb szabadon lenni külföldön, mint felakasztatni.»

A bujdosó lassan utazott, előbb lóháton, majd kocsin, a Morava völgyén délfelé Alexinác, Nis felé. Bizony a rác vendéglőkben, nagybőjt lévén, olajos paszulyon s törökösen főtt kávéval kívül egyebet nem lehetett kapni. Hogy éhen ne vesszen, maga főzött nagy bajjal magának egy kis levest. Ünnepe volt ránézve, mikor ápr. 30-án az istippi (Üszkü) bey, kihez útlevelét láttamoztatni ment, meghívta vacsorára s ott báránnyal is megvendégelte. «Mivel látták, hogy jól hozzálátok, — egész utamban itt ettem másodszer húst — maguk is tépték újjajkkal számomra és rakták előmbé (kés

és villa nincs a töröknél). Volt még spenót rizzsel és mazsola leves.» A szíves házigazda hálásra is ott marasztotta Pukyt, ki megvallja: «Itt aludtam először jóízűen».

Nyaktörő utakon át május 4-én eljutott Szalonikibe. A város nevezetességei közt megtekintette a török fürdőt is. «Gömbölyű épület, az első szoba leghűvösebb (bár ez is igen meleg) s így mindig melegebb szobába megy az ember; levetkezve a legmelegebbikbe megizzasztják, megtörlik, azután megnyomogatják, — ebből áll a fürdés víz nélkül — ez a török fő mulatsága, mit minden héten véghezvisznek, itt pipáznak, kávéznak, míg meg nem (= le nem) hülnek.»

» Szalonikiben a bírósággal is dolga akadt; második kocsisa, ki idáig hozta, letagadta az addig kapott hét aranyat. A pasa azonban oly élesen nézett szemébe a vádaskodónak, hogy az elsápadt és bevallotta bűnét, mire a pasa a kocsis beadványát foga közé szorítván, kettéhasította és elhajította.

Innen az Áthos-fok megkerülésével s Imbros sziget érintésével a Dardanellákon át Konstantinápolyba hajózott. A város festői látványa elragadta, de «Stambul csak addig szép, míg be nem megy az ember, mert amint belép, vége az illúzióknak»; annyira piszkos. Végigjárta a város nevezetességeit, a kaszárnyát, a Mohamed galambjainak ivadékaival teletömött galambos templomot, a bazárt. Szófia templomát meg a serailt nem nézte meg, mert oda — keresztyén létére — csak ötszáz piaszterért eresztették volna be (100 váltőfőrint), annyit pedig nem akart áldozni. Megtekintette azonban Rákóczi Ferenc sírját s a ciprusok közt fekvő török temetőt. Az ott lakó máltai olaszokról azt beszélte valaki, hogy tíz piaszterért orgyilkosságra is vállalkoznak. Állítólag az osztrák követ több magyart szúratott le velük. A törököknek, kik nagyon szívesek voltak hozzá, szokásaik nagyon különösek: «Az igen-intés nála nemet jelent, a nem igent... az ételt pecsenyén kezd, levesen végzi, . . . mikor nálunk 12 óra van, náluk 6; náluk a férfi köti be fejét, az asszony nadrágban jár. A temetőben az asszony sírján hegyes, a férfién tompa sírkő vagy fa van. Ha azt mondja vendégének «besa, besa», mindened nyitva hagyhatod, védve van, ha valamid elveszne, a tulajdon családja halálba üldözné. Úgy mulat, hogy a

eigány nemcsak muzsikál, hanem táncol is s ő csak nézi. Ha a török esibukját, mit sokszor tulajdon szájából vesz ki, el nem fogadja valaki, meg van sértve. Török földön mind rác vagy görög a koresháros s ágy helyett, mi ott ismeretlen, a földön csupasz gyékényen kellett hálnom; még egy kis szénát sem adtak alá, hogy puhább legyen.» Alig várta tehát Puky, hogy elhagyja ezt az országot. Francia hajóra szállt, mely IV. osztályon száztizenhat francért Marseille-ig vitte. Útközben érintették Smyrnát, Pireust és Máltát. A nagy viharban mindenki megkapta a tengeri betegséget, csak Puky nem, kinek eszébe jutott, hogy fiatal korában Stáhly úgy nyilatkozott róla, hogy «az úrnak marha-természete van». La Valettában látott először angol katonát: «Veres frakk, fehér nadrág, kesztyűben áll őrt, mint egy úrfi.» Innen Szicilia, Szardinia és Toulon érintésével Marseille-be utazott, majd Avignonon át Lyonba, mely félmillió lakosával Franciaország második városa. Châlons, Dijon érintésével május 31-én érkezett Párizsba. Az út olyan, mintha kertben járt volna, gyümölcsfa, virág, szőlő, közben-közben egy-egy mezei lak. A falvakban is szép kőépületek s a Saone-on sok lánchíd. Ámulva nézte Puky, hogy a franciák nyakra-főre építik a vasutakat s elmondja, hogy akkoriban készült el Párizs és London közt a telegráf is.

Megnézte Párizs nevezetességeit, a Tuillériákat, Place de la Concorde-ot, az egyiptomi obeliszket, Champs Elysée-t s a Tuillériák kertjének népies multságait. Elment Napoleon oszlopához, a Bastille-térre s a Notre Dame templomába. Merengve nézte a Père Lachaise temető gyönyörű márvány síremlékeit. Meglátogatta Rousseau egykori házát s a szomorú Morgue-ot. Megbámulta St. Claude kastélyát, még inkább remek kertjét; a Luxembourge-palotát is, mely Medici Katalin emlékeivel van tele. Versailles-ban, hova néhány honfitársával ment ki, megcsodálta a rengeteg festményt, XIV. és XVI. Lajos történelmi nevezetességű szobáit. Végigjárta Párizs botanikus-kertjét, múzeumait. Teleki Sándor meghívta ebédre, itt evett először, mióta honától elszakadt, magyar ételt: «Nem győztem eleget enni, ittunk is, de nem részegségig, jó kedvünk volt, énekeltük a magyar népdalokat.»

A Louvre csodái közül talán az egy láb hosszú, egyetlen elefántcsontból faragott hajó ragadta meg legjobban figyelmét, melynek kötelei is ugyanabból a darabból voltak kifaragva. Versailles-t más alkalommal is meglátogatta és végigjárta a trianoni kastélyt, melyet XIV. Lajos Maintenon asszony számára, emeltetett.

A gobelin-gyár is érdekelte. Volt olyan szőnyeg, melyen hat esztendeig dolgoztak. Ilyent magánosok nem tudnak megfizetni, s a kormány, hogy ez az iparág ki ne vesszen, nagy anyagi áldozatokkal tartotta fenn. Híres festmények kitűnő másolata volt számos gobelin.

Július 4-én hagyta el Párizst s részint vasúton, részint kocsin Châlonson s Clairvaux-on át a Jura-hegységnek tartott, melynek keleti oldalán leereszkedve, harmadnapon Genfbe érkezett barátjával, Almásy Pállal, együtt s közös lakást vettek a városban (négy szoba s ebéd, vacsora személyenként együtt havi 100 franc). Este a háziasszony csónakján a tavon ringatóztak s gyönyörűséggel hallgatták a szomszéd hajóról áthangzó muzsikát.

Genf remek környéke, gyönyörű villái meglepték Puky. Kirándult innen a francia területen fekvő, de csak egy óra járásnyira levő Ferneybe, hol Voltaire egykori kastélya, parkja s a mellette őrtálló, fehér Montblanc mély benyomást gyakorolt rá. Hazafelé tartva az ősz hegy tetőtől-talpig kilátszott, pirult a lemenő naptól, majd... a pirosuló hegy mindinkább sápadt, mint a haldokló, s midőn Genf alá értünk, már egészen hófehér lett, szép, bámulandó minden színében.»

Elégtételül szolgált neki az is, hogy egy drótostót, kit az utcán megszólított, arra a kérdésre, hogy milyen nemzeti-ségű, ezt felelte: «Ja szom Uher-sz Tretsinszki Szolici.» (Magyar vagyok Trencsén megyéből.)

Almásyval több kirándulást tettek Genfből, a Chamonix-völgybe, a Montanvert tetejére, honnan emléket akarván hazavinni, a kocsmáros egy kristálypoharat 35 francra tartott. Jártak a völgyig lenyúló jégtengeren egy hollandi család társaságában, kiknek a kedvéért másnap Martignybe indultak. A holland család ifjú leánya mély hatást gyakorolt Pukyra, s

az a néhány nap, melyet együtt töltöttek, felejthetetlen emléket hagyott lelkében. «Ész, szellem, jókedv, szívesség párosulva egy nőben, habár nem kitűnő szépség, ragadó, jobban, mint Vénusz.»

Sírva mondtak egymásnak végbúcsút. «Zokogva eltűnt, el ő, el a boldog napok, most már csak emlékezete van meg, de az is boldogító. Angyal ő. Minát mutatóul teremtette a természet, cáfolatul azon általános véleménynek, hogy a földön tökéletes semmi sincs.» Mikor Genfbe érkezett, a parton Gorove Pista meg Bittó Pista várta, s a szíves fogadtatás kissé megenyhítette szíve kínjait.

Megnézték a genfi börtönt, melyben szigorú szabályok alatt, de tisztességesen ellátva élnek a foglyok.

Egy nagyon rokonszenves genfi családnál, Couriardéknál laktak. «Jó háziasszonyunk sokat kérdezősködött honunk ügyeiről s midőn Batthyány Lajos halála okát elmondottuk, sírt leányával együtt. Könnybe lábadtak szemei, midőn engedelmet kértünk tőle, hogy egy nappal netalán tovább maradnánk. Egész elfogódva mondá: «Mon dieu c'est un plaisir pour moi.» Almásy hamarosan elutazott Turinba, míg Pukynak várnia kellett hazulról küldött ruhái megérkezésére. Egyszer szóbeszéd közben a párbajra terelődött a szó; Puky elmondta, hogy ha Magyarországon valaki ki akarna bujni alóla, minden becsületes társaság kizárná. Mire az öreg svájci asszony: «Ki itt párbajra menne, mindenki által meg volna vetve. Ha valaki az embert pofonvágja, vissza kell adni. — Ferde fogalom így tartani fel a becsületérzést. Dehiába, órárok és aranyművesek!» Ugyanez az asszonyság fiának, ki álarcosbálba készült, így nyilatkozott: «Oda bizony nem fogsz elmenni. Kiégne a szemem, ha a városban azt mondanák, hogy Couriardné fia álarcosbálban volt.»

Puky, bár még ekkor nem tudott tökéletesen franciául, nagy élvezetet talált könyvek olvasásában: «Ha az ember francia munkák olvasásához szokik, más nyelven többé az olvasás jól nem esik... Oly erőt talán más nyelvben nem lehet kifejezni.»

Genfben esett meg vele, hogy a nagy hideg miatt farkas-

bundájában járván, milyent ott sohasem láttak, egy gyermek ezzel a kérdéssel fordult hozzá : «Est ce qu'il fait pas froid?»

Párizsba készülvén, búcsút kellett mondani genfi szállásadóinak. Az vigasztalta őket, hogy egyszer még visszatér Puky, mert «ilyen embert örökre elveszíteni nagyon fájdalmas lenne».

Párizsban szintén nagy örömmel fogadták barátai, kivált Almásy Pál. Teleki Sándor is mindjárt ebédre hívta. Mint ritka élvezet van feljegyezve : «Együtt gulyáshúsoztunk.»

A francia fővárosból Bruxelles-be ment. Útközben megcsodálta a felnyitható Schelde-hídat, melyet egyetlen ember igazgatott emeltyű segítségével. A fegyvergyűjteményben Montezumának, az utolsó azték királynak, veres madártollból készült köpenyegére ezt a megjegyzést kockáztatta meg : «Szegényt mai időben, mint rebellist, újra elfognák.» A St. Gudule-templom egyik perselyének feliratán mélyen megbotránkozott : «On donne droit au luitage.» Vagyis, aki ebbe pénzt vet, szabadon ihatik tejet nagypénteken is. Puky azt vallotta, hogy ha van bőjt, legyen igazi.

Húsvét másodnapján Almásyékkel és Jósika Miklóssékkal a boulevardokon fel s alá vágató fogatokat nézték meg, az ú. n. «Long-champ»-ot. E szokás eredetileg párizsi, nevét a felvonuló kocsik és lovasok végtelen hosszú sorától vette.

Tovább utaztukban (Almásyval) Genfből Brugge felé menet a nagy esőzések elszakították a csatornán keresztül vezető hidat s őket azzal az ígérettel tették partra, hogy új convoi jön értük s hamarosan tovább viszi őket. De bizony félnapot kellett erre várniok. Bizonyos elégtétellel állapította meg Puky : «Ily rendetlenség miatt volna magyar honba nagy lárma. Mindjárt azzal jönnének, hogy az csak ott történhet. S íme, az indusztria hazájában mi rendetlenség van ; pedig csak egy percbe kerül, hogy telegráffal tudassa az esetet Gentből Bruggebe s . . . convoi küldésre hívja. Ezen rendnél a magyar szolgabíró is megütközne.»

Visszafelé menet Bruxelles-t újra érintették. A Cour de Cassation épületében különösen két történeti festmény ragadta meg utasunkat : V. Károly lemondása és a németalföldi nemesség tiltakozása Alba herceg inquiziációja ellen.

Waterlooba is kirándult s arról elmélkedett, hogy a győzelmet Wellingtonnak vagy Blüchernek lehet-e inkább tulajdonítani. Vezetője azt vallotta, hogy tulajdonképen Bourmon francia tábornok buktatta meg Napoleont, mert utasításait nem továbbította s császáráját hamis jelekkel teljes tudatlanságban tartotta a poroszok közeledése felől. Egy emlékoszlop láttára, melyet közelharcban elesett német katonák emlékére állítottak, kitört belőle a hazája elnyomói iránt táplált keserűség: «Ezzel is kevesebb német van a világon.» Felment a 25 láb magas mesterséges dombra is, melyet az angol és porosz fővezér személyes találkozásának helyén állított a kegyelet.

A bruxelles-i csipkegyár megszemlélése után Namûrba s onnan Liège-be utazott. Az ottani fegyvergyár portása, egy Napoleon hadjáratait végigküzdött francia, «örömmel emlékezett magyar honra». Most is olyan egészséges, 34 sebe s meglékelt feje ellenére, mint 24 éves korában, csak az időjárás változását érzi. Egy osztrák sassal díszített mainzi ágyúra ezt jegyezte meg a hadastyán: «Lássa, Napoleonnak csak egy sasa volt, mégis évekig ette a kétfejût.»

Az antwerpeni múzeumban lelki gyönyörűséggel szemlélte a klasszikus mesterek — Rubens, Van Dyck, Van Eyck, Jordaens — remek, főleg bibliai tárgyú, műveit. A katedrális — Notre Dame d'Anvers — képei közül különösen megragadta egy fehér márványra festett kép, mely olyan, mintha dombormű lenne; Szt. Katalin férjhezmenetelét ábrázolja. Feljegyzi, hogy Rubens Krisztus mennybemenetelét ábrázoló képeért, melyet tizenhat nap alatt készített, tízezer frankot kapott. A Saint Jacques-templom faragványai és festményei szintén lekötötték figyelmét. Rubens maga, családostól, szintén ebben a templomban pihen. Feltűnt neki, a magyar emigránsnak, a katolikus templomok tornyain álló kakas.

Vlissingen érintésével átkelt a csatornán s reggel arra ébredt, hogy a Themse vizén hajózik.

Londonban, magyar menekülők társaságában, végignézte a British Múzeumot s a Westminster Abbeyt; gyönyörködött az angol történelem nagyjainak síremlékeiben

s megszemlélte azt a XIII. századból való szüette széket, amelyen az angol királyok ülnek koronázásuk alatt.

Megnézte a Whitehallt, a Buckingham és St. James palotát. A parlament épületében a felsőház arannyal borított cifra termében szemet szűrt neki a veres bőrrel borított lócák sora, a lordok ülőhelyei, különös ellentétben a nagy fényvel. A diorámát, hol európai városok képei és országok térképei voltak kiállítva, Csákyval együtt tüntetőleg azért hagyta ott, mert Magyarország osztrák tartományként szerepelt.

A Tower nevezetességei, fegyvergyűjteményei szemléleténél azt jegyezte fel, hogy minden király külön koronát csináltathat magának, nem ragaszkodnak egyhez. A City kiváltságai közül feltűnt neki az, hogy a fallal körülvett városba a király csak a lordmajor engedelmével léphetett be s oda katonát be nem szállásolhatott.

Az állatkert csodái közül a vízilovat emelte ki, mely Európában csak itt látható. Szinte elkábult a roppant üvegpalotának, az Exhibitionnak szemléletében, hol az egész világ iparkincsei voltak felhalmozva. Mistress Jussaint gyűjteménye részint történelmi nevezetességű bútorokat tartalmazott, részint uralkodók és híres gonosztevők viaszfiguráit. Korunkban effajta összeállítás vásári bódékba szorult.

Megismerkedett egy John Bird nevű angol orvossal, ki bár tökéletesen vak, teljesen egyedül eligazodik London útvesztőjében, melyben Puky alig talált vissza barátja, Jankó Vince lakására. Igaz, hogy ekkor még nem ismerte az angol nyelvet.

A Kensall Green temető márvány síremlékei közül kettőről szól külön is: «Mi különös, gyermekekkel ábrázoltatni a halált, mit öreggel kellene.» Végül ezt jegyzi meg: «A párizsi temetőben szebb monumentumok és kilátás van, de ez tisztább és ízletesebb.» Megnézte Csákyval együtt a Hampton Court és Windsor királyi kastélyait, a londoni dockokat, a Themse-alagutat. «Csodálatos gondolat oly folyó alatt, mint a Themse, száraz járást csinálni s ha bemegy az ember, oly egyszerűnek látszik az egész.»

1851 július 3-án reggel hagyta el e világvárost, «melynek

lakosa száma 2.250,000 lélekre megyen s így 400,000-rel több, mint Erdélyország lakosságának összes száma».

Leírja a napló az angol szokásokat, étrendet, viseletet s hozzáteszi: «Az egész szakáll szokatlan, s ezért bennünket nevettek; a Cityben és Barday-sörházban Haynau névvel fogadtak s midőn vezetőnk sugta a munkásoknak, hogy magyarok vagyunk, meglelégedéssel néztek bennünket s ittak érettünk a sörház pincéjében.»

A parkokkal bővelkedő London ellen csak az az egy kifogása volt, hogy «több rendbeli temetők vagynak ma is a város utcáiban», — okát abban látja, hogy London egy sereg falu helyén épült, melyek temetője megmaradt.

Mint londoni érdekességet jegyzi fel, hogy a falragaszok tiltva vannak s e helyett a hirdetések szekerekre rakott nagy négyszögű ládákra, emberek nyakába akasztott lapokra rajzolják fel. A vásárnapot annyira megtartják, hogy ekkor alig lehet embert látni az utcán; délig mindenki templomban ül. Otthon muzsikálni sem szabad e napon, s egy idegennek azért mondta fel házigazdája a lakást, mert e napon szobájában füttyülni merészelt.

Különös ostobaságnak minősítette, hogy az árvaházi növendékek télen-nyáron hajadonfővel kötelesek járni.

Londonból visszafelé utazva, ismét francia földre lépett Dieppe-nél. Holmiját tévedésből Le Havre-be vitték s háziasszonya, kinél szobát bérelt, nagyon bizalmatlanul nézte a gyöngyösi esernyővel érkező vendéget. Szemlátomást megörült, mikor másnap sürgönyileg előkerítették a csomagot. Innen Lajos Fülöp várának, Eu-nak megtekintésére indultak a jó barátok, Puky meg Almásy.

Párizson, Dijonon, Lyonon keresztül Genfbe tért vissza a bujdosó, hol nemcsak Couriardék, hanem minden ismerőse tárt karokkal fogadta. Egy magyar származású asztalos «a műhelyben, mikor meglátott, örömeben földre vetette a gyalút, nyakamba borult s agyon csókolt» — írja a naplóíró.

Puky Miklós ezután, ki már Genfben egyfolytában több, mint egy esztendőt töltött, kéthónapos utazásra indult 1852 őszén. Első állomása Turin volt, melyről ezt jegyezte fel: «Szép, egyenes utcák, mindannyi paloták, egyformán

építvék.» A királyi palotában meglepte a rengeteg kínai és japán urna szépsége. A Mont Cenis lábánál elterülő városról ilyen elismerőleg nyilatkozott: «Az eddig látottak között a legcsinosabb.»

Innen vasúton, majd kocsin ment Alexandrián át Genovába. A Pó-síkságról ezt jegyezte fel: «Az alföld miniatúrája magyar honból.»

Genova szemlélése közben, a kitóduló tömeggel, eljutott a városon kívül álló kápolnához, hol a búcsújárók serege halottak ünnepét ülte: az asztal körül volt rakva emberi csontokkal. Visszafelé jövet megcsodálta az ötemeletes házaknál jóval magasabbra boltozott hídat, mely a völgyet átíveli; meg az egykori nagy gazdagság nyomait magukon viselő régi palotákat, a fehér meg fekete márványból épült székes-egyházat. A fehér márvány itt mindennapi dolog, minden kávéház asztala ebből van. «Meglepő, hogy az asszonyok mind vékony voile-lal borítják fejüket, mi hosszan lecsügg két vállukon és szép színt ad barnás arcaiknak és koromfekete hajuknak, melyek közül igen gyakran pislog ki a szép kék szem. A gyümölcs hasonlíthatatlan jóság, a szőlő szerfelett édes, de nem émelygős, a füge olyan, minőt még nem ettem, egészen zöld, úgy hogy éretlennek tarthatni, de mi jó! Ez a Paradicsom, mégpedig földi, valóságos.»

Innen Nizzába utazott, hol Almásy családotól tartózkodott. Együtt járták be a ciprus-, pálma- és narancsligetek közt épült várost, mely «földi éden télben. Oly meleg van most (nov. 4.) is, hogy sétálás közben nagyon megizzadtam», — írja. A kávéházban egy olyan navarrai olasz mutogatta magát, «kif a urulyát orra lyukával felváltva fújta». Nizzában ismeretséget kötött több olasz előkelőséggel, Guerrieri, Sanguinetti, Mordini-vel; ez utóbbi a firenzei ideiglenes kormány külügyminisztere volt.

Innen, Monaco és San Remo érintésével, Turinba tért vissza Puky Miklós, hol Almásy Pál ajánlólevelével felkereste a dúsgazdag Litta herceget, ki az osztrákok elleni harcban kitüntette magát. A herceg oly kitüntető szívességgel viseltetett irányában, hogy, mikor elutazott, még a postakocsihoz is elkísérte s megígérte, hogy Genfben fel fogja keresni.

A nehéz postakocsit az Alpokon át, a kitűnően kiépi ett szerpentinúton felfelé tizennégy öszvér vonta lépésben. A hegy derekán szántalpakra erősítették s úgy folytatták rajta tovább útjokat. Így értek el Genfbe, hova nem-sokára az Almásy-család is megérkezett. Együtt volt megint a szíves baráti kör. Ha a szívekben meleg volt is, a tél annál hidegebb. 1854 februárjában befagyott az egész Genfi-tó s a lakosság csapatostól járt keresztül rajta. Ez 1829 óta nem esett meg.

Puky Miklós bolyongása közben nem nélkülözhetette az útlevelet. Először saját neve alatt indult útnak, csakhogy svájci illetőségűnek volt feltüntetve. Később Genfben Nicolas Peregrini név alatt szerepelt, legalább hazulról így kapta leveleit. Bruxelles-ben 1851-ben kiállított új útlevele 43 éves, nőtlen kereskedőnek vallotta. Később, mikor svájci állampolgár lett, nem kellett rejtőzködni s ősi nevét szabadon használhatta. Az ottani társaság azonban elejétől fogva örömmel fogadta körében a művelt, vonzó magyar urat. Egy este, mint írja Puky, «megpróbáltuk a divatozó asztaltáncoltatást és valóban meg is indult és ment, hol jobbra, hol balra forogva. Nevettem az ujságokban előbeszélt hasonló eseteket, de valóságát a próba után kétségbe nem hozhatom. Csupán azon körülmény tisztába hozandó, vajjon valaki nem taszította-e azt titokban ; mi tekintetben gyanú van Dessewffyre».

A magnetizálásnak ebben az időben Svájcban nagy divata volt ; Pukynak bámulatos mutatványokban volt része. Egy Lafontaine nevű francia, delejes álomba ejtett, médiumának körme alá tűt szúrt, tenyerét átdöfte s nem okozott neki fájdalmat. Ekkor írta naplójába : «A magnezis létét, ítélve a következésből, tagadni nem lehet.» Még a tolvaj kinyomozására is felhasználták a magnetizmust ; gr. Károlyné is ehhez folyamodott, mikor meglopták. Gyógyításra is használták ; háziasszonya kis leányának fülbaját ezzel próbálták kezelni. «Úgy látszik, — állapította meg Puky — mintha jobban hallana valamivel.»

Csakhamar Puky maga is gyakorolta a magnetizmust. «Felkeresett Dessewffy azon kéréssel, hogy Jourdan Adrienne, ki nagy főfájásokban szenved és kit magnetizálással gyógyí-

tanak, de soha egészen elaltatni nem bírnak, félálmban azt mondá, hogy hatással csak én lehetek rá s én fogom elaltatni; mennék el hozzájuk és magnetizáljam őt. Bár előttem ez nevetségesnek tetszett, de mivel a betegnek ezen bizalma volt bennem, felajánlottam magamat, elmentem, az adott utasítások szerint őt megnetizáltam és negyedóra alatt a beteg elaludt úgy, mint még eddig soha, az álomban hagytuk még félóráig s midőn álmában nyilvánítá kívánságát, hogy ébresszem fel, felébresztém őt az utasítás szerint. Szembetűnő volt reá a hatás, mert arca vidor lett, szemei tiszták, főfájása megszűnt, miben több napok óta szenvedett, zongorázott, mit nem tett napok óta s órákig jól érezte magát... Közbe félálomba esett, kért, hogy zongorázzak neki valami szomorút, mi őt tökéletesen elaltatta.»

Puky ezután rendszeresen magnetizálta a leányt s mindig jó sikerrel. Adrienne álmában mindenről tudott, ami körülötte történt, sőt olyanról is, mi máshol esett meg, vagy csak a jövőben volt bekövetkezendő; így betegségének legközelebbi állapotáról, nővére betegségéről, anyja haragjáról, kibéküléséről stb. Behúnyt szemmel mindent meglátott, megérezte, fel s alá járt a házban, de mire igazán felébredt, semmire sem tudott visszaemlékezni. Olyan dolgokat mondott álmában, hogy Dessewffy levelet írt atyjának s utána néniének s testvéreinek, mi mind, mikor Puky utánanézett, valónak bizonyult. Álmában híven jellemzett olyan embereket, kiket alig ismert. Lelkesülten szólt a vértanú Batthyányról s mondá, «*hogy hazám (t. i. Magyarország) sorsa meg fog változni, de későbben még.*»

Pukyt közbejött betegsége megakadályozta, hogy a magnetizálást folytassa, de e gyógymódnak továbbra is lelkes híve maradt. Rokónához, Borbély Juliannához intézett levelében melegen ajánlotta neki, hogy orvosát, Gárdost, Pesten szólítsa fel, hogy betegségéből magnetizálással gyógyítsa ki.

A Jourdan-családdal továbbra is jó viszonyt tartott. Mikor Adél lányukat Dessewffy Dénes feleségül vette, Puky volt az egyik tanu.

A nemzeti katasztrófa hontalanná tett sok jó magyart, akik aztán, mint Puky Miklós is, idegenben bolyongtak. Voltak olyanok is, kiknek élete itthon nem forgott volna veszélyben, s mégis a bujdosás keserű kenyerét választották, összeköttetéseket kerestek, hogy hazájuk sorsán ezáltal könnyítsenek.

Puky Miklós Párizsban Bittó Istvánnal, Imrédyvel, Almásy Pállal, a debreceni országgyűlés egykori elnökével, gróf Teleki Sándor honvédezredessel, Pulszky Ferenc, gróf Bethlen Gergely, Csáky, Kálóczy, Kászonyi, Kiss Miklós, Hajnik, Mednyánszky honfitársaival volt együtt. Bruxellesben, hova Almásyval és Kálóczyval együtt utazott, Irányi, Thalý, Sréter és Prihoda ismerőseire akadt. Találkozott az Amerikába utazó Zichy Ottóval, Andrássy Manóval is, s felkereste barátaival Jósika Miklósékat. Róluk ezt jegyzi fel a napló: «Jó háznép, az öregnek némely ferde ideái vannak.»

Londonban Jankó Vince, Rónay Jácint, Csáky, Almásy meg Almásy Pál volt a társasága, kivel gyakran együtt utazott. Találkozott itt Mészáros Lázárral, Andrássy Gyulával, Beöthy Ödönnel, Vukovics Sebővel, Szontágh Samuval, Gaál Sándorral. Beöthyről önkéntelenül Szacsvay Imrére repült gondolata, mert utóljára vele látta együtt. Hiába igyekezett lebeszélni, hogy bemenjen Váradra. Ez lett a veszte s így esett áldozatul a «törvényes formába burkolt törvénytelen kormánygyilkolás»-nak.

Másodszori párizsi időzésekor újabb ismerősökre akadt Vay Béla és Miklós, Katona Miklós, Asztalos Sándor személyében s odaérkezett Mészáros Lázár, Thalý Zsigmond, Beöthy Ödön, Vukovics Sebő is.

Genfben a két Vay, Szirmay István, Türr István, Dessewffy Dénes, gróf Zichy János, herceg Odescalchiné, Lukács Móric, gróf Esterházy Lajosné, báró Kemény Gábor, gróf Degenfeld Gusztáv és Kasza Dániel volt rövidebb-hosszabb ideig társasága. Különösen gyakran volt együtt Almásy Pálékkal, Teleki Lászlóval, Klapka Györggyel, Batthyány Lajos özvegyével s gróf Károlyi Györgynével.

Az emigránsok közül sokan kénytelenek voltak Törökországot is elhagyni, mert «tudtokra adatott, hogy az ottomán

porta többé nem tartja őket pártfogás alatt, s így, ha néhány nap mulva valami bajok történnék, — értve az osztrák követtség által bérben tartott bérenc horvát orgyilkosokat — róla nem tehet.» Legtöbbjüket Amerikába szállították, de vezetőjük, Mészáros Lázár tábornok, Európában maradt néhány társával együtt. A 93 menekült Puky Miklós Southamptonban látogatta meg: «Nem lehet képzelni azon örömet, mi azonban keserűséggel volt vegyes, mit éztünk, többnyire ismeretlenek, mind könnyes szemekkel fogadtuk őket.»

A svájci kormány bátrabban viselkedett, mikor az osztrák és a francia kormány a menekültek kiutasítását követelte. Klapka György örömmel ujságolta Puky Miklós-nak, hogy a svájci kormány nem engedte, hogy belügyeibe idegen hatalmasság beleavatkozzék. Mikor a német menekülőkhöz hazuról parancs érkezett, hogy hagyják el Svájcot, az ottani rendőrség kezükre járt s csak arra kérte őket, hogy addig ne mutatkozzanak, míg «a német biztos titoknok itt marad, ki ha meglátná őket, bizonyára kívánná elfogatásokat és Bernbe küldetésüket.» Majd hozzátette a naplói ró: «Látszik ezen tetteiből is, mi becsületes, jószívű emberekből áll az idevaló kormány.» Puky azzal állott a németek szolgálatára, hogy postájukat rejtekhelyükre továbbította.

Az a roppant szigorúság, mely az orosz szabadelvű törekvéseket fékentartotta, még Svájcban is éreztette hatását. Néhány orosz menekülővel ismeretséget kötött Puky, «kiknek liberalizmusra hajlamok van, de félnek; lopva mutattak szabad szellemű lapokat, különösen tartottak egy vén leánytól, ugyannyira, hogy ennek jelenlétében még társalgást is tartózkodva tettek.»

Legbizalmasabb barátja volt Pukynak Almásy László (Canningham álnév alatt), maga is halálraítélt bujdosó. Felesége, Batthyány Amália grófnő, a hű feleség megtestesülése, nagyon megkönnyítette neki a száműzetés idejét. Mikor csak lehetett, követte férjét, elkísérte utazásaiban, majd közben-közben hazatért, hogy anyagi ügyeit rendbehozza. A grófnő tekintélyes vagyona, melyet nem foglalhatott le az osztrák kormány, anyagi gondoktól mentes életet biztosított az egész családnak. Igen gyakran utaztak Puky Miklóssal

együtt, s ha elszakadtak is rövid időre, ismét találkoztak meghatározott helyeken. Mikor elváltak, búsan írta a naplóíró: «Pali elment . . . mi kellemetlen lesz most itt, tökéletes magánosságban, minden barát nélkül, és ki tudja, mikor egyesülhetek vele ismét, miután az én akaratomat a pénz határozza.» Ha újra együtt voltak, ezt olvassuk: «Nagy megelégedést szül mindég, de különösen ily száműzetési helyzetben, egy igazi jóbaráttal való összejövetel, azt csak az érezheti, ki sorsunkat próbálta.» Mikor aztán 1852-ben Almásy Pál is állandóan megtelepedett Genfben, barátságuk még szorosabbra fűződött. «Nagy feladás és ennél fogva nagy küzdelembe is került elfogadni Palimnak azon ajánlatát, hogy nála lakjak, hol e szerint lakásom és ételém ingyen leend, mivel az ő állása nem engedte azt a kíméletlen nyilatkozatot részemről, hogy ezekért fogadjon valami fizetést. Haboztam, de az ő, neje és gyermekei sürgetésének engednem kellett.» Egy jó félesztendő telt barátja házában, de aztán, Almásyék nagy fájdalma, máshol keresett lakást. Az 1852. évi karácsonyt még nálok töltötte, Teleki László, Desseffy Dénes és gróf Karacsay társaságában s belső örömmel szemlélte nemcsak az Almásy-gyerekek örvendezését, hanem főleg az ő kedves Pali barátjának boldogságát, ki régóta nem volt egész családjával együtt.

Szívbeli barátság csatolta Puky Miklóst gróf Teleki Lászlóhoz, ki Bonbury álnév alatt rejtőzködött. Mint a forradalmi kormány párizsi követe, szintén a halálra kerestettek sorában volt. Mikor Teleki Genfet elhagyta, szomorúan vetette papírra a naplóíró: «Vajjon látom-e még, kit nagyon szeretek, mert egy a legbecsületesebb és jobb hazafiak közül.» Félesztendő mulva viszont ezt olvassuk: «Végtelen örömmel meglepett bennünket Teleki Laci, ki szintén itt fog lakni.»

Gyakran volt együtt Puky Klapka Györggyel, Komárom hős védelmezőjével. Esténként együtt sakkoztak; Klapka ekkor tanulta, de olyan kedvvel, hogy hamarosan jó játékos lett belőle. Közben politizáltak s erősen kifakadtak Kossuth ellen: «Fel kell ellene lépni férfiasan, — mondták — különben az amerikai szimpátia is el fog veszni, mint elvesztette ő az angolt . . .» Hibáztatták nygravágyását is.

1851 október 4-ről ez van feljegyezve: «Nálam volt Andrassy Gyula, ki megyen Londonba azon célból, hogy Kossuthot — ha lehet— óvja meg a sok haszontalan befolyásoktól.»

Almásy Pál elvitte barátját gróf Batthyány Lajosnéhoz, ki Genfben a Hotel de la Couronne-ban szállt meg. «Nagyon komoly magaviselete őt oly kedvessé teszi, mihez hasonlót találni ritkaság; hozzájárulván még az a kegyelet, hogy ő gróf Batthyány Lajosnak özvegye, azáltal még sokkal kedvesebb lesz, úgy hogy eránta oly tiszteletet éreztem, mihez hasonlót soha. Leánykája mintegy tizennégy éves, szép, Almásy Pali és Teleki Laci gyakran megpirították, ilyenkor szebb volt a virító rózsánál.» A grófné gyakran látta vendégül Pukyt s igen barátságos volt hozzá. «Mindez természetes, mert férje iránt mi pietással viseltetek, őt, családját az imádásig szeretem s Palim méltatlanul neki dicsért.»

1852 tavaszán gróf Károlyi Györgynével találkozott Puky Miklós, ki kedvesen emlegette a Parádon töltött időket s az árvalányhaját, mellyel — ez volt Batthyány Lajos kedvelt kalapdíszje — Puky látta el az egész társaságot. Ettől az időtől kezdve gyakran volt Puky Miklós Károlyiné vendége, sőt arra is felszólította, hogy mindennap nála ebédeljen. Ha olykor-olykor elmaradt, a grófnő szemrehányásokkal fogadta. Nála töltötte a karácsonyestét is 1853-ban. «Az ebédlő közepén felállítva a zöld fa, fehér és vörös szalagokkal, ugyanoly színű viaszgyertyákkal s tetején a magyar nemzeti zászlóval ékesítve . . . Ki-ki megtalálta a magáét a felírt név után . . . Nekem adott hat selyem zsebkendőt s egy szép genfi órát, készítve magyarhoni, székesfehérvári születésű, de itt letelepedett Hoffer Lajos órás által. Meglepő volt, hogy a gyermekek, kik eleinte úgy el voltak fogulva az ajándékozott tárgyak sokasága és különfélesége által, hogy bámulásból örülni sem tudtak, csak később, midőn egészen magokra voltak hagyva s mindent egyenként nézettek, tört ki belőlök az öröm.»

A Károlyi-fiúk, kik akadálytalanul utazgattak haza, közvetlen kapcsolatot teremtettek Puky Miklós és Magyarország között s hoztak számára fehérneműt, pénzt s pár

becses emléket, Keglevich Miklósnak a koporsóban felvett daguerrotypiáját s a bujdosó roffi házának rajzait.

A meghitt baráti körre azonban megpróbáltatás várt. Az osztrák kormány egyre nyomatékosabban követelte Károlyiné kiutasítását Svájcból. «Az oriensi kérdés nem foglalja őket Bécsben jobban el, mint a grófné személye. Félnek tőle, mert tudják, hogy határozott jellem, tántoríthatatlan hazaleánya, pénzét nem sajnálja és így tehet, ha akar, hogy pedig akar, azt jól tudják, a bécsi g . . -ok. Érzik, hogy az oriensi kérdésből magyar hon függetlensége is kinőheti magát . . . és azért követelik, hogy Helvetiát hagyja el és német honban menjen lakni . . . Nem akar távozni, de hosszas kérés után reábírtam, hogy menjen el időnyerés végett ; csinálja el vagyónállapotját, hogy a g . . osztrák ne confiscálhassa . . . Még nincs elhatározva, vajjon Frankfurtba, vagy Stuttgartba menjen-e?» Az osztrák kormánynak azonban messze nyúlt a keze ; Stuttgartból egyik minisztertől levél jött, hogy «jobban szeretnék, ha Károlyiné oda nem megyen . . . könnyen fog okot találni az osztrák kormány, hogy belekössön és akkor a württembergi kormány kénytelen őt kiadni, mivel e tekintetben Ausztriával szerződésük van.»

Puky Miklósnak életeleme volt a társaság. Olykor-olykor megelégedett azzal, hogy Almásy Pállal vagy Klapkával kettesben sakkozzék, dominózzék vagy piquetezzék, de akkor volt igazán elemében, ha többen voltak együtt. Az emigránsok rég nélkülözött hazájuknak kedvenc eledelét, a paprikást, gyakran készítették, mely a régmúlt napokat juttatta eszükbe. Hol egyik, hol másik vendégelte meg társait ; Puky, úgy látszik, maga is mestere volt a nemzeti szakácművészetnek. Ezért olvashatunk ilyen bejegyzést naplójában : «Főztem reggelire gulyáshúst, Csáky és Pali itt voltak azt megenni.» Néha ismeretlen élvezeti cikkeket is megpróbáltak. «Almásy Pali, Földváry és én bevettünk hachist, a török által használni szokott részegítő italt. Palimra és reám csupán annyi hatása volt, . . . hogy kissé álmosak voltunk, de Földvárynál tökéletesen hatott. Tartott rajta a részegség körülbelül másfél óráig.»

Gróf Károlyi Györgynénél vacsorán, melyen résztvett a genfi magyar kolónia számos tagja, Batthyány Lajosné, Odescalchiné s a hosszú, galambósz szakállú gróf Zichy Károly: a hölgyek felkérték Pukyt, hogy magyar nótákat zongorázzék. «Teleki és Pali beszélték nekik, hogy cigányosan játszom ezeket. Játszottam régi csárdásokat, azután a kedves Batthyányné játszott, nagyon tele érzéssel, természetesen, hogy oly nő mindent tökéletesen tegyen, mihez nyúl.»

Egy alkalommal Batthyányné egész családjával Almásyékhoz volt vacsorára hivatalos, hol nagyobb társaság gyűlt egybe. A torta belsejében egy babszem volt elrejtve, azzal a célzattal, hogy aki azt a maga szeletjében megtalálja, az estve királya lesz és parancsolhat a társaságnak. Batthyány Emmi volt a szerencsés, ki erre vacsora után táncot rendelt s «így éjfélig táncoltunk és nagyot nevtünk magunkon Teleki Lacival, hogy ily vén létünkre is ugrálunk s még hozzá gyermekekkel is. Jól esett látni őket, mily jó kedvük volt, különösen nem bírt magával a kis Batthyány Ilona, ő magában is táncolt, ugrált, akkor is, mikor nem vitték.» A kis ötéves Batthyány Elemérről így ír a napló: «Kitűnő ember válhat belőle, ha nevelése el nem hibáztatik. Látszik belőle már most is a sok ész, akarat, férfias jellem és komolyság.»

Abban az időben, mikor báró Wenckheim Béla, meg gróf Zichy János, Batthyányné testvére, Párizsból jövet Genfben időzött, Puky Miklós, hogy ne zavarja a rokonokat, egyelőre elmaradt a Batthyány-házból. A grófné azonban nyomatékosan meghívta s ettől kezdve ismét mindennapos lett náluk. Zichy Jánosné báró Kray Irma, kinek kellemes alt hangja volt, magyar dalokkal gyönyörködtette a társaságot s folytonos könnyekben tartotta. «A magyarokat úgy énekli, oly tökéletesen, mint azt Boka Károly hegedüli.» Zichyék hazautaztakor kitört Pukyból a fájdalom. A gróf békén hazatérhet «a szép, kedvelt magyar földre, a hazába s nekünk nincs hazánk, földönfutók vagyunk, túrva csak . . . azért, mert a hazánkat szerettük, mert szabaddá akartuk tenni minden lakosaiban s őt jobban szerettük, mint mások.»

Szívesen látott vendég volt Puky Miklós a svájci uraknál is. Fary Jakab, kinek falusi birtoka a francia határszélen

feküdt, Dureveray úr s mások többször látták vendégül. Ez utóbbinak dús lakomájára ezt jegyezte meg naplójában a bujdosó: «Most leginkább feltűnt előttem az ételkülönség. Az itteni szokás szerint ez az ebéd nagyon jó volt, de a grófnénál (Károlyiné) lenni szokott, rendes magyaros, annak sokkal felette áll, ízre és mindenre.» Madame Moos estélyéről a következőket írja: «Feszültség nélküli csinos társalgásunk volt, itt tapasztaltam, amit csupán kedves honunkban lehet látni, hogy t. i. a szalonban is erővel szivaroztattak a nők (t. i. őt, Pukyt).»

Károlyi Györgyné, mikor kénytelen távozása egyre jobban közeledett, különösen fényes ebédeket adott barátainak. Egyikről ezt írja Puky: «Ma ugyancsak megmutatta, mi a magyar grófné, Párizsból hozatott mindent, pástétomot, spárgát, zöldbabot, szamócát, szóval kitett magáért, folyt a Bordeaux legjava, ú. m. Lafitte, Chateau Margant, Champagne — és mi kedves mulattató háziasszony volt!»

Egy alkalommal Puky adott uzsonnát s magakészítette jegeskávéval vendégelte meg a tíz tagból álló hölgytársaságot. Eddig ilyent nem ittak s nagyon ízlett nekik. Károlyiné tiszteletére, ki egy olasz grófnővel Puky Miklóshoz ígérkezett reggelire, a házigazda nagyobb társaságot hívott meg, ott volt a Batthyány-család, Teleki László, Klapka, Karacsay, Guerrieri Anselmo s mások.

Károlyiné társaságához tartozott a magyar reformkorszak kimagasló alakja Beöthy Ödön is, ki tréfás jókedvében gyakran megnevettette mindnyájukat. A telelésre Nizzába készülő Batthyányné búcsúebédjén «jókedvünk csucsorodott, még a vén Beöthy is táncolt csárdást.»

Az előkelő magyar társaságot a legnemesebb demokrata szellem hatotta át. Szívesen vacsoráltak a Genfben szakadt magyar lakatosnál s mikor a Károlyi-fiúk anyjuk látogatására Genfben érkeztek, a grófné a legbarátságosabban kezelt fogott a kísérő Dávid hajduval is, kinek magyar dolmányát az összesereglett genfiak ugyancsak megbámulták. «Dávid, ki engem nem ismert, de mivel magyarul beszéltem, hozzám is jött kezelni.»

Puky Miklós zeneértő ember volt. Londonban elment

Reményi Ede és Székely zongoraművész hangversenyére. «Reményiből még sok lehet» — állapította meg. Genfben gyakran járt hangversenyekre.

«Estve hallottam Milarollo Teréz olasz leányt hegedülni ; emberi képzetet felülmúl mestersége, sohasem nyikog vonója ; ő azt csinál rajt, mit akar, füttyül, énekel, mint a fülemüle, sír, nevet, panaszskodik, szóval tökéletes ura, mestere a száraz fának s teremője rajta a hangoknak . . . Méltán tartják róla, hogy ő a világ első hegedőse : alacsony, barna, szomorú leány, nem szép, de érdekes búbanat ül arcán, mit a testvére halálának lehet tulajdonítani és azon körülménynek, hogy atyja nem jól bánik vele ; midőn játszik, soha legkisebb grimace-t nem csinál, nem mozdul sem dereka, sem feje ; csupán kezei s ujjai röpködnek, mint a villám, mit azonban nem dörgés, hanem átható tündérhangok követnek.»

Ernszt hangversenyéről, melyen a magyar úri társaság szintén résztvett, a következőket jegyezte fel naplójában : «Ez még Milarollónál is jobban hegedül, a művészek azt állítják, hogy a világon most ő a legjobb.»

Mikor bergamói olasz menekülők, kik igen jól játszottak fúvóhangszereiken, a «Vékony deszka kerítés»-t meg a Hunyadi-indulót játszották, Puky Miklós együtt sírt rajta Károlyinéval. «Eszünkbe jutott szeretett hazánk, a boldog idők és talán mindegyikőnknek külön még oly valami, mit nem közöltünk egymással. Bár jönne már a megváltás órája kedves honunkra . . .»

*

Puky Miklós szívvel-lélekkel köztársasági érzelmű volt s ettől az irányzattól várta a szabadulást. 1851 december első napjaiban nagy izgalommal leste a Párizsból jövő forradalmi híreket s Napoleon győzelme hallatára szomorúan jegyezte fel : «Jelenleg vége mindennek», de aztán önmaga biztatására : «Véleményem szerint nincs ok az elcsüggedésre, mert ezen orosz cár hadnagya magát nem soká fogja feltarthatni és ekkor kész az európai háború.» Reményét táplálták a párizsi börze-jelentések, hogy «a forradalomnak nincs

vége.» Ez a mozgalom azonban nem Puky Miklós szájaíze szerint való volt: «Franciaországban vörös lázadások mutatkoznak. Fájdalom, éz még jobban elrontja a szabadság ügyét.» Puky más alkalommal is hevesen kifakadt III. Napoleon ellen, ki országa zsarnoka: «Mikor lesz vége ezen gazságoknak? Nem hamarább, míg ezen faj ki nem vész... Szálljon magába mindenki; ki józanon gondolkodik, köztársasági kormányformánál egyebet nem akarhat». Még Klapkával is összeszólalkozott, mikor a kartácstúzzal rendet teremtő Cavaignac pártját dicsőítette. Puky szemében a reakció semmiféle formában sem volt kedves.

Nagy reménységgel nézte Puky 1853 februárjában az olaszok titkos készülődéseit. Klapka maga is, bár barátai nagy óvatosságra intették, Luganóba sietett. A milanói felkelés azonban negyednapra kudarcba fűlt. «Szegény olaszok!» — kiáltott föl a naplóíró.

Puky Miklós tisztában volt vele, hogy Magyarország saját erejével fel nem szabadíthatja magát; szükség van európai bonyodalomra. Arra a vak hírré, hogy az angol és francia flotta parancsot kapott, hogy a török segítségére az Archipelagosba siessen, reménnyel sóhajtott fel: «Adná a sors, hogy ágyúra kerülne a dolog, úgy hazám hihetőleg mentve lesz.» Mikor végre — félévvel később — a porta tényleg hadat üzent az oroszoknak, fellélekzett: «Remélem, európai háború lesz belőle és ez maga után hozandja... a Habsburg-ház vesztét. Kell nemesisnek lenni!»

Klapka György, hogy a porta vállalkozása annál sikeresebb legyen, Stambulba utazott, hogy szolgálatait felajánlja. Szerencsésen el is jutott oda, de Podhorszky Lajost, kit Klapkának néztek, útjában feltartóztatták. «Három nap fogva volt, de kiszölvén, hogy nem ő Klapka, szabadon bocsájták, de útját Törökhon felé folytatni nem engedék. Gyalázatjára a francia nemzetnek, őt francia hajóról vitte el a piemonti politia, bár a hajókapitányt pártfogásra felhívta... Pénzért mind eladja magát.»

A helyzet egyre biztatóbban alakult. Puky meg erősítették várakozásában azok a sorok, melyeket 1853 nov. 16-án kapott: «Levelet kaptam Teleki Lacitól, melyben velem

tudatja, hogy Napoleon Bonaparteval gyakran van, ki neki mondá, hogy az európai háború elkerülhetetlen s a leigázott népekre számolni fog a francia kormány; hanem a republicával hallgatni kell.» Ilyen információk után már nem vette tragikusan Klapkának a következő tavasszal Konstantinápolyból küldött levelét, mely szerint az új hadügyminiszter-től, Riza pasától, fél, hogy háború helyett békét hoz. Puky teljes nyugalommal jegyezte meg: «Elfelejtteni látszik ő azt, hogy azon kérdés többé nem egyszerűen Török—Oroszország között forog, hanem az angol érdekek játszanak benne fő szerepet.»

Puky Miklós mohó érdeklődéssel olvasta a magyar állapotokra vonatkozó munkákat, így Majláth Kálmánnak a Bach-rendszert bíráló könyvét. Mikor a *Journal de Genève* azzal vádolta a magyar arisztokráciát, hogy a forradalmat feudális jogainak visszaszerzése céljából szította, Puky a *Revue de Genève* 1852 júl. 15-i számában felelt s megcáfolta a rágalmat.

A világsi fegyverletétel évfordulóját 1851-ben Lyonban komor gondolatok között töltötte s azon tépelődött, miként rázhatná le bilincseit hazája. «Ébredj francia nép! fegyveres kézzel fog követni a hős magyar nemzet, áldva tégedet még a csecsemő is, ki anyja méhéből hazája szeretetét és a német útálatát hozta magával!»

1852 okt. 6-án ezt jegyezte fel: «Szomorú emlékű nap, midőn elhullottak Pesten és Aradon a magyar szent ügy mátyurjai. Emlékekre a grófné (Batthyány Lajos özvegye) tartatott istentiszteletet a katolikus templomban.»

Rendkívül jellemző Puky gondolkodására a következő bejegyzés 1851 szept. 30-ról: «Olvastam az Augsburgi *Allgemeine Zeitungban*, hogy 36 magyart «in effigie» felakasztottak, kik mind nevezve vannak s köztük én is nagy örömmre — mivel igen fájna, ha oly keveset tettem volna hazámért, hogy ezen g . . v . . . osztrák kormány nem tartott volna érdemesnek az akasztófára.»

Mikor hírül vette, hogy felesége, Dapsy Klára, a császár-hoz kegyelemért folyamodott érte, a leghatározottabban visszautasította: «Klári folyamodványa következtében semmi

kegyelmet el nem fogadnék, még akkor sem, ha az különben elfogadható lenne. Jelenleg azt különben sem fogadnám el, miután még barátaimtól is csak legfeljebb barátságot fogadnék el, kegyelmet soha ; mennyivel inkább nem fogadom azt el ellenségemtől.»

A bujdosó, ki naplója végére minden Magyarországra írt és onnan kapott levelet, tartalmi kivonatával együtt, feljegyzett, a következőkkel állott összeköttetésben. (A név után tett első szám a neki küldött, a zárjel alatti második pedig az általa írt levelek számára vonatkozik.): Domokos Mihályné Borbély Juliánna 21 (30), Borbély Miklós 7 (7), Borbély Sámuel 17 (21), Dapsy Sámuel 2 (4), Domokos Mihály 1, Horthy István 1 (1), Lipcsey Imréné (1), leánya, Puky Málka 1, Recsky András 1, Szabó János (1), Szalay György 6 (12), Szalay Györgyné Böszörményi Róza 20 (18), Szalay Pál 1, Szoboszlai József 1, báró Vay Lajos (1).

A levelezés akadálytalanul folyhatott; ami a postajárást illeti, leggyorsabban öt nap alatt ért oda. Mivel azonban a külföldről jött levelek mindig közérdeklődést keltettek s az illetőt gyanúsításnak tették ki, Borbély Sámuel figyelemztetésére a száműzött csak ritkán írt haza. Így is feltűnő, hogy feleségének egyetlenegyet sem küldött s csak közvetve üzent neki hébe-hóba. A házastársak közt nem volt meleg viszony. Egészen ellentétes természetek voltak. Az asszony takarékos volt a fukarságig, a férj könnyelműségig bőkezű. Az előbbi zárkózott, magának élő, az utóbbi vidám, nyílt-szívű. Még két szép gyermekük (az 1837-ben született Miklós s az 1843-ban született Amália) sem tudta őket összekapcsolni. Annál több barátságot érzett Puky Miklós rokona, Borbély Juliánna, Domokosné és Böszörményi Róza, Szalayné, iránt. Az előbbit a Borbély-család történetírója, Magyar Kossa Sámuel, így jellemzi: «Minden nemes iránt lelkesülő, a szegénység istápolója, az irodalom és művészet pártfogója, mint jó rokon széles körben volt ismeretes.» Ezért sóhajtott fel 1852 febr. 16-án a száműzött: «Juliánna napja, mi jó volna honn lenni, személyesen mondani meg mindazon jókívánságokat, minek valóságáról az áldott teremtés meg van győződve. Legyen ő boldog, én nem lehetek.»

Mivel Puky Miklós javait az osztrák kormány lefoglalta, felesége s gyermekei a Dapsy-vagyonra voltak utalva, neki pedig nagybátyja, ki felnevelte, Borbély Sámuel küldött olykor-olykor váltón — mert más formában nem jutott kezébe a pénz — összegeket. Egy alkalommal Borbély Miklós is segítette. Tulajdonképpen hat esztendőn keresztül — míg Genfben, hol állampolgárságot is szerzett, egzisztenciát nem tudott magának szerezni — ebből élt. Már ugyan hamarabb is megkísérelte a maga önállósítását. 1852 tavaszán kezdte a könyvkötő mesterséget tanulni. Május 1-én így ír: «Délelőtt bekötöttem két könyvet, első munkám, a mester meg volt elégedve.» Négy héttel később: «Először csináltam skatulyát, nemzeti színű papirossal borítva... mit Almásy Palinak ajándékoztam, ki rajta nagyon meg volt indulva.» Nem sokkal később: «Batthyány Lajosné felszólítása következtében csináltam neki egy skatulyát, éppen olyant, mint Almásy Palinak.» Egy év múlva is még Batthyánynénak és leányának nemzeti színű könyvtáblákat készített. Érdekes, kétlaki életet élt ez időben. Délelőttönként rendszeren a műhelyben dolgozott, délután és este pedig együtt szórakozott a legelőkelőbb mágnásokkal. Mestersége bizonyára nem hozott annyit, hogy abból megélhetett volna; rá volt szorulva a hazai segítségre. Sorsa csak 1856 augusztusa óta változott meg lényegesen, de erről az időről már nem szól a napló, mikor is egy Pfeffer nevű porossal társulva, Genfben könyvnyomdát alapított. Ez év november 24-én ezt írta sógorának, Dapsy Sámuelnek: «Elismert dolog, hogy nyomdánk a legjobb». Előbb 12 legényt foglalkoztattak, majd 1857 januártól kezdve, mikor a kormány hivatalos lapja kiadásával megbízta, 20-at. A nyomda csakhamar még jobban fellendült s többek közt ott adták ki Horváth Mihálynak is két kitűnő munkáját, a *Huszonöt évet* 1864-ben s *A függetlenségi harc történetét*, 1865-ben. E nyomda nemcsak úri életet biztosított Pukynak, hanem számottevő tőkéhez is juttatta.

Puky Miklós száműzetése alatt tökéletesen elsajátította a francia nyelvet s angolul is tanult kitűnő honfitársától, Beöthy Ödöntől.

A napló betekintést enged írója egész lelki világába.

Mikor svájci háziasszonya kisleányának ajándékokkal örömet szerzett, eszébe jutott saját rideg gyermekkor: «Mily jól esett volna nekem, ha valaki ily örömet készített volna valaha, de soha rá eset nem volt. Sem atyám, sem más, szívességet irántam nem mutatott nagykoromig, de a sors ekkor sokat kipótolt a multakért; mert ha valaki, úgy én mondhatom, hogy sok jó embereim voltak, bár nem hiányzott az alattomos irigyek száma sem.» Ha atyja álmában megjelenik előtte, akkor is haragot mutat.

Mikor koncertjegyekkel megörvendeztette háziasszonya családját, így sóhajtott fel: «Miért nem vagyok gazdag, hogy így soknak boldogságot s azáltal magamnak örömet szerezhetnék». Majd, mintha tetten érte volna magát, kételkedő szemmel kezdte cselekedetének rugóját boncolgatni: «Azt hitetjük el magunkkal, hogy a jót meggyőződésből, moralitásból tesszük, pedig itt is az önzés játszik főszerepet; ki tudja, vajjon tennék-e így, ha az némi megelégedést nem szerezne?»

Anyagi kérdésekben puritán lelkiismeretességű volt. Mikor Almásynéval közösen vásároltak 30 darab sorsjegyet, ezt írta: «Mit ezen naplómba jegyzek azon okból, hogy ha . . . hirtelen hálnék meg, s a nyert pénz felét a tisztelt grófnőnek át nem adhatnám, örököseim ezen naplóm jegyzéke szerint átadni köteleztetnek.» (Mint a naplóból kitűnik, végre sem nyertek semmit.)

Éppen mivel Puky becsületessége annyira közismert volt, választotta meg az ú. n. «Conseille de Famille» — Almásy Pál, Teleki László, Horváth Mihály stb. — a kis magyar árvának, Dóry Árpádnak gondnokává. S mikor pártfogói számára 20,000 franccon egyharmad házrészt vettek (a kétharmadnak Horváth Mihály püspök volt birtokosa) s a kiskorú nevére való átíratás súlyos nehézségekbe ütközött, Pukyt vezették be tulajdonosnak, ki naplójába ez eset után a következőket jegyezte fel: «Soha visszaélni nem fogok veled . . . És ezen körülményre figyelmeztetem halálom esetére örököseimet is.»

Azt a racionalista szellemet, melyet a XIX. század liberalizmusa a franciáktól sajátított el, Pukyban egyre

szította az a tudat, hogy nemzete és hazája ilyen szomorú állapotba jutott. Nem tud Istenben hinni, ki ezt megengedte. A sebzett szív haraggal támad azokra, kik a sokszor formalizmusba merevedett, kijelentett vallásoknak szószólói. Egy genfi híres szónok beszédjével kapcsolatosan, mely dogmatikus és disciplináris szűk keretben mozgott, így nyilatkozott: «A tiszteletes úr valóságos kálvinista jezsuita.»

Meghitt családi életet nélkülöző szíve okozta, hogy bujdosása alatt, mit leplezetlenül elmond naplójában, nem volt érzéketlen a szépnem iránt. Hogy a Chamonix-völgyben utaztában mint dobogtatta meg szívét egy fiatal holland leányka, már láttuk. Háziasszonya ifjú leánya, Couriard Adél, zokogva vallá be neki, hogy forrón szereti s bár tudja, hogy házaseMBER, nem képes ezt az érzést lelkéből kiirtani. Ezért írta Borbély Sámuelnek: «Genfet el kell hagynom, mert miután ezen leány annyira szeret és semmi kinézés reá helyesen nem lehet, becsületét örzenem kötelességem.» Ekkor indult el olaszországi útjára.

A mindennapi találkozás, ebéd, vacsora, színház, koncert, hol együtt voltak, Puky Miklós és Károlyiné között egyre erősödő érzelmi kapcsolatot szereztek. Akkor lett ez a férfiban tudatos, mikor osztrák áskálódásra a grófnőnek el kellett hagynia Svájcot. Így emlékezik meg erről: «Jól esik Károlyinét mindennap látni, víg természete, nyájassága, szép kedélye. játszi esze csak jó hatással van reá. Jó, hogy el fog innen menni, mert vén létemre még belészeretnék . . .»

A válás órája egyre közeledett s vele együtt Puky szív-fájdalma. Nem vigasztalhatta meg az a drága ereklye, — Batthyány Lajos halálos ágyán levágott haja és szakála ezüst karperecbe — amellyel a grófné megajándékozta; sem az a bizalom, mellyel Károlyiné írásainak összecsomagolására felkérte. 1854 május 19-én ezt írta naplójába, mely egyúttal végbúcsúja is e bizalmas könyvétől: «Csakugyan igaz, amitől félttem . . . Átok volt rajtam . . . mert megháborította nyugalمامat, elvette azt, mit vissza nem adhat. Még csak ez hibázott életemhez, miért nem haltam meg előbb? Nem! mindamellert jólesik, hogy van valaki, akihez ragaszkodhatok, sok édes van ezen fájdalomban, félttem ettől már régen,

de mégsem hittem, hogy erősebb lesz nálam azon érzés, és az. Ma este leginkább vettem azt észre : mindannyiszor, ha reá-néztem, könny csordult ki szememből, érezve azt, hogy hol-napután őt elveszítem.»

Van rá utalás, hogy testi formáját is többször meg-örökíttette. Almásy Pál számára levétette magát, hogy saját szavait idézzük : «A gyöngyösi privilégiumba, tarka kaputba, melyben honomból kijöttem, fehér ócska kalapban, tarka nadrág, bakkancs, mit chamonix-i utunk alkalmával Martigny-ben vettem ; az egész különös, így kérte ő.» Háziasszonya, Couriardné számára pedig «csinos öltönybe, magyar dolmány-nyal. Ez is az ő kérésére, különben sem a hiúság nem vezérelt volna rá, sem a költési vágy : de ő nagyon óhajtá, hogy emlé-kül bírja képemet.» Készült egy daguerreotyp-kép is róla, melyet Szalay Györgynének küldött el azzal a meghagyással, hogy halála után leányának, Puky Málikának adja ; továbbá egy email-kép, melyet Jourdan Adél festett. Ezzel Borbély Julesát ajándékozta meg.

*

1867 januárban, a kedvező politikai fordulat hírére, tért vissza hazájába a bujdosó, kit aztán Heves vármegye ápr. 29-i közgyűlésén első alispáni székébe emelt.¹ A vár-megyében 1868 ápr. 28-án megalakult balpárt Puky Miklóst választotta elnökévé. Az erős ellenzék azonban Hevesben, a kiegyezési törvényektől a haza függetlenségét féltvén, egyre jobban támadta a kormányt s bizalmatlanságot szavazott neki. Ekkor történt a vármegye önkormányzatának felfüg-gesztése. Puky Miklós, ki e túlkapasokat már nem tudta helyeselni, 1869 decemberében benyújtotta lemondását.²

Így vonult vissza a közpályától a hatvanhárom esztendő-s, de friss egészségű öregúr, ki lakhelyét csakhamar Roffról, melyet nagybátyjától örökölt, a Genfben félretett pénzéből vásárolt fügedi, majd karácsondi birtokára tette át. Itt érte utól a halál 1887 aug. 23-án 81 éves korában. Kívánsága szerint kertjében, a nagy diófa alatt, temették el.

VARGHA ZOLTÁN.

¹ Borovszky : *Heves vm. monogr.* 620. l.

² V. ö. Borovszky i. m. 623—626. l.

«PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI».

(Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből.)

— Első közlemény. —

A vesztett háború nyomán a németységben elemi erővel feltörő népközösség tudata tudományos szempontból igen termékeny átértékelési eljárás alá vonta a magyarországi németséget is. Az átértékelés eredményeképen többé-kevésbbé megbízható tanulmányok jelentek meg a magyarországi németség településtörténetéről, települése formáiról, nyelvéről, néprajzáról, de a magyarság és németség szellemi együttélésének, a németség nyelvi, faji, de főképp érzelmi asszimilációjának feltárásában ez az új tudományos érdeklődés nem jutott túl a kezdet nehézségein: a megtévesztő általánosításokon. Egyelőre úgy látszik, hogy a tárgyban rejlő politikum itt fokozottabb mértékben elhomályosította a kutatók tekintetét s a könnyű közvéleményformálás lehetősége csábítóbbnak bizonyult az igazság tárgyilagos felfedésénél. Ez a politikum először valóban a közvéleményt gyorsan formáló erőket szólaltatta meg: a népszerű tudomány köntösébe bujtatott dilettantizmust és a publicisztikát.

Ezeknek az erőknek a hatása alatt ma széles rétegekben általában háromféleképen ítélik meg a németségnek a magyarságba való beolvadását: az első nézet szerint a németség beolvadása a magyarságba erőszakos magyarosítással történt. Ez a felfogás, mellyel főképp a német sajtóban és a magyarországi németsegről szóló népszerű munkákban találkozunk, a népközösség mai tudatában gyökerező érték kategóriákat mechanisztikusan vetíti vissza a múltba és teljesen figyelmen kívül hagyja a beolvadási folyamat egyes fázisait. A második nézet szerint németségünket valamilyen titkos hatalom, a magyar föld génuszának hódító ereje forrasztotta össze a magyarsággal. Ez a felfogás, mely Jókai elbűvölő tol-

mácsolásában ment át a köztudatba, a liberális államgondolat nivelláló erejébe vetett rendíthetetlen hitet tükrözi s elterjedésében és megerősödésében nem csekély része van német származású, a 30 millió magyar ábrándképét felidéző magyar íróinknak. Ez a felfogás, épen mivel érzelemben fogant és érzelmekhez szól, természetesen eleve útját vágta a beolvadási folyamat tudományos vizsgálatának. A harmadik nézet a beolvadás folyamatát egyáltalán nem magyarázza, csak megállapítja a folyamat megtörténtét, de azt a magyar faj jövője szempontjából végzetesen károsnak tartja, szeretné valahogyan meg nem történné tenni s az idegen elemet a fajtisztaság védelmében a nemzettestből talán még valami csonkítási műtét árán is eltávolítani.

Ezeket a céljaiban és eszközeiben egyformán homályos, de épen nem ártalmatlan törekvéseket a mi szempontunkból nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. De bármiképp ítélték is meg a németiség beolvadási folyamatát és ennek értékét, mindegyik ítélet hallgatólagosan elismeri azt, hogy a németiség cselekvő részese volt a magyar szellemi életnek. Ez az elismerés pedig kötelességünké teszi, hogy felfedjük az érzelmi beolvadás rugóit és előrehaladását, hiszen maga a folyamat is könnyen felismerhető mozgalmat, feszültségeket teremtett szellemi életünkben, — Farkas Gyula könyveiben élethűen állítja elénk e feszültségek egy részét ¹ — a folyamat eredményeképpen pedig friss ösztönző erők, új életnedvek kerültek a szellemi organizmus vérkeringésébe. Végül pedig, ha minden illúzió nélkül vizsgáljuk a folyamatot előkészítő, de főképp a folyamatra visszaható mozzanatokot, a nemzeti önismeret útját járjuk, melyet mai tépettségünkben és nyomorúságunkban gyakrabban kell megjárjunk, mint valaha. Ennek a folyamatnak néhány mozzanatát próbálom most felfedni azzal, hogy nyomon kísérem németiségünk közösségtudatának alakulását. Vizsgálódásaimban a XVIII. század második felére s a XIX. század első évtizedeire szorítkozom, arra a korra, amikor a beolvadás valóban belső indítékokból,

¹ *A magyar romantika*. Budapest, 1930. 133—204. l. — *A fiatal Magyarországy kora*. Budapest, 1932, egyebek között különösen 83—103. l.

az állami apparátus legcsekélyebb beavatkozása nélkül ment végbe.

Hogy a németiség egybeforradása a magyarsággal ebben a korban talán még nagyobb lendülettel halad előre, mint a kiegyezés utáni években, arra nézve a sok közül csak egy példát hozok fel. Akadémiánk, mint ismeretes, megalakulásakor a magyar nyelv terjesztését s «annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetését» tekintette főcéljának; benne tehát a legforróbb nemzeti vágyak öltöttek testet. És e legnemzetibb intézmény előkészítő bizottságában ott találjuk Schedius Lajost, első igazgatóságában Wagner Ferenc soproni polgármestert, első rendes tagjai között Toldy-Schedel Ferencet, első levelező tagjai között pedig Zádor-Stettner Györgyöt és Fessler Ignác Aurélt, annak a német polgári rétegnek a fiát, amely nyelvében még nem, de közösségtudatában teljesen összeforrt a magyarsággal.¹ Nem a nyelvi asszimiláció folyamatát kísérjük figyelemmel, hanem azt, hogy miképen azonosítja magát lassanként németiségünk a magyar nemzeti közösség eszményeivel és — természetesen a magyar nyelv ügyét is magában foglaló — célkitűzéseivel. Tesszük ezt egyrészt azért, mert a magyar nyelv terjedésének útja a miénktől eltérő szempontból nézve ugyan, de mintaszerű feldolgozásban áll előttünk,² másrészt azért, mert a magyar nemzeti ideálokkal való azonosítás németiségünkénél a nyelvi asszimilációt részben megelőzte, részben mindvégig független maradt tőle. Rösler Kristóf, Tretter György, Pulszky Ferenc levelei, naplójegyzetei és költeményei — hogy csak néhány példát említsek — világosan mutatják a kétféle egybeforradás egymástól eltérő időbeli lefolyását és irányát.

Mindenekelőtt azonban Széchenyi István tanítását tartjuk szemünk előtt, amikor különválasztjuk az érzelmi és nyelvi beolvadás folyamatát. Széchenyi világosan felismerte,

¹ L. Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. Budapest, 1880. 147. és 160. l.

² Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. (Magyarország újjabbkori történetének forrásai.) Budapest 1926.

hogy amint a «szólás korántsem érzés, a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek s ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még»,¹ akként a magyarsággal való érzelmi összeforrás a nyelvi beolvadás nélkül is lehetséges. Tudjuk, hogy a magyar nemzeti érzés további alakulásában a nyelv és nemzetiség azonosítása tragikus illúzióknak bizonyult.

Az egybeolvadás folyamatát a közönségtudat irodalmi megnyilvánulásain keresztül vizsgáljuk. A kép, amelyet ilyenformán róla nyerünk, egyoldalú és hiányos lesz, hiszen tudnunk kell, hogy a folyamat a városok társadalmi összetételének megváltozásában, elsősorban a nemesi életforma és politikai fölény térhódításában, továbbá a gazdasági viszonyok fejlődésében épen úgy, sőt talán tisztábban is tükröződik, mint az irodalomban. Azonban a felvilágosodás, amely nálunk a vizsgálódásainkban átfogott időszak elején hatalmába ejti a lelkeket, lényegében irodalmi mozgalom s a további évtizedekben az irodalom még nagyobb mérvű elhatalmasodását látjuk. Ha tehát németiségünk közönségtudatának átalakulását az irodalmon keresztül vizsgáljuk, mégis csak a kor legjelentősebb kifejező eszközét tartjuk szemünk előtt. Ez átalakulási folyamat két egymástól lényegben eltérő fázisának jelzésére választottam a «patrióta» és a «hazafi» kifejezéseket. A kifejezések önkényesek, de a kor használata szentesítette őket és színtelenítő általánosításuk ellenére is a kor két olyan «homo politicus»-ának típusát idézik fel, amely németiségünk előtt is eszményként állott.

I.

Német irodalmunkban a XVIII. század közepén uralkodó közönségtudat lényegében az előbbi század öröksége. Ez a közönségtudat az állampatriotizmus legegyszerűbb, legnaívvabb formája, a legmagasabb reális közösségnek a hazát tekinti; a haza egyhangú szürkességű képében pedig legfeljebb a szülőföld kap valami sajátos színfoltot, mert

¹ V. ö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1922. 51. l.

hiszen ez a haza nem más, mint az állam, az államgondolat Istentől rendelt megtestesítője pedig az uralkodó. A jó patrióta tehát azonos a hűséges, loyális alattvalóval. Az állampatriotizmusnak ezt a gyermekies formáját egyformán megtaláljuk a külföldön járt német protestáns tanulók búcsúzó és beköszöntő ódáiban, a prédikátorok egyházi szónoklataiban és a katolikus dinasztikus költészetben. Az irodalmi ízlés változása a közösségtudat e költői megnyilatkozásait megfosztotta ugyan barokk pompájuktól és dagályuktól, de gondolati tartalmukon mitsem változtatott. Pamer György Ferdinand soproni városi tanácsosnak, Gottsched hódoló tisztelőjének 1748-ban Mária Teréziáról írt ódájától¹ az almanach-költészet legnagyobb részén keresztül egészen addig, amíg az alkalmi poézis egylapos nyomtatványokban továbbtengődő vértelen próbálkozásait 1830 körül Saphir Móric Gottliebnek és társainak cinikus, de találó paródiái ki nem végzik, a közösségtudat lényegére nézve ugyanazon szólamokkal találkozunk: a haza (értsd: állam) ad módot arra, hogy emberi munkánk gyümölcseit nyugodtan élvezzük, az állam fennmaradásának biztosítéka pedig az uralkodó, akinek kormányzati bölcsesége az államban egymás mellett élő különféle népeket békés egyetértésben tartja össze.

Az állampatriotizmusnak ezt a formáját a felvilágosodás állampolitikai gondolatai elmélyítették ugyan, de lényegében szintén nem módosították. A haza e gondolatok tükrében az az ország, ahol állandó lakhelyünk van, törvényeivel, kormányformájával és összes lakosaival, tehát semmi egyéb, mint az állam. Az állam pedig egy óriási jóléti intézmény: célja az, hogy az emberek biztonságát, kényelmét és jólétét megszerezze és megtartsa. Hogy az állam e céljainak megfelelhessen, mindenekelőtt magának is gazdagságban, jólétben kell lennie. És ebből a követelményből adódik a patriotának új, az alattvalói hűségen és a törvénytiszteleten túlmenő kötelessége. Minthogy ugyanis az állam jóléte elsősorban a felvilágosodás, azaz a tudományok és műveltség elter-

¹ V. ö. Bleyer Jakab: *Gottsched hazánkban*. Budapest, 1909., 173. s. kk. 1.

jedésétől függ, a patrióta legfőbb kötelessége az, hogy minden erejét a felvilágosodás terjesztésének szentelje.

Ez a felvilágosodott állampatriotizmus, amely az állam mellett éppen úgy nem hagyott helyet a nemzet számára, mint előbbi naívabb formájában, elsősorban azon protestáns német íróink munkásságában tükröződik, akik Németországban töltött egyetemi tanulmányi éveik alatt teleszívták magukat a felvilágosodás eszméivel. Legteljesebben tárja fel a patriotizmus szellemi kelléktárát Nitsch Károly Dániel (1763—1808) pozsonyi születésű sárospataki tanár költészete. Nitsch a korabeli polihisztor jellegzetes típusa. Kilenc nyelven írt és beszélt, híres hitszónok volt s bár Sárospatakon elsősorban szaktárgyait, a német és latin nyelvet tanította, természettudományi tanulmányaival is olyan sikereket ért el, hogy a berlini és jenai mineralógiai társulatok tagjaikká választották. Költeményeit két kötetben összegyűjtve 1804-ben adta ki Lipcsében, de legnagyobb részük a kilencvenes évekből való. Különösen figyelemreméltó köztük terjedelme és politikai dialektikája miatt *Das Aufgebot, oder die Nation um den Thron* c. «nemzeti» drámája («ein lyrisches Nationaldrama für die Musik»). Az áriákból, duettekéből, recitatívákból és kórusokból álló, cselekmény és feszültség nélküli jelenetek sora csak arra való a szerzőnek, hogy politikai hitvallását mennél kimerítőbben kifejezésre juttassa. Természetesen ő is azt vallja, hogy a haza nem más, mint az ország, amelyben lakunk, az állam, amely polgárainak első sorban anyagi előnyököt és javakat nyújt :

Dies segenreiche Land bebauet ihr!
 Und die Natur ein milder Himmel giebt
 Gedeihn, dem Ackerland, dem Weinstock,
 Mit Wucher zahlt der Boden euren Fleiss.
 Er zollt für euren Wein, für euer Korn,
 Der Norden seines Fleisses Frucht ;
 Sein Gold fließt so wie euer Gold,
 Das ihr aus Erzgebirgen grabt
 In allen Adern dieses Staats.

E jóléti állam élén álló uralkodó legfőbb érdeme, de egyúttal legfőbb kötelessége is az, hogy alattvalóinak az összes

anyagi javak zavartalan élvezetét biztosítsa. Ebben a jóléti államban természetesen nincs különbség vagy elsőbbségért való küzdelem a benne lakó népek között ; hiszen a nemzet fogalmát épen ezeknek összessége adja. Valamennyien egyforma jogokat élveznek, de egyformán kötelesek is az uralkodó védelmében síkra szállani. Ennek a tételnek az illusztrálására Nitsch egymás után felvonultatja a magyarok, csehek, osztrákok, morvák, sziléziaiak, tiroliak, stíriaiak, karinthiaiak, friauliak, isztriaiak, horvátok, dalmátok, szlovének, erdélyiek, bukovinaiak, kelet- és nyugatgalíciaiak képviselőit a trón előtt, akik valamennyien hangoztatják az uralkodóért való áldozatkészségüket. Ez a «nemzet», mint látjuk, tisztán geográfiai és állampolitikai összetételű ; mert pl. az, hogy Erdélyben többféle nép él egymás mellett, eszébe sem jut a szerzőnek. Az ő szemében Erdély az államnak épen olyan tartománya, mint Isztria vagy Dalmácia. De a «nemzetnek» ez a felfogása teljesen megfelelt patriotizmusa alaptételének, mely szerint a jó állampolgár legfőbb kötelessége az, hogy a kormányzatot minden módon támogassa. Ő e támogatás leghatékonyabb módját a tudomány és irodalom művelésében látja, melyek, mint «virágok a népek hatalmas fatörzsein», a haladás igazi fokmérői, mások végezzék el ezt a támogató munkát egyéb «patriotikus» vállalkozásokban, de mindig a felvilágosodás szellemében. A haladásért való őszinte rajongása mellett világosan felismeri az átmenet nélküli újításban rejlő veszedelmeket is : *Der Kirchweihtag* c. magasabb irodalmi becsvágyról tanúskodó daljátékában élesen kikel a francia forradalom «szabadságszédelgése» ellen s az érvek feltűnően gazdag felsorakoztatásával igyekszik bizonyítani, hogy a haladás vágya békésen megfér a hagyománytisztelettel és főként az uralkodó iránt való rendíthetetlen hűséggel.

Az állampatriotizmusnak e kétféle, naívabb és fejlettebb formája azonban nemcsak örökségként szállott német íróinkra s nemcsak a német egyetemekről időnként behozott új eszmékből táplálkozott. Maga a bécsi kormány gondoskodott arról, hogy ez az állampatriotizmus elméleti felépítésében és gyakorlati követelményeiben, a tudomány korszerű

köntösében, de mégis közérthető tolmácsolásban a legszélesebb rétegekben terjedjen el, hogy általa mindenki számára tudatossá váljék a közösségben elfoglalt helye s mindenki megtalálja benne az állampolgári élet összes kérdéseit szabályozó regulákat. Az osztrák felvilágosodás fáradhatatlan organizátora és legtekintélyesebb államférfia, Sonnenfels József, lett az állampatriotizmus e hivatalos irodalmi kodifikátora. Tudjuk, hogy az ő államelméleti tankönyvein nemcsak az örökös tartományokban, hanem nálunk is egész hivatalnok-nemzedék nevelkedett, mely tekintélyével és műveltségével természetszerűen továbbplántálta mestere gondolatait. Az irodalomban nyilatkozó közösségtudatra azonban Sonnenfels tankönyveinél jóval nagyobb hatással volt 1771-ben a hazaszeretetről (*Über die Liebe des Vaterlandes*) írt rövid tanulmányával. Folyóiratok és patriotikus társulatok programnyilatkozataiban, cikkek, röpiratok és költemények egész sorában szinte a századfordulóig könnyen felismerhetően tükröződnek Sonnenfels gondolatai. Mert ő mindazt, amit előtte angol, francia és német racionalista bölcselek (Pope, Voltaire, Joh. Georg Zimmermann stb.) a hazaszeretet kérdéséről írtak, kiaknázta és alig észrevehető irányzatossággal, de sohasem célt tévesztve az osztrák birodalom sajátos viszonyaira alkalmazta. A haza fogalmát Sonnenfels szerint is a lakhelyül szolgáló ország, a közös kormányforma és az ország többi lakosai együttesen alkotják. A hazaszeretet legfőbb forrását annak a boldogságnak az érzetében látja, amely az állam polgárában a kormányzat és a törvények védelme alatt az ország javainak nyugodt élvezetében támad. Mihelyt a polgár felismeri a boldogság és az így értelmezett haza között fennálló oksági viszonyt, szeretni fogja ezt a hazát, érezni fogja e haza és saját egyéni javának elválaszthatatlan egybefonódását, *patriotává* lesz. A tudatosság alacsonyabb vagy magasabb foka szerint ez a hazaszeretet azután különféleképpen nyilatkozik meg, de lényegében mindig ennek az oksági viszonynak a felismerése marad a rugója. Sonnenfels hosszadalmas politikai és társadalomtörténeti visszapillantásában észreveszi ugyan az egyes népeknél különböző formában megnyilatkozó morális és lelki tulajdon-

ságokat is, de megértés nélkül áll velük szemben. Sőt felismeri a nemzetiség közösségformáló erejét is, de a nemzetiség érvényesülési törekvését a pártosság egy nemének tartja. A nemzeti büszkeség — úgymond — feltétlenül alacsonyabbrendű érzés a hazaszeretetnél, s csak mint a hazaszeretet egyik alkatelemének lehet jogosultsága. Az egyedül életképes, ideális nemzeti közösség az ő elképzelésében felolvad a haza nagyobb közösségében, ahol nincs helye külön törekvéseknek, egyéni dicsőségvágyaknak, ahol minden polgár egyforma odaadással állítja képességeit az ország jólétének szolgálatába.

Az osztrák felvilágosodás nagy államteoretikusának gondolatai a hazaszeretetről elsősorban a folyóiratok útján formáltak a közvéleményt; e folyóiratok legfontosabb kötelességüknek épen a patrióta-nevelést tartják, ami gyakran címükben is kifejezésre jut. Az angol és francia példákat nem tekintve, a Hamburgban 1724—6 megjelenő *Patriottól* Klemm Gottlieb Keresztély 1764—65-ben Bécsben kiadott *Der österreichische Patriot* c. folyóiratán keresztül egészen a brünni *Patriotisches Tageblattig* (1805) és Lübeck Károly pesti orvos hetilapjáig (*Patriotisches Wochenblatt für Ungarn* 1804) mindenütt a patrióta-nevelés azonos célkitűzéseit találjuk. Ugyanilyen indítékból felveszik a patriotikus jelzót az összes társaságok nevébe is, amelyek a felvilágosodás terjesztése által az állam jólétét igyekeztek előmozdítani. Így az irodalmi társaságok nevébe is. *Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur*nak nevezi magát az az 1786-ban alakult, egyébként alig ismert irodalmi társaság is, amelynek megbízásából állítólag Kovachich Márton György a *Mercur von Ungarn*t szerkesztette. A patrióta és a patriotizmus fogalma az újságok és folyóiratok morálfilozófiai elmélkedéseinek és a különféle államjóléti társaságok programjainak tükrében természet-szerűen erősen megszűkül Sonnenfels elgondolásával szemben. Az alapjelentés azonos: a «patriotikus» szó első értelme szerint elhatároló jelző mindennel szemben, ami külföldi, ami a haza, azaz állam határain kívül esik. Ebben az értelmezésben a «patriotikus» jelző egybeesik a «waterländisch» szóval, a kor másik kedvelt jelzőjével. Hiszen a haza, azaz az

állam volt e patriotizmus közösségi érzésének egyedüli tárgya, tekintet nélkül az államon belül élő népek nemzetiségi különbségeire és eltérő életfeltételeire. Ezen az alapjelentésen túl azonban a felvilágosodás publicistái a «patrióta»-fogalom értéktartalmát érthető egyoldalúsággal a tudomány és az irodalom szemszögéből látják. Mert szerintük az állam jólétének alapfeltétele, a felvilágosodás és a józan ész uralma is elsősorban a tudomány és a jó ízlés terjedésének függvénye. «Den Geschmack eines ganzen Volkes verbessern, heisst die Glückseligkeit eines Staates erhöhen», írja a *Pressburgisches Wochenblatt* egyik ismeretlen cikkírója 1773-ban (*Vom Nutzen und der Nothwendigkeit öffentlicher Naturkabinete für einen Staat*). A cikkíró «nép»-en természetesen az egy államban lakó összes népeket érti, tekintet nélkül a köztük fennálló nemzetiségi különbségekre.

Sonnenfelsnek azonban gondolatainak hatékony publicisztikai népszerűsítőin kívül nemsokára komolyabb, mestert irodalmi és történelmi iskolázottságban, de nem a problémák felismerésében túlszárnyaló követője akadt a magyarországi német írók között Genersich János (1761—1823) személyében. Genersich a jeni egyetem tanítványa, Salzmann odaadó híve, a filantropista, majd neohumanista nevelési elvek egyik első meghonosítója hazánkban, könyvét (*Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch*) névtelenül adta ki 1793-ban Bécsben. Nem túlzott óvatosságból burkolódzott a névtelenség leplébe: nyugodt fejtegetéseit gyakran megszakító keserű kifakadásai a maradi központi kormányzat és az uralkodó rendekkel szemben, éles társadalomkritikája azt mutatja, hogy a maga részéről levonta a francia forradalom tanulságait és ez a mindinkább előtörő reakció éveiben könnyen derékben törhette volna ketté a fiatal késmárki tanár pályáját. De minden fogékony-sága mellett sincs képessége, vagy bátorsága arra, hogy szembenézzen a valósággal. Lapokon keresztül idézi és magyarázza Montesquieunek a hatalom megoszlására vonatkozó fejtegetéseit, de azután levonva a tanulságokat, megelégszik általános megállapításokkal és panaszokkal s mindig valami képzelt társadalmat vizsgál és bírál, nem pedig azt, amely-

nek maga is tagja. Még fokozottabb mértékben áll ez Genersich könyvének azokra a részeire, amelyekben az állam, haza, nép és nemzet fogalmának egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Itt teljesen visszavonul a Sonnenfels által alkotott elmélet fellegvárába, legfeljebb ennek az alapépítményét igyekszik az ókori görög és latin írókból, valamint a korabeli népszerű német bölcséleti irodalomból (Abbt, Lessing, Mendelssohn) vett idézetek egész tárházával erősíteni. Ilyenformán a haza az ő értelmezésében is azonos az állammal, ez pedig a nemzettel (I. 161. l.), a nép pedig az egy államban élő népek összesége. Könyve II. kötetének nagyobbik felében ugyan a nemzeti büszkeség áldásos és káros hatásaival foglalkozik, de az egyes népeknél más-más formában jelentkező morális tulajdonságokat még annyira sem tudja méltányolni, mint Joh. Georg Zimmermann, akinek *Vom Nationalstolze* c. munkáját ebben a részben bőven kiaknázza. A nemzeti büszkeség hatásai Genersich szerint csak az államok egymáshoz való viszonyában mutatkoznak, a hazán belül nem. Minthogy az alapfogalmak meghatározásában híven követi Sonnenfelset, természetes, hogy a patrióta és a patriotizmus értelmezésében is teljesen egyetért vele. A patriotizmus nem más, mint «szenvedélyes buzgóság a közjó előmozdításában» (I. 102. l.), a patrióta pedig az a felvilágosodott polgár, aki más országok alkotmányát is ismerve, annak az országnak államberendezését, amelyben él, szereti és becsüli, szüntelen tevékenységben arra törekszik, hogy az ország tápláló forrásait gyarapítsa, a parlagon heverő területeket hasznosítsa s azt a fennkölt gondolkodást, amely egész valóját áthatja, mint a villamos szikra, másokba is átviszi (II. 242. l.). A hazaszeretet és a patriotizmus átplántálásának leghatékonyabb módját Genersich könyvének utolsó fejezetében tárja fel (*Von der Erziehung zur Vaterlandsliebe* II. 273—380), amelyben alapos elméleti tájékozottsággal és józan kritikával a közoktatásnak korszerű, a felvilágosodás, közelebbről a neohumanizmus szellemében végrehajtandó reformja érdekében emel szót.¹

¹ V. ö. Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. Budapest, I. k., 431. l.

II.

A XVII. századtól örökségként átvett, majd a felvilágosodás állambölcseleti eszméivel és kultúrfanatizmusával telített állampatriotizmus elméleti és történeti gyökérzetét német irodalmunkban legteljesebben Genersich fejtette ki. Ez a patriotizmus azonban épen azért, mivel az állam mellett más közösségnek helyet nem adott, a magyarság és németiség viszonyának alakulására mind elméleti, mind gyakorlati nyilatkozásaiban hatástalan maradt. Az állampatrióta közösségi tudatállapotában németiségünk nem eszmélhetett rá saját németiségére, s így nem juthatott el addig sem, hogy a magyarsággal való életközösség járható útjairól gondolkodjék. Pedig már csak az élet valósága is arra kényszerítette német íróinkat, hogy a magyar-német életközösség módjával foglalkozzanak, ha pedig, mint a felvilágosodás őszinte hívei, műveltségterjesztő hivatásukat komolyan akarták venni, szükségképen fel kellett ismerniök az anyanyelv értékét és a nyelvközösség műveltségformáló erejét. Az anyanyelv egyre magasabb értékeléséből fakadó német öntudat azután kialakítja a magyarsággal szemben is a maga sajátos közösségi érzését, amelyet a korabeli «magyosztrák» gondolkodású írók és publicisták nem minden támadó él nélkül partialis patriotizmusnak neveztek el. Tartalma lényegében az, hogy németiségünk nem az összállam, hanem első sorban a magyar haza polgárának érzi magát és így a közösséggel szemben való kötelességeit is a magyar haza és a honalapító magyarság életfeltételei szabják meg.

Ebben a «partialis patriotizmus»-ban látjuk a német-magyar közösségi érzés egybeforradásának első jelentős fejlődési fokát. Az igazi patrióta most már nem a felvilágosodott polgár, mint Sonnenfels és Genersich értelmezésében, hanem a felvilágosodott magyar («der aufgeklärte Ungar»), mert németiségünk maga is «Ungar»-nak, azaz a magyar haza tagjának tekinti magát, s a «vaterländisch» jelző sem az összállam határain belül lévő életjelenségeket illeti meg már, hanem csak azt, ami benne a szűkebb haza, jelesen a magyarság sajátja. Különösen Kovachich Márton György (*Merkur*

von Ungarn) és Schedius Lajos (*Zeitschrift von und für Ungarn*) folyóiratainak hazai tárgyú cikkeiben világosan nyomon követhetjük a «vaterländisch» jelzőnek ezt a jelentésetolódását. Ennek a «hungarus»-gondolatnak számtalan irodalmi nyilatkozását találjuk attól kezdve, hogy Windisch Károly Gottlieb pozsonyi polgármester a felvilágosodás hatása alatt nekilendülő magyarországi német irodalom sajátos feladatkörét a magyar szellemi élet szükségleteinek szemmel tartásával jelölte meg. Mindenekelőtt ismét folyóirataink teremtenek közvéleményt az új közösségi érzésnek s jellemző, hogy a már említett brünni *Patriotisches Tageblatt* a magyarországi német időszakai sajtó főhibáját abban látja, hogy «egy általános állampatriotizmus terjedését gátolva» minden igyekezetével azon van, hogy «a partiális patriotizmus a nagy császári birodalom összes országai közül Magyarországon legyen a legerősebb». (1804. 70. l.) Közvetlen táplálékot és természetesen növekvő ösztönző erőt ez a patriotizmus abból az életközösségből kapott, amelyben német polgárságunk a magyar nemességgel városainkban élt. A felvilágosodás eszméiért lelkesülő, művelt s a szellemi életben cselekvően részes polgárok legnagyobb része tagja volt a városokban virágzó szabadkőműves páholyoknak, amelyeknek vezetése azonban — miként a városi közigazgatás vezetése is — a magyar nemesek kezében volt.¹ Ily módon a szabadkőműves páholyok, a felvilágosodás művelődésfanatizmusának legerősebb szervei — az erdélyi szász városokat kivéve, amelyeket itt figyelmen kívül hagyunk — sem voltak egy sajátosan német polgári kultúra melegágyai. Inkább a magyar nemesi életfelfogás érvényesült bennük s a lényegében magyar tartalommal telített «partiális patriotizmust» élesztették a páholyokban folyó élet útján is a polgárság rétegeiben. Hogy német polgárságunk közösségi tudata mennyire a magyar nemesség hatása alá került, mutatja a «partiális patriotizmus» hatalmas fellendülése a II. József halála után támadt mozgalomban, mely a német polgárság erősen «magyaros» gondolkodását,

¹ L. Mályusz Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I., Budapest, 1931., 233. l.

tükrözi.¹ Ez a «magyaros» gondolkodás nem volt más, mint közeledés, majd csatlakozás a nemesség gondolkodásához, mely politikai fölényével természetesen társadalmi téren is nagy vonzerőt gyakorolt a polgárságra és ilymódon siettetette ennek a magyarságba való beolvadását.

A «partiális patriotizmus» tartalma és irodalmi célkitűzései is rendkívül eltérőek a tudatosság foka, meg a szerint, amint benne a németiségre, vagy pedig a magyarsággal való életközösségre esik a hangsúly. Központjában az a kérdés áll, hogy milyen módon szolgálhatja a németiség nyelvével és műveltségével leghatékonyabban a magyar haza és az államalapító magyarság ügyét. A vélemények tömkelegéből a magyar-német életközösségnek a szellemi élet szempontjából két járható útja bontakozik ki: 1. a németiség fiai, tökéletesen elsajátítva a magyar nyelvet, magyar írókká lesznek és ily módon ültetik át a magyarságba a német kultúra kincseit; 2. a németiség, megőrizve nyelvének és kultúrájának egyenrangúságát a magyar mellett legyen természetes kapocs Magyarországgal és a Nyugat között.

Az első útra legtisztább egyértelműséggel Asbóth János (1768—1823) késmárki tanár, majd a keszthelyi Georgicon igazgatója mutatott rá. Asbóth Göttingában sokoldalú műveltséget szerzett, melyet itthon mint író alkalmi költeményekben, Schedius folyóiratában (*Zeitschrift von und für Ungarn*) és Rösler *Musen Almanach*-jában megjelent cikkeiben gyümölcsöztetett s e mellett egyike volt azon keveseknek, akiket Lessing deista szentírás-kritikái nálunk hasonló tanulmányokra ösztönöztek. Nem kutatjuk azt, hogy Asbóth fajlagl mennyiben tartozott a németiséghez; tény az, hogy maga a németiséghez tartozónak érezte magát s mint a német protestáns értelmiség egyik tagja vizsgálja a magyarság és németiség viszonyait. Különösen tanulságosak ebből a szempontból kedvelt tanítványához, az 1799—1800 Debrecenben tanuló Rumy Károly Györgyhöz írt levelei.² Mindenekelőtt a magyar nyelv elsajátítását köti tanítványa lelkére, hogy

¹ L. u. o. 244. l.

² Akadémia: Magyar Irod. Lev. 40. 18. k.

tökéletesen beszéljen és írjon magyarul. Mert — úgymond — csak úgy szerezhethünk igazán érdemeket hazánk felvirágoztatásában, ha magyar nyelven ültetjük át hazai talajba a külföldi, jelesen a német kultúra valódi kincseit. «A tudományos kultúrában Magyarországon nem egykönnyen veheti fel bárki is a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik.»¹ Ezt a követelményt Asbóth első sorban önmagára nézve ismerte el kötelezőnek; és hozzátehetjük, hogy hasonlíthatatlanul nagyobb eredménnyel képezte ki magát a magyar művelődés munkásává, mint tanítványa, akihez intelmeit intézte. Őszintén lelkesedik a magyar nyelv művelő törekvésekért, állandóan küldet magának Debrecenből jó magyarsággal írt logikai, metafizikai, természettudományi, technológiai és gazdaságtörténeti előadásokat s legfőbb vágya az, hogy magyar író legyen. Asbóth közösségtudatában így a «partiális patriotizmus», a magyar haza művelésének vágya minden más gondolatot és érzést elhallgattat. Kétségtelenül van benne bizonyos német öntudat, mikor a *német* kultúra terjesztésének szükségességét hangoztatja, amikor a művelt *német* embert látja a hazai tudomány leghivatottabb képviselőjének. De ez a német öntudat nem erősebb benne, mint protestáns öntudata (s a protestantizmus nála, aki élesen szembenállott az ortodoxiával, inkább művelődési formát jelentett) és eltörpül közösségtudatának központi gondolata, a magyar haza boldogulása mellett. A kultúra mindent átformáló erejébe vetett rendíthetetlen hitéből fakadó műveltségterjesztő hivatását a leghatékonyabb eszközökkel akarja gyakorolni: e szent cél érdekében feláldozza anyanyelvét is, ezért csatlakozik a magyar nyelv pallérozására és csiszolására irányuló törekvésekhez, ezért akar maga is magyar íróvá lenni.

Jóval nagyobb figyelmet érdemel Asbóthnál a magyar-német életközösségnek a «partiális patriotizmus» szempontjából kétségtelenül legjelentősebb útmutatója: Glatz Jakab

¹ L. Késmárkon 1800 jan. 3-án kelt levelét.

(1776—1831), késmárki születésű újhumanista pedagógus és ifjúsági író. Glatz főművét (*Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland, 1799.*), melyet itt első sorban kell vizsgálat alá vennünk, épen úgy névtelenül adta ki, mint idősebb földije és pályatársa, Genersich János. A névtelenség most még indokoltabb volt: 1799-ben a kormányzati reakció hatalmának teljében állott és a könyv valóban szinte iskolakönyvszerűen egyesítette mindazt, amit a kormányzat üldözendőnek tartott: a francia forradalom szelétől érintett népszerű társadalom- és művelődéskritikai röpiratok állandóan vissza-visszatérő érveit és szólamait. Általános, vallások felett álló evangéliumi szeretetet, szintelen deista vallásosságot hirdet, a hatalom megoszlását sürgeti és harcba száll a sötét maradisággal, babonával és előítéllettel. Egyetlen egy rendíthetetlen dogmája van: a haladás gondolata; miként a felvilágosodás legtöbb hirdetőjénél, nála is a haladás eszméje egyesíti az erkölcsi optimizmust az anyagi fejlődés gondolatával. A tudás jóvá teszi az embert, ha a jót belátjuk, nem cselekedhetjük a rosszat; ezért a tudás terjesztése mindenkinek legszentebb kötelessége.¹ Egy célja van csupán: Magyarországot a boldog, kultivált államok sorába emelni s minthogy a felemelkedés kerékkötőit erős, de a korra jellemző elfogultsággal a katolikus egyházban, a «vad» arisztokráciában és az erkölcsileg gyenge köznemességben látja, első sorban ezeknek hatalmát akarja megdönteni.

Glatz azonban ezeknek, a kor gondolkodásából adódó szólamoknak erőteljesebb hangoztatásán kívül közösség-szemléletének mind elméleti alapvetésében, mind gyakorlati következtetéseiben lényegesen tovább megy elődeinél. Mindenekelőtt éles különbséget tesz a haza és a nemzet fogalma között: magát büszkén vallja németnek és német polgártársairól is azt tartja, hogy azok csak hazájukat tekintve «nacionalizált» magyarok (6. l.), a fajmagyarokat pedig az ország többi lakosával szemben «Nationalunger»-nek nevezi

¹ V. ö. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, 203. l.

(49. s. kk. 1.). A magyarság közismert németgyűlöletét a történelem természetes következményének látja s figyelemreméltó, hogy egyáltalán nem lelkesedik Szent István és utódainak németbarát politikájáért. A katolikus papságot gyűlölő felvilágosodott protestáns az öntudatos német fölé emelkedik benne, mikor szenvedélyes szavakkal kel ki az országban elhatalmasodott papok «erkölcstelensége» és «garázdálkodása» ellen (59. l.). Hogy a Habsburgok németgyűlöletet terjesztő politikájáról sem tud kedvezően nyilatkozni, az könnyen érthető. Örömmel állapítja meg azonban, hogy a betelepített németység nem adta magát eszközül a magyarság ellen, inkább belsőleg és külsőleg erősen közeledett a magyarsághoz s így a németgyűlölet rá nemcsak hogy nem terjed ki, hanem teljes az egyetértés köztük. Különösen megnyerték a magyarság bizalmát és szeretetét a hazában lakó németek közül a szepesiek.

A nyelvkérdésben egyedül a hasznossági elvet tartja irányadónak; fájdalommal látja, hogy sem magyar részről a német nyelv, sem német részről a magyar nyelv elsajátításának fontosságát nem ismerik fel, amit mind az iskolai, mind a magánnevelés hiányai egyformán mutatnak (118. l.). Nem bánkódik azon, hogy a fiatalabb nemzedék teljesen beleolvad a magyarságba és nyoma sincs benne az idősebb nemzedék német voltának, de ebben a folyamatban egyúttal a jozefinizmus egységesítő törekvéseinek igazolását látja és meglebegteti azt a lehetőséget, hogy valamely nép nyelve és nemzeti jellege nagyobb nehézségek nélkül elnyomható és átalakítható (121. l.). Glatz erős német öntudatát ismerve könnyen kitalálhatjuk, hogy ő ezt a lehetőséget melyik irányban kívánta érvényesíteni.

Azonban ennek a német öntudatnak legfőbb táplálója Glatznál egy felsőbbrendű, a humanitás eszményeit megvalósító műveltség utáni vágy, s ezért szépen megfér erős «partialis» patriotizmusával. A haza elmaradottságán érzett patrióta-bánatával a magyar nemzet tagjának vallja magát. «Der edlere Patriot steht unwillig da, und sieht dem Unwesen zu; sein Herz schlägt unruhig; die Vernunft empört sich, und die herabrollende Thräne auf der eingefallenen Wange

ist der einsame Zeuge seines tiefen, schmerzlichen Gefühls, seiner innigen Trauer über das Land, in dem er gebohren, über die Nation, deren Mitglied er durch die Natur geworden ist.» (40. l.) Patriotizmusának gyakorlati célkitűzéseit az az elfogultságról tanúskodó alapgondolata szabja meg, hogy mindaz, ami a magyar hazában eddig igazi kultúrának mondható, idegen, nagyrészt németektől meghonosított ültetvény (7. l.). A magyar jellem sajátos vonásait kendőzés és hízelgés nélkül, de megértéssel, sőt melegséggel méltatja. A magyar embert csiszolatlan gyémánthoz hasonlítja (38. l.). Csiszolatlan, mert eddig csak elnyomták, kizsákmányolták, de sorsát senki sem viselte szívében. A csiszolatlan gyémánthól — úgymond — csak akkor lesz valódi nemes drágakő, ha hivatott mester kezébe kerül. A büszke *magyar* csak akkor lesz humánus, belsőleg igazán nemes *emberré*, ha a tudomány és művészet varázsvesszeje érinti. Belső reformációra van szükség, nem forradalom, összeesküvés vagy jakobinizmus útján, hanem a patrióták önzetlen együttműködésével. Az igazi patrióta az, aki minden erejét e nagy megújulás szolgálatába állítja, érte, ha kell, életét is áldozza. Mint látjuk, a felvilágosodás irodalomteremtő akarata és az irodalom emberformáló erejébe vetett hite Glatznál, az öntudatos németnél és erős «partiális» patriótánál egy szélesebb, átfogóbb reformprogram keretében épen úgy érvényesül, mint az irodalmi állampatriotizmus hirdetőinél. Nála élesebb és messzebb látó szemmel német íróink közül a XVIII. század második felében senki sem látta meg közállapotaink kiáltó visszasságait, de — minden elfogultsága ellenére — egyúttal a felemelkedés lehetőségeit is. Törekvése az, hogy a magyarságot a tudomány és irodalom segítségével a humanitás eszményi magaslatára emelje s minthogy a humanitás ideálját a német kultúrában látja a legteljesebben megvalósítottnak, ezt ajánlja példaképnek, ennek követésére és utánzására buzdít. Célkitűzése lényegében megegyezik Asbóthéval, de míg ez a német kultúra terjesztését a magyar nyelvi és nemzeti mozgalom szolgálatába állítja, addig Glatz a német szellem uralmával a jozefinizmus álmát, a német nyelv uralmát is eljövendőnek látja.

Glatz könyve a magyarországi német irodalom jozefinista nyilatkozásainak sorában csak egy hang a sok közül. Tudjuk, hogy a polgárság nagy tömegei élesen szembenállottak a jozefinizmussal, mert sértette anyagi érdekeiket,¹ de természetesen, hogy a német polgári értelmiségből jóval többen akadtak mint a magyarság soraiból olyanok is, akik a felvilágosodás gondolkörében élve felismerték II. József reformjainak ideális célkitűzéseit és ugyanilyen ideális szempontoktól vezetve követelték a polgári és nemesi jogok kiegyenlítését is. Az a körülmény, hogy a polgárság egy része nem nyugodott bele szóltanul a nemességnek a városokban egyre inkább megszilárduló hatalmába, mindenestre élesztette a jozefinista rokonszenveket. A polgárságnak ezt az érzelmi magatartását tekintve Glatz könyve figyelmet érdemel társadalomtörténeti szempontból is. A könyv időszerűtlen és homályos elméleti utóhangja a polgárság mozgalmának a közszereplésben való érvényesülésért, melyet felsőbb titkos utasításra Hoffmann Lipót Alajos, pesti tanár és író szított. A mozgalom 1790-ben csak a Liedemann Sámuel pesti könyvkereskedő által kezdeményezett konkrét tervig jutott el, melynek az lett volna a célja, hogy a polgárságot egy nagy, a szabadkőműves-séghez hasonló szervezetben tömörítse, politikai öntudatra nevelje s ezzel a nemesség befolyását korlátozza, sőt meg is szüntesse.² Glatz követelései lényegükben egyeznek azokkal, amelyek Hoffmann röpirataiban is (*Babel és Ninive*) inkább negatív kritika, mint pozitív reformtervek formájában bennfoglaltattak: hogy a hivatalviselésre ne porladó privilégiumok, hanem polgári erények minősítsenek, és hogy a haza társadalma a rendi alkotmány eltörlésével csupa egyenlő jogú polgárból álljon (46—47. l.).

Hogy Glatz részletkérdésekben nem ért egyet a *Babel és Ninive* szerzőjével (318. l.), az épen úgy nem változtat a lényegben való egyetértésükön, mint ahogy nem téveszthet meg az, hogy legszívesebben Herdert, Schillert és Fichtét idézi, holott voltaképen csak a felvilágosodás racionalisztikus

¹ V. ö. Mályusz: id. h. 233. s kk. l.

² L. U. ott 268. s kk. l.

célzatainak érvényesülésével látja biztosítottnak a kívánt reformokat. Egyébként Glatz csupán a nemesi társadalom és a rendi alkotmány bírálatában csatlakozik Hoffmann felfogásához. Hoffmann magyar nyelvet és ruhát gúnyoló és általában magyargyűlöletet lehelő szólamainak kíméletlenül erős hangú, de mindig tárgyilagosságra törekvő fejtegetéseiben nyoma sincsen. Azonban Glatz polgári öntudatra hívó szózata 1799-ben időszerűtlen volt már: hiszen a polgári szövetkezés gondolata kivihetetlen volt akkor, mikor a reakció még a legártatlanabb reformtervek mögött is forradalmat és összeesküvést szimatolt. De ezenkívül Glatz fejtegetései homályos és elvont elméleti elgondoláson alapulnak: nem tudjuk meg könyvéből, hogy voltaképen kit tart a polgári osztályhoz tartozónak, nincsen konkrét terve, csupán a tudás, a felvilágosítás útján akarja a «polgárságot» felemelni és a rendi korlátokat ledönteni s általánosságban tartott felhívásában sem az uralkodóhoz, sem a kiváltságos rendekhez, hanem a «nemesen gondolkodó patrióták» láthatatlan seregéhez szól. Könyve mégis jellemző kifejezője a vezető protestáns, közelebbről német evangélikus értelmiség közönségtudatának és közvéleményformáló hatása cikkekben, kritikákban és hozzászólásokban egészen a negyvenes évekig, a német mozgalom fellendüléséig nyomon követhető.

A «partiális» patriotizmusban — amint azt két jellemző irodalmi képviselőjének, Asbóthnak és Glatzknak elgondolásában láttuk — lényegében benne volt a magyar-német életközösségnek a jövőben kétfelé ágazó útja: a németiség beolvadása a magyarságba és a németiség nemzeti öntudatra ébredése. A közönségtudat további alakulása úgy hozta magával, hogy a német öntudat csak akkor tudott nagyobb erővel előretörni, amikor a beolvadás folyamata egy egész nemzedékre nézve szinte befejeződött már és további terjedésének nem lehetett gátat vetni.

PUKÁNSZKY BÉLA.

A TÁRSADALMI FELEMELKEDÉS PROBLÉMÁJA.

(Ismeretszociológia és társadalombölcselet.)

Mindinkább feltűnő erővel foglalkoztatja az újabb társadalombölcseletet : hogyan van az, hogy tömegek a társadalom legfelsőbb ideálját a *szabadság* eszméjében látják, de egyúttal az *egyenlőség* követelésében is, holott a szabadság és az egyenlőség eszméi homlokegyenest ellenkeznek egymással. Lehet-e ily szöges ellentétben álló eszmepár ideálja a társadalom szerkezetének?

Azok az eszmék meglehetősen homályosak ; honnan van mozgó erejük? Ha jelszavak volnának csupán, minő valóságos törekvések állnak mögéjük és hevítik a képzeletet? Vizsgálódásaink mindaddig nem juthattak kielégítő eredményre, amíg arra a tényállásra nem jutottunk, hogy az említett társadalomszerkezeti eszmék nem végsők, nem általánosak, hanem *egy* felemelkedésre hajló rétegek törekvéseinek kifejezői. De mik ezek a «felemelkedő» fokozatok a társadalomban? Vannak-e egyáltalában «fokozatok», amelyekben együttes felemelkedési irány van? És mi az, hogy «fent» van egy réteg, s más, feléje törő réteg «felfelé» törekszik? Spann rámutatott,¹ hogy a demokratikus-liberális korban az egyenlőség lett a társadalom elve, rétegek értékét, «rangját» eltörölték, de a rangértékelés csak eltolódott az állam által nem érintett szellemi élet körébe. Az állam negatív védekezett a társadalomellenességgel, a nem-értékkel szemben, de végre is sokféle módon ismét teremtettek «értékcsoportokat». Rétegek «rangja» eltörülhetetlennek bizonyult. Másrésztől nagysúlyúvá vált ma a társadalmi rétegződés kérdése, mert

¹ *Der wahre Staat*, 1921. 195. 1.

állandóan jelentkező kérdés a társadalmi «osztályok»¹ téves megítélése, mely egyes osztályok létjogának tagadásáig megy. Egyik «osztály» a másikkal szemben «külső értékbírálatot» gyakorol azon az alapon, hogy mindenik réteg a maga életformáit képzele egyedül lehetségesnek vagy normálisnak, több társadalmi funkciót pedig, mely más rétegben kiemelkedő feladat, merőben félreismer. Végre is egyoldalú elképzelések folytán a modern társadalom meglepően gazdag hangszere helyébe egy kezdetleges egyhúrú hangszert: «egyosztályú társadalmat»² akarnak iktatni. Az ily bírálatok heve közismert, hiszen a marxizmus az összes felsőbb rétegeket «kizsákmányolónak» mondja. A szovjet pedig minden társadalmi funkciót «termelő», gazdasági funkciónak vesz, s ez egyetlen életforma érdekében tirannizáló mozgalmat fejt ki.

Bízvást el lehet mondani, hogy lassan-lassan eltorzul a társadalom össz-képe, legalább is 60—70 éve egyre zavarosabbá válik. Régebben, mondjuk Riehl idejében,³ még volt bizonyos egyöntetű kép, de már az újabb szerkezeti rajzokban előtérbe nyomul a szocialista bírálat, — még Sombartnál is⁴ — kitűnik, mennyire nehéz ma már rétegeket «belülről» nézni és megítélni. A társadalmi pozíciók kérdésének elfogulatlan elemzése ritka.

Még aránylag elfogulatlan az amerikai társadalomtudományi irodalom és nem kifejezetten kritizáló a rétegeket illetőleg. Itt is megindult a rétegek létjogának bírálata, hol felfelé bizalmatlan magatartással,⁵ hol lefelé, roppant gyanakvás kifejezésével.⁶

A lényeg ez: a rétegek rajza nem tudja megelőzni azok kritikáját. Számunkra problémakeltő volt az, hogy eddigelé

¹ V. ö. e fogalom szétfolyóságára nézve: *A társadalmi osztály jelene és jövője c. tanulmányt.* Budapesti Szemle, 1928.

² Marx kifejezésével: *Klassenlose Gesellschaft.*

³ V. ö. *Die bürgerliche Gesellschaft*, 1851, mely ma is használható képet nyújt, s a tudományos irodalomban állandóan figyelembe veszik.

⁴ Különösen jellemző a *Die deutsche Volkswirtschaft*ban adott kép, a «feudálisokról», avagy *Der Bourgeois*. 1913. (A proletariátus. M. ford. Vezsenyi B. sikerült kép.)

⁵ Veblen: *Theory of the leisure class.*

⁶ V. ö. Lothrop Stoddard: *Revolt against civilization.* M. ford. 1930.

nem vizsgálták, minő felemelkedési vágy fűti a rétegek megítélését és rajzát.

Kérdésünk egy harmadik szempontból is fontossá válik: «ismeretszociológiai» szempontból. Tanulmányunk végcélja ezen a téren van: az eszmék társadalmilag «hol» erednek és érvényesülnek.

1. Az ismeretszociológiai kiindulás; a fölemelkedés problémájának háttere.

Minden társadalmi megismerést az tesz lehetővé, hogy magunk is tagjai vagyunk a társadalomnak,¹ és ennek valamely pontjáról tekintünk reá. Minden társadalommegismerő valaminő réteghelyzettel kapcsolatban ismeri meg tárgyát. A társadalomtudományi ismeret keletkezése, kiindulási alapja: egy réteghelyzet, maga is a legérdekesebb szociológiai kérdések egyike. Nem lévén lehetséges az, hogy valaki merőben kívül legyen a társadalmon, a társadalmi megismerésnél mindig ki kell nyomoznunk a réteghelyzetet. De eleve hangsúlyozzuk is, hogy a réteghelyzet nem valami fátum,² amely az egész társadalomszemléletet megszabja, s már eleve bizonyos torzító tragikumot hordoz az egészre vonatkozólag.

A rétegek állandók vagy mozgók. A társadalom képe egészen más lesz a kétféle réteghelyzet szerint. Már azért is ki kell fejtenünk a felemelkedő rétegek sajátosságait, hogy lássuk, minő átstilizálódás jó létre a társadalom képén a felemelkedésre irányuló igények behatása alatt.

Feladatunk megoldásának ma legnagyobb nehézsége, hogy nincs elméleti szociológiai irodalma. Egy többé-kevésbé rendszeres munkára találtam, a szentpétervári egyetem egykori tanára, Piritim Sorrokin, ki ma a new-yorki Harvard egyetemen működik, írt a felemelkedésről legutóbb (*Social mobility*, 1927.), nagy adathalmazza mögött azonban nincs ismeretszociológiai szempont, nem vizsgálja a fölemelkedés lelki rugóit, lélektani szempontjai tulajdonkép nincsenek. De a társadalombölcseleti kérdés sem érdekli, úgy hogy ép a

¹ V. ö. *A társadalom megismerése*. Budapesti Szemle, 1926.

² Ilyennek jelentkezik a német ismeretszociológiában.

mi szempontunkból nem nyertünk ezzel a munkával. Az Egyesült Államokban él a leginkább egyenlőségimádó nép, mégis itt lendül föl a társadalmi hierarchia kutatása, olykor sajátos ellentétben az átlagos közvéleménnyel, ami megnyugtató, hiszen ez ott független társadalomtudomány mellett bizonyít.

Európában másképp áll a helyzet, és jól megérthető, miért volt «kényes» kérdés a fölemelkedés kérdése, s miért késett e probléma a társadalomtudományban. Ez a késési ok maga jellemző tényállásra mutat. Elsőrendű ok maga az égalitarizmus. Másfélszázada oly társadalmi felfogás közepett élünk és vizsgálódunk, amely a legtermészetesebb fejleménynek hirdeti a növekvő társadalmi egyenlőséget,¹ s az egyenlőt-lenség — a fent és lent — eseteit feltétlenül a mult csökevényeinek tekinti, holott mindenütt a munkamegosztás, specializálódás, differenciálódás a jelszó. A «fölemelkedés» csak egyszerű eltolódás, nincs fent és lent.

A demokratizmus is erős csapást mért a fölemelkedés kérdésének felvetődésére. A társadalmi felemelkedés egyben alárendelődésre, vezetői helyzetre irányul, a demokrácia pedig azon meggyőződés légkörében él, hogy nem azok vezetnek, akik «fent» vannak, hanem végre is azok, akik alul lévén, tömegükkel eldöntik a szavazás sorsát. Sokan azt hiszik, hogy a társadalmi függőleges tagozódás tényeinek és értékeinek fessegetése tulajdonképp antidemokratikus célzatból ered. A fölemelkedés és függőleges tagozódásban rejlő értékvonatkozások nem tekinthetők állandóaknak és igazolhatóknak, azok esetlegességek. A valódi ősdemokratikus elmélet szerint senki sem emelkedik fel, hanem fölemeltetik a nép, a *communis opinio* által. A vezető is csupán «megbízatást» nyert; az alulról nyert «mandátum»-nak szociológiailag kezdetleges formulája ép a kérdés lényegét takarja el és el is napolja.

Hátráltatólag hatott a fölemelkedés kérdésének feltárására a liberalizmus is, mely egyszerű szabadverseny mechanizmus érvényrejuttatásában fedezi fel a normális fejlődés alapvonalát. A versenyben győztes a maga ereje jogán

¹ V. ö. Ch. Bouglé: *Les idées égalitaires*. 1899.

emelkedik fel oda, ahova akar és tud. A pálya végcélja, egy vezetői helyzet, nem lehet érdemleges értékprobléma a liberális társadalomszemlélet számára. A szabadelvűség, mely az erők versenyére épít, társadalmi naturalizmust jelent. Minden egyszerűen erők versenyének eredménye, a vezetés is, minden pozíció az s verseny veszi támadás alá is. Minden pozíció ezzel múltó erőösszetevődés, átmeneti tény jelzője. Abban az egyetemes zürzavarban, melyet a szabadverseny egyetemes rendszere jelent, nincs szó sem a fölemelkedés állandó tényezőiről, sem specifikus létjogáról, minden viszonylagos, pillanatnyi erőhelyzetektől függő. Önálló «jelentése» a pozíciónak társadalmi téren így nem is lehet.

A szabadverseny elve továbbá individualisztikus társadalomszemléletre vezet; az egyesek azok, akik emelkednek szabadon, a réteghelyzet nem probléma. A társadalmat atomizálják. Az egyes emberek felszálló áramlatai kollektíve nem is szolgálnak vizsgálat tárgyául.

Végre nem is a vizsgálatot, hanem magát a nagysúlyú problémát a liberalizmusnak köszönhetjük: ez indította meg a fölemelkedő tömeghullámot, általában a mobilizmus áramát. A modern társadalom mozgásban van,¹ a sűrű eltolódások jellemzik. Függőleges értelemben kétféle mozgalom van: csoportos és egyénenkénti; ez utóbbi — már Dumont elnevezte — a «társadalmi kapillaritás» jelensége. Társadalmunk olyannyira atomizált, hogy a kapillaris fölemelkedés az uralkodó, s kivételes az oly helyzet, ahol nem egyénenként s lépcsőnként folyik le a feljutás, hanem hirtelen és rétegszerű csoportban. Szovjetországban mégis egész réteg jutott fel, más rétegek tömegesen süllyedtek le egy idegenből szállított — nyugati városi tömegek köréből fakadt — forradalmi ideológia brutális receptjére. Még ha oly szerény társadalmi pozícióról volt is szó, minő az orosz tanítóké, feltűnő, mily tömeges a pusztulás, köztük széleskörű kivégzés pusztított.

A fölemelkedés és lesüllyedés kérdésének vizsgálata a modern társadalomban azért is nehéz, mert észrevehetetlen

¹ V. ö. *A közvélemény erővesztésének okai.* Budapesti Szemle, 1926.

egyres folyamatok hangzanak össze tömegmozgalommá. Mikor a nyugati társadalmi szerkezetből eltűntek azok a jogi korlátok, melyek a rendi társadalomban a felemelkedést — ellenkezőleg, mint hiszik — épen nem tették lehetetlenné, de bizonyos, hogy eléggé, helyenként túlságosan, mérsékelték, egyszerűre feltűnő lett a *carrière*-ek sajátos eseteinek tömege: felemelkedési ugrás egy nemzedéken belül. De csak a kivételes eseteket ismerjük, a tömeges átlagot nem, s ez társadalomtörténeti szempontból igen kedvezőtlen körülmény.

Általánossá vált a fölemelkedési feszültség. Ismeretszociológiailag¹ jelentős, hogy a társadalom egész szerkezetére vonatkozó eszmék fölemelkedési feszültség távlatát jelentik, így a demokrácia is, mely nem egy, hanem merőben más, többféle, politikai, népi-erkölcsi és attitude-formai kérdés,² összes eszmecsatlósaival együtt kifejezetten egy fölemelkedési beállítottságú demokrácia gyanánt emelkedik ki. Így mindenekelőtt a fölemelkedési feszültség lélektanát lesz érdemes megvilágítanunk.

2. A fölemelkedés lélektani háttere.

Első kérdésünk: minő fölemelkedési intenciók találhatók fel? Intenciókon nem a tudott motívumokat, nem reflexiót értünk, az intenció mélyen hat, s tudatos motívummá nem igen tud világosodni. Második kérdésünk lesz: honnan erednek a motívumok a fölemelkedésre, minő itt a család és a szűkebb «helyi környezet» hatása? A fölemelkedés indítékai tehát általában kettősek, autonóm és heteronóm motívumok. Az utóbbiakban másféle a hajtóerő, az egyénekbe társaskörnyezetek oltják bele a fölemelkedés értékskaláját, az előzőkben az egyén maga határozza el magát.

Kétségtelenül elsőrendű ösztönző a család. Ha kicsiny, erőteljesen támogat felfelé egy-két gyermeket, ha nagy, összefogó erővel, rendszeren a rokonság támogatásával együtt

¹ Ez új tanra v. ö. a Vierkandt-féle *Handwörterbuch der Soziologie* 1931. cikkét.

² E különböző demokráciafajokat (nem variánsok!) másutt tárgyaljuk.

nyomulnak felfelé. A nagy család és széleskörű rokonság összefogott, «protegáló» ereje közismert. A családi benső közösségnek elsőrendű hivatása az, hogy a felnövő családtag elé távlatot nyit, előkészít, hova törekedjék és *hogyan* törekedjék, arra állandó gondja van. A családnak ez utóbbi, széleskörű, decentralizált hatásképessége igen jelentős, ami ott látszik meg, minő tehertétele lenne ez a kérdés egy összpontosított államhatalomnak, mely pályaválasztási tanács formájában is alig bírná a közületet ellátni. Nevelői apparátust épen nem tudna fenntartani: a család fölemelkedési távlatnyújtása és nevelés terén a leggazdaságosabb decentralizált megoldás. A szovjetnek kezdetben feltűnő családelenes politikája fontos funkciót iktatott ki, midőn hirdetni kezdte, hogy a család a magántulajdon szeretetének a fészke, tehát legyen a gyermek az iskoláé s az államé, hol a köztulajdon elvére tanítják. Eredménye a züllött gyermekek légiója lett, akik nem bírtak elhelyezkedni. Az egyoldalú állami szempont a régi török állam szelekciós rendszerében van meg, de bár ez kiválóképp működött, egyoldalúan csak katonai szempontból lehetett meg a maga eredménye, maga a társadalom stagnálónak lett. Ugyanilyen jelenség mutatkozik a szovjetben; a tömegek, melyek nagyipari üzemekben vagy állami farmokban helyezkednek el, szürke és differenciálatlan államgazdasági heloták. Azt emeljük ki itt, hogy míg az államosított «útnak indítás» mindig tespedővé, mozgásképtelenné teszi a társadalmat, addig a nyugateurópai családtípusnak különös eredménye az életbeindítottak rendkívüli változatoságra való képessége. A szovjet-állam mint nevelés-gyár csak tömeglényt teremthet.

A nyugati műveltség az élethelyzeteknek gazdag elkülönülését teremti meg ép a család nagy szerepkörével; de nemcsak a család működik. Egyes «helyi körök» is kifejtnek helyi életfelfogásokban tetőződő nagy munkát arra nézve, hogy a feltörekvők *kész értékítéleteket* találjanak, típusokra, értékes életpályákra mutatva rá. Ez alapon az egyén elindulhat «szabadon», ellentétben a hallatlanul merev, fátumszerű, mert fölemelkedési távlatról eleve lemondó kasztrendszerrel.

Nemcsak családi s helyi körök által pártolt pályatípus

van s választási hajlam. Van országos, általános körben érvényes *vertikális átlagideál*. Ilyen pl. Angliában a gentleman, nálunk mondjuk az «úri ember», a XIX. század közepétől a gentry,¹ a francia irodalom a XVII. századtól az honnét homme típusát rajzolja, végül jó, melyre mindenki törekszik, a «polgár» átlagos ideálja.² A kevesek számára megközelíthető, esoterikus eszmény a *hős*. Ez mint társadalmilag tevékeny erő nem oly módon hat, hogy tömegek az ideál teljességét akarják elérni. A nagyemberek kultusza egy-egy vonatkozásban hat, de örök feszültséget, feléje törekvést nem eredményez szélesebb körökben.

Az átlagtípus eszményének megközelítésével a fölemelkedésre irányuló hév alábbhagy, holott nem ez a legmagasabb ideál: a «legelső» helyzete oly távoli esetlegesség, hogy nem kelt pozíciós mozgalmakat. A szóbanforgó átlagtípus eszményét az jellemzi, hogy a hozzá fölemelkedés igénye mérsékelt, pl. kiterjed aránylagos függetlenségre, középvagyonú élet-színvonalra, mérsékelt társadalmi szerepre és tekintélyre. A társadalom ily mérsékelt elérhetőség felé ösztönzi az egyeseket.

Nem minden családtagtól remélik azt, hogy közvetlenül és tartalmilag feljut az átlagtípushoz, ezért e típus csak formális marad és sokszor ép lényegtelen külsőségekben talál utánzásra. A családi törekvés az, hogy tagja mindenekelőtt csak egy fokozattal jusson feljebb, amely egy nemzedék számára valóban elképzelhető.

Szólván röviden a fölemelkedés heteronóm indítékairól, látjuk, azok főképp a család s a helyi-rokonsági környezet kezében vannak. Szóljunk most már az autonóm indítékekről, melyek összeolvadnak sokszor az előzőkkel: nemcsak sugallják a fölemelkedési irányt, hanem a fölemelkedő maga is látja a tényállást, érzi a fölemelkedés felfakadó ingerét.

¹ V. ö. Dékány: *Gazdaság- és társadalomtörténet* c. cikk *A magyar történetírás új útjai* (1931) c. műben.

² Ezt a «felemelkedési» távlatot nem eléggé jól rajzolta meg Groethuysen egyébként kiváló munkájában: *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- u. Lebensanschauung in Frankreich*. Halle. I—II. 1927—30.

Az itt sorra kerülő kérdésben a mai kor első sorban — és főképen — szerzésvágyat vesz észre, kiki gazdag szeretne lenni, s ezzel a kapitalista elképzelést főindítékká teszik. Ezzel szemben mi morális indítékokat látunk megeredni az első helyen, másodikon a kiegészülés szükségét, harmadikon a függetlenség vágyát.

Különböző az életszínvonal, gazdagok, szegények, függők-függetlenek vannak összekeveredve; a mai fejlődési stádium különösen közelre hozta ez ellentéteket, az ellentét látható, sőt izgató. Mit tesz az egyes? Látja mindenekelőtt, hogy nem minden pálya egyformán becsült, vannak szolgainak mondott munkák. A társadalom nem hirdeti tettel, hogy minden munka egyformán nemesít és csak a nemes szándék, a becsületes törekvés szerint mérjük a munka jóságát s a velejáró pozíciót. A társadalom nem kantiánus. A társadalom *munkanemek* közt rangkülönbségeket vesz észre, a szolgai és gépies munka kevésbé becsült, mint az az invencióos munka, mely alkotó művésznél, feltalálónál szökken a magasba. Ez igen súlyos hatású társadalmi szuggesztíó. Minőségek vannak, rangok, színvonalak munkaértékben, távol a mennyiségi szemponttól. A *ritkaság* gazdasági kategóriája is szóba jő, a tehetség ritka, azért fizetik jól. Viszont túltömöttség van a kézimunka terén, a mechanikus munka körében is több rang van; az ily munkában sokféle szerepe lehet a szellemi alkotásnak. Kézimunkás a festőművész is, ez mégsem robotszerű, gépies munka, mint a sokszorosítóé stb. A társadalom szüntelenül válogat, mérlegel, a munka nemei hol így, hol úgy kerülnek rangosztályba.

Mindenekelőtt feltűnő egy célzat: eltörekvés az egyoldalúságtól. Kiki szabad és szervesen kerek életégszét akar megélni és épen ma, a géperőre térés túlhajtása idején erősen éreznek két hátrányt: a gépies munkajellemet, mely az üzemi munka-tagolásból elháríthatatlanul következik, a szocialista kritikai irodalom erről panaszkodott a legtöbbet. Másik hátrány a foglalkozások nagyarányú lekötöttsége, pályaór, portás éjjel-nappal, szünnapok nélkül helyt állanak. E két pontról riadnak fel tömegek: a «szabad és szerves életégsz» vágya hatalmasabb hajtóerő a felfelé törekvésben,

mint az anyagi érdek, a nagyobb jövedelem. Ha csak ez utóbbi volna a fő, akkor a fölemelkedési vágy kielégülne egy foglalkozásfajon belül, ellenben nagyon sok eset azt mutatja, hogy másnemű változásra törekednek, egész más foglalkozási körbe.

Közeleső az a feltevés is, hogy a feltörekvő a kényelem felé törekszik, azaz a munka könnyebbségére, nagyobb eredményességére s a munka finomabb voltára. Sok esetet megmagyaráz e kiindulás, de korántsem mindent. Jelentékeny szerepe van a «munkanemek» különbözőségének. Az «inven-
ciós» munka szabadsága mellett nehéz, a «tervező» munka nagy szakképzettséget követel, tapasztalatot és tekintélyt, vezetőképeséget, a «rendező» és a «végrehajtó» munkák tömeges munkák, erre a tájra törekszik a széles tömeg, felfelé, a nehezebb munkanemek felé aránylag kevesen. A diploma sok, a képesség és vállalkozószellem nem párhuzamos a diplomák tömegével, így alul keletkezik torlódás. Tehát nem a «magasabbrendű munka vágya» az, amiből ki kell indulnunk, hanem inkább társadalmi indítékok játszanak nagy szerepet.

A pályanemek cseréjében elsőrendű szerepet játszik a pálya biztossága és társadalmi tekintélye, az a számítás, hogy minő lesz jelenben és jövőben a társadalmi helyzetünk. Erősen számításba jó, hogy egy pálya minő felelősséggel jár és minő függetlenséget enged. Az ú. n. szolgai munka nemcsak gépies, csekély jövedelemmel jár, hanem egyben kötött, fokozottan ellenőrzött és ellenőrizhető. Végrehajtásban áll, nem alapul szabadon választott terven, viszont kevésbé felelős. Tapasztalat szerint ott, ahol az egyéni felelősség nagyobb, nagyobb a pálya megbecsülése, s az ily magasabbnak tartott munka vonzó, mert bizonyos megkülönböztetett állást jelent.

Mindezek mögött egy erkölcsi kérdésre esik nagy súly. Általában az alsóbb fölemelkedésre irányuló fokon nyomasztónak nemcsak a szegénységet s a függőséget érzik, hanem a tekintélytelenséget is. Az elsőt sokan hajlandók elviselni, de az erkölcsi jellegű hátrányt nem. Lélektani kérdésünk központjának tekintjük azt aényt, hogy a felemelkedési indíték közt végre is első helyen áll az, miképp tudjuk biztosítani morális személyiségünk teljességét. Ha a munkás függő, «ideoda rángatják», azt érzi, hogy nem személy, csak valaminő

fogantyú; ha gépies munkából áll az élete, érzi, hogy csak egy kerék egy termelő üzem nagy körforgásában. De még tűri ezt. Ha végül is nem kap kellő tiszteletet, «kurtán» bánnak vele, nem látja biztosítva morális önfenntartását, ez fog fájni, s inkább szegény, de «független» akar lenni. Ha egy jómódú paraszt látja, hogy hivatalokban semmibe sem veszik, viszont egy «ügyvéd úr» megfelelő fogadtatásra talál, fiából «urat» akar nevelni, e téren a neveltetés nagy költségei nem riasztják el, bár zsugori s egész létét az «agrár puritanizmus» jellemzi. Művelt életmódra, társadalmi befolyásra nem vágyik, mégis fia «úr» legyen, helyi tekintély.

Ugyanez nyilvánul más esetben is. Főindíték az emelkedésre a morális kiegészülés s ezzel a függetlenség vágya. Az állandóan lekötött, gépies munkát végző proletár szabadulni igyekeztén lekötöttségétől, szinte elképzelhetetlen vágyakozást érez arra, hogy önálló lehessen a szakmájában, azaz emelkedjék a közvetlen előtte álló fokra, a kispolgári létbe, hol már nem kap hetibért, szabadon vállalkozhatik s esetleg meg is szedheti magát: első sorban állandó lekötöttsége nyűgét veti le. E szerint az egy foglalkozási fajon belül történő eltolódás főindítéka nem az anyagiak terén keresendő, — miként feltételezni szokás — hanem a személyiséget lehetővé tevő egész életforma, a morális teljesség kiélésében. Ehhez járul, hogy a felemelkedés irányzata azon egyoldalúság kiküszöbölése felé visz, amely az elért társadalmi helyzethez képest a legérezhetőbb hiány. Itt már nem a morális személyiséghátrány elemi követelménye uralkodik, hanem a tovább jutás reménye, tehát ismét nem anyagi indíték. Egy szerény jövedelmű miniszteri tisztviselő fia részére nem képzel el sohasem busás jövedelmet bárminő formában, mely pl. robottal és tekintélytelenséggel kapcsolatos (pl. szállodás). A maga szűkös életének épen leginkább érzett hátrányát akarja a következő nemzedék körében kiküszöbölni, azaz nem csak ép «elhelyezni» akarja gyermekét. Az ellentéttel való kontrer-kiegészülésnek esete ez, mely oly feltűnő makacsság jelében jelentkezik. A múlt század regényirodalmában a középbirtokos család gyermeke szívesen lesz orvos, jól kereső mérnök stb., keresik a jövőendő vagyon körvona-

lait. Az úri rend első, gyakorlati és technikai pályája a mérnöké, oly ideál, mely tekintély, még független, de egyben szabadkereseti lehetőséget nyújt képzeletben. Aki függ, független, aki szegény, gazdag akar lenni.

A társas fölemelkedésnek indokaiból érthetjük meg a felemelkedés dinamikáját. Főindoknak nem a szerzés-ösztönt mondtuk, az anyagiak felé vágyódást, hanem az *életegész* kiélése felé való irányulást. Ez az életegész lehet egyéni és társas.

Ez utóbbi terén a következő eset a feltűnő. Az az egyén, aki társas környezetének töredékes voltát érzi, tehát valaminő szűk körben, pl. gheftóban él vagy egy nagyon szűk célkörű különleges szervezetben, mely őt nem elégítheti ki (gyár, speciális munkakör), kivágyódik egy nagyobb társaskör életegészébe. Az ilyen fölemelkedési indokot asszimilációs fölemelkedésnek nevezzük. Sokszor szóba került az áthasonító erő. Ezt túlozni szokták. Nem egyoldalú a folyamat: nem csak egy társas életkör hasonít, hanem az egyén a maga részéről is áthasonítani engedi magát, hajlik erre, hogy fölemelkedjék, még pedig egy nagyobb kör életegészé felé.

Ha a vagyonban föfelé törő irányzat már unott lesz a családban, nem csábít immár a pénz, ismét oly ellenkező irányú kiegészülésre törekszik a családi becsvágy, mely irány eddigi életében hiányzott. Egy nagyjövedelmű vállalkozó családjában észreveszi valamely ifjú, hogy mennyire vonzó, «érdekes» a politikus pályája. Egyébként maga a család is szívesen lát relációt felfelé, de ha politikai körökbe szívesen feljutna is, egyelőre gazdasági az indok, földolog az «üzlet». Az ifjú már nem így gondolkozik, az idősebbek csodálkozására neki már nem vonzó az üzlet. Jól látható a közéletbe való vágyódás — minden vagyoni mozzanatnak immár hátraszorításával — egyes megvagyonosodott kereskedő és bankárcsaládoknál: a pályát kereső ifjú valahol «vezetői» állásba vágyódik, épen az nem akar lenni, amik ősei voltak, vagy amik ma is rokonai: pénzhajszoló robotosok. Neki közélet kell s «politikai», vezetői indítékok hatják át.

Nem cáfolatát, hanem megerősítését találjuk az előző elveknek abban, hogy az ipari és kereskedői életstílus varázsa

rendszeresen alábbhagy, régi családokban a vagyon nem lesz csábító, mert ez végre is kötöttséggel jár együtt. Sőt minél nagyobb a családi vagyon, annál nagyobb kötöttséggel jár annak egyszerű megtartása, s az ily kötöttség hátránya annál erősebben keres kiegészülést ellenkező irányban; a feltörekvő elem hevesen kezd tiltakozni az ellen, hogy kereskedőként le legyen láncolva az üzlethez. Ez a mai «polgári» felemelkedés egyik erős rugója. Hivatalnok sem igen lesz, egy nagyvagyonú kereskedő-család fia pl. nem lesz akták közt görnyedő bíró, hanem lesz író, politikus avagy dilettánskodó tudós. Azt lehetne mondani: a család itt maga mögött felégeti a gazdasági indítékok hídláncolatát, új vizekre evez, még ha kisebb jövedelem kecsgetteti is.

Bizonyos ritmusproblémát veszünk észre az uralkodó családi indítékok időszakos elhagyásában, ami nagyjelentőségű társadalomtörténeti mozzanat: a vagyonszerző motívumnak mintegy «kimerülése» a családban oda szokott vezetni, hogy eltékozzolják a vagyont. Ép ezért a családi vagyon olykor a nőágon nyomozható tovább, ott folytatódik, ha valaki házasság útján odavitte friss vagyonszerző vénáját (nálunk pl. XVI—XVII. században feltűnő). De valami másra is kell gondolnunk a modern világban: a polgári, ipari, kereskedői élet roppant idegfeszültségeire is.

Kétségtelen, hogy a családi indítékok frontváltozása mögött egy «visszás érzés» (ressentiment) is megtalálható, fájó utóézés, mintegy családi csömör. Ahol az előző felemelkedési fokon a családfők ép hátrányt éreznek, ott a szülők a nekik ép hátrányostól, a kellemetlen utóézésből akarják gyermekeiket megszabadítani, ép azt akarják azoknak — mindenáron — megadni, ami nekik erősen hiányzott. Igen sajtáságos azonban egyes eseteket megfigyelni. A politikai élet kötetlen mozgékonyága és vezetői jellege után való vágy ered meg egyes gazdag családban úgy is, hogy az ifjú — lefelé keres vezetői pozíciót, pl. egy gazdag selyemkereskedő család fia lesz szocialistává és vezetővé Lassal-ban (ki nevét Lassalle-ra franciásította és arisztokratikus-romantikus szerelmi párbajban halt meg). Lassal minden proletárvonást gondosan kerül, büszke gentry-típusban mutatkozik, ám agitátorrá kellett lennie,

hogy egy nemzedéken belül vezető politikus szerepét nyerhesse el.¹

A vagyoni indíték alsóbrangúságát több tény mutatja, a szerzésvágy kimerül, de másnemű érvényesülési vágy még megmarad. Tömeges tények az elszegényedett földbirtokos-elem elhelyezkedésében láthatók: nem kell valaminő dús javadalom, fizetés nagyüzemben, mely nagy lekötöttséggel jár, elég szerény fizetés is, mert még e mellett megmarad előző állásának, társadalmi tekintélyének tűrhető maradványa. Ezért elég egy szerény hivatal. Ebben mi épen nem láthatunk valaminő szerény igényeket, hanem egy igen általános motívum-rangsor esetét, a gazdasági motívum másodlagos voltát a tekintélyi, a politikai mellett.

Itt az ellentéttel való (kontrer-)kiegészülés eseteivel találkozunk; aki vagyonos és kevés tekintélyű, az kevesebb vagyont és több tekintélyt kér. Aki tekintélyes volt, de vagyontalan, az viszont a tekintélyét még megőrzi, de vagyoni emelkedésről álmodozik, midőn családja tagját jól jövedelmező «szabad pályára» szánja. Itt persze gondolni sem lehet a «lecsúszás» esetére, ami legfeljebb csak erős kivétel lehet, midőn fordítva, a motívumok rangsora oly változást szenved, hogy azt erkölcsi súlyedésnek kell érezni. Ha egy tekintélyes, de szegény család tagja elmegy igen szerény, de biztos jövedelem után valamiféle «alantas» és függő, de jó mellékjövedelmet hozó állásba (portás, főpincér), ez a család ítélete szerint súlyedés s az ily «gazdag rokonnal» való érintkezést nem nagyon keresik.

A pályacseréknél — kivált újabban — igen nagy szerepet játszik a jövedelem szabad kiegészítésének lehetősége. Vannak kettősjellegű pályák, amelyek részben hivatalnoki jellegűek, részben szabad pályák (hivatalnok-orvos, önálló orvos, ugyanígy mérnök stb.), s oly eset sem ritka, hogy valaki hivatali állásban van, egyúttal csendes társ egy vállalatban, egy szabadfoglalkozású társával együtt működik, jövedelmének kiegészíthetőségét így biztosítja állandóan. Ily esetekben is kinyomozható egy rezervált függetlenség motívuma.

¹ Hasonló eset számos szocialista vezetőben kimutatható.

Nagyon fontos volna a szociológiai kutatásnak ezeket a fölemelkedési indítékokat átlagos és tömeges esetekben — esetleg, jobb híján, kérdőíves módszerrel — kinyomozni. Rendkívül érdekes kép tárulna így elénk a modern társadalomra nézve. Sajnos, ez a kutatás még a jövő zenéje.

Térjünk át az indítékok kérdése után a velük kapcsolatos «fölemelkedési horizont» problémájára. Ez is oly kérdés, melyet még alaposan nem vizsgáltak át, pedig ez nem egy tudatmélységben lappangó kérdés, hanem a látható társadalmi helyzettől függ.

Minden család részben ismeri a fölemelkedés lehetőségeinek, az elfoglalható állásoknak bizonyos fajait s bizonyos sorozatát. A fölemelkedési szemhatár azon elhelyezkedési kör, ismert tágasság, mely a fölemelkedőnek a «maga helyzetéhez képest» átlagosan rendelkezésére áll. A falusi kevés pályát ismer. Az ő szemkörébe eső pályák közt válogathat tehát, pl. a szegény kisgazda fiából lesz pályaőr, hivatali altiszt, postás. A falusi a maga köréből kitekintve lát, lesz belőle szívesen csendőr, kalauz, tanító, pap stb. A pályaválasztást jórészt itt a testi munka ellentéte felé való törekvés magyarázza meg, továbbá az állás biztossága, de mindenekelőtt az, hogy a pályát sugalmazó család idősebbjeinek fölemelkedési szemhatára szűk. Amerikában pl. a tanítók 69 %-ának apja farmer, a tanítónő már többféle osztályból választódik ki, csak 49 %-ának az apja farmer.

Igen jellemző, hogy a falusiak szívesebben gondolnak papi pályára, mint a városiak. Az erősen kötött, főképp katolikus papi pályát előzönlük a falu tisztalelkű gyermekei. Szerény lesz a jövedelem, de tekintély vár rájuk. Ebből jól megérthető a katolikus egyházi rend mai szerepkorlátozása: a faluról jött elem első sorban képességeit a falu, a vidék felé tudja gyümölcsötteni, annál nagyobb a hiány a modern városok — főleg külvárosok — pasztorálásában. A katolikus klérus hatóereje nagyvárosokban azért lényegesen kisebb, mert a falusi eredetűek állandóan nagyszámúak, még pedig az ottani csekély fölemelkedési horizont hatásakép.

Főképp két foglalkozásnak nagy a szemhatára: az újságíróknak és ügyvédnek. Könnyen válnak politikusokká, gyak-

ran csak azért, hogy ez átmeneti álláson keresztül a legjobb állásokat elérhessék. A francia parlament hatvan éve tele van ügyvédekkel, volt újságírókkal, amiben nem a francia nép fráziskedvelését, avagy a szónoki képesség érvényesülését látjuk első sorban, hanem azt, hogy ügyvéd, író (ritkábban orvos, tisztviselő) tágas körben működnek, fölemelkedési lehetőséghez jutnak, szereznek továbbá oly élettechnikát, amelyet a kívánt színvonalon érvényesíteni képesek.

3. A fölemelkedés fokozatai.

Minden fejlődő társadalomra valamely réteg különleges fölemelkedési energiája jellemző. A felemelkedést a család emelkedésében venni észre. A «családi pálya» ívelése sajátos utakat követ, pl. lesz kispolgárból közép- vagy nagyiparos, de gazdasági körben marad. Más családi fölemelkedésre jellemző, hogy hivatalnok, ügyvéd, orvos szellemi életköre a célpont. Hol vannak az érezhető «ugrások» a fölemelkedésben?

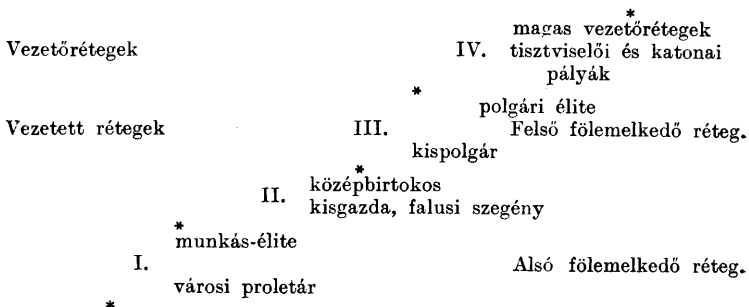
Mindenekelőtt az életstílus megváltozásában sezzel egyes indokok uralkodó erejében. Egészében más «érzület» az, mely a gazdasági jellegű pályákon diadalra segít, s más, amely a szellemi téren. A fölemelkedés problémájában továbbá kiemelkedik az a pont, ahol az, aki fölemelkedik, kisebb körre nézve vezetői becsvágyra kap. Végül figyelmünket az ragadja meg, hogy vannak oly helyzeti pontok, ahol a fölemelkedési energia különösen erős arra nézve, hogy az «egész társadalom» vezetését ragadja valaki a kezébe. A francia forradalom előtti nemességnek helyébe «akar» lépni egy bourgeoisie, mely kezdetben épen nem érdeklődött államügyek iránt.¹ A «besoin de domination» nem volt meg kezdetben. Valószínűleg ugyanilyen ma a műveltebb és immár jól kereső ipari munkásság egy részének fölemelkedési energiája. A marxizmus emelte felszínre a munkásságban a politikai motívumot. A mai sokkal tömegesebb társadalomban igen nehezen érvényesül a fölemelkedési irányzat. Innen van az a mély ressentiment,

¹ V. ö. Taine : *Les origines de la France contemporaine. L'ancien régime.* 14. kiad. 1885. 416. l.

melynek nagyságát a szocialista irodalom mutatja. Az ily rétegeket mondjuk «specifikus fölemelkedő réteg»-nek.

Hogy áttekinthető legyen a következő fejtegetés, eleve felvázoljuk, hogy a mai két réteg, a polgári és a munkásréteg, melyet specifikusan fölemelkedőnek találunk, minő helyzetben van.

Fölemelkedési fokozatok az utolsó időkben: ¹

Négyféle fölemelkedő réteget találunk a modern társadalomban, amelyek közül kettő (I. és III.) gyorsabb föl-emelkedési vágyat mutat. Az alsó (I.) speciális fölemelkedési fokozaton lévők mintegy kényszerülnek felfelé törni, mechanikus nyomás hajtja őket, éhség, nélkülözés a legfőbb hajtóerők, ha a legmélyebb pontokat vesszük tekintetbe. Nem valami eszmei feltörekvés csábítja tehát az egyeseket felfelé, hanem valaminő taszító erő, mit a nyomor fogalmában szoktunk összefoglalni. Ez a réteg mint «proletár» elem a valóban proletár, de sajátos, nem ez a lehangosabb,² hanem az, amely már valamiképp kiemelkedett, felső színvonalra a városi-nagyipari munkásságnak és egyelőre munkás-élite-nek nevezzük.

Sajátos ennek az alsó specifikus fölemelkedő rétegnek az étosza. Az említett élite egynek érzi magát az alatta állókkal, ő is proletárnak vallja magát, de már észrevétlenül több

¹ A fölemelkedés vonalát a *-ok összekötése jelzi; a vonal nyomdatechnikai nehézség folytán elmaradt.

² *Fölemelkedő*: aktuális állapot, «*ascendenciás*»: diszpozíció, s vágy a *fölemelkedésre*; ha ez nem sikerül, az *aktuális* állapot elmarad a *diszpozíció* erejéhez képest.

is: közeljut a felső specifikus fölemelkedő réteg alsó csoportjához, a kispolgársághoz, és esetenként beléje olvad.

Korunk társadalmára nézve igen jellemző, hogy az alsó fölemelkedő réteg telik meg a kommunizmus eszméivel. A szocialista munkás-élite öntudata azonban magasabb célokra is tör, az «egész» társadalom újjászervezésére. Herosznak látják önmagukat: a munkásság körében is jelentkezik egy felső réteg, mint valami nemesség. Ez toboroz egy proletárhadsereget maga köré. Hogy mi a jövő? Mondhatnók, a francia forradalom a város, a polgár forradalma volt, a jövő a külváros forradalma is lesz. A mai helyzet azonban világosan mutatja már, hogy a proletárhadsereg nem egységes. A vezetőelem szüntelenül veszteséget szenved, tényleg fel tud emelkedni, «elpolgárosodik». Tele volt ez irányban panasszal a szociáldemokrata sajtó.

De még egy sajátosság ötlik szembe. Az alsó fölemelkedő réteg igen tömeges, városlakó elem, tehát együtt van: ezért lehet félelmetes erő pártmozgalmakban, de a pártvezetőség sokszor magasabb rétegekből való. Az alsó fölemelkedő réteg — mint más — csak vezetés útján tud érvényesülni, önmaga azonban alig termel vezetőt. Ha egy-egy Mac Donald akad, ritkaság, s a legutóbbi angol választások mutatták azt, hogy a többi «labor-party»-beli vezető más jellemű.

Az alsó proletariátust a szocialista irodalom különös szeretettel veszi egynek, holott a fölemelkedés irányai különbözők. A vidéki szegény elem legszívesebben kiscgazdává tornászná fel magát, a városi proletár öntudatlanul kispolgári helyzetre törekszik. Az egyik falusi, a másik városi életforma, s merőben más a belső éthoszuk. Minő nehéz ott a fölemelkedés, a keresztültörés nehézségei mutatják, mint a falusi földbirtok mozdulatlan jellege, a falusi áruértékesítés nehézsége, a munkaszerzés nehézsége általában, amiről oly ritkán áll előttünk reálisan éles kép.¹ De a városi proletár sem talál síma utat a kispolgári léthez, a város túlzásúfoltsága, a kiélesedett verseny ezer formában mutatnak fel gátló tényezőket.

¹ V. ö. Ecseri Lajos: *A magyar földművesnép munkája*. Szentés, 1930. A szerző, mint ügyvéd, évtizedes tapasztalatai alapján ír.

Az alsó specifikus fölemelkedő réteg a mindenkori forradalmaknak könnyen mozgatható eleme, a tömeg, az uszály,¹ mely épen ösztönszerűleg keres kiegészülést. Az eredmény túlnyomólag az, hogy vezetők jelentkeznek a felső felemelkedő réteg köréből: e felső réteg maga is érzi a kiegészülés szükségét, tehát támaszt keres a «tömegek» sorában.

A felső fölemelkedő réteg másnemű hajtóerőket mutat. Nemcsak kényszerül fölemelkedni, hanem vonzódik is valami felé, konkrétobb formában előtte álló életstílus felé. A felső réteg látja az utat és kevésbé szorul másnemű vezetőkre. Kultúrája többnyire van hozzá, hogy a fölemelkedés eszközeit megtalálhassa, a rövid útvonal maga is csábító. Mi lehet tehát a legfőbb akadály? A társadalom állandó tútelítettsége vezetésre jelentkező elemekkel;² miután a vezető rétegek magasabb fokain is fennáll az a helyzet, hogy önmaga termeli a vezető elemeket, torlódás keletkezik.

A felső fölemelkedő réteg aránylagosan jobb helyzete és bizonyos, többé-kevésbé jelentékeny kultúrája mellett két útvonalra szorul. Egyik út a lassankénti közbeékelődés felszívargás útján; iskolázás, protekció, szerencse, vagyon, tehetség kábító sokféleségben teremt egyes emelkedő pályákat. A másik út egy forradalom, államcsíny, társadalmi összeomlás. Ilyenkor «fent» egyszerre támad egy társadalmi vacuum, mely felszívja a feltörekvő elemeket. Részben ilyen eset volt a cári uralom megdőlése.

A forradalmat nem egyszer a felső fölemelkedő réteg kezdeményezi, s az alsó réteg használja ki a maga javára (Oroszország, 1917), de fordítva több esetünk van. A felső emelkedő réteg az alsóban keresi a támaszt: e célból szükségesek új társadalm szerkezetre mutató eszmények, kell új «ideológia». Út a propaganda, a sajtó, a főváros meghódítása. A kommunista feltörés a szocializmussal szembe kerül, de az eszközök a régiéek: kiaknázni egy kedvező helyzetet, azt, hogy egy helyen tömörülten kap az agitátor felhasználható tömeget. A terjesztés eszközei, a sajtó, a népgyűlés stb. techni-

¹ V. ö. a francia forradalomban a párizsi «szekciók» szerepét.

² A vezetésre «jelentkező» elemekben a szubjektivitást emeljük ki, nem a képességeket.

kailag fejletten állnak rendelkezésre. Mindez nem lehet új a jövőben sem. A helyzet ma sokkal veszélyesebb, mint a kényelmes államhatalom elképzei: a társadalom széles perspektívájának megszűkülése és a rétegződés elemzésének bürokratikus enerváltsága a helyzet egyik elmérgesítője.

A fölemelkedők első jelszava mindenekelőtt: szabadság! Az ily jelszó kezdetben mindig tömegekre hat, azokat egybetömöríti. De ugyanakkor még nem tűnhetik ki s a fölemelkedési vágyak régióiban még nem lép fel a gondolat: a tömeg eddigelé mindig csak uszálynak bizonyult, tehát a felső emelkedő réteg javára van az egész forradalmi készülődés. Fölemelkedésben «ugrás» nagy tömegek számára mindig utópia. «Széles tömegek» részére a forradalmak rövid időszaka keveset jelent, ha nem jár nyomában évtizedekre szóló programszerű és fegyelmezett munka.

Mivel az ily tényállás nem tudatos, az alsó és a felső emelkedő rétegek egy úton haladnak, sőt szolidaritásuk benső és őszinte lehet.

Ismeretszociológiai szempontunkra rátérve immár világos, miért van nagy szerepe a szabadság társadalmi szerkezeti ideáljának. Minden feltörekvő elem a fennálló gátlásokkal szemben ebbe a jelszóba kapaszkodik: a «szabadság» tehát kezdetben mindig «negatív», akadályok elhárítására irányul. De ugyane helyzetből fakad az, hogy a szabadság pozitív jelentése¹ kezdetben homályos s a forradalmak folyamán később jelentkező problémákat hoz magával. Ezek megoldására nem is elégségesek a régi — negatív — forradalmár vezetők. Minden forradalom sajátossága, hogy a tömegek később «feleslegessé» válnak a vezetők szemében, majd feleslegesek a régi vezetők is.

A fölemelkedő rétegek megállapítása fontos magyarázó alapot nyújt általában a forradalmak megértésére. A forradalom elmélete ma még kevésbé fejlett része a szociológiának.²

¹ V. ö. a szabadság-eszme problematikájára nézve Dékány: *A társadalomfilozófiai értékek azioográfiájához*. Athenaeum. 1930. évf.

² V. ö. Geiger: *Revolution*, cikk a Handwörterbuch d. Soziologieben. 1931. 511. l. U. o.: *Die Masse und ihre Aktion*. 1926. P. Sorokin: *Die Soziologie der Revolution*. Angolból 1928. Vierkandt: *Zur Theorie der Revolution*. Schmollers Jahrb. 46. köt.

A fentebbi alapról kiindulva úgy látjuk, hogy négyféle föl-emelkedésre irányuló forradalom képzelhető a modern társadalmak körében. Ha a forradalmaknak nem (pl. politikai, vagy gazdasági) célját, tárgyát, hanem társadalmi alapját tekintjük, mely a rétegek természetes helyzetváltozását érinti, akkor lehetséges

1. «proletárforradalom», mely a legalsó társadalmi réteg megmozdulásából ered: a városi proletár-elem legszegényebb és fölfelé mozdulni alig tudó elemei a szereplői. De ez a forradalom csak úgy képzelhető, ha a munkásság immár bizonyos kultúrát nyert, s ezzel szélesebb látkörű elemei végzik a megindítást és a vezetést. Ez a forradalom sajátoskép vezetőket rendszeresen kap a ressentiment-telt polgári elemből is, főképp a kispolgárság rétegéből,¹ mely már némileg önálló gondolkodású üzemvezető, magasabb «hivatalnok» is lehet.

2. Lehet parasztforradalom, mely az agrár-elem megmozdulása. Ez esetben ismét nem a legszegényebb elem a legtevékenyebb, hanem a már némileg önálló kisbirtokos osztály. Az 1514-es forradalom vezetői nem a legalsó elemből kerültek ki, sőt ép a leszorított elem köréből.²

3. Lehet polgári forradalom, mely az 1789.-i mozgalomban legjobban látható. A «felső emelkedő réteg» — «les tiers» — magával ragadta a párizsi kispolgárságot és a vidéki agrár-elemet. A forradalmat hamar bezáródónak gondolta, holott a földkérdést nem oldotta meg. Innen a forradalom elhúzódása.³

4. A forradalom lehet végül a felső vezető elemeknek legtöbbszörre *belső* rétegválsága: arisztokratikus forradalom, mely ismét sokféle; így más réteg felé irányuló ellenforradalom, önmaga felé irányuló katonai forradalom, államcsíny, magasabb tisztviselő rétegek, várományosok⁴ megmozdulása.

¹ Különösen világító példák Magyarországon, 1918—19-ben.

² V. ö. Mályusz: *Az 1514. évi jobbágyháború okai*. Társadalomtudomány. 1926. 373. l.

³ Kropotkin: *A francia forradalom* 2. köt. jól kidomborítja és kielemezi az agrárkérdés különállását és forradalmi jelentőségét.

⁴ Erdélyi Lászlóval azt tartom, hogy az Aranybullát kierősztoló mozgalom mögött lényeges szerep jut a hanyatló vármegyék hatalmi és gazdasági pozíciójából egyre kiszoruló ispáni várományos családoknak.

A forradalmak összehasonlító tanulmányozása még nem történt meg ezen az alapon, ámbár minden történész aránylag jól felismeri a forradalomban szereplő felfelé törő — mint mondani szokás: «elégedetlenkedő» — elemek jelentőségét. De a társadalom szerkezeti elemeinek áttekintéséből folyó összes következmények tekintetbevétele még nincs meg a társadalomtörténetben. Ehhez szociológiai távlat is kell, nem elég az adatok felsorakoztatása.

4. Vezető rétegek: vezető habitus. Ethokracia.

A fölemelkedés fokozatai sajátos fényt vetnek az arisztokrácia kérdésére. Mindenekelőtt jellemző a régi társadalmi elméletekre, hogy azok egyetlen arisztokráciáról szerettek szólni, vagyis «az» arisztokráciáról. Ha szorosabban megfigyeljük a társas tényeket, azt találjuk, hogy az arisztokrácia fogalma nem abszolút, hanem relatív: nem egy egész társadalomnak van egy (egész) arisztokráciája, hanem arisztokrácia vertikális értelemben annyi van vagy lehet, ahány rétege van a társadalomnak, horizontális értelemben pedig annyi, ahány köre van az emberiség életének. Az arisztokrácia ily módon nem lesz a «legfelsőbb tízezer», hanem egy rétegnek vagy körnek aktivitásban «vezető» elemeiből áll. Vessünk némi fényt a vezetés problémájára. A vezetettek rangban kiemelik maguk közül a vezetőt, amikor a vezetői jellem két oldalról határozandó meg: egyrészt az illetők vezetői tudattal telítettek, másrészt vezetők gyanánt fogadják el őket. Nincs fogalom, mely annyira magán viselné a correlativitás jegyét, mint a vezető fogalma. A vezető a vezetett sajátosságait tömöríti magába és fejleszti ki tisztább formába. Épen azáltal lehet valaki vezető, hogy a vezetettek a maguk vezetőjét képesek benne felismerni; azonos az értékviláguk, azonosak a szempontjaik, azonos az életstílusuk. Ezen az alapon a vezető egyszerűen egy réteg, kör, csoport képviselője. «Vezetőjük vagyok, tehát — követnem kell őket», mondta egy tapasztalt pártember.

Látható, mennyiben téves beszélünk a szociológiában «egy» arisztokráciáról; ez általánosságban szólva annyi,

ahány vezetett rétegcsoporthal találhatók. Számunkra kiemelkedő fontosságú lesz azt konstatálni, hogy legalább annyi arisztokrácia-típus van, ahány fölemelkedési fokozatot találunk. Mielőtt erre a problématerületre továbbhaladnánk, egy, nézetünk szerint tisztázandó fogalmat kell terminológiailag is megvilágítanunk.

Az arisztokrácia szó, még inkább az arisztokrata, az irodalom nyelvén egy sajátos típus számára van lefoglalva, s ez az egy típus az előkelőség, vagyon, származás, életmód, módor, mozgási kör, függetlenség stb. jellemzésével annyira kikristályosodott alakban él az irodalomban, hogy immár gyakori félreértésekre vezetőknek kell tartanunk azt, ha ezt a szót különféle típusok rajzához akarjuk felhasználni. Amidőn alább négy arisztokratikus réteget jellemezünk, lesznek ugyan oly vonások, amelyek mind a négyben közös elemként találhatók fel, ha nem is ugyanazon arányban, mind a mellett a négyféle arisztokrácia lelki alkata, eszme- és habitustartalma más.

Abból indultunk ki, hogy a vezető-elem legelső sorban egy-egy rétegcsoporthal képviselője, s mint az illető réteg vezetője, valamint a réteg belső szellemi arculatának kifejezője — vágyódásainak, gondolkozásmódjának, életfelfogásának s végül szokásainak sűrítője — egy bizonyos «ethoszt» képvisel. Ily alapon egy-egy rétegen belül fogunk egy-egy sajátos «ethokraciát» találni. Itt a szó, «ethosz» (ἦθος), nemcsak a jó, nemes tulajdonságokra, hanem — mindennemű (ἕως) érték-közömbös — életszokásra és álláspontra egyaránt vonatkozik. A kétféle görög szó közül a mai szóhasználatba csak az egyik hangzik bele, az erkölcsi jóra és nemesre mutató ethikai jelleg. De a két jelentés nem mond egymásnak ellent, sőt az első jelentés kedvezően bővíti ki a másodiknak szürke általánosságát. Így célszerűen fogja áthatni a szociológiában az ethokracia fogalmát a két elem, az átlagos és érték-közömbös szokáselem és az erkölcsi kiválóság, nemesség jelentéseleme.

Erre a második jelentés elemre ép a vezetőproblémánál van szükség, mert azok, akik a vezetőt tömeglélektani megfontolásból túlságosan beleágyazzák a tömegátlagba s pusztán reprezentánssá teszik, erősen háttérbe szorítják, hogy a

vezető — fokozatosan¹ — fel is szabadítja magát az átlag befolyása alól: a vezetői pozíció épen annyiban lesz más, hogy bizonyos «magasabb» hivatásérzést magával hoz.

Valójában egy réteg vezető elemében mindig kettő van: egyrészt az illető réteg sajátos ethosának egyszerű képviselője, másrészt bizonyos kiválásra törekvés, nemesség, mely egy réteg prospectiv ideálalkotásának kifejezése. Szociológiailag fontos kiemelnünk azt, hogy minden réteg a maga típusának kifejeződéséért hevül leginkább és egyelőre ki kell rekesztenünk azt a kérdést, mennyiben van és lehetséges egyetemes ember-ideál. A réteg a maga ideáljait érti meg legkönnyebben, a maga helyesnek, illetőleg «nemesnek» tartott embertípusát. Az ideáltípuson belül van típusideál, ezt értékelni legközvetlenebb módon, erre a típusra büszke is.²

Igen fontos a vezető «nemességi» érzés emelkedésének tisztázása, amelyet ismét az újabb phaemonológus ethika, főképp Nic. Hartmann, vett munkába³ s bővebben idézzük a

¹ Bergson (*Teremtő fejlődés*. M. ford. Dienes V. 1930. 70. l. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára) futólag megjegyzi: «Abból, hogy fokként jutunk egy dologról a másikra, nem következik, hogy a két dolog ugyanolyan természetű. Abból, hogy valamely szónok előbb elfogadja hallgatósa szenvedélyeit, hogy aztán uralkodjék rajtuk, nem fogjuk azt következtetni, hogy követni annyi, mint vezetni».

² Az újabb irodalomban is ez a kérdés került szinte következetesen háttérbe bizonyos naturalisztikus behatások alatt. A legújabb problémaállást az irodalomra feltűnteti Th. Geiger a Vierkant-féle *Handwörterbuch der Soziologie* (1931) *Führung* cikkében. Itt az irodalom egyoldalú. Kiemeljük Geiger: *Führen u. Folgen*. 1928. Leopold: *A presztizs*. 1908. F. v. Wieser: *Führer u. Masse*. Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftsphilosophie. 17. köt. Jul. Binder: *Führerauslese in der Demokratie*. (Ism. Társadalomtudomány. 1929.) Langensalza, 1929. W. Schlüter: *Führung*. 1927. Förster: *Polit. Ethik*.³ 1918. Simoneit: *Der Führer*. Königsberg, 1925. M. Binzer: *Führerauslese im Faschismus*. 1929. (Ism. Társadalomtudomány. 1930. 435. l.) G. Bäumer: *Sinn u. Formen geistiger Führung*. 1930. Babbit: *Democracy and leadership*. 1924. P. Plant: *Die Psychologie der produktiven Persönlichkeit*. 1929. J. Hirsch: *Die Genesis des Ruhmes*. 1914. Az irodalom egyre gazdagabb, a németeknél legfőképpen.

³ *Ethik* 1926. 359. lk.

kérdés fontosságára s az uralkodó politikai íz letörlésére való tekintettel.

«A nemesnek kizárólagosnak kell lennie, valaminő sajátosat ki kell emelni és ez értelemben előkelőnek kell lennie — ép úgy az emberi tömegekkel szemben, mint a sokféle mindenkor felszínre kerülő értékre való tekintettel. Mindkét irányban (a nemesség) kiválasztást jelent: egyének választódnak ki értékek szerint és egyszersmind értékek is kiválasztódnak magasságukhoz képest... Mindkét kiválasztás szigorúan egymásra vonatkozik. Egyének kiválasztása értelmetlen dolog és értékromboló volna önmagában, hiúság és előkelősködés. Értékek kiválasztása önmagában egyéni kiválasztás nélkül az életben terméketlen (machtlos). Igazi előkelőség a legmagasabb lekötelezettséggel jár, de ez is halott valami, ha bizonyos kevésszámú, hasonló irányzatú ember szolidaritása nem ad neki átütő erőt.»

Ehhez a tényálláshoz képest mérlegre kell tennünk most már azt, vajjon ha bizonyos kiválóság érzés terem meg valakiben, nem pusztán individualizmus nő-e ki ebből. Szociológiailag döntő pont lesz a következő. Az előkelő, «mert a közös vonások fölé emelkedik, nem az egyéniesre irányul, hanem mindig valaminő különösre, a típusra, a hasonló irányzatúak csoportjára... nem arra, ami nyájszerű, nem az egyenlősítésre.» «A nemesnek tendenciája egyben megteremti az érték-elméletileg magasabbat, az emberideált, mely mindig előretekintő, de csak akkor életképes és termékeny, ha egyben reális követőkre talál valaminő körben. E nélkül széles rétegek ethosza elhal!»

Ezen csoportra nézve belső ideálalkotás alkotóerejű tehát. Ennek megérzése folytán teremti meg minden életkörnyezet a maga típusideálját, ez lesz a fölemelkedési cél, olyan cél, amely elég közeli ahhoz, hogy remény van a hozzáemelkedésre. A munkás a «jó» munkást becsüli leginkább, — ez számára a nemes — mint ahogy az író is a «jó» írókat értékeli. Ilyen felfelé vonzó részleges ideálok nélkül «meghal széles rétegek ethosza» (Hartmann). Belső, tömeglélektani tények vezetnek arra, hogy rétegek megalkossák a «maguk» személyi, «közeli» típusideáljait, amelyek bizonyos értéktáblák személyi

hordozói. Értéktábla és hordozó, érték és személy — e kettő egymásra vonatkozik, utóbbi az előbbit átéli és szemléletesen domborítja ki.

Ezek után bizonyára világos, hogy nem egy történetíró vetíti vissza a maga értékelését, midőn «típusideálról» szól, hanem maga a tömeg teremti meg azt. Az általános emberi ideállal párhuzamosan réteg-ideálok megjelenését látjuk. A «jó» ember egyetemes erkölcsi ideál. A nemes vagy «kiváló reprezentáns» hatékony társadalmi ideál is.

Ily tömeglélektani motívumok alapján érthető az a természetes tényállás, hogy a mai immár erősen elkülönült társadalom többféle arisztokratikus típust kristályosít ki, a régebbi egy («az») arisztokrácia helyén többféle, részben párhuzamos, részben versenyző «ethokraciákat» találunk.

A mai társadalomnak — minden demokratikus ideológia és látszat ellenére — felötlő problémája új ethokraciák, mint típusideálok teremtése. Ezzel válik új kérdéssé az ethokraciák pluralitásának s azok viszonyának kérdése is.

Ha mindezek után visszatérünk a társadalom fölemelkedési fokozatainak kérdésére, most már azt kérdezzük, «hol» vannak az arisztokratikus rétegek, az ethokraciák. Szokás a társadalmat kúpnek, piramisnak elképzelni. A régi, szociológia-előtti közfelfogás «az» arisztokráciát a csúcsponton képzelte. Ma azt kell észrevennünk, hogy mind a négyféle kúp-rétegen belül van egy-egy felső rétegszint, egy-egy élite.¹ Ezek a rétegek az ethokraciák. Ha a fentiek alapján négyféle fölemelkedési fokozatra akadtunk, akkor ethokraciára is négyfelére jutunk, nem pedig egyetlen, felső («történeti») arisztokráciára, melynek pozíciójára a kritika pergőtüze irányult sokféle formában. Ez egy kezdetleges elképzelésből eredt. És az is merőben figyelmen kívül maradt, hogy nem egy államban teljesen hiányzott egy felső arisztokrácia, mely történeti arisztokráciának volna nevezhető.

Egyszerűség okából itt a legfelső réteg (IV) arisztokráciáját «felső arisztokráciának» fogjuk mondani. A következő

¹ Az élite szó kiválasztottat jelent ; itt kiválasztódásról beszél-
vén, lehetőleg kerüljük s a kiválasztó kérdését nem tárgyaljuk.

réteg lefelé számítva egy «polgári arisztokracia», mely ismét a polgári rétegen belül vett élite, azaz oly réteg, melynek felső elemét egy polgári típusideál kifejeződése jellemzi.

Egy következő réteg felső részén egy «birtokos arisztokracia» vagy ethokracia s végül a következőben egy «munkás-arisztokracia» következik. A piramis rétegvonalai tehát határozottan megkülönböztethetők, bár az egyes ethokraciák épen nem egyenlő szélességűek. Sőt a különféle nemzeti egységek sajátos jellemvonása épen az, hogy más és más erősségűek egyes ethokratikus rétegei. Egy pásztorállamnak, mondjuk Szerbiának, másfélszázada nincs is arisztokráciája, avagy arisztokráciában szegény. Ezzel összehasonlítva pl. egy kereskedő köztársaságot, Velencét, önálló állam korában, erőteljes polgári jellegű arisztokráciában gazdagnak találjuk.

Mondanunk sem kell, mennyire kiemelkedik a különböző ethokraciák terén az, hogy minő a település, a városi és vidéki elem egymáshoz való aránya. Ott, ahol a városi elem szegény, alig fejlett, alig beszélhetünk polgári arisztokráciáról és egyáltalán nem jöhet szóba egy munkás arisztokracia. Szólanunk lehetne tehát bizonyos rendellenességekről, a piramis hol túlságosan magas, hol túlságosan alacsony, sokszor aránytalan és összedőléssel fenyeget. Szólanunk lehet arról, hogy egy-egy ethokracia nem mindig egyenlő, feltörekvő elemekből áll, akik egy réteg felső ethokratikus szintjére feljutottak, hanem olykor lesülyedt elemek keverednek hozzá, déclassé-k,¹ akik ott más multra tekintenek vissza, s a ferde rétegbeli helyzetből fakadó ressentiment is kétféle lehet, a még föl nem emelkedők, vagyis leszorítottak és a lesülyedtek ressentiment-ja, az utóbbi sokkal rombolóbb, mint az első.

5. A felső rétegek viszonya egymással.

A fölemelkedési fokozatok elmélete kétségtelen támaszt nyer abban a tényálladékban, hogy vannak különböző ethokraciák, amelyek küzdenek másokkal, éles frontot vesznek fel a «többi» ethokraciákkal szemben. Ha nem gondolunk is el

¹ V. ö. Lothrop Stoddard: *Lázadás a civilizáció ellen*. M. ford. 1930. Magyar Jogászegylet kiadványa.

szükségtelenül éles rétegvonalakat a társadalom tagozódásában, megállapíthatjuk, hogy egyes ethokraciák, vagyis emelkedési rétegen belőli felső csoportok időnként csodálatos egy-ségben lépnek fel, tömör erővel jelentkeznek, egymással szöv-
etkeznek, avagy ellentétbe jutnak. Az utolsó két század
folyamán észlelhető, hogy a felső arisztokráciának állandó
versenytársa egy polgári arisztokrácia. Ez a kétféle ethokra-
cia ritkán van egymással komoly szövetséges-társi viszonyban.

Az utolsó félszázadban különösen feltűnik a polgári etho-
kracia a maga szervező erejével, főképp gazdasági téren, viszont
a felső ethokracia még sok helyütt képes vezetőszererepre.
Az utolsó századok forradalmaiban mindig vagy a polgári
ethokracia volt a kezdeményező, avagy aránylagos részt vett
általánosabb forradalmi áramlatokban. A nemrég lezajlott
októberi forradalom nálunk eredetében polgári mozgalom
volt s később sem vált tisztán proletárrá, de bizonyos, hogy
Európa-szerte nyilvánvalóvá lett, mennyire lehetetlen ma
már tisztán polgári forradalom. Ha a vezetés kezdetben pol-
gári is, csakhamar kicsúszik a vezetők kezéből a felmerült
kérdéseknek nem egy lényeges mozzanata. A politikai vezetés
terén a polgári mozgalmak túlságosan hajlanak a kompro-
misszumokra, ez erőtlenségüknek egyik állandó forrása.

Az újabb polgári megmozdulások közepett feltűnő vo-
násokkal jelentkezik a polgári szervező erő, s intézmények
olykor nem gyengeségük vagy elavultságuk folytán indultak
hanyatlásnak, hanem már azért, mert nem feleltek meg a
polgári ethokracia racionális ízlésének. A polgárság a «maradi»
felső arisztokráciával sokban következetesen szemben áll.
Ámbár a polgári ethokracia szövetségesekkel is rendelkezik,
nem sajátította ki a legfőbb vezetést, a felső ethokracia jó-
részben megmaradt vezetői erejében politikai téren, aminek
többféle okát találhatni. Itt csak a problematika áttekintése,
a fölemelkedés fővonalainak megvonása a célunk, s ezért csak
egy főokra mutatunk rá a háború előtti időkből.

A polgári ethokracia épen fölemelkedési küzdelmei kö-
zepett, a szabadság és egyenlőség szerkezet-ideáljai kap-
csán oly ideológiával telítődött, amely nem tette őt kiváló-
kép alkalmassá a legmagasabb politikai vezetésre. A polgári

ethokracia különösen sokat adott elméleti formulákra, ideológiai skémákra, s éppen ezért az ideológiáinak meg nem felelő politikai tényekkel szemben sokszor elhatározó kérdésekben erőtlen, nem volt reálpolitikus. A polgári ethokracia formailag eszményi légkört képviselt és hatalmas erényt, ha nem mondott le róla, mert ideológiája nem volt elégséges az egész társadalom szervezetének meghatározására, de fölemelkedésében mégis segítette. Ám tévútra jutott vele, ha megszokott társadalomszerkezeti eszméit egyedül tartotta alkalmasnak államélet újjáépítésére. Ha eszméivel légüres térben mindenáron kísérletezni óhajtott, akkor politikailag kockázatos vállalatok közepett lendülete önmagától felemésződik.

Ideológia és vezetés — a kettő gyakran két különböző síkra tartozik, habár magunk hangsúlyozzuk, hogy reális vezetés nem pusztá alkalmazkodást és ügyeskedést jelent, hanem elveket tételez fel, ideológiára támaszkodik. A vezetés mindig kétféle mozzanatot egyesít, egy aktuális és egy potenciális jellegű tulajdonságot. Az első egy «aránylagos élettechnikai ismeret» — technikainak mondjuk, amennyiben a vezetés folyamán alkalmazott ismeretek jönnek számba. A másik vezetői tény «önálló értékítéletekre való képesség». Nézzünk körül e szempontokból az ethokraciák házatáján, minő mérleg állapítható meg, egyelőre, igen vázlatosan. Mindakét pontra nézve minden ethokraciának vannak hiányosságai, vannak fogyatkozások a felső ethokracia körében ép úgy, mint a polgári ethokraciában, a kérdés csak az, minő arányban. Vegyük pl. sorra a birtokos arisztokráciát, mely lecsúszóban van: kedvezőtlen szétszórtsága, vidéki elszigetelődése a főbaj. Lehet «aránylagos élettechnikai tudása», lehet kitűnő gazda; ha megválasztják, lehet vezető tisztviselő, esetleg politikus, azonban alkalmazkodó képessége vibráló helyzetekben már nem nagy, nem gyors, szervező racionalitása és politikai képzelete semmi esetre sem oly kifejezett, mint a polgári ethokraciáé. De még feltűnőbb a második pont: az «önálló értékítéletekben» kihangzó ideológiák terén való függősége. Függség a múlttól, de függ a rajta kívül álló elemek nézetétől is, tehát felfelé tájékozódik, illetőleg réteghelyzet szempontjából kifelé. Vidéki, szétszórt helyzetében nem élhet oly központokban, ahol

uralkodó ideológiák erőteljes vitákban érlelődnek. A junker-típus tulajdonkép oly akarat-ember lesz, aki véleményeiben, értékítéletében kevésbé önálló. Szilárdságra hajlik, cselekvéseinek sokszor adnak alapot a hagyományok, s ez válságok esetén hasznos, — a bevált hagyományok tűzálló téglái nem repedeznek — de a modern életben ez nem elégséges. Feltűnő volt az utolsó félszázadban, hogy a gazdasági és állami életben uralkodó liberalizmus előtt — mely nem egy lényeges ponton rendítette meg állását — mennyire meghódolt. Maga alatt vágta a fát, midőn a sajtó által terjesztett liberális eszmék előtt maradéktalanul meghajolt. Mutatja ez, hogy mennyire önállótlan a birtokos ethokracia; akármit tett, akármiképp támogatta az államhatalmat, a maga sorsát is biztosítani akarván, minden ellene esküdött, holott más hiány nem volt, mint az uralkodó eszmékkel szemben való tehetetlensége. A polgári ethokracia ezt nem tette volna. Hidegebb racionalitásában több céltudatosság van. Éppen azért, mert a birtokos ethokracia önálló értékítéletekre való képessége aránylagosan csekély, ez az ethokracia készséggel vetette alá magát a felső ethokracia vezetésének, vele egynek érezte magát. Ez utóbbi pedig megmutatta, hogy számos téren megvannak a képességei; nemcsak közéleti tapasztalata, kipróbált élettechnikai elvei alapján vezetett, hanem önállóságban vannak bizonyos ősi hajlamai; értékítéletei — épen döntő (külpolitikai) kérdésekben — nem hiányoznak. Az irodalom és művészet, a publicisztika jeles munkásait, költők és tudósok teljesítményeit nem sokra tartja, ezeket nem olvasztja magába, ezért a közszellem táplálásának lassú munkája egyre inkább kiesik a kezéből.

A polgári ethokracia e téren több érzéket tanusít, a sajtó a kezében van, s ezzel a közvélemény hatalma. Azonban nem állanak rendelkezésére hatalmas tömegek. A polgári ethokracia közre van fogva, felülről és alulról vannak frontjai. Emelkedésre irányuló lököerejét ez a helyzet fékezi, sőt jelentékenyen bénítja. Épp ez a helyzet hozza magával azt a sajátos ténytet, hogy jobb hiányában időnként ölelkezik a munkás ethokraciával, mely főképp a városi, ritkán a falusi proletárok-ból kiemelkedő elemekből áll. Itt vagyunk ismét a szocialista

vezetés kérdésénél. A sajátos helyzet az, hogy az alsó speciális fölemelkedő réteg nem egyféle, «proletár», hanem falusi és városi elemekre szakad. A városi elem természetsszerűleg nem a következő emelkedési fokra tör, mert ez települési alapon számára nem lehetséges, hanem a reá következő *városi* emelkedési fokba kíván és bír csupán emelkedni. Innen a «bourgeoisie»-val való éles ellentét. A jelek bőségesen előttünk vannak abban is, hogy a «proletár» munkásság vezetői kispolgári körbe emelkednek, az elpolgáriasodott vezetők fel-emelkedése a proletariátusból való *kiemelkedése* lesz, ezt a proletariátus gyökeres hibának tartja.

Mindamellet van még mindig ethokratikus réteg a munkásság felszínén, mely egyre jobban keres, egyre kevésbbé függ, s ha vagyona nincs is, van sajátos jellegű műveltsége és becsvágya. Ez alkot frontot a «polgári világrenddel» szemben. Ami a falusi szegény munkáselemet illeti, ennek sem parányi jövedelme nem jelent biztos megélhetést és függetlenséget, sem művelődésben való előhaladására nem találhat módot. Állása megbecsült, moralitása is megbízható, mindamellet réteghelyzete ennek ma a legkilátástalanabb.

Sajátos ma a szocialista és kommunista rétegek kettéválása Németországban. A szocializmus részben polgári, részben nemzeti irányzat befolyása alatt vált egyre inkább államfenntartóvá. A politikai emelkedése kétségtelen. A német kommunista csoportok ethokratikus elemeiről beszélni alig lehet. A szocialista munkásság másutt régi, negyvenes évekből való ideológiák alkalmazására szorítkozik, azonban mindenütt megtartotta polgárelenességét, még Angliában is. Az orosz új gazdasági politika idején felkerült polgári elemek visszasülyedtek. A mai vezetők a Szovjetben a régi ressentiment alapján pusztítják mindazt, ami nem proletár. Nyílt ellenzék nincs.

A különböző rétegfrentok Európa-szerte fennállanak, át-hidalás talán csak Németországban várható. De ha közelebről megfigyeljük a gyakran hangoztatott «osztályharcokat», észrevehető, hogy nem a «széles tömegek» állnak közvetlen szemben egymással, hanem a rétegek felső szintjei, azaz az ethokraciák.

6. Társadalomszerkezeti eszmék.

A társadalom végső szerkezeti eszméi élő hatóerők, vezetnek szervező racionalitásunkat és irányítják értékelésünket. Személyek, illetőleg társadalomtagok viszonyára vonatkoznak azok, így a szabadság eszméje, mely megszabja, hol és mennyiben lehetünk szabadok, társainkkal, illetőleg szervezetekkel szemben beavatkozásmentesek. Ilyen az egyenlőség eszméje, mely ismét társainkkal való quasi «egyenlő» viszonyt követeli. Magas szerkezeti eszmének kell tekintenünk a szervezethez, mely a szigorú célra-beállítottságot, s ezzel a cselekvőképességet jelenti, de mivel ugyanez bizonyos elgépiesedést hoz magával, ez eszme ellensúlyaként a szervesség eszméjéhez is ragaszkodnunk kell, amely viszont rugékony társadalmi egységet követel. Last not least a Platon óta világos igazságosság eszméjében összekapcsolódnak az eszméi követelmények, melyek a társadalmi szerkezetet tökéletessé tehetik.

Minden ily vezető eszmének érvényesülése a társadalom szerkezeti összetételére vonatkozik, s mivel az emberek közt levő viszonyok összesége teszi ki a társadalmi szerkezetet, a jól megállapított szerkezeti elvek az egyes tagok körében mint viszonyideálok jönnek tekintetbe. Ami részek relációjában viszonyideál, az az egész társadalomra vonatkozólag szerkezetideál szerepét tölti be.¹

Kérdés, minő helyet foglalnak el a szerkezetideálok a társadalom életében, minő az értéksorrendi viszonyuk. Régen ráeszméltek arra, hogy a szabadság és egyenlőség ellentmondók. Egyenlőség szorosan véve elgondolhatatlan és semmi értelme sincs személyek közti egyenlőségről úgy szólani, mint számok közti egyenlőségről. Az ily jelszavak már eredetükben is homályosak,² jelentésre és viszonyukra nézve is. Mindig

¹ Az alábbi kérdéseket — itt hangsúlyozzuk — nem minden vonatkozásban s nem is teljes perspektívájukban tárgyaljuk.

² A francia forradalom hármaskörében szereplő harmadik tag: a *testvériség*, eredetileg nem volt meg, harmadik a *biztonság*, magántulajdonra és személybiztonságra vonatkozó *rend*-principium. Ed. Hartmann (*Das sittliche Bewusstsein*, 2. kiad. 1886. 302. l.) úgy

fennáll «az egyenlőtlenség vastörvénye», és nem lehetséges fejlődést elképzelni, amely ne egyenlőtlenségre vezetne, ne differenciálódást jelentene. Az sem világos, mindenáron érdemes-e törekednünk emberi egyenlőség után, ha azt a természet folytonosan lerontja születési különbségekkel, amelyeket a társadalom — egyéni tehetségek fokozásával — még elő is mozdít. Charles Bouglé az egyenlőség növekvő általánosságát próbálja kimutatni, de tévesen, mert ugyanakkor egy természetellenes fejlődésnek nem mondható különbözős is párhuzamosan növekedett. Az viszont nem ellenvetés, hogy egy ideál meg nem valósítható, mert minden végső ideál végtelen távolságra mutat; tartozunk megközelíteni, ha az ideál valódi értéket tartalmaz. Az egyenlőségi viszony lehet végül fejlődésben adódó, szándéktól független kényszer eredménye, s mint ilyent, érthetőnek is találtuk¹ a fejlődésben.

A szabadság eszménye viszont ép ellentétes az egyenlőséggel, mert ott, ahol szabadság van, egyenlőtlenség terem, ahol egyenlőség van, ez csak kényszer alapján lehet meg, tehát a szabadság ismeretlen fogalomná válik.

Mindennek ellenére a demokrácia² eszmekörében azok az ellentétes eszmék találkoznak. Miként lehetséges ez, kérdezheti az ismeretszociológia. Az előzők alapján immár könnyű megoldáshoz jutunk, ha t. i. feltesszük, hogy mindkét, önmagában ellentétes eszme lényegében egy felemelkedő csoport reflexe. A demokrácia — egyik jelentésében — szabad felemelkedést követel, szabad versenyt indít meg és ép azért a szabadon érvényesülő erők egyenlő versenyvonalról való kiindulását követeli meg. Előjogok — az indulásnál — ne

véli: «Was die Revolutionshelden sich eigentlich bei dem Worte *fraternité* dachten, vermag man am besten aus der heute noch üblichen Bedeutung des Wortes *fraterniser* zu entnehmen, das kaum mehr besagt, als die äusserliche Kundgebung der *Gleichstellung*». E szerint a harmadik jelszó a másodikra utal. Mindkettő így együttesen hat: az egyenlőség mint viszony, állapot, de egyúttal annak *nyilvánítása*; és a testvériség.

¹ V. ö. Dékány: *A társadalmi szervezés értéke*. Társadalomtudomány. 1930.

² Sokféle jelentésű; itt csak egyetlen vonatkozásról van szó.

legyenek. Ugyanakkor azonban a végcélnál már egyenlőtlen-séghez jutunk. Az egyenlő indulás és egyenlőtlen beérkezés a szabad felemelkedésnek egyformán lényege. Ily módon most már látható, hogy az egyenlőség módszer-, azaz versenyrendnél nem több. Valóban bizonyos demokratikus mozgalmak lefolyásánál tapasztalható, hogy az, mint egyenlőségre szomjazó mozgalom, demokrácia az indulásnál, egyenlőtlen-ségre célzó arisztokrácia az eredménynél, azaz a demokrácia végkifejlete arisztokrácia, illetőleg valaminő ethokracia. Régi naiv államtani fogalmak megrögződése hozta magával azt a lehetetlen feltételezést, mely szerint a demokrácia és az arisztokrácia szöges ellentétet jelentenek. Ezen reális szociológiai elemzés rövidesen túllát. Az említett társadalomszerkezeti ideálokat fölemelkedési mozgalmak tartják mozgásban, alapvonalaikban fölemelkedésre irányuló társadalmi reflexek.

Így most már ismét rátérhetünk a fölemelkedési fokozatokra. A felső emelkedési fok közel van a fölemelkedési célhoz, s mivel akadályt érez, egyetemes, azaz «társadalmi szabadságért» fog kiáltani. Ugyanakkor pedig a maga feletti réteg elzárkózásával szemben ismét egyetemes, azaz «társadalmi egyenlőséget» követel — holott ez utóbbi igazában csak a fölötte állókkal való egyenlőségre céloz. Nem lesz alapján «egyetemes» egyenlőségi követelés, mert mihelyt felérkezik a fölemelkedő mozgalom az alsó fölemelkedési fokozat felé, — bár időközben ugyanazt a zászlót lobogtatta is feléje — megtagadja az egyetemességet. Belátjuk, hogy a fölemelkedés relatív fogalom, egyetemes fölemelkedés nem lesz pozícióváltozás. Téves nyomon jár tehát az, aki szociológiai tény-állásként fogadja el azoknak a társadalomszerkezeti eszméknek egyetemességét. Ez csak szubjektív látszat és öncsalódás.

Az alsó fölemelkedési fokozat sajátos természetét nem fejezik ki sem a szabadság, sem az egyenlőség eszméi. Számára pártolás, kötöttség és erő (uralom) a lényeg. Az egyenlőség azon réteggel, melyhez a felső fölemelkedési fokozat feljut, bizonytalanul csillogó cél lehet. Az alsó fokozat közelebbi célt, a kijutás célját, a részleges feljutás lehetőségét keresi, nem is egészében remél fölemelkedni, az egyenlőség eszméje itt — tényleg így is jelentkezik — nincs fölemelkedésre törő lendü-

lettel párosulva. Az alsó fölemelkedő réteg a célbavett föl-
emelkedési pont terén is bizonytalanul áll. Nincs a felső föl-
emelkedési fokozattal összemérhetően tartós energiája, szer-
vezett erő kifejtése és ezért a hirtelen erő kifejtésben bízik.
Ezért érthető, hogy a marxizmus liberális és anarchista allür-
jei mellett első sorban «diktatúrát» hangoztat!

Alapvető tévedésekre vezetheti a szociológust, ha a
szocialista sajtóban jelentkező eszméket valóban a munkás-
ság lelkében élő eszméknek tartja. Különös látványosság,
mennyire telítve van a szocializmus ép a legmagasabb tár-
sadalomszerkezeti elvek terén¹ liberalizmussal, tehát «pol-
gári ideológiával» — érthető, ha feltaláljuk amaz eszmék
keletkezési idejét a múlt század első harmadában. Nem
szabad a proletár lélek «érzületét»² és a hangoztatott poli-
tikai «elveket» egynek venni. Az elvek a szocialisták harcai
közben tapadtak reájuk — az ellenfelek utánozzák egymás
fegyverzetét. A marxistákban is van ily módon liberalizmus.
De az «érzületeket», vagyis a sokszor tudattalan mélység-
ben élő tendenciákat *a társadalmi helyzet szabja meg minden
felemelkedő réteg számára.* A szocialista lelkület ellentétes
a liberalizmussal; ebből érthető a diktatúra gondolata. Az
ismeretszociológiának arra a felismerésre kell támaszkodni,
hogy itt érvek, «elvek» csak társadalmi reflexek, időleges
felszerelések s más lehet az érület.

Az alsó fölemelkedési fokozat, a proletárok forradalmi
rétege a hirtelen «összeomlásban» s a hirtelen fölemelkedés-
ben bízik, radikalizmusa az elemi erők gyorsan ható vulka-
nizmusa. Ugyanilyen belső lelki beállítottság magyarázza meg
a vezetőkbe vetett naiv hitét is.³ Tele van missziós hittel, a
proletár számára a szocializmus vallás. Ezen az alapon jó
létre a tömegvezető pozíciója is, aki nem feltornázta magát,
hanem elemi erők emelik fel maguk fölé. Itt van a tömeg-

¹ Gazdag gyűjtés található Sombartnál: *Der proletarische Sozialismus* (Sozialismus c. könyvének 10. kiadása). 1924. I. köt. 2—8. fejezet. 77—322. lk.

² V. ö. erre *A politikai érzületek szerepe a mai társadalmakban* c. tanulmányom. Társadalomtudomány. 1932. évf.

³ V. ö. Michels: *Soziologie des Parteivebens.*

vezetői gőg tragikumája is, mely akkor áll előnk, midőn primitív tudása mellett a tömegvezető önmagába képzele bele a magasabb képességeket, melyek őt vezetővé tették, holott pozíciója nem feltörő erejének bizonyítéka, hanem a tömeglélek felhajtó erejének eredménye, melynek nyitja a tömeg tehetetlenségében van. Ez a tényállás magyarázza meg, miért buknak tömegvezetők hirtelen. Napoleon lángelméjét s erőt sohasem mutatta ki inkább, mint akkor, amidőn (1814-ben) körülfozták, s üldözött oroszán erejével bámulatosan küzdött. Robespierre a maga frázisos ürességét sohasem tette nyilvánvalóbbá, mint végóráiban; amint a tömeglélek felasztító ereje megszűnik, az álvezető üres porhüvelyként omlik össze.

Ismeretszociológiai fejtegetésünk végére jutva megállapíthatjuk, hogy magas társadalomszerkezeti eszméink sorában 1. az egyenlőség álruhás eszme: a «felfelé» való egyenlőséget, a lefelé való egyenlőtlenséget rejti magában; 2. a szabadság szintén fölemelkedési alapú, s jelenti az igényt tényleges erők feltörésében való akadálymentes érvényesülésre. Ha fölemelkedésben megtették a szolgálatot, üres töltényhüvelyként dobják félre.

A fölemelkedő csoportoknak valóban «egyetemes» társadalomszerkezeti eszméi nem az egyenlőség, a szabadság, avagy együttesen a kettő, hanem oly eszme, mely szerint kiki kapja meg a jogosan megillető helyét, s ez az igazságosság. Ez túl van részleges fölemelkedések célkörén, s ezért minden erkölcsi érzésű ember lelke mélyén rejtőző egyetemes értékeszme.

DÉKÁNY ISTVÁN.

A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA.

— Második közlemény.¹ —

Valósággal megdöbbentett az a több községben észlelt tapasztalatom — írja Tóth Arisztid,² — hogy az asszonyok, leányok nemhogy fonni-szőni, de foltozni sem tudnak, nem is szólva a legegyszerűbb fehérnemű vagy háziruha kiszabása és megvarrásáról. Sőt, tovább kell mennem: a legegyszerűbb ételek, a főzelékek elkészítéséhez sem értenek, szóval főzni nem tudnak, és a jól-rosszul megdagasztott kenyér mellé állandóan a szalonna, és amíg tart, — és ha van — a kolbász járja. Így azután nem csoda, hogy a nyomor terjed ott is, ahol ha nem is jómód, de szerény megélhetés lehetne. Ezeket a legegyszerűbb háziasszonyi dolgokat az iskolák vannak hivatva a növendékekbe belenevelni, mit a felnőtteknek, asszonyoknak valamiféle vasárnap délutáni kötelező előadásokon kellene elsajátítani. Itt lenne tere az anyai teendők, csecsemőápolás, betegápolás elsajátításának is, ami a kedvetlen halálozási arányszám biztos csökkenésére vezetne.

Nem hagyható szó nélkül az a szédületes tudatlanság, amely a többi között abban is nyilvánul, hogy a termelt növényeken, tenyésztett állatokon kívül egyebet alig egy-két ember ismer. Így az úton-útfélen, sok helyen — sajnos — a szántóföldeken és a még elég gyakori mesgyerendszer mellett a mesgyéken látható gyomoknak tizedrészét sem ismerik, pedig a gyommentes gazdálkodás a szántóföldi művelés alfája. Hol van a hasznos fűfélék ismerete, a rét- és legelőművelés, takarmányozás helyes keresztülvitele? A szántó-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 667. számában.

² *A mezőgazdasági szakoktatás.* (Marosmenti Gazda, 1930. évf. 7—9. sz.)

földi, gyümölcs-, szőlő- és házikerti növények kártevő rovarait, lepkéit (egy-kettő kivételével) sem ismerik, s még kevésbé azt, hogy melyik milyen alakban tesz kárt; a hasznos rovar a kártevőtől megkülönböztetni nem tudják. A madárvilág terén szintén sötét tudatlanság otthonos mind a hasznosak, mind pedig a kártékonyak tekintetében. A hal- és vadfélékre sem sokkal vigasztalóbb a helyzet.

Mindezeknek az iskola falain kellene színes képekben a növendékek szeme előtt lenni és az ezekről szóló gyakorlatias (nem száraz tudományos) előadások előzőleg a tanteremben, majd a szabad természetben sokkal előbbre vinnék a mezőgazdasággal és földmunkával foglalkozók szellemi világát, mint a vegyes törtékkel való számtani műveletek és hasonló elvont tételek, amelyek nyom nélkül kipárolognak a fejcskéből, mert az ő életükben erre ugyan nincs szükség.¹

Pedig mit jelent a nagytömegű kiskgazda közönség célirányos gazdasági oktatása? Baromfitenyésztésünknek, a híres parlagi baromfitenyésztésnek több mint 95 százaléka az ő kezükben van, szarvasmarháknak 72·8 százaléka. S mit jelentene az, ha az oktatás révén a baromfivész megelőzhető volna s az 50—60 tojás helyett 120—130 tojást adna a parlagi baromfi, és ha az 1200—1500 literes tehének helyett 2500—3000 literes tehének volnának, amelyeknek tejét ha nem is tudja értékesíteni pénzért, de családja ellátását biztosítja vele, ezenkívül sertéstenyésztését teheti virágzóvá? S mindezt azért, mert nem tudják, miként kell hasznosan takarmányozni és a jószágot gondozni. Ott van például a gyümölcsfavédelem, általában a növényvédelem kérdése. De a legfontosabbak az üzemi kérdések, a számítások. Hiszen ma a gazdaságban is fillérre megy a verseny és épen azért mindent el kell követnünk, hogy ahol csak lehet, megtakarítások legyenek elérhetőek, hogy így a jövedelem mennél nagyobb legyen.

Természetesen és első sorban elemi oktatásunk reformját kellene keresztülvinni, az egész tantervet átszervezni, hogy annak gerince a tanyai és falusi fiú- és leány-ifjúság foglalko-

¹ Tóth Arisztid idézett cikke.

zási köréhez álljon közel, annak szellemi fokához igazodjék, hogy már itt, az elemi iskolákban lerakhassuk későbbi szakismereteiknek alapjait. Hiszen a tanyán és falvakban az elemi iskolát végzetteknek alig 4—5 százaléka megy magasabb iskolákba, tehát egész életén át az elemi iskolákban szerzett ismeretekkel kell beérnie. S ha itt sem kap szakismeretet, akkor a nélkül indul el útjára. S milyen nagy kár ez!¹

Azt hittük, hogy az ország megcsonkítása után tudatos és tervszerű munka fog megindulni. Hogy egy nagy ökolbeszorítással, erős akarással megindul a mezőgazdasági termelésnek olyan tudatos átszervezése és megszervezése, amint az Dániában történt a schleswig-holsteini vesztes háború után. Mi is yesztett háború után vagyunk és felemelkedésünk csak a földből indulhat ki. Nem az egyesek jóléte és gazdasági megerősödése segítheti ezt a nemzetet talpra, hanem a nagy tömegek boldogulása s a tudáson alapuló gazdasági haladás. Ezt hirdeti az új kormányzat is, amely mindenki számára biztosítani kívánja a boldogulás lehetőségeit.

II.

Louis Passy azt mondja, hogy «eddig a földművelés mesterség volt, ma már művészetté vált». Sok igazság van ebben a mondásban, mert tényleg ma már csak a képzett gazda boldogulhat és mint mindenütt, a mezőgazdaságban is az emberi munka és értelem lesz a döntő.

Gróf Károlyi Sándor mondja egy helyen: «Egy évezred óta vagyunk földművelő állam, de még mindig nem értünk rá a földművest, akinek csontjából való csont, véréből való vér vagyunk, a maga termelő mesterségére kioktatni, a munkája sikereire leskelődő torkos élősdiek elleni védekezésre kitanítani, gazdasági önállóságra szoktatni s ezzel szabadságra és függetlenségre tanítani.»²

¹ Idevonatkozólag az 1932. évi népiskolai tanterv — ezt megelőzőleg az 1925. évi is — igen értékes és nemzetpolitikai szempontból is elhatározó intézkedéseket tartalmaz. (Erről majd később.)

² «A mezőgazdaság sokkal könnyebben bírta volna el a mai súlyos időket, ha végrehajtották volna mindazokat a szükséges intéz-

Ma már közismert, hogy csak a tájékozott és képzett gazdatársadalom tudja megállni helyét a világversenyben. Hollandia — dr. Forst szerint — virágzását kisemberei gazdasági és általános műveltségének köszönheti. Átérzi ezt minden agrárállam s ezért a leglázásabb tevékenység folyik a mezőgazdasági szakoktatás kiépítése körül az egész világon.

Németországban (Poroszországot is beleértve) az állandó szakiskolák száma 675, míg a különleges gazdasági szakiskolák száma 839. Ugyancsak Németországban 50 népfőiskola is van.

Poroszországban 1900-ban még csak 1161 mezőgazdasági továbbképző iskola volt 16,557 tanulóval, 1928-ban már 13,000 ilyen szakiskolában 773,000 fiú tanult. Ugyancsak Poroszországban a háború előtt 239 gazdasági szakiskola volt, 1931-ben pedig már 410.

Csehszlovákiában 276 mezőgazdasági szakiskola van, ezenkívül 971 gazdasági népiskola.

A kis Dániában 75 népfőiskola működik.

A nem is mezőgazdaságból élő kis Karinthia 170 falusi továbbképző gazdasági iskolát állított fel.

Ezzel szemben Magyarországon mindössze 12 földművesiskola, kilenc téli gazdasági iskola, 52 önálló gazdasági népiskola és 21 téli gazdasági tanfolyam van.¹

Ellenben van 39 főiskolánk, 59 tanítóképzőnk, 165 középiskolánk, 486 iparos tanonciskola, 39 kereskedelmi tanonciskola, 428 polgári iskola stb. Magyarországon összesen kb. 800 olyan iskola van, amelyben tanárok tanítanak, vagyis az összes ilyen iskoláinkban 10,950 tanerő tanít, de ezek

kedéseket, amelyeket végre kellett volna hajtani. A multban nem gondoskodtak arról, hogy a mezőgazdasági népességet agrárszellemben neveljék. A kisgazda-társadalom most is úgy gazdálkodik, mint évtizedekkel ezelőtt, mert nem részesítették megfelelő mezőgazdasági nevelésben.» (Ivány Béla földművelésügyi miniszternek a képviselőház 1931 december 31-i ülésében tartott beszéde.)

¹ Van még 1 gazdasági tanítóképző, 1 középfokú gazdasági iskola, 7 női gazdasági iskola, 2 tejgazdasági szakiskola, 1—1 méhészés- és baromfi-, 3 erdészeti, 5 kertészeti, 6 szőlészeti és bcrásztati tanfolyam.

közül mindössze 148 működik gazdasági iskolákban, 1044 tanulóval.

Összehasonlítva ezt az Amerikai Egyesült Államok viszonyaival, azt látjuk, hogy az Egyesült Államokban akkora területre, mint a mai Csonka-Magyarország, 240 jól felszerelt gazdasági iskola esik.

Amíg nálunk a gazdasági képesítésű néptanítókkal együtt összesen 325 gazdasági tanerő van,¹ addig felsőkereskedelmi iskolai tanáraink száma 742.

Dániában minden fiatal dán gazda legalább is egy szakiskolát végez, nem is beszélve arról, hogy mind itt, mind Amerikában a legnagyobb súlyt vetik a gazdaifjaknak és leányoknak egyesületekben való önképzésére.

Súlyosbítja nálunk a helyzetet az, hogy kigazdaifjaink érdemesebbjei a gazdasági ismereteket nem nyújtó középiskolák elvégzése után rendszerint hivatalnoki pályára mennek és így a mezőgazdaság számára elvesznek.²

Nagyon érdekesek azok az előzmények, amelyek az egyes földművesiskolák (ma mezőgazdasági szakiskola) keletkezésére vonatkoznak.³ A múlt század 80-as éveinek elején indult meg ez irányban a munka és a legtöbb ilyen iskola 1880—1890 közé esik. A rimaszombati 1884, az adai 1884, a szentimrei 1886-ban. Itt különösen ki kell emelni a rengeteg alapítványt. 150 forintos alapítvánnyal 33 ösztöndíjat alapítottak, amire a minisztérium 12 állami ingyenes helyet adott. Majdnem mindeniknél nagyértékű felajánlások történtek részint a közület, részint a birtokosság részéről.

*

Érdekes lesz felemlíteni, hogy például Nagymagyarországban milyen különböző irányú felső-, közép- és alsó-fokú iskolák és tanfolyamok álltak rendelkezésére a mezőgazdaságnak és a földműves lakosságnak. Sajnos, akkor is nagyon kevés volt ez, még pedig főleg azért, mert a mező-

¹ Ebből rendes tanár 124, a többi rendkívüli, helyettes, óradó stb.

² Kiss Elemér egyik kéziratban levő munkájából.

³ Magyarország mezőgazdasági szakoktatásának évkönyve. 1902.

gazdaság kiaknázatlan tartalékának legnagyobb része kisbirtokon, törpebirtokon található. E tekintetben Magyarország éppen ellentétben áll Dániával, ahol az ország igen magas színvonalú mezőgazdasági kultúráját a kisbirtokok teremtették meg és tartják fenn. Nálunk nem vált agrárius köztudattá az a tény, hogy a mezőgazdasági termelés tulajdonkép a kisbirtokokon nyugszik, és annak, aki a mezőgazdasági termelést reformálni akarja, a kisbirtokoknál kell ezt a munkát elkezdenie. Nálunk a szántóföld művelésének majdnem fele az egészen kis- és törpebirtokok területén folyik. A 9 millió kat. hold szántóföldből körülbelül 4 millió a 20 kat. holdnál kisebb gazdaságokra, míg 2 millió a 20—100 holdas birtokokra esik. Nálunk eddig a kormányzat azzal sem foglalkozott, hogy összegyűjtse a 100 holdon aluli gazdálkodók 840,000 főnyi seregére vonatkozó adatokat és csak a 10,000 közép- és nagybirtokos adatait gyűjtögették statisztikailag. Ezt a mulasztást sürgősen kell pótolni.¹

A *Magyarország mezőgazdasági oktatása* című mű érdekes adatokat közöl idevonatkozólag a békebeli állapotokról :

1892-ben a gazdasági ismeretterjesztést a következő különböző célú és jellegű gazdasági szakintézmények és szakközegek látták el.

Felsőbb gazdasági szakoktatást : 1. Állatorvosi főiskola Budapest, 2. Erdészeti Akadémia Selmecbánya, 3. Gazdasági Akadémia Magyaróvár, 4. Felsőbb szőlészeti és borászati tanfolyam Budapesten, 5. Kultúrmérnökök és 6. agrárgeológusok képzése a magyaróvári gazdasági akadémián, 7. Gazdasági szaktanári képzés, 8. Állatorvosi ismétlő tanfolyam.

Középgazdasági szakoktatást : 1. Gazdasági Tanintézet Keszthelyen, Debrecenben, Kolozsmonostoron, Kassán, 2. Kertészeti Tanintézet Budapesten, 3. Szeszfőzői és gépkezelői tanfolyamok a gazdasági tanintézetekben, 4. Üzletvezetői tanfolyam a sárvári tejjgazdasági szakiskolán, 5. Gyógykovácstanfolyamok az állatorvosi főiskolán, 6. Tanítók és lelkészek gazdasági kiképzése : a) a papnevelő- és tanítóképző intézetek gazdasági tanszékein ; b) önálló ismétlő iskolák tanítóinak kiképzése a földművesiskolák kétéves tanfolyamán ; c) elemi iskolákkal kapcsolatos gazdasági ismétlő iskolák tanítóinak kiképzését szolgáló gazdasági tanfolyamok a földművesiskolákon. 7. Gazdasági vándorszaktanárok.

Alsófokú gazdasági oktatást : 1. Földműves iskolák, 2. Vincellér-

¹ Seress : Idézett munka 64. és 70. lap.

iskolák, 3. Rétmesteri iskolák, 4. Kertészeti iskolák, 5. Tejgazdasági szakiskolák, 6. Erdőőri szakiskolák, 7. Kertmunkásképző iskolák, 8. Tejmunkásképző iskolák, 9. Földmíves iskolákkal kapcsolatos «Téli gazdasági iskolák» (tanfolyamok), 10. Gazdasági vándortanárok, 11. Gyógykovácstanfolyamok az állatorvosi főiskolán (patkoló kovácsok részére, 12. *a*) Gazdasági, *b*) baromfitenyésztési, *c*) szövetkezeti, *d*) gépkezelői, *e*) sajt- és vajkészítési, *f*) háztartási és *g*) gyümölcsfeldolgozási, *h*) faojtási, *i*) útfásítási, *j*) szőlészeti, *k*) selyemtenyésztési, *l*) méhészeti, *m*) patkolási, *n*) pincemesteri tanfolyamok, 13. Vándorelőadások, 14. Rendszeres mezőgazdasági háziipari iskolák, illetve tanfolyamok, 15. Gazdasági tanulmányi kirándulás.

A mai nyomasztó gazdasági viszonyok között nem is gondolhatunk arra, hogy a mezőgazdasági szakiskolák számát emeljük. A kisgazdák gazdálkodásának megjavítása azonban olyan sürgős feladat, amelynek sikere érdekében elengedhetetlenül szükséges népünk gazdasági oktatásának erőteljes felkarolása, mert a kisgazdaosztály szakképzettsége szoros kapcsolatban van a nemzeti vagyon és jövedelem alakulásának kérdésével. A magyar kisgazda a legjobb anyag a világon: eszes, tanulékony, érdeklődő, törekvő és minden nemzeti elfoglaltság nélkül állíthatjuk, hogy értelmesebb akár-melyik más nép kisgazdájánál.

Addig is, míg az államháztartás helyzete megengedi, hogy kisgazda-közönségünk gyermekeinek legjobban megfelelő állandó jellegű szakiskolákat nagyobb számban létesíthessünk, mindent el kell követnünk, hogy a meglevő alsóbbfokú mezőgazdasági szakiskoláinkba a kisgazdák gyermekeinek legértelmesebbjei kerüljenek, akik hivatva lesznek majd falujukban a mezőgazdasági kultúra zászlóvivői lenni.

Hazánkban a szakoktatás kérdése állami kézben van, míg külföldön igen sok helyen, így Németországban és Ausztriában, a mezőgazdasági szakoktatást teljesen a mezőgazdasági kamaráknak adták át.

A mezőgazdasági szakoktatás ügye, mint a nagytömegű kisgazdaközönség szakirányú képzésének kérdése — amint már előbb is említettük — nem oldható meg sem a gazdasági akadémiákon, sem a középfokú gazdasági iskolában ¹ és felső

¹ A szarvasi középfokú gazdasági iskolában négy évfolyamon

mezőgazdasági iskolákban,¹ sőt abban a néhány mezőgazdasági szakiskolában és téli gazdasági iskolában sem, amelyek ma rendelkezésünkre állanak. Az utóbbi két fajta szakiskola becsületesen végzi a maga munkáját, amit gátol az, hogy a tanári kart különös módon leköti az iskola benépesítésének problémája. De az a két fajta iskolatípus összesen 21 iskola, s hogyha azt számítjuk, hogy évenként ezekből átlagban egyenkint 15 gazdaifjú kerül ki az életbe, az is mindössze csak 300, holott a kiscgazdák és földmunkások 850,000 főből álló létszámának az felelne meg, ha évenként legalább 100,000 kiscgazdaifjú volna elhelyezhető megfelelő szakiskolákban, illetőleg ennyi nyerhetne gazdasági szakképzést. Ez már jelentős eredmény volna.

Emberfeletti az a küzdelem, amelyet a mezőgazdasági szakiskolák és téli gazdasági iskolák folytatnak, a földművelésügyi miniszter utasítása értelmében, az iskolák benépesítése céljából, aminek aztán sokszor az az eredménye, hogy a statisztika kedvéért oda nem való elemek is felvételnek, akik azonban mihamar tovább is állanak, mert sem lelkük, sem hajlamuk, sem képességeik, sem adottságuk nem teszik őket képessé az iskola elvégzésére.

Ma már a szétküldött vagy lapokban megjelent írásbeli ismertetőik semmit sem érnek. Ma a legszemélyesebb propagandát kell a tanári karnak végeznie, hogy eredmény legyen. Sokszor a növendéknek való gyermek szüleit rábeszéléssel

92 növendék van, akik közül 49 közép- és nagybirtokos fia. A kormány ezt az iskolát főként 50—100 holdas kis- és középgazdák fiainak szánta. Ilyen kis középgazda van Magyarországon mintegy 15,000. Az évi utánpótlásra szükség volna 380 végzett ifjúra, azonban alig jön ki évenként 20—25. (Buday Barna: *Köztelek*, 1932. I. 30.)

¹ A felső mezőgazdasági iskola kifejezetten a kis- és középbirtokosok érdekeit szolgálja magasabb tanulmányi érték szempontjából, a középiskolák és felső kereskedelmi iskolákkal egyenrangúan, azonban hangsúlyozottan mezőgazdasági irányú műveltség nyújtásával, amely az ifjúságot a föld szeretetére nevelve, első sorban a gyakorlati életre vezeti vissza, ahol a saját birtokain műveltebben, haladásra képesen és fokozottabb eredménnyel gazdálkodhatnak. (Oroszáza, Békéscsaba, Gyöngyös, Budapest.)

kell rávenni, hogy iskolába adja a fiát, ami bizony egy cseppet sem használ az iskola és a tanári kar tekintélyének.

Egyesek a gazdáknak tanulástól való húzódását adják okul, mások tankötelezettség kimondását javasolják. Legtöbben a bihari és baranyai példákat szeretnék az egész országban megvalósítani, mely szerint a községek egy-egy alapítványt tesznek és az alapítványra növendéket küldenek. Ez igen jól bevált e két megye téli gazdasági iskolájában. Másutt is voltak községek, amelyek hajlandók lettek volna alapítványt tenni a körzetükben lévő téli gazdasági iskolában, de a vármegyei számvevőség törölte az e célra felvett összeget.

Az alsó fokon 11 mezőgazdasági szakiskola (régi földművesiskola) működik. Növendékeinek száma az 1932. és 1933. tanévben 424. Ezek közül nem gazdaszülők gyermeke 231, tehát 54,4 %. Kedvezőtlen jelenség, hogy a tanulók felerésze sem való kisgazdacsaládból. Ilyenformán évente alig 100 olyan ifjú kerül ki a mezőgazdasági szakiskolákból, aki hazamegy gazdálkodni. Pedig az 50 holdon aluli kisgazdák között kb. 50—60,000-re tehető azoknak a száma, akiknek ilyen gazdasági ismeretekre szükségük volna. Itt az évi utánpótlás szükséglete 1200—1500 volna.¹

Látjuk tehát, hogy nem ez iskolatípusoknál, legalább is nem ezek mai formájánál kell keresni a nagyszámú kisgazdalem szakképzésének megfelelő iskolatípust.²

Éppen azért mi itt, az aláhbiakban különösen a tömeg-

¹ Buday Barna : *Köztelek*, 1932. I. 3. l.

² Mostani gazdasági szakiskoláink nem viszik vissza a gyermeket a foglalkozásához, mert nem nevelik bele a mezőgazdasági foglalkozás és a föld iránti szeretetet. De nem megy vissza azért sem, mert nincs eléggé megbecsülve mint gazda, mert nincs megfelelő műveltsége, jártassága. Azok, akik megfelelő iskolát járnak, azok elhúzódnak a mezőgazdaságtól és az iskolát járt intelligens gazda mennél kevesebb marad meg foglalkozásánál. Az alföldi városok tisztviselői nagyrésztben ilyen elemekből tevődnek össze, de a legérdekesebb azután az, hogy gondolkozásban is elmaradnak a mezőgazdaságtól és nem látják foglalkozásuk körében a mezőgazdaság problémáit, fájdalmait és nem kezelik testvériesen a gazdatársak bajait.

oktatást szolgáló iskolákkal fogunk foglalkozni, mint amilyenek az elemi iskola, a kétféle ismétlő iskola, továbbá az önálló gazdasági népiskola és a polgári iskola.

*

Az elemi iskolák célkitűzése, tananyaga és tanterve az utóbbi tíz esztendő alatt óriás változáson ment keresztül. Ha egy elemi iskola vezetése hivatásának magaslatán álló tanító kezébe kerül, ott a kisgyermek, különösen ha a hat osztály elvégzése is lehető, a mezőgazdasági foglalkozáshoz, illetőleg a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodáshoz minden lehető alapot elsajátíthat. A mezőgazdasággal foglalkozó helyeken a tanítandó anyag maximális mértékben telítődik mezőgazdasági ismeretekkel és vonatkozásokkal, az ipari vidékeken pedig ipari ismeretekkel. E telítésnek csak a népiskola célja szab határt, amely az 1467/1925. eln. számú vkm. rendelet szerint nem szak-, hanem általános műveltség alapelemeit kívánja a leendő honpolgárokkal elsajátíttatni.

Már ez az 1925. évi tanterv a gazdasági és természeti ismeretek összekapcsolása révén és ilyen irányú tanításával igyekszik az elemi iskola anyagát megtölteni. Ha a tanterv anyagát közelebbről vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy a III. osztálytól kezdődőleg az őszi, téli és tavaszi időnek legidősebb mezőgazdasági, gyümölcsészeti, állattenyésztési stb. tudnivalója mind tárgyalás alatt áll. A káros és hasznos állatok, madarak stb., továbbá a háziállatok, virágok, gyümölcsfélék legszükségesebb tudnivalói már tárgyalásra kerülnek, természetesen a III. osztályban még egészen egyszerű formában, később a IV., V. és VI. osztályban már bővebben, mindenkor a tanuló értelmi színvonalához mérten. Itt csak az a baj, hogy V. és VI. osztályos tanuló a legtöbb helyen alig van. Sok helyen meg sem lehet nyitni, éppen azért, mert nincsenek növendékek. Vagy hazakéredzenek, mert már munkát tudnak végezni, vagy már a IV. osztályban elmúltak 12 évesek, különösen faluhelyeken, és így aztán nincs, aki az V. és VI. osztályba járjon. Városi helyeken pedig, vagy még nagyobb községekben is, a IV. elemiből mennek a különböző középiskolákba, ezért csappan meg ott a tanulók létszáma.

Az 1932. évi 2495. számú vkm. rendelettel kiadott tanterv és utasítás még tökéletesebb formában nyújtja a III—VI. osztályos elemi iskolai gyermekek számára azt az anyagot, amely a mindennapi életben az ő számára okvetlen szükséges. Az adottságokból, a helyzetből, a községből és a környékből veszi azokat a példákat, amelyeket tanítania kell. Tehát nem az exotikus állat- és növényi világból vett példákkal igyekeznek teletömni az elemista gyermek fejét, hanem az ő környezetéből, mindennapi életéből és foglalkozásából vett példákkal igyekeznek ismereteit gyarapítani.

Valóban üdítőleg hat az emberre, ha ennek az 1932-es tantervnek az anyagát nézi s annak a III—VI. osztályban lévő anyagát tekinti át. Mindaz megvan ebben a tantervben, ami az elemi iskolás gyermek mindennapi foglalkozásának és életkörülményeinek megértéséhez szükséges. A részletes utasításban aprólékossáig ki van dolgozva ennek a kérdésnek minden részlete, a természeti és gazdasági ismeretek anyaga, ezek tanításának módja, a szemléltetés stb. Annyira tökéletesen vannak a tantervben keresztülvíve, hogy ha mindezek ugyanígy volnának a valóságban végrehajtva, akkor az elemi iskola a nagytömegű kiskgazdának és mezőgazdasági munkásságnak olyan szakiskolája tudna lenni, amelyre az életben, jövő foglalkozásában és munkájában nyugodtan lehetne építeni. Sajnos, nagyon sok helyen hiányzik ehhez a tanítóban lévő készség, az iskola felszerelése, azonkívül kisebb falvakban, osztatlan egytanerős iskolákban legtöbbször maga a gyermekanyag is hiányzik. Városi és jobban ellenőrzés alá vont iskolákban azonban feltétlen elismerésre méltó munka folyik ezen a téren, amelynek rövidesen meg is lesz a hatása. Hiszen az új tanterv mindössze 1932-ből való, s ennek az előzménye is csak 1925-ben jelent meg. Így még ennek a tantervnek a hatása kint az életben a felnőtt gazdarétegeknél nem jelentkezhetik. De tíz esztendő múlva meg fog látszani az a mezőgazdasági lakosság gazdasági kultúrájában, a termelés és értékesítés tudatosabb szervezésében, általában a nemzet gazdasági életének fejlődésében. Csak egypár szóval említjük meg, hogy az V—VI. osztályban milyen megfoghatóan tanítják a növények táplálkozását,

a talaj összetételét, ennek tulajdonságait, a talaj megmunkálását, például a szőlőművelést, a gyümölcsösben végzendő munkákat, a rét- és legelőgondozást, méhkezelést, baromfitenyésztést, gyümölcsfatelepítést, szemzést, ápolást, sőt gyümölcskonzerválást stb. is, és mindezt olyan határozott, komoly, elfogadható, megtanulható és keresztülvihető formában, hogy az elemi iskola VI. osztályát végzett növendékek kétségkívül megkapják azokat a legfontosabb alapismereteket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy azokra az életben könyvből, újságból és előadásból mennél több ismeretet építhessenek, sőt, ha szükséges, azokból megéljenek.

Külön könyv jelent meg az 1925-ös és 1932-es tanterv gyakorlati népszerűsítésére,¹ melyben olvassuk, hogy «A gazdaságtan célja azon eljárások, fogások és ügyességek elsajátítása, melyekkel az ember a gazdasági élet körében a reá kedvező természeti jelenségeket felhasználhatja, a természet káros hatásai ellen pedig védekezni tud. A tanuló szeresse meg a hazai rögöt, becsülje meg a tisztességes, becsületes munkát és kedvelje meg a gazdálkodást». Ha ez valóban át tud menni a nagytömegű elemi iskolákon keresztül a falusi és tanyai gazda- és földmunkás-gyermekek vérébe, gondolkozásába, akkor ez egymaga óriási lépésekkel viszi előre a mezőgazdaság fejlesztését s ezáltal a földből élők boldogulását.

Az elemi iskolának az erkölcsi nevelésen kívül feladata, hogy kellő gazdasági érzéket adjon a tanulóknak. Az első teendő e téren megértetni velük, hogy a gazdasági boldogulás ma már nemcsak a föld helyes megművelésétől, szóval a technikai ismeretektől függ, bár kétségtelen, hogy ezek első sorban döntők reá nézve, hanem a céltudatos gazdaságvezetéstől, a gazdasági önállóságtól, rendtől és időbeosztástól, takarékoságtól, megbízhatóságtól és más hasonló gazdasági erényektől. Különösen a kereskedelmi ismeretek és a kereskedelmi szellem hiánya sujtja erősen a kisgazdát. Kapcsolatban családi gazdálkodásával nehezen tudja magát az új idők forgalmi szabadságába beletalálni, pedig sokkal több-

¹ *Elméleti fejtegetések, gyakorlati tanítások a népiskola tárgyainak köréből.* Szerkesztette: Drozdy Gyula.

féle dolgot kell vásárolnia és eladnia, mint a városi embernek. Ezt a kereskedelmi szellemet, melynek fontosságát a kisgazda boldogulása szempontjából eléggé hangsúlyozni sohasem lehet, első sorban magának az iskolának, azután pedig a szövetkezeteknek kell a kisgazdába beoltani.¹

Közérdek, hogy a kisgazda állampolgári és gazdasági ismeretehz is jusson, nem értve ezen a jogi definíciók és fogások elsajátítását, hanem egyszerűen a mindennapi gyakorlat ismereteit. E nélkül a kisgazda hasztalan művelő földjét, sem maga nem boldogul, sem osztályának önállóságát a községi, a törvényhatósági és állami közigazgatásban, valamint a gazdasági életben kamatoztatni nem tudja.

Népiskoláink rendszere ma sem eléggé célszerű, mert annyi ismeretkört ölelnek fel tananyagukban, hogy e miatt a legfontosabb elemi ismereteket nem tudják kellőképpen a nép közkincsévé tenni. E miatt következett be az a szomorú valóság, hogy a magyar falvak és tanyák népe csak a betűvetést ismeri, de olvasni nem tud s írásaiban is csak betűket rak egymás mellé, de mondanivalóját megfogalmazni igen kevés tudja. Hogyan képezze magát tovább a földműves, hogyan szerezzze meg a termeléshez szükséges szakismereteket, hogyan használja és fordítsa javára a népies szakkönyveket és szaklapokat, ha elemi kiképzéséből a folyékonyan olvasni tudás tudományát, a leelemibb alapismereteket sem hozza magával a legtöbb az életbe!?

Sajnos, magyar kisgazdáink egy része ma is alig tud egy levelezőlapot értelmesen megírni, ellenben megkívánják tőlük, hogy olyan adóvallomási íveket töltsenek ki, amelyek egyetemet végzett egyéneket is próbára tesznek.²

¹ Czettler: I. m. 860—862.

² Sokan mezőgazdasági elemi iskola-típus alakítását óhajtják. E mezőgazdasági elemi iskolák feladata kettő: elemi általános tudást nyújtani: írni, olvasni és az alapműveletekkel számolni tanítani a nép gyermekeit, másrészt felsőbb osztályokban szakképzést nyújtani a mezőgazdasági tudományok és gyakorlat köréből.

Az elemi oktatást a 6—10 éves gyermekek kapnák, még pedig a nyári hónapok alatt, amikor a gyermek egyrészt a hosszú, világos és meleg napokban egészsége veszélyeztetése nélkül járhat el és tar-

Az iskolákban kifüggesztett képek között is mindenütt a magyar élet jelenségeit kellene feltüntetni. Ott kellene lenni a kubikmunkát, a szántóföldi termelést, az állattenyésztés különböző ágait, a tejgazdaságot, baromfitenyésztést, kosárfonást, seprűkészítést, fonást-szövést és egyéb háziiparokat, a zöldséges és virágos kert, a gyümölcsfák ápolását, a gyümölcsök csomagolását, konzerválását (aszalás, cukorbaeltevés, lekvárfőzés, gyümölcsbor-készítés stb.), varrást, foltozást, hímzést és egyéb kézimunkákat szemléltető képeknek.¹

Nekünk tulajdonképpen nincs is népiskolánk, hanem elemi iskolánk. A parasztság zömének nem elemi iskolára, hanem elemi népiskolára van szüksége. Az elemi iskola előkészíti a növendékeket a középiskolára. A népiskolának alapot kell adni az életre, a paraszt jövő hivatására. Nálunk a népiskola reformjával sokkal kevesebbet foglalkoztak, mint a középiskola reformjával. (Szeberényi L.: *A parasztkérdés külföldön és hazánkban.*)

A gazdasági nehézségek következtében a tanítató szülők figyelme igen intenzíven fordult a tankönyvek drágasá-

tózkodhatik a nyitott ablakú, árnyékos udvarú iskolában és szüleinek a mezőn levő foglalkozása alatt megbízható felügyelet alatt töltheti ott a nyári hónapokat. Az elemi mindennapos oktatás tehát április 15-től október 15-ig, vagyis hat hónapon át tartana. A téli időszakban pedig, amikor a szülők is jobban ráérnek a gyermekek felügyeletére és a velük való foglalkozásra, házi feladatokat, írást, olvasást, számtani leckéket végeznének és például hetenként egy napon mennének csak iskolába végzett feladataikat bemutatni és az újakat átvenni. Ezt az otthoni foglalkozást, a heti egynapi iskolalátogatást az elemi iskolából való kikerülés után, tehát 10—15 éves korukig végeznék a gyermekek. Ebben a korban már segítenének szüleinek a munkában és rendszeresen készülnének a mindennapos oktatás második ciklusára, ami 16. életévükben kezdődne: a szakoktatásra.

A 16—18 éves fiúk a téli hónapokban járnának a mezőgazdasági elemi iskolába, amikor a mezőgazdasági munkák is szünetelnek, tehát november 1-től március 31-ig, vagyis öt hónapig. Négy télen át tanulnák a mezőgazdálkodás tudnivalóit, hetenként ötnapi iskolába járással. A lányok 15—16. éves korukig kapnák a kiképzés második részét. (E rész a Tiszántuli Mezőgazdasági Kamara előterjesztéséből.)

¹ Tóth Arisztid id. cikke.

gának a letörése felé is. Már Karafiáth kultuszminiszter hozott ebben az irányban igen elismerésreméltó rendelkezést, még örvedetesebb azonban az az intézkedés, amelyet Hóman Bálint kultuszminiszter tett legutóbb az elemi iskolai tankönyvek árának leszállítása érdekében. Ezzel kapcsolatban azonban kijelentette, hogy egységes tankönyvet kíván az elemi iskolákba bevezettetni és ezeket állandósítani akarja hosszabb időre, hogy ezek az elemi iskolai tankönyvek egy családban örökölhetők legyenek, hogy megszerzésük ne terhelje olyan nagy mértékben a szülőket.

Bármennyire helyeseljük is ezeket a törekvéseket, az egységes elemi iskolai tankönyvek bevezetését nem tartjuk helyesnek éppen abból a szempontból, mivel nem lehet a falusi és tanyai gyermeklélek számára tankönyvben ugyanazt az anyagot nyújtani, mint a városi gyermek számára. Nemcsak azért, mert a városi gyermeknek egészen más a fogalma és ismeretköre, legtöbbször óvodából lép az elemi iskolába, hanem azért, mert a falusi gyermeket csakis az ő foglalkozásához közel eső ismeretekkel lehet megfogni.

Ezért üdvözlöttük örömmel annakidején azt a törekvést, hogy a falusi és tanyai iskolák önálló olvasó- és tankönyveket kaptak, hogy a falvakban és a tanyákon az osztatlan vagy részben osztott iskolákban a hittan, számtani példatár és dalgyűjtemény kivételével az elemi iskola teljes anyagát felölelő és a falusi és tanyai viszonyokra alkalmazható tankönyvek hoztak forgalomba.

Az így tulajdonképen önmagától átalakult népiskola gazdasági vonatkozásokban most már jobban tudja szolgálni a falusi és tanyai gyermekek igényeit. Itten már háztartásról, gazdálkodásról, természetismeretről, egészségtanról, földrajzról, csecsemőápolásról kapnak mind az ifjak, mind a leányok ismereteket, sőt van külön *Gazdaleányok és gazdafiúk könyve*, azonkívül *A kiscgazda könyve* is, amely a fiúk és leányok együttes használatára engedélyeztetett. Ezt egészíti ki a *Búzakalász* című gyűjteménykönyv, amely szintén alkalmas ismereteket nyújt a kiscgazda továbbképzésére.¹

*

¹ Szilády Zoltán Bulgáriáról szóló és most megjelent hatalmas

Az elemi oktatás történetének új fejezetet kívánt nyitni az az államfői leirat, amely 1928. évi június hó 28-án kelt és gróf Klebelsberg Kuno akkori kultuszminiszterhez intéztetett a nyolcosztályú elemi népiskola létesítése ügyében.¹

Ennek az államfői kéziratnak a birtokában gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter 1923/1928. Eln. szám alatt az Országos Közoktatásügyi Tanácshoz intézett leiratában már utasításokat ad a 8 osztályú elemi iskola terveinek a kidolgozására.²

könyvében foglalkozik a bulgár elemi oktatás kérdésével is és leírja egy falusi elemi iskola külső képét. Gyümölcsösök között épült, ahol a játszótér mellett jókora kert van mosolygó szőlőgerezdekkel és gazdaglombú kajszinbarackfákkal és más gyümölcscesmetékkal, amelyeknek mestere az elemi iskolai tanító. A bulgár falusi tanítók tehát rendelkeznek konyha-, szőlő- és gyümölcskertesi ismeretekkel és megfelelő kísérleti teleppel, amit nálunk évtizedek óta hiába sürgetünk. Ez magyarázza meg azt a körülményt, hogy a bolgár konyhakertészek előzőnlik Magyarországot is és testvéreink kezéből veszik ki a kenyeret s özönlik el a magyar piacokat termelvényeikkel, mert nemcsak a szaktudást nevelik beléjük az elemi iskolákban, hanem a nemzetért, a fajért való munkálást, küzdelmet az idegen országban, idegen körülmények között vívandó harcok árán is. Mikor fog már a mi elemi iskolánk olyan ismereteket nyújtani, amelyek a magyar földnek adottságából, a nemzet agrárjellegeből fakadnak?

¹ «Fajunk elpusztíthatatlan életereje pótolni igyekezett azt az iszonyatos vérvesztéséget, amelyet a világháború folyamán szenvedett nemzetünk: ennek az évtizednek első felében felszökött a születések száma. További nehéz feladatok elé állítja tehát Önt — írja Klebelsberghez az államfő — az az örvedetes tény, hogy a mindennapi népiskola tanköteleseinek a száma a következő három évben több mint 200,000-rel emelkedett. Hogy ez a hatalmas gyermek-tömeg ki ne szoruljon a népiskolából, Önnek legfőbb kötelessége, hogy az evégből még szükséges 3000 tanterem és tanítói lakás kellő időben létesüljön. Csak így válik szabaddá az út a nyolcosztályú mindennapi népoktatáshoz. Most, hogy az utóbbi évek erőfeszítése folytán sikerült a hatosztályú népiskolát élő valósággá emelni, utasítom Önt, hogy a nemzet települési, népesedési, közigazdasági és közművelődési helyzete pontos mérlegelésével készítsen törvényjavaslatot a nyolcosztályú népiskolának 10 évi átmeneti idő alatt leendő fokozatos megvalósításáról, ezt terjessze alkotmányos tárgyalás végett az országgyűlés elé.»

² Mindenütt, ahol 1918 óta a népoktatásügyet reformálták, az iskolaköteles kor felső határát kitolták a továbbképző iskolák szervezésével, a népoktatást a 17—18. életévekig iparkodtak kiterjesz-

A nyolcosztályos népiskolai elgondolás országos viszonylatban lassan fejlődik, bár a falusi és tanyai törpebirtokosság szinte szakiskoláját látná ebben az új iskolatípusban. Már említettük, hogy az ország elemi iskolai tanulóinak több mint 95 %-a azokkal az ismeretekkel kénytelen egész életében megélni, amelyeket az elemi iskolában kap. Már pedig egészen bizonyos, hogy a mai nehéz gazdasági harcban, a külföldi államok hatalmas ezirányú versenyében a mi falusi és tanyai gazdáink, de iparosaink, kereskedőink sem érhetik be azokkal az ismeretekkel, amelyeket leginkább csak a jól vagy rosszul elvégzett négy elemi iskola nyújt.¹

teni. A népiskola kereteit világszerte kibővíteni iparkodó törekvéseknek mélyebb, a mi nemzetünkre is érvényes okai vannak. Az első ok a kor egyetemes demokratikus szellemében gyökerezik: a nagy tömegeknek, a társadalom alsóbb rétegeinek is mennél többet kell juttatni a szellemi javakból. A második ok gazdasági természetű. A gazdasági termelésben első sorban nem a mennyiség növelése, hanem inkább a minőség javítása emeli a nemzet jólétét, külső és belső gazdasági erejét. A termelés minőségének javítása pedig csakis a munkásság nagyobb műveltsége útján lehetséges. A harmadik főok az a politikai belátás, hogy a demokrácia növekvő uralmával mind nagyobb tömegek vesznek részt az állami és egyéb közügyek intézésében. Ehhez azonban kellő műveltség szükséges. De megköveteli a nyolcosztályos népiskolát a nemzeti öntudat hatékonyabb kifejlésztése is. Ennek elérésére a hatosztályú népiskola nem elégséges, mert az V. és VI. osztály kevésbé érettebb elméjű tanulóival nem lehet maradandó hatást elérni a történelem, az alkotmány, az irodalom és földrajz terén. A jövő magyar apáknak és anyáknak jobban kell ismerniök a haza földjét, a nemzet multját és alkotmányát. Végül a gyakorlati életben szükséges reális és technikai ismeretek sem dolgozhatók fel a hatosztályos népiskolákban oly mértékben, hogy erre később az okszerű mezőgazdasági és ipari munkát építeni lehetne. Ezek szerint a mindennapi iskolai tankötelezettség az eddig 6—12 éves kor helyett a 6—14 éves korig terjedjen, amelyre még két éves továbbképző iskola emeltetik. A 7-ik és 8-ik osztály tanítási anyaga a községek gazdasági természete szerint mezőgazdasági, vagy ipari szakirányú lesz.»

¹ A nyolcosztályú népiskola — mint Kiss József írja — (Magyar Népiskola, 1929. egyik számában) legyen a munka, a gazdasági életre nevelés iskolája; a gyakorlati és haszonra való nevelésnél a tanyai és falusi iskolákban azokat a tényezőket kell a gazdasági oktatás alapjává tenni, amelyek Csonka-Magyarországon ma még

A nyolcosztályú elemi iskola még fokozottabb mértékben tudna lehetőséget nyújtani a nagytömegű kisgazda és

rendelkezésünkre állanak. A falusi és tanyai iskolák felső osztályait feltétlen a mezőgazdaság szolgálatába kell állítani. Csakis ez alapon remélhető népünk boldogulása. A nyolcosztályú népiskola tananyaga nemcsak a több, jobb, olcsóbb termelés megoldását tűzte ki célul, hanem azt is, hogy földművelő népünk legnagyobb számú tömege gyorsan tudjon áttérni a magát jobban kifizető és a világpiacon a maga helyét jobban megállni tudó termelési módozatokra. Nemcsak a törpebirtokosságnak, hanem a nemzetnek egyetemes érdeke is, hogy törpebirtokosságunk a nyolcosztályú iskolák felsőbb tagozatában szakiskolát kapjon, ott a változott viszonyokhoz gyorsan alkalmazkodni tudó kertgazdává, konyha-, gyümölcs- és szőlőkertészetet űző, a tej, baromfi, tojástermelés, méhészet és selyemhernyó-tenyésztést a legtökéletesebben művelő egyénné neveltessék ki és terményeit piacképesen és gyorsan tudja feldolgozni.

Ha a népiskola 7. és 8. osztályai megnyílnának a falvakban (írja Deli Lajos az Alföldi Népművelés, 1930 november 1-i számában) és ebben az ismeretnyújtásnál a főszempont falusi és tanya-vidékeken a gazdasági irányú oktatás és nevelés volna, akkor és egyedül akkor eléretnék a cél, mert a fejlettebb korban mindennapos iskolába-járással az általános műveltség nyújtása mellett lehetséges volna a gazdasági irányú tömegnevelés, szakismeretnyújtás is. A 7. és 8. osztályokban mezőgazdasági vidékeken a téli öt hónapon át (november—március) naponta járnának fel a tanulók inkább elméleti irányú oktatásra. (A közismereti tárgyak tanulásánál is a gazdasági irányú oktatás volna a cél.) Az őszi október és a tavaszi április—május hónapok anyaga pedig az volna, hogy gyakorlati kiképzést kapjon a tanuló, még pedig úgy, hogy osztálytanítója vezetésével a környékbeli mintagazdaságokban tennének látogatásokat és egy-egy helyen gyakorlatilag is részt vennének a munkában.

Ez a megoldás legcélravezetőbben úgy képzelhető el (írja Csernai Mátyás az Alföldi Népművelés, 1930 szeptember 15-i számában), hogy egy hattanítós körzetben a legügyesebb 2—3 nyáron át mezőgazdasági tanfolyamra küldetnék. Ez a tanító bizatnék meg e hat iskola gazdasági tanítójául. Hetenként minden iskolában legalább három órán át a mezőgazdasági ismereteket tanítja az ismétlő, illetőleg továbbképző iskolában. Ez a gazdasági tanító megmaradna állomáshelyén, a lakás és kert élvezetében, míg az iskolában a közismereti anyagot egy helyettes tanító végezné helyette. A gazdasági tanító részére az iskolakörzet központjában egy legalább 10 holdat kitevő gyakorló területet kellene biztosítani, amelyet rendes üzemterv szerint kellene munkálni, amelyben gyakorlati munkákat a tanulók is végeznének. Ez a gazdasági tanító állandóan mozog az

mezőgazdasági munkásgyermekek számára, ha el tudna terjedni az országban. Jelenleg még csak 64 helyen működik nyolcosztályos népiskola, amely a néptanítói kar kívánásaira és egyes helyi érdekeltségek nyomására állandóan erősödik. Most dolgozzák ki tantervét, amelynek gazdasági vonatkozásai már el is készültek. Ez az iskolatípus a maga kötelező iskoláztatásával, heti 10 órai tanítással, fiú- és leánytanulóival a népiskolai képzés befejezése marad, nem lesz ugyan szakiskola, csak szakirányú népiskola.

*

Az elemi iskolák gazdasági irányú átszervezése és a nyolcosztályú elemi iskola mellett mint második iskolatípus jönne számításba a hatosztályú elemi iskola elvégzése után a gazdasági irányú továbbképző iskola.¹

Majdnem 40 év óta kíséri figyelemmel az államhatalom

iskolakörzetben, látja a gazdák hibáit és erényeit, haladását vagy elmaradottságát és alkalomadtán a téli előadásokon mind az ifjúság, mind a felnőttek előtt felhasználhatja azokat. Ő szervezné a gazdaköröket is és a gazdasági egyesületek és mezőgazdasági kamarák irányítása mellett ő bonyolítaná le az úgynevezett mezőgazdaságfejlesztő akciókat is.

¹ Az 5000 népiskolai objektummal nincs megoldva a tanyai népoktatás problémája, sőt ha így tart, 10—15 év múlva új nagy probléma elé érkezünk, hogy ismét kevés lesz a tanyákon az iskola, a tanító, mert a tanyai település egyre tart. A nagy gazdasági leromlás nem feltartóztatója, hanem elősegítője ennek. A magyarázat könnyű: a szegény földművelő napszámos télen a városban segélyre szorult munkanélküli, a tanyán pedig, mert a téli tűzrevalója s az 1—2 malac- és baromfitartással a legfőbb tápláléka megvan, ellátott, szűkös, de emberi életet élő egyén.

Az a felfogás, hogy gazdasági szaktudásra csak a kiscgazdáknak s attól felfelé álló birtokosoknak van szükségük, téves. Annak is kell gazdasági szaktudás, aki napszámos, azaz gazdasági üzemszám. Hol szerezzék meg ezt a szaktudást, vagy annak alapjait, ha nem a népiskolában? Hogy e téren sok-sok hiányosság van, azt mindenki tudja. A gazdasági továbbképzőiskolák szervezése, a tanterv folytonos irányítás alakítása, javítása, mind ezt mutatják. A tanyai iskolák mellett lévő 2—2 holdas tanítói földnek segítségével, okszerűen és gondozva, nagy átalakító munkát lehetne végezni. (Deli Lajos: Magyar Népoktatás, 1932 októberi számából.)

a kisbirtokosság gazdasági elmaradottságát és ez alatt az idő alatt számtalan terv, elgondolás, intézkedés merült fel, amelyek ezt a célt volnának hivatva szolgálni. E cél elérésére egyik legalkalmasabb eszköznek látszott olyan iskolák létesítése, amelyek még a tanköteles korban megfelelő elméleti és gyakorlati ismereteket nyújtanak az őstermeléssel foglalkozó szülők gyermekeinek.

Ennek törvényes alapja az 1868. évi 38. tc. (népoktatási törvény), amelynek 48. §-a szerint az elemi népiskolai oktatás két tanfolyamot foglal magában, ú. m. a hat évig tartó mindennapi és a három évig tartó továbbképző oktatást. A 6. életévüket betöltött gyermekek 12. életévük betöltéséig a mindennapi elemi iskolába, a 12. életévüket betöltött gyermekek pedig — amennyiben tanulmányaikat más oktatási intézetben nem folytatják — 15. évük betöltéséig ismétlőiskolába kötelesek járni.

A fent hivatkozott törvény 55. §-a felsorolja azokat a tantárgyakat, amelyeket az ismétlőiskolákban tanítani kell. E törvényszakasz a mezei gazdaság és kertészet köréből nyújtandó gyakorlati útmutatásokat a népiskola kötelező tantárgyai közé sorolta és egyúttal elrendelte, hogy a természettan és természetrajz azon életmódra való különös tekintettel taníttassék, amelyhez a gyermekek nagyobb részének szülei tartoznak.

Ezzel az 1868. évi 38. tc. népoktatásunk elé nemcsak általános népművelési, hanem gazdasági, illetőleg szociális feladatot is tűzött ki, azt a feladatot, hogy a gyermekeket olyan ismeretekkel lássa el, amelyeknek jövőben foglalkozásukban nagy hasznát veszik.

Ehhez képest a gazdasági ismétlőiskola a népoktatási törvény 55. §-ának rendelkezései alapján a szerint, hogy valamely vidéken éghajlati és talajviszonyai szerint a mezőgazdaság, az állattenyésztés, gyümölcstermelés, szőlőművelés, konyhakertészet vagy az erdőgazdaság van általánosan elterjedve, ezen gazdasági ágakhoz mind szervezetére, mind tanítási anyagára és gyakorlati oktatására nézve alkalmazkodik.

Az ismétlő tanfolyam az említett törvény alapján az

első évtizedekben legtöbb helyen csak névleg létesült, így a 13—15 éves életkor, amely eddig a mindennapi elemi iskolában elsajátított ismeretek megrögzítésére és közéletre kiható ismeretek elsajátítására igen alkalmas, meddő maradt.

Az 1902-ben kiadott 66,596. számú kultuszminiszteri rendelet a gazdasági ismétlő iskola szervezetéről intézkedik, belekapcsolódva a fent említett törvénycikk 55. §-ába. Ez a rendelet külön fiú- és leányiskolákat állít fel és a legnagyobb tökéletességgel állapítja meg a gyakorló területet, amelyhez a faiskolát is odaveszi, kert- és szőlőtelepet, előírja a gyakorlóterület berendezését, gazdasági felszerelését, sőt a tanítók képeztetéséről is intézkedik. Ha ez a rendelet teljes egészében végre volna hajtva, akkor ma nem kellene a mezőgazdasági szakoktatás reformjával foglalkozni. E rendelet első paragrafusa világosan megmondja, hogy a «községi elemi népiskola köteles tantárgyai között a gyakorlati útmutatásokat a mezei gazdaság és mellékágai köréből az elemi népiskola ismétlő tanfolyamában a népoktatási törvény általános célzataihoz képest különös figyelemben részesíteni és megvalósítani a törvénynek a természettan és természetrajzra nézve ugyanezen szakaszban kifejezésre juttatott ama célzatát, hogy ezen tantárgyak a vidékre, a gyermekek szülőinek nagyobb részének életmódjára való különös tekintettel, vagyis a nép életére kiható hasznos módon taníttassanak».

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

KÖLTEMÉNYEK.

Őszi színek.

A festéket ki őrzi nyáron,
Hová van rejtve az ecset?
Honnan veszik az őszi lombok
E csodálatos színeket?

Kell egy raktárnak lenni rejtve,
Hogy míg a boldog nyár ragyog,
Meg legyenek az ősznek mentve
A színek és a bánatok.

Szív.

A szívet nem lehet behunyni,
Szegény szív, sohasem pihen,
Az álmot az agyra ő küldi
És ébredést is ő izen.

A testnek gépházába zárva
A sorsa olyan emberi,
Ő az élet és mégis árva
S amig ver, önmagát veri.

Két nap...

Két nap kellene az égre,
Hogy az egyik mindig égne,
Mindig tüzne a világra,
Hogy a szegény sohse fázna.

Két nyár kellene egy évben,
Hogy a szegény jobban éljen,
Bokrok alatt, kazlak tövén
Hadd pihenne nyugton, szegény.

És két szív kellene annak,
 Aki boldog, aki gazdag,
 Hogy míg egyik meg se rezzen,
 A másikkal csak érezzen.

Hóvirág.

Sápadt, fehér, szegény, alig él,
 Tél az anyja, dajkája a szél.

Messze még az erdő dalnoka,
 Madárdalt sem hallgathat soha.

Ködvilágból nem néz nap felé,
 Fölötte nem döngicsél a méh.

Olyan, mint egy lengő hópihe,
 Aranymézet sem hordoz szive.

Sóhajtson, ki a lelkébe néz :
 Se madár, se méhike, se méz.

Én !

Sok milliók királyi göggel
 Így kezdjük mindig : Én !
 S egy szürke évszám lesz belőlünk
 A multak sirkövén.

Huszedik század lesz a nevünk
 A jövődő ölén,
 Mikor egy közös évszámsirban
 Pihenünk, te, meg én.

Aki csodált már őszi erdőt,
 Míg szélben remegett,
 Emlékszik-e, hogy külön látott
 Egy árva levelet ?

SZEMLE.

Berzeviczy Albert köszöntése.

— Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság
1933 jún. 7-iki ülésén. —

Tisztelt Társaság!

Az elnök úr távollétében nekem, a Kisfaludy-Társaság legrégebbi tagjának jutott a szerencse, hogy a mai ülésen elnököljek. Ezt annál szívesebben teszem, mert ülésünket ünneppé avatja az a nevezetes körülmény, hogy éppen nyolevan esztendővel ezelőtt, 1853. június 7-ik napján született a sárosmegyei Berzevice községben Berzeviczy Albert, a Kisfaludy-Társaság nagytekintélyű és közszeretetlen álló elnöke. Tekintettel a szinte páratlan fontosságú és áldásos szerepre, amely elnökünknek a magyar közéletben, de főleg kulturális életünkben jutott, ez a nap megérdemli, hogy piros betűkkel írjuk fel emlékezetünkbe.

Berzeviczy fényes életpályájának négy díszes állomása: a kultuszminiszterség, a képviselőházi elnökség, a Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság elnöksége. A négy legdíszesebb tisztség, amit politikával és irodalommal foglalkozó magyar ember egyáltalában elérhet. Tünelmes pályafutása már azért is nevezetes és tanulságos, mert a szó legnemesebb értelmében vett lelki előkelősége mindenkor irtózott a hatásvadászat minden nemétől és Berzeviczy Albert nem is volt soha népszerű a szó újságírói értelmében. Hogy valaki a tömegek kedvence legyen, ahhoz nálunk bizonyos színészi hajlamok szükségesek, azok pedig ugyancsak távol esnek Berzeviczy férfias egyéniségétől. Az ő komolysága, alaposága, mélysége és objektivitása, amely oly nagyszerűen érvényesül minden írott sorában és minden kimondott szavában, egyenesen hadüzenetként hat mindennemű olvasó hatáskereséssel szemben.

Ősrégi magyar nemzetség sarjadéka és tetőtől-talpig nyugat-európai ember, akinek éltető eleme a nemes szabadelvűség. Szinte rokontalanul áll az európai Kelet határszélén. Csodálatos és megnyugtató jelenség, hogy kortársai mégis felismerték és elismerték nagy szellemi és erkölcsi értékét. A fényes győzelem okát, amelyet az élet fölött aratott, nem kis részben azokban a jellemtulajdonságokban kell keresnünk, amelyek őt született vezérré avatják. Ő mindenesetre egyike a legnagyobb magyar szervező tehetségeknek. Ha kaotikus viszonyok

közé állítja a sors: körülötte hamarosan elrendeződik a zürzavar és megindul a rendszeres élet.

Átfogó képessége, éles ítélete, sugalló erejű kötelességtudása minden téren csodálatos eredményeket tudott elérni és Berzeviczyt a magyar kulturális élet nélkülözhetetlen támasztó pillérévé tette.

A Gondviselés azzal tüntette ki ezt a kivételes férfit, hogy bibliai korában az ifjúság szellemi ruganyosságával, bámulatos munkakedvvel és munkabírással áldotta meg. Köztünk, évekre nézve fiatalabbak közt, egy sincs, aki a közélet műhelyében oly hatalmas és sokféle munkát tudna végezni, mint a nyolcvan éves Berzeviczy. Ő jóformán csak azt kapta az öregségtől, ami szép és értékes és amiért megöregednünk érdemes: szellemi életének elmélyülését és finomodott érzékét az igazság felismeréséhez.

Semmi sem könnyebb, mint megjósolni, mikor köszönt reá a magyarságra az a bizonyos jobb kor, amelyről a költők dalolnak és amely után a honfiak epednek: majd akkor, ha a közéletet a Berzeviczy Albertek intellektusa és ethosa irányítja, más szóval, ha Magyarországon a tehetség kötelességtudása lesz a polgári értékmérő.

Tisztelt Társaság, midőn gondolatainkban mi, és velünk minden magyar író és a nemzeti művelődés minden munkása és barátja, tisztelettel és hálával meghajlunk a nyolcvan éves Berzeviczy Albert előtt, van szerencsém megnyitni az ülést.

Herczeg Ferenc.

Madách és korunk.¹

Száz évvel ezelőtt a nógrádmegyei Sztregováról egy gondosan nevelt, kissé koraérett, sokat olvasó, ritkán játszó, inkább magában révedező fiút hoz évenként édesanyja a váci piaristákhoz a grammatikai osztályokból való vizsgálatokra. Már 1837-ben a pesti piaristagimnáziumba kerül a méléző ifjú, a humanitás-osztályokra s azután az egyetemre. A fiatal Madách szinte gyermekkorától fogva filozófál, elvi állást próbál elfoglalni a világ mivoltával s az emberi élet értékeivel szemben. Magányban, otthon, a természet ölen él: az ilyen falun, visszavonultan élő ember bizonyos távolságban áll a nagy élet-től, ezért szélesebb perspektívában tud gondolkodni, az élet és történelem nagy átfogó vonásai érdeklik, mert nem húzzák le a nagyvárosi társasélet apró részletei, gyorsan tovarobogó impressziói és kicsinységei. Az elvek, az egyetemes eszmék iránt a magányban élő embernek nagyobb az érzéke és fogékonysága.

Madách már korán kezd írni lírai költeményeket, drámákat,

¹ Vácon 1933 május 21-én a Madách-serleggel elmondott beszéd.

elbeszéléseket ; ezeknek hősei az akkori romantikától elütőleg mindig eszmék megtestesülései. Mindegyikben tragikai eszmemag rejtőzik, amelynek élményháttere a költő saját élete. Maga törékeny szervezetével kétségkívül pesszimista alaphajlamú s ezt a veleszületett hajlamot a sors csapásai erősen fokozzák. Hisz csak huszonhatéves, amikor 1849-ben végig kell néznie nemzete tragédiáját, két testvérenek pusztulását ; börtönben sínylődik, miközben családi élete összeomlik. Költészetét élete érteti meg : versei a maga életének könnyes confessiói. Ilyen nagy, a maga életéből merített filozófiai vallomása *Az ember tragédiája* is, amelynek kiáradása után szelleme nemsokára ellobban.

Az ember tragédiája klasszikus mű. Mit jelent ez? Azt, hogy minden kor és nép fia számára örökbecsű, tanulságos, időtálló alkotás. Mindenkinek mindig mond valamit időtől és tértől függetlenül. Van még váci diákkoromból egy Madách-kiadásom, amelybe más és más színű ceruzával húztam alá azokat a gondolatokat, amelyek lelki fejlődésem különböző fokain érdekelték. Más eszméket jelöltem meg benne ifjú koromban, másokat a férfikor küszöbén, és ismét más gondolatok ragadnak meg és sugalmaznak ma sok tapasztalatom után. A különböző színű ceruzák grafit szemcséi mintegy szimbolizálják szellemi fejlődésem geológiai rétegeit. Ma, itt a Madách-serleggel kezemben, hálásan s mint váci diák büszkén emlékezve meg a «vesztett illúziók költőjéről», azt veszem szemügyre : vajjon mi különösen időszerű *Az ember tragédiájában*? Milyen eszméket húzhatunk épen ma alá különös hangsúllyal a nagy műből? Mi ennek a mostani nagy világválságban mindnyájunkat megragadó tanulsága?

A világháború s az azóta lefolyt másfél évtized saját szerűen aktualizálta *Az ember tragédiájának* alapeszméjét, a nagy értékproblémát : *vajjon mi az emberi életnek és történetnek értelme és célja?* A kis katekizmus első kérdésével szólva : mivégre vagyunk a földön? Madách egy félszázaddal előbb halt meg, semmint kitört a háborúk háborúja. De mély történetbölcselete az emberiség e nagy tragédiája előtt is már úgy jellemzi az emberi sorsot, mintha már átélte volna ezt a nagy szomorújátékot. A világháború élénk színekkel illusztrálta Madách történeti dinamikáját : két ősi erő küzd az emberiség életében : Isten és Lucifer, a Jó és a Rossz, Ormuzd és Arimán — s az ember a kettő keveréke. A világháború megmutatta egyrészt az ember nagyságát és technikai erejét, önfeláldozó odaadását és hősiességét, de másfelől gyengeségét és semmisségét, szenvedélyét és gonosz indulatát is. Tombolt az emberiségben a diabolikum : mintha az egész világ a kérlelhetetlen pusztításban, a tagadásban

lelte volna örömét. A világháború és a békeparancsok a mi Trianonunkkal a Gonoszoknak az emberi társadalomban való hatalmát jóval nagyobbak mutatta, mint hittük. Sokszor szorítja össze manapság lelkünket a kérdés: képes-e az emberiség a maga erejéből az erkölcsi eszményeket megközelíteni? Természeténél fogva nem inkább a rosszra hajlik-e? Vajjon a kultúra, amelyre oly büszkék vagyunk, a maga önző és hazug diplomáciájával, bombavető repülőgépeivel és hadi gáztechnikájával nem a vad hatalmi ösztönnek csak raffináltabb s annál kegyetlenebb eszköze-e? A kultúra formái nem a legsőbbrendű, állati ösztönöröknek pusztán külső átalakulásai? Amit kultúrának nevezünk, nem merő kultúrkomédia-e?

Madách a XIX. század közepéig lefolyt emberi történet világánál vizsgálja ezeket a pesszimista kérdéseket, s az emberi tragédia forrását az ész egyoldalú erejében találja meg. Az ember a Paradicsomban kezd eszmélkedni. Vágyik Lucifer sugalmazására a tudás után, ez a vágy elégedetlenné teszi, lelkét gyötri. Fel akar emelkedni a pusztá vegetatív boldogságból: kultúrát, tudást akar. S ezzel egyben boldogtalanná válik. A kultúra mélyén ma is nagy tragikum rejtőzik: minél jobban kibontakozik az ész s az élet minél tudatosabb lesz, annál kisebb a boldogság. Ma óriási népréteg törekszik fel a tudás birodalmába; minden ország középiskolai és egyetemi tanulóinak száma geometriai arányban nőttön nő, minden nemzet maximális kultúrteleltettségre törekszik, hogy fiai kibontakoztathassák a bennük rejlő szellemi energiákat. De ezzel óriási értelmi proletariátus támad, a szellemi munkaalkalmak száma párhuzamosan nem nő, hanem csökken: mind nagyobb diplomás tömeg válik épen kultúrája, tudása miatt boldogtalanná. A kultúra, az ész diadala a legfőbb eszmény s íme: tragédiába dönti az egyeseket s nemzeteket.

Lépjünk be most Ádám történeti álomvilágába. Álmodjuk át vele az emberi történetet, de közben ébredjünk mindig rá a jelenre.

Fáraó egyéni nagyságra és dicsőségre tör, meg akarja minden időkre örökíteni a maga erejét: gúlat építtet járomba fogott óriási tömegekkel, amelyeket kegyetlenül megdolgoztat. A tömeg szabadságra vágyik. Ugyanezt érzi a XIX. század ipari átalakulása után is a tömeg: «Milliók egy miatt!» Lerázni iparkodik a császárok, királyok, másrészt a nagytőkés pénzarisztokraták, a munkásságot kizsákmányoló modern fáraók igáját. S 1918-ban, a nagy összeomlás után, elkergetik a fejedelmek nagyrészét Európában. S vajjon boldogabb lett-e a tömeg? javult-e sorsa? kenyeret, jólétet termett-e a szabadság? Demokrácia ütött be, de a tömeg sorsa semmivel sem jobb. A fejedelmek helyébe sok helyt más uralkodók léptek, de ilyen cím

nélkül, még nagyobb hatalommal: Kemal, Pilzudszki, Mussolini, Hittler. Mintha csak Miltiadestól tanultak volna ezek a diktátorok. Miltiades hisz a szabadságban, de ez ártatlanul, amikor a hős a népért küzd, vérpadra küldi. Ekkor kiábrándul: «Látom, mily dőre a szabadság», a tömeg nem érdemli meg a szabadságot. Jobban munkálkodhatik az államférfi népe javán, ha a maga hatalmi ereje s nem a tömeg szeszélyes gerjedelme irányítja. A mai diktaturák önigazolása szóról szóra megellegítő Madáchban.

A római színben az antik hyperkultúrának élvezetvágya tombol. De Sergiolus — Ádám belecsömörlik; új eszmére, új világnézetre sóvárog, magasba akar törni, s az égen glóriában megjelenik számára a kereszt. S vajjon a mai túlrett, hedonisztikus korban nem érezzük-e világszerte elemi erővel feltörni az új világnézet után való vágyat? A világháború megrázó élménye és szörnyű sorscsapása után a vallásos érzés ereje hirtelen felszökött, sokan újra a kereszt jegyében keresik az üdvöt. Politikai pártok támadnak «keresztény» jelzővel. De ezek a pártok is úgy gyűlölik egymást a szeretet világnézete nevében, mint ahogy Tankréd—Ádám kénytelen tapasztalni a konstantinápolyi keresztény pártok küzdelmét, amelyek egymást eretneknek bélyegzik s máglyára hurcolják, a helyett, hogy a már városuk kapuját döngető törökök, a főellenség ellen egyesült erővel indulnának. Azokat is, akik a török elleni harcban segítségükre mennek, a kereszt vitézeket, arra buzdítja a pátriárka, hogy ne a «messze szerezsen» ellen vonuljanak, hanem itt, a városban a veszélyesebb belső ellenségek ellen. Vajjon ma nem ugyanez a bizánci morál hatja-e át a polgári pártokat, sőt Európa nemzeteit? Ránk mered Keletről a vörös rém, propagandájával aláaknázza egész Európa polgári társadalmát. S mit tesz ez? A polgári pártok egymás torkába harapnak, jelentéktelen ügyek miatt marakodnak s a harmadik, a főellenség, a vörös Moszkva vigyorog, remélve, hogy a polgárság viszálya, egy esetleges új háború az ő malmára hajtja a vizet. Számos nyugati nagy nemzet jó lábón áll a vörös rémmel, barátkozik vele, kölcsönt ad neki, hogy ez a maga rendszerét még szilárdabban kiépítse: mindezt csak azért, hogy a másik nemzetet sakkban tartsa. Közben ez a bizánci erkölcs esetleg egész Európát végveszedelembe rántja. Egy újabb háború egyetemes bolsevizmus forrása lehet.

A Keppler-jelenet veleje: a tudomány, az ész sem üdvözít; a pusztaság tudás nem lehet az élet célja, hanem csakis az akarat, a cselekvés. Keppler—Ádám tanítványával tűzre dobhatja a tudós könyveket, a sárgult pergamenteket, mert ezek feledtetik a saját lábunkon járást, az életnek közvetlenül áramló valóságát, merev absztrak-

ciókba, fogalmi mozzanatok szkémáiba szorítja az életnek kimeríthetetlen gazdagságát és lüktető erejét. Az igazságnak kritériuma az élet : csak az a tudás igaz és értékes, amely az életből fakad s az életet fokozza. Mi ez a madáchi gondolat, ha nem korunknak pragmatizmusa, irracionális életfilozófiája, a Nietzsche, James, Mach, Bergson gondolatvilága? Milyen mély látással anticipálja a XIX. század közepének magyar filozófus-költője a XX. századnak egyik uralkodó eszméáramlatát!

De ugyanilyen éles pillantással látja előre nemcsak a logikai igazságnak, hanem a szociális igazságnak mai elméleteit és ezek életformáló hatását is, amely még az ő korában nem bontakozhatott ki abban a történeti távlatban, ahogy ma tárul elének. Ádám boldog Londonban, hogy «szabad versenytér nyílt meg a kebelnek», mindenki szabadon fejtheti ki gazdasági és szellemi erőit ; ujjong a liberálizmus diadalán. Amikor azonban a Lovel-gyáros tragédiáját szemléli s a kapitalizmus zsarnokságát tapasztalja ; amikor a munkástól hallja, hogy a gépek az ördög művei, amelyek a munkás szájától elragadják a kenyeret, a tömeget kitérítik a munkaalkalomból : akkor ráeszmél, hogy az erőknél szabadjára eresztett, liberális versenye sem az emberi boldogság forrása, mert a gyengébb kiuzsorázására vezet, a tömeget még nagyobb nyomorba dönti. S vajjon nem ez-e Madách kora óta a világ szociálpolitikai dala? Vajjon nem dübörgő ritmussal döngött-e a kapitalista liberálizmus rendszerének kapuit az 1918. évi szocialista-kommunista forradalmak? Vajjon maga a polgári társadalom is nem ismeri-e el a gazdasági liberálizmus csődjét, amikor ma már az állam hatalma útján belenyúl a gazdasági életbe, ezt minden irányban szabályozni iparkodik, a nagytőkés ragadozók karmait le akarja nyesni?

De Madách az egyén jogait túlzásba hajtó liberálizmussal szemben a Hegeltől kölcsönzött dialektikával már megrajzolja előre a másik szélső társadalmi ellentétet is : a kommunizmus rendszerét, amint ez a világtörténet mai hatalmas laboratóriumában, Szovjet-Oroszországban mint nagy kísérlet többé-kevésbé megvalósult. 1919-ben nálunk is mint szánalmas experimentum próbálkozott, de itt a lombik hamar eltörött. A szélső liberálizmus visszaélt az egyénnek jogával, a kommunizmus meg visszaélt a közösségnek mindent megmerevítő hatalmával : ahogy a merő individualizmus, akkép a merev kommunizmus is csődöt mond. A madáchi falanszter-rendszerben, akárcsak a mai Szovjetben, nincs magántulajdon, nincs igazában családi élet, nincs haza, az emberek nem egyéniségek, hanem csak számozott egyforma quantumok, pusztá csavarok a társa-

dalomnak nagy szürke, mindig egyformán zakatoló gépezetében. Minden a hideg észszerűség, mechanika, technika alapján van berendezve. Hiányzik belőle az élet költészete. A dajkák nem tündérénekeket dalolnak, hanem egyenletekről és mértanról beszélnek a kisgyermeknek; a művészetet, amely mindig csak az egyéniségen át szűrt ábrázolás lehet, a mechanikus fénykép pótolja. A munkás síváran mindig ugyanazt a részmunkát végzi, soha egészet nem alkot, kihull lelkéből a munka, az alkotás öröme. Az eszmék gazdag világa laposra esztergályozódik; egy eszmére zsugorodik: a megélhetésre, a gyomor problémájára. Csak az anyagnak van kultusza: a falanszter-szovjetember világfelfogása merőben materializmus. Nincs egyéni szabadság és kezdeményezés, de mert az egyéniség legalább a kiválókban mégis feszül, ezek magukban boldogtalanul lázadoznak: Luther mértéktelenül fűti a kazánt, szítja a lelkek tüzét; ezért megbüntetik, nem kap ebédet, de ajka ezt mormolja: «Holnap újra szítom a tüzet». Platon elmerül álomképeibe s a rábizott marha kárba megy: ezért borsón kell térdepelnie. «Még borsón is szépet álmodom» — sutogja magában. Michelangelo örökké széklábat kénytelen faragni, de alkotni vágyó lelke lázadoz az unalmas, mechanikus munka ellen; könyörög, hogy dísz faraghasson rá és széktámlát is csinálhasson, de megtiltják neki; majdnem megőrül, hogy a benne feszülő energiákat nem vezetheti le alkotásokban. Szobafogságra ítélik. Az ilyen kommunista államban mindenki szűknek és szürkének érzi az életet, amelyet egyformára törpít s tudománnyal-technikával agyonszabályoz az állam zsarnoki hatalma. Nincs elemi szabadság, egyéni kezdeményezés, diadalmas munkaöröm: az életnek nincsen motívuma, csak quietívuma. Az élet egyedüli értelme, a legmagasabb *ratio vitae* a mechanikus munkáért kiszabott ételadag.

Milyen mély lélekrajzzal jellemzi a nagy költő-pszichológus az eszkimó-jelenetben a létért való kegyetlen harcot, «az éhes gyomornak filozófiáját», úgy, mintha csak a mai rettenetes gazdasági válság és nyomor idején a mostani társadalom embereinek irigységét, féltékenységét, állati egoizmusát szemléltetné, amikor mindenki oly kajánul számontartja a másik embernek jövedelmét, megélhetési színvonalát, sőt munkaalkalmát. A kellemesebb életért való örök emberi tülekedés rekedt hangja tör ki az eszkimóból, amikor azzal dicsekszik Ádámnak, hogy már minden szomszédját agyonverte, de hasztalan: mindig újabbak kerülnek elő. Az eszkimó Istenhez könyörög, hogy «kevesb ember legyen s több fóka». Mi egyebet jelent ez a síri imádság ma, mint az állásokért való küzdelmet, a neomalthuzianizmust, az egykét, az abortust, a birth-control-t, a nemzeti kisebbségek csen-

des kiirtását, az éhes munkanélküliek nyájként való exportálását idegen országokba?

Ádámot, amikor nagy történeti álmából felébred, kétség gyötri, vajjon érdemes-e élnie? «megy-é előbbre majdan fajzata?», halad-e majd az emberiség? A világháború nagy Götterdämmerungja után különösen élesen görbül az emberiség elé ennek a problémának kérdőjele. A nagy háború és a nyomában járó züllött világrend különösen alkalmas lelki éghajlat a kérdés pesszimista, fekete megoldására. Spenglertől kezdve egy sereg gondolkodó negatív előjellel oldja meg a nagy problémát: az emberiség lényegében nem halad, a kultúrának minden külső csillogása ellenére ott állunk, ahol az ősember. Az életnek igazában nincsen mélyebb értelme, a történetnek nincsen a biológiáinál magasabb célja.

Ádám is már-már ezt a tanulságot vonja le történelmi álmából. De ekkor hirtelen átsugárzik elméjén Éva szavára az élet sötét kérdésének megnyugtató, fehér megoldása: az élet küzdelem ugyan, de az Istenbe vetett hit és bizalom megadja értelmét és célját. Az emberiség egyedül magára hagyatkozva, a maga puszta eszére támaszkodva, nem tudja életét végigküzdeni: az isteni Gondviselés vezérlő kezére, a *gratia Deire* van szüksége, hogy életének értelme legyen. Madách életfilozófiája tehát mélységes összhangban van a kereszténység alapgondolatával és karizma-tanával.

Kornis Gyula.

IRODALOM.

A lángelme lélektana.

Boda István: *A genie lélektanához.* Budapest, 1932. 80 l. (A Magyar Psychologiai Társaság Közleményei. 5. szám.)

A lángelme kérdése iránt nálunk, főleg az irodalom- és széptudományok körében, érthető okokból mindig nagy volt az érdeklődés. Brassai Sámuel már 1832-ben foglalkozik a kérdéssel s arra az eredményre jut, hogy a lángelme alkotását annak tökéletessége jellemzi. Fejér György 1838-ban a művészetek forrásául a lángelnét tartja, amelyben az érzés uralkodik s tulajdonságai: az eredetiség, újság, függetlenség és lelkesültség. Két évvel később a jeles piarista tanár, Briedl Fidél, a *Tudománytárban* hosszabb tanulmányt szentel *Az esztétikai lángésznek*. Úgy véli, hogy a lángész testi, lelki és szellemi erők összessége, amely a szokatlant és rendkívülit szépen, könnyedén és gyorsan gondolja el. Gyulai Brassaival ellentétben 1858-ban azt vallja, hogy «a legnagyobb író nem a tökélyek összege teszi naggyá, hanem a fogyatkozások kevesebbsége», viszont 1865-ben ezt a gondolatot úgy fejti tovább, hogy «a legnagyobb költő sem alkot mindig remeket», sőt remekei között is rangfokozatok vannak; alá van vetve a fejlődés és környezethatás törvényének és megvan a maga egyoldalúsága s nem ment korának hibáitól. Végül ezeket a jellemző vonásokat egy 1869-i bírálatában azzal egészíti ki, hogy a merészség magában még nem bizonyítéka a lángelmének. Én magam főleg pedagógiai szempontból törekedtem jellemző vonásainak az összeállítására, s úgy találtam, hogy önállóság és egyéni jelleg az uralkodó vonásai, s épen azért a lángelme sokszor revelálódik a művészetben és a bölcséletben; utóbbiban azért, mert az a szellemi tulajdonságoknak a csúcsait kívánja meg. Vezető szerepe van benne a képzelet hajtóerejének, az érzelmi átfűtöttségnek és a vele járó spontaneitásnak. Bár a lángelme erői sem terjednek ki mindenre, jellemzi mégis az egyetemesség, még pedig abban az értelemben is, hogy az összes szempontok érvényesítésére törekszik. Azért ép oly mértékben analitikus, mint szintétikus erő a

vonatkozás-élmények teljes kiaknázásával. Jellemzi a koncentrálttság; ez képesíti arra, hogy mindig teljes erővel és teljes figyelemmel dolgozzék. Gondolatmenetének ugrásokban való haladása nem a figyelem kihagyásait jelenti, hanem a gyorsaságot; ezért cikázó és villámlászerű a működése s ezért tapad hozzá annyi misztikum. Alkotása újszerű és gazdag; konstrukciója monumentális, mert az egyéniség mérete is ilyen, mely azt kitermeli; a lángelméjű ember erői szokatlanul robusztusak, másokétól eltérő méretezésűek és tulajdonságúak. (*A neveléstudomány alapvonalai.* 227. és köv. l.)

Kant néhány geniális megállapítása óta a bölcseleti irodalom is állandóan érdeklődik a lángelme kérdése iránt. Legújában pedig a psychopathológiától támogatva főleg a lélektudomány, amely a maga sajátos módszereivel pozitív irányban támasztotta alá a kutatásokat s ezzel kiemelte a bizonytalan tapogatózások köréből. Különösen Paul Plaut (*Die Psychologie der produktiven Persönlichkeit.* 1929), Ernst Kretschmer (*Der geniale Mensch,* 1930) és Lange—Eichbaum (*Genie — Irrsinn und Ruhm,* 1928 és *Das Genie-Problem,* 1931) értek el — habár ez utóbbi tárgyi értelemben inkább negatív irányban — a kérdés tisztázásához erősen hozzájáruló eredményeket. Ezekre a szerzőkre az ismertetendő tanulmány is sűrűn hivatkozik.

Boda, bár a bölcseleti kérdésekben és módszerekben alapos iskolázottsága van, amiről nem egy értekezése tanuskodik, elsősorban mégis psychologus; így egészen természetes, hogy a lángelme kérdését is a lélektudomány körébe vonja be és pszichológiai módszerrel veszi vizsgálat alá. Eljárását csak helyeselni tudjuk, mert, bár a lángelme kérdésének számos más problémakörrel van belső kapcsolata, alaposabb megvilágítására mégis csak a lélektudomány képes és alkalmas. A nyival is inkább, mert a daimonion- és másféle elméletek révén nagyon sok misztikum tapad hozzá és annak hatása alól még a modern kutatók sem tudnak szabadulni.

Boda fejtegetései abból a helyes problematikai megállapításból indulnak ki, hogy minden geniális alkotás valamely egységes, — és tudományos elemzéssel hozzáférhető — szervesen alkotott személyiségtől származik, melyben az értelmi tényezők igen magasfokú fejlettsége ugyan a vezető, de mégsem az egyetlen tényező. Ennek az értelmiségnek sajátosan jellegzetes és általában együttesen előforduló tulajdonságai: a lényeg megragadása, az értelmi elmélyülés és a legtávolabb eső konstruktív elemeknek is egybefoglalása. Mindez csak úgy érthető, hogy képes az értelem számára egyáltalán lehetséges legnagyobb elmélyüléssel a lehető legvégső értelmező elveknek a megragadására. Ennek eredménye már mind az erős elvonó (absztrakciós), mind az

elemző (differenciáló) képesség, melynek állandóan támogatására van az emlékezetnek is az a készsége, hogy mindig a lényegét bocsátja rendelkezésre. Mindez a filozófiai világszemlélet körében történhetik ugyan a legjellegzetesebben, kifejezésre juthat azonban a művészi vagy intuiciós megértés és ábrázolás tényeiben is. A lángelme képességeinek tehát e pszichológiai vizsgálat eredménye gyanánt is ép oly mértékben analitikus, mint szintetikus erejűeknek kell lenniök. Csak így lehetséges, hogy eredményei gazdagok igazságtartalomban és objektív értékekben (tehát mindig tárgyszerűek és tárgyilagosak), valamint a legkülönbözőbb vonatkozások kiaknázásában (Beziehungswerte).

A lángelmének illetően tartalmú értelmi magasrendűsége hozza magával, hogy a genialitás az egész személyiséget átható általános tulajdonság, amely az eredetiség és újság fogalmával is együtt jár. Mindazáltal ez nem követeli meg szükségképen a szellem és irányzat gyökeres újdonságát; elég, ha az újszerűség a lényeg felismerésére, a kérdés elmélyítésére vagy a szintézis teljességére vonatkozik. Az újszerűség gyakran csak a módszerre, a kifejezésre vagy a technikai megoldásra vonatkozik.

Nagyon jellegzetes sajátossága még a lángelmének a spontaneitás és a természetesség. «A genie számára az «új» se «probléma», de természetes szükségesség és keresetlenség, mintegy az ő természetes életeleme.» Ennek szolgálatában képzelete és kombinációs képessége is felsőbbrendű irányítottság alá esik, és ez az illetően irányítottság a genievé bélyegző erő és nem maga általában a képzeletműködés. E szerint egész gondolkozása magasabbrendű objektív törvényszerűségeknek engedelmeskedik.

Mindeme monumentális arányokban működő erő nagy távolságokat teremt lángelme és közönséges halandó közé; világos tehát, hogy egymást nehezen értik meg. Ehhez járul még, hogy a lángelmével rendszerint velejár a szabadság- és autonóm érzések fokozottabb mértéke, az erős kritikai érzék és a kritikai mérlegelésre vonatkozó belső kényszerűség, végül az objektív összehasonlításból szükségképen bekövetkező magasrendűség tudata.

Mivel a szellemi világ biopsychikai meghatározottságának egységesnek kell lennie, a lángelme legtöbb esetben erkölcsileg is fölötte áll a normális átlagembernek. Mivel énjének idealizmusa, mely lényegfelismerésének szükségképen való folyománya, nála nagyobb erővel indítja meg a psychés folyamatokat, mint az átlagemberben, psychés tendenciái őt nagyobb életegységek, tehát tisztultabb erkölcsi elvek szolgálatára kényszerítik, másfelől kényszerítőbb erejű dynamikával is szolgálja azokat, mint az átlagember.

A fentiekben ismertetett értelmi magasrendűség központi ereje nem jelenti azt, hogy ez egyedüli meghatározója a lángeleme psychéjének. Ez csak egyik, bár legtöbb esetben leglényegesebb nyilvánulása a lángelemjű ember általános psychés érzékenységének. Amint ezt már régebbi psychologusok, G. E. Müller és Meumann s mások is meghatározták, ez az érzékenység általában nagyfokú belső nyugtalansággal, labilitással jár. Ezért a lángelemében a lelki szükségletek nagy fejlettséget mutatnak, amelyek szükségképen erős ösztönzéseket és általános feszültséget váltanak ki. Innen magyarázható a lángeleme lelki energiáinak állandó és szokatlan nagyságú dinamikus feszültsége, amelyet aztán a fejlődés irányának következetessége és állandósága jellemez. Mivel a lángelemét az érzelmi energiák is állandó feszültségben tartják, — mutatis mutandis az ú. n. hideg lángelemeket is — mint írónk mondja, a bennök feltörni vágyó dinamikai töltést csak hasonlóan hatalmas akarati fék képes magasrendű szellemi egység uralma alatt tartani.

Mivel az ismertetett általános értékek avatnak bárkit is lángelemévé, ezt nem valamely speciális beavatottsága jellemzi első sorban; noha egészen természetes, hogy ez fogja az ő számára is a sajátos munkakört kijelölni. Szerzőnk ezt a specializálódást nagyon találatlan jellemez azzal, hogy ez a lángeleménél sem egyéb, mint sajátos érzék bizonyos meghatározott viszonyfésélyek iránt.

Feleletet keres szerzőnk arra is, kiket nem tarthatunk lángelemeknek. Mindenekelőtt azokat, akik nem képesek meglátni vagy érvényesíteni a lényegét, tehát általában a zavaros embereket, de azokat sem, akik nem tudnak túlelnedni saját egocentrikus érdekkörükön, tehát akik nem képesek valamely közösségnek az ideológiáját magukévá tenni; végül pedig azokat, kiknek tehetsége szorosan csak egyetlen speciális térre korlátozódik. Utóbbira felhossa, hogy a rendkívüli emlékezőtehetség sok esetben egyenesen hátráltatja az átfogó erő működését és új dolgoknak a meglátását vagy átfogását.

A lángeleme vizsgálata kezdettől foglalkozott a genie és örület viszonyával. A fokozott érzékenység, az állandó dinamikus feszültség folytonos nyugtalanságot és labilitást okoz s ezért sokszor párhuzamos jelenségeket idéz elő a sensibilis-neurotikus psychopathiával. Ehhez járulnak a lángeleme kikerülhetetlen összeütközései és a dinamikus feszültséggel ritkán egyenértékű kielégülés. Ez utóbbi még jelentékeny életeredmények mellett is az elégületlenség érzésével jár. Mindezek a lángelemét természetszerűleg hajlamosítják psychopathiára. Ennek azonban nem kell szükségképen bekövetkeznie, mert a kettő lényegé-

ben egymásnak mégis ellentéte. Azért szerzőnk helyesen ismeri fel a kérdés lényegét ebben az ellentétben, midőn megállapítja, hogy a lángelme a legnagyobb pozitív szellemi érték, míg a psychopathia negatív jellegzetesség; a geniálitás értékegység, a psychopathia szétomlottság; a genialitás fölibeelmelkedés a normális átlagnak, és így a legteljesebb győzelem minden negatívum, tehát a betegség felett is...

A szokottnál talán hosszasabban is foglalkoztunk a nem nagy terjedelmű munka ismertetésével. Ennek az a meggondolás legyen mentsége, hogy az irodalom értékmegállapításaihoz is a lángelme törvényszerűségei szolgáltatják az alapelveket és a kiindulást. Általában eljött az ideje annak, hogy az esztétikai kritika erősebben támaszkodjék a pszichologiai vizsgálatok eredményeihez. A történelmi vizsgálatok mellett ugyanis a pszichologia nyújtja esztétikai következtésekhez a legbiztosabb alapokat; ezek emelhetik fölibe az egyéni ízlés ingatagságainak. Ezenfölül szerzőnk szigorú módszeressége, eredményei könyvének külső terjedelmén túl is jelentőséget tulajdonítanak. Bár egyike legtermékenyebb fiatal tudósainknak, sohasem válik szószaporítóvá, sőt stílusa inkább túlterheltnek mondható. Mindazáltal, vagy talán épen ezért, mindig szabatos. Épen ez teszi szakember számára élvezetes olvasmánnyá. Mivel azonban a Boda mondanivalói többnyire olyanok, hogy azokra más szakok embereinek is szükségük van, kívánatos volna, ha tömörségét kissé feloldaná és így stílusa a szabatosság megtartása mellett nyerne könnyedségben.

Mitrovics Gyula.

Egy felesleges «Ember tragédiája».

Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Harsányi Zsolt tanulmányával, Singer és Wolfner irodalmi intézet r. t. kiadása. Évszám nélkül (1932).

Félreértés kikerülése végett előre bocsátom: nem egy második drámai költeményről van szó, hanem csak *Az ember tragédiájának* egy újabb kiadásáról. Ez az új (talán 51-ik) kiadás a Harsányi Zsolt *Ember küzdj'* című, Madáchról szóló háromkötetes regényével egy-szerre és mintegy ahhoz kapcsolva jelent meg.

A címlapon Harsányi Zsolt neve olvasható és *Az ember tragédiája* szövegét egy 28 lapra terjedő, ilyen című dolgozat követi: *Madách életének eseményei*. Összeállította Harsányi Zsolt. Mindamelllett valószínű, hogy a sajtó alá rendezés egész munkájából, tehát az alapszöveg kiválasztásából, a verselés követelményeire is kiterjedő gondos korrektúrából semmit sem végzett Harsányi.

Dicsérni valót az új kiadás a jó papíron, a szép betűkön és a csinos címlapon kívül alig nyujt, ellenben hiány, tévedés, hiba, gondatlanság, értetlenség annyi van a kiadásban, hogy tíznek is bőven jutna belőlük.

Kezdjük a hiányon. Ebből a kiadásból a verses vagyis költői szövegnek 4, azaz négy teljes sora hiányzik, úgymint :

a 663-ik¹: Ah milyen édes kebleden pihenni. (IV. szín.)

az 702-ik: Mert arra van teremtvé. Már ma mentsd fel.

(IV. szín.)

az 1489-ik: Átok reá, ki nékiek fedélt nyújt. (VII. szín.)

a 3830-ik: Melyben mozogni hágy kegyelmesen. (XIV. szín.)

Más kiadásokkal is megesik, hogy egy-egy sor kimarad belőlük, főkép a 663. sornak a sorsa ez, de négy sorral csak ez a kiadás apasztja és teszi már csupán ezzel is hasznavehetetlenné a szöveget.

A verssorok hiányához legközelebb áll az, hogy a kiadás elhagyja az eredetiből, a VII. színből ezt a zárjelbe tett, tehát csak jegyzetszerű két szót: (XXXV. zsolt.)

A szöveget csonkítja a kiadás, mikor a 3779. sorból: «Ki annyi harcát végigcsatáztam» elhagyja a *mind* szót és ezzel a jambusi menetet is megrontja.

A szövegcsontkítással vetekedő értelemzavart okoz a kiadás akkor, amikor a IX. színben a 2347. sort a 2339. sor helyére teszi, s amikor a XI.-ben a 2638. és 2640. sorokat felcseréli.

A szöveget nemcsak az zavarja, hogy egész sorok hiányzanak belőle, hanem az is, hogy több szó meg van csonkítva, néhány más szó meg van toldva; az első csoportba tartoznak az ilyen sajtóhibák: *Haszontalan* helyett *Hasztalan* (2990), *Melyből* helyett *Mely* (3271), *hallgass* helyett *hallgas* (3823) stb.; a második csoportba pedig *fejdelmi* helyett *fejedelmi* (917), *lehetlen* helyett *lehetetlen* (1379) stb. Ezek a sajtóhibák természetesen a verseket is kiforgatják magukból.

Hol az értelmet, hol a versmenetet, legtöbbször mindakettőt zavarják másféle sajtóhibák, például az ilyenek: *melegedjék* helyett *megelégedjék* (446), *czél* helyett *szél* (549), *nevében* helyett *hevében* (2378), *salak* helyett *alak* (3221), *örülés* helyett *örülés* (3598) stb., stb., amely 'satöbbi' legalább még négyszer ennyi sajtóhibát jelent.

Már az eddigi sajtóhibák egyrésze is zavarja a versmenetet, de ez a szám elenyésző csekélység azoknak a szinte megszámlálhatatlan

¹ Sorszámozásban Alexander II. magyarázatos kiadását (1909) követem.

sajtóhibáknak a tömegéhez képest, amelyek az értelmet nem, de annál inkább bántják a költeménynek verses voltát. A kiadó, mintha fogalma sem volna arról, hogy verses szöveg áll előtte, annyira nem törődik a magán- és mássalhangzók hosszúságával és rövidségével.

Nem restelltem a fáradságot és megolvastam a kiadásnak versellenes vétségeit, legalább nagyjából, és ennek a kellemetlen munkának az eredményéről a következő csoportok adhatnak felvilágosítást.

Rövid *i* helyett hosszú *í* 9-szer, pl. kívül — kívül (2045).

Hosszú *í* helyett rövid *i* szintén 9-szer, pl. íté — íté (1577).

Rövid *o* helyett hosszú *ó* 4-szer, pl. sohaj — sóhaj (2598).

Hosszú *ó* helyett rövid *o* 1-szer, t. i. sóhajtoz — sohajtoz (570).

Rövid *u* helyett hosszú *ú* 9-szer, pl. dúló — dúló (3893).

Hosszú *ú* helyett rövid *u* szintén 9-szer, pl. törvénytúdós — törvénytudós (3074).

Rövid *ü* helyett hosszú *ű* 19-szer, pl. bünös — bünös (370).

Hosszú *ű* helyett rövid *ü* 13-szor, pl. lelkülete — lelkülete (4100).

Mássalhangzók időtartamára is kevés gondot fordított a kiadó; így rövid *sz* helyett hosszú *ssz* 12-szer, pl. boszúlva — bosszulva (3056); továbbá hosszú *lly* helyett rövid *ly* 5-ször, pl. mellyik — melyik (2823).

Még gondatlanabb a kiadás az írásjelek feltevésében; legalább 50 esetben használ más írásjelt, mint Alexander magyarázatos és mint Tolnai centenáriumi kiadása, még pedig nem az érthetőség előmozdítására. Ez a gondatlanság a végsorban tetőződik, amelyet a kiadó vessző és kettőspont nélkül így nyomtat le:

Mondottam ember küzdj és bízva bizzá!

A kiadás a múlt századi helyesíráshoz alkalmazkodva, *cz*-t használ, de több esetben csak *c*-t nyomtat, mint pereben (653), udvaronc (2004). Épen ilyen következtelen, mikor a hosszú mássalhangzókat rendszerint így adja: harczzzal (1267), de néha így is: fénnyel (1270).

Attól a kiadótól, aki a szöveg teljességére, versszerinti pontosságára és írásjelzésére ily kevés gondot fordít, nem követelhetünk a szöveg történetében és kritikájában való jártasságot; így nem csoda, hogy nem vett tudomást arról, hogy Tolnai Vilmosnak és másoknak, köztük e sorok írójának is a megállapítása szerint a XV. szín nézőhelyének nem szabad, de nem is lehet a *negyedik* szín pálmafás vidékévé átváltoznia, mert a pálmafás vidék a *harmadik* színnek, a Paradicsomból való kiűzetést közvetlenül követő eseményeknek a színhelye, a *negyedik* szín pedig más néven az egyiptomi szín.

Még kevésbé vett tudomást arról, hogy Tolnai Vilmos a maga

centenárium (1923—4. évi) kiadásába két egészen új sort iktatott bele. De ezekről az új sorokról más új kiadók is megfélelkeztek. Ez a mulasztás tehát a szóbanlevő kiadásnak sem eshetik nagyobb rovására.

Mindezekből önként következik, hogy *Az ember tragédiájának* ez az 1932. évi kiadása bizvást elmaradhatott volna, mert akár a sajtó alá rendezőnek, akár a kiadóvállalatnak inkább szegényére válik, mint dicséretére és a Madách-kultusznak többet árt, mint használ.

Kardos Albert.

TISZA ISTVÁN TÖRTÉNETI TÁVLATBAN.

Minden emberi dolognak legmegbízhatóbb bírója az idő. Kiolvasztja az ércet a salakból, elválasztja a nemes búzát a polyvától ; kimutatja, mi az értékálló, mi a mulandó, a napi divat szerint változó. Az a száz év, amely eltelt Goethe születése óta ; az az ötven esztendő, mely elválaszt Arany János és Wagner Richard halálától : megfellebbezhetetlen ítéletben mondta ki e lángelmék alkotásainak soha el nem múló jelentőségét, örökké időszerű voltát. Így van ez politikai téren is. A napi politika sokszorosan nagyító üvege olykor óriásoknak mutatja a törpéket, kiknek véleményére — ma lelépvn a hatalom polcáról — holnap már senki sem kíváncsi, holnapután pedig nyomtalanul eltűnnek a jól megérdemelt feledés homályában. A napi politikának e pünkösti királyai-val, avagy hosszabb népszerűségnek örvendő álhőseivel szöges ellentétben állnak azok az igazi államférfiak, akiknek nagysága — a Biblia szavaival élve — «tegnap és ma és örökké ugyanaz».

Az átértékelések ezen nyugtalan korszakában azzal a bizonyára időszerű kérdéssel szeretnék lehetőleg röviden foglalkozni : vajjon a Tisza-kultusz nem múló divat-e ; vajjon Tisza Istvánt nem csupán a baráti és politikai rokonszenv emeli-e indokolatlanul magasra, hanem valóban megérdemli-e, hogy a nemzet legnagyobbjai közé soroztassék ? Ezt az alapkérdést pedig megelőzi egy másik, mely így szól : beszélhetünk-e már történeti távlatról Tisza István-nal kapcsolatban ? Elérkezett-e már az ideje annak, hogy róla elfogulatlan ítéletet mondjunk ?

Ami a történeti távlatot illeti, igaz, hogy az ő vértanú-halála óta nem is egészen tizenöt év telt el. De micsoda 15 év !

Eseményeinek korszakalkotó gazdagságát véve, felér más 150, vagy 300 évvel. Mondhatni, egy világ választ el a nagy háború előtti időktől; az európai történet színpadán új felvonás kezdődött. A kiegyezés korszaka, melynek épen Tisza István volt egyik főhőse és utolsó leghatalmasabb tartóoszlopa, immár rombadőlt. A történeti távlat tehát megvan az ő nemzeti jelentőségének emberileg lehető tárgyilagos megállapításához.

És csakugyan azt látjuk, hogy Tisza István alakjáról nemcsak «párthívei írtak sokat, lelkesedéssel, nem egyszer túlbuzgóan», — mint egyik manapság sokat emlegetett történetírónk legújabb művében mondja — hanem legutóbb megnyilatkozik Tisza háborúelőtti szerepéről Tiszának egyik akkori politikai ellenfele és ez a sokat emlegetett történetírónk is. Mindkettő megdönthetetlen tanúságot tesz Tisza István történeti jelentősége és nemzeti nagysága mellett.

Az egyik, — mondhatni — negatív bizonyítékot e részben egykori politikai ellenfele, gróf Bethlen István, szolgáltatja imént megjelent válogatott beszédeinek súlyos előszavában.

Szomorú történeti valóság, — mondja ott Bethlen — hogy e század elején a magyar parlamenti ellenzék Széchenyi örökérvényű tanításától eltérve, «a nemzet érdeklődését életére döntő súllyal bíró közérdekű kérdésektől helytelen irányba, a nemzeti hiúság kielégítése felé terelte. Két évtizeden keresztül egész közéletünkön a katonai kérdés uralkodott, ugyanakkor azonban úgyszólván észrevétlenül nyomultak előre nemzetiségeink és alakult át külső behatások alatt gondolkodásmódjuk... Nem akarom lekicsinyelni azt a jelentőséget, amellyel a katonai kérdés a dualisztikus monarchia szerkezete folytán bírt; azonban kétségtelen, hogy a nemzet élete nem forgott volna kockán, ha néhány évtizedig még nem nyúlunk hozzá. Már pedig a dinasztia és a nemzet között az egyetértést, amelyet 67-ben Deák és Andrássy állítottak helyre, a katonai kérdés bolygatta meg; holott a nemzetiségi kérdés megoldásának előfeltétele ennek az egyetértésnek a fenntartása volt... A történelem — végzi súlyos megállapításait Bethlen István — nem fogja felmenteni a

magyar ellenzéket az alól a vád alól, hogy 1914 előtt helytelenül ítélte meg a nemzet igazi életszükségleteit... és helytelen irányba pazarolta el a dús energiákat, amelyeket a nemzet rendelkezésére bocsátott. Annyival inkább mondhatom ezt, mert magam is az ellenzékhez tartoztam s a katonai kérdésben a magyar hadsereg álláspontján állottam.»

Bethlen Istvánnak ezekben a megállapításaiban megdöbbenve ismerünk rá Tisza István jól ismert szavainak elkésett visszhangjára. És, kérdezem: Bethlennek ez a megdöbbentő erejű önvallomása, ez a lesújtó *vádbeszéde* nem a legfényesebb *véd*beszéd-e Tisza István alapvető igazságai, politikai pályájának általa minduntalan hiába hangoztatott sarkalatos tételei s egyben az ő történeti jelentősége és nemzeti nagysága mellett?

De e tekintetben egy nagyon értékes pozitív bizonyítékra is hivatkozhatunk. Nemcsak a kiváló politikai ellenfél tesz perdöntő tanúságot, hanem megszólal a kiváló történet-tudós is, kinek elfogulatlansága — legalább e részben — minden kétségen felül áll.

Szekfü Gyula a *Magyar Történet* legutóbb megjelent VII. kötetében ugyanis ezt írja: «Történeti távlatból kétségtelen, hogy az obstrukciót széttörő, annak hőseit kufárokként kiűző Tisza Istvánban a nemzet életösztöne nyilvánult meg.» Kiemeli továbbá, hogy az 1906/10-iki koalíciós kormány siralmas bukása után «az országot tényleg az anarchiától mentette meg Tisza István, amikor a szabadelvűpárthoz hasonlóan hatvanhetes alapon álló nemzeti munkapártot megalapította» és az 1910 júniusi választásokon döntő győzelemre vitte. Műve befejező részében Szekfü a nála megszokott írásművészettel a következő igaz és szép szavakban foglalja össze Tisza István nemzeti jelentőségét: «Az ő alakját nemcsak tragikus sorsa nagyobbította meg az utókor számára, nemcsak a mártirium, mellyel a Magyar Rend és Magyar Állam szimbólumaként szenvedett el egy csőcselékforradalomtól rászabott halált; nemcsak az erkölcsi bátorság szokatlan példája, mellyel viselte a háborús uszítóra szánt átkokat ő, a háború egyetlen ellenzője, akinek ma már dokumentált háborúellenessége a magyarság mai kevés

aktívumának egyik legértékesebbje : nem, Tisza István a valóságban is nagyformátumú államférfiú volt, akinek személyes tulajdonai és a mögötte álló politikai párt megadták a lehetőséget, hogy egész nagyságában kifejlődhessék . . . A koalíció óta kifejtett államférfiúi működésének köszönhetjük, hogy a világháborút még mint állam értük meg, nem pedig mint magával tehetetlen anarchikus massa, melyből minden sakál bántatlanul kiharaphatja a maga részét ; ő cselekedte, hogy mint egységes nemzet védekezni tudunk, . . . a helyett, hogy védtelen harctérre, széttiport Belgiummá váljunk a gyógyíthatatlan belső visszavonás következtében. Állami létünket Tisza István mentette meg és tette folytonossá, ez történeti érdeme.»

A tárgyilagos történetíró ezen szép és igaz szavai bizonyára a legtalálóbban emelik ki, a legragyogóbb dicsfényvel övezik Tisza István halhatatlan nemzeti érdemeit, emberfeletti alakját. És ha ugyancsak Szekfü azt mondja még Tiszáról, hogy «az állam bátor védője volt, nem pedig nemzeti reform hőse», mert elmulasztotta egy «Széchenyies társadalmi és gazdasági reform» megindítását és az általános választói jognak is ellene szegült : hát erre a kifogásra nagyon egyszerűen azt válaszolhatjuk, hogy egy *nagy* embertől sem lehet mindent követelni. Így pl. Jókai nagyságát legkevesebbé sem csorbítja, hogy nem írt shakespearei drámákat is. Ami Tisza Istvánt illeti, az ő gondviselészerű történeti elhivatása nem nagy alkotásokban, hanem nagy erkölcsi példaadásban állott. Az ő nemzeti missziója az volt, hogy kíméletlen kézzel lerombolja az építő nemzeti munka akadályait. Ő élet-halálharcot vívott, hogy mások alkothassanak. És ki merné állítani, hogy a nagy példaadók kisebb jelentőségűek egy nemzet életében, — így nálunk a Zrínyiek, Rákóczyak, Tisza Istvánok — mint a nagy alkotók : egy Széchenyi István, vagy Deák Ferenc? A nagy emberek e két fajtájára minden nemzetnek egyaránt szüksége van. Egyik sem kisebbrendű a másiknál. Mindkettőt egyforma hely illeti a Nemzeti Pantheonban.

Tisza nem múltékony kódexeket teremtett, hanem örökéletű erkölcsi értékeket revelált, amelyeket nem fenyeget az «értékek átértékelése». Mikor pedig reánk szakadt a háború,

melynek kitörését — történelmi felelőssége teljes tudatában — többszörös erőfeszítéssel igyekezett megakadályozni és legalább terjedelmében korlátozni: Tisza István a világháborúban — mint ismeretes — acélos keménységével, emberfeletti munkájával, a lövészárokban tanúsított halálrakész bátorságával, sugalló erejének varázslatos hatalmával szítja a nemzeti harckészség tüzét. Ha tehát valaki azt kérdezné: mivel érdemelte meg Tisza István, hogy a nemzet legnagyobbjai közé iktassák? — erre a kérdésre csak egy rövid felelet van: minden egyebet figyelmen kívül hagyva, példaadó erkölcsi fenségével és emberfeletti háborús teljesítményével, melyről a legékesebb háborús levelei tanúskodnak.

Az pedig, hogy Tisza István nem vezette be népét az általános választójog «ígéretföldjére», csak az ő hazafiúi felelősségérzete és politikai tisztánlátása mellett bizonyít. Hiszen mindinkább kétségtelenné válik, hogy általános választójog és parlamenti kormányzat majdnem Európaszerte szinte kiegyenlíthetetlen ellentétben áll egymással és az államférfiak manapság azon töprengenek, miként szabaduljanak az «általános titkos» áldásaitól és nem kellene-e a parlamentet a területi népképviselői rendszer elvetésével érdekképviselői alapon szervezni. Sőt, az abszolút kormányrendszer kezd népszerűvé válni Európában és a liberálismust félrelöki a reakció. Dehát az ember tragédiája — Madáchból tudjuk — épen abban áll, hogy kiábrándulva legkedvesebb eszményeiből, az ellenkező végletben keresi az új ideált, hogy — újból csalódjék.

A századforduló óta egyre többen beszélnek és írnak a parlamentárizmus válságáról és alkonyáról. Tisza István élet-halálharcot vívott a parlamentárizmusért. Persze az olyanért, melyet érdemes fenntartani. Szeme előtt eszményként a hatvanas és hetvenes évek magyar képviselőháza lebegett, amelyben valóban a nemzet szellemi színe-java volt együtt; tehetség és jellem dolgában a legkiválóbbak. Olyanok, akik magukat az egész nemzet képviselőinek, nem pedig választókerületük ügynökének tekintették. Tisza István olyan magyar parlamentért tette életét kockára, amely valóban a nemzet temploma, az ország életérdekeit érintő

nagy elvi harcok színtere, nem pedig meddő időpocsékolás, apró-cseprő házi perpatvarok, kicsinyes személyi torzsalakodások vígasztalan tanyája.

Tisza István nemzeti nagysága mellett nemcsak a volt politikai ellenfél, nemcsak a tárgyilagos történetíró tanúsodik; nemcsak kétségbe nem vonható erkölcsi fensége és rendkívüli háborús teljesítménye. Egészen kivételes államférfíui jelentőségét hirdeti a külföldi diplomáciai aktáknak bizonyára minden magyar pártpolitikai elfogultságtól mentes nyelve is.

Ha pl. elővesszük a németek nagyszabású külpolitikai aktagyűjteményének (*Die grosse Politik der europäischen Kabinette. 1871—1914*) utolsó köteteit, számos példáját találhatjuk annak a ritka tekintélynek és megbecsülésnek, melyben Tisza István a hármasszövetség mérvadó politikai köreiből részesült.

Így a római német nagykövet 1914 április 9-i jelentésében (38. k. 15,543. sz.) egyebek közt azt írja, hogy San Giuliano olasz külügyminisztert vele való beszélgetése során «nagyon érdekelte gróf Tisza állásfoglalása a szerb-montenegrói egyesülés kérdésében, miután hozzá van szokva, hogy gróf Tisza Istvánt a kettős monarchia *legjelentékenyebb* államférfíui tehetségének tekintse. Marquis di San Giuliano rendkívül örvendetesnek találta, hogy a császár ő felsége (t. i. II. Vilmos) a gróffal érintkezésbe lépett és reá az osztrák-magyar politika észszerű irányítása értelmében gyakorolt befolyást».

Mielőtt rátérnénk Tiszának Vilmos császárral való találkozására, melyre az olasz külügyminiszter céloz, még megemlítem a Tisza nagy külpolitikai tekintélyére jellemző következő adatot. Egy 1914 május 12-én kelt német követi jelentéshez (15,551. sz.), mely szintén az akkoriban már küszöbön álló szerb-montenegrói fúzióról szól, Vilmos császár a következő záró megjegyzést írja: «Es muss eingesehen werden, dass à la longue Serbien und Montenegro doch zusammenkommen werden, wie Tisza es sagte.»

II. Vilmos t. i. 1914. márc. 23-án Schönbrunnban időzván, ott Tisza Istvánnal is hosszabb megbeszélést folytatott, mely

elsősorban a román kérdés körül forgott. A császár saját közlése alapján még ugyanaz nap jelenti a bécsi német nagykövet a birodalmi kancellárnak, hogy míg Ferenc József királlyal és Berchtold külügyminiszterrel a császár a politikai helyzet általános megbeszélésénél tovább jutni nem igen tudott, «nagyon érdekesen alakult beszélgetése Tisza gróffal, ki egészen kiváló férfiú, szilárd akarattal és világos eszmékkel». (39. k. 15,715. sz.)

A következő napon, 1914 március 24-én, a II. Vilmos kíséretében lévő Treutler követ a császár megbízásából még a következőt jelenti a külügyi hivatalnak: «Gróf Tisza ő felségére rendkívül erős benyomást tett, először tőle hallott Bécsben panaszok és rezignáció helyett pozitív programot. Ő felsége a gróf Tiszával folytatott beszélgetéssel annál inkább meg volt elégedve, mert a gróf Berchtolddal való megbeszélésből csak az tűnt ki, hogy ez utóbbi a Balkánon tulajdonképpen még mindig program nélkül van és Oroszországgal szemben túlságosan ideges». (15,716. sz.)

Márc. 25-i jelentésében Tschirschky bécsi német nagykövet írja, hogy «a császár most egészen Tisza benyomása alatt áll». (15,717. sz.)

Vilmos császár márc. 27-én Miramareban meglátogatván Ferenc Ferdinánd trónörökösét, a vele való megbeszélés során — Treutler követ feljegyzése szerint — hangsúlyozta, hogy «mindenekelőtt szükséges, hogy Magyarországon a románkérdés továbbra is úgy kezeltessék, amint azt Tisza már nyilvánvalólag megtette és saját kijelentései szerint továbbra is tenni szándékozik. Ez alkalommal ő felsége a trónörökösnek leírta azt a jó benyomást, melyet Tiszáról nyert és ajánlotta neki, hogy ezt az igazi államférfiút ajándékozza meg bizalmával. A trónörökös biztosította a császárt, hogy ezt komoly megfontolás tárgyává fogja tenni».

Vilmos császár jó tanácsát Ferenc Ferdinánd trónörökös persze nem fogadta meg, noha a miramarei találkozás alkalmával — mint erről kiegészítőleg Tschirschky nagykövet 1914 május 10-i titkos magánlevelében olvassuk — «a császár a trónörökösnek Tisza grófot, mint a Monarchia *egyetlen* államférfiát, melegen ajánlotta és neki azt tanácsolta, hogy

őt (t. i. Tiszát) vonja közelebb magához». Erről azonban szó sem lehetett, a trónörökösnek Tiszával való kibékülése teljesen ki volt zárva azért, mert — amint azt Tschirschky levelének későbbi részében nagyon találóan megállapítja — «a szakadék e két ember, politikai nézeteik és céljaik között áthidalhatatlan». Levelének végén a német nagykövet utal gróf Fürstenberg akkori budapesti német főkonzulnak Tisza egyéniségéről és a trónörökössel való ellentétéről szóló részletes jelentésére, melyben a főkonzul kiemeli, hogy Tisza és a trónörökös között nem kicsinyes személyi harcról van szó, hanem «két politikai meggyőződés küzdelméről, amelyeket ezzel a két szóval lehet jellemezni: Magyarország az egyik, az összmonarchia a másik oldalon... A Tisza előtt lebegő cél egy erős magyar Magyarország, mely egysége és szilárd szervezete által fölényben van a Monarchia másik részével szemben, úgyhogy a Monarchia súlypontja lassankint magától oda (Magyarországra) tolódik át». A főkonzul azzal a megállapítással végzi éles megfigyelésről tanúskodó, nagyérdekességű jelentését, hogy a közöttük fennforgó diametrális politikai ellentétnél fogva Ferenc Ferdinánd trónörökös «Tisza politikája ellen nemcsak mint nem helyes ellen küzdhet, hanem, mi több, küzdenie kell ellene, mint veszélyes ellen».

A trónörökös tehát Tisza Istvánt tartotta legveszedelmesebb politikai ellenfelének: az összmonarchia lelkes híve a magyar nemzeti állam elszánt védőjét, kiről — a német nagykövet imént említett levele szerint — azt a nyilatkozatot tette, hogy «a grófit 24 óráig sem fogja a minisztérium élén meghagyni, mert különben kockáztatná, hogy ő ellene negyvennyolc órán belül forradalmat szervez». (15,732. sz.)

Íme, az elfogulatlan német diplomáciai akták is Tisza István egészen kivételes történelmi jelentőségéről tanúskodnak. Hiszen ezek szerint az olasz külügyminiszter őt tartja a Monarchia legkiválóbb elméjű államférfiának; a német császár őt, mint «a Monarchia egyetlen államférfiát» ajánlja Ferenc Ferdinánd figyelmébe s igyekszik vele kibékíteni a Monarchia jól felfogott érdekében, melynek jövőjébe a

német diplomáciai körök már akkor aggodó pesszimizmussal tekintettek.

Ehhez még csak azt a megjegyzést fűzöm hozzá, hogy a különféle háborús emlékiratok tanúsága szerint is azok a külföldiek, akik Tisza Istvánnal érintkeztek, rendkívüli egyéniségének varázsa alá kerültek, vagy legalább is észrevették környezetéből kimagasló alakját. E tekintetben mindössze néhány jellemző adat felsorolására szorítkozom. Így a német fegyveres erő vezérei közül Hindenburg tábornagy háborús emlékezéseiben a főhadiszálláson őt meglátogató politikusok sorából egyedül Tisza nevét jegyzi fel, mint akire «előszeretettel gondol» egész lényéből kisugárzó törhetetlen akarateréje és izzó honszerelme miatt.

Tirpitz admirális azt írja naplójában, hogy Tisza «nagy benyomást tett rá». Cramon tábornok, a német hadsereg fővezérségének az osztrák-magyar haderő főparancsnokságához beosztott meghatalmazottja, aki eddig akkori környezetének hatása alatt a politikai eseményeket és tényezőket az osztrák összmonarchikus (centrálista és federalista) álláspont szempontjából ítélte meg, azt mondja emlékirataiban, hogy «Tisza bizonyosan a legerősebb politikai egyéniség volt, akit a dunai monarchia a világháborúban felmutathatott».

Hasonló értelemben nyilatkozik a hirhedt román háborús uszító, Take Jonescu is, aki 1919-ben megjelent emlékezéseiben (Souvenirs) persze csak nagyon kevés jót mond diplomatáinkról és a tények nem ismeretében tévesen Tisza Istvánt vádolja a háború bűnös felidézésével. Take Jonescu ugyanis azt írja, hogy Ferenc Ferdinánd halála óta Tisza volt a «kettős birodalom igazi vezetője» és «a világháborúban a központi hatalmak legerősebb elméje».

Helfferich német birodalmi államtitkár pedig annak is tulajdonítja a monarchia összeomlását, hogy megölték Tiszát, a kettős monarchia «legerősebb férfiát».

Az államférfiúi (s általában minden emberi) nagyságnak kettős kritériuma van. Kérdés alakjában az egyik így hangzik: Pótolhatatlan volt-e nemzetének a maga idejében? A másik így: Vannak-e bukása és halála után is lelkes hívei és apostolai?

Úgy hiszem, Tisza István esetében mindkét kérdésre a leghatározottabb igennel felelhetünk. S ezért nem habozom kimondani, hogy Tisza István történeti jelentőségét csak a tények ismeretének *teljes* hiányában, avagy csak *szándékos* történelemhamisítással lehetne tagadni. Már pedig az akaratlan, vagy szándékos történelemhamisítás ez esetben annál súlyosabb beszámítás alá esik, mert a trianoni békediktátum remélhetően küszöbön álló revíziójánál épen Tiszának «ma már dokumentált háborúellenessége» egyik legnagyobb erősségünk.

Azt mondja a Szentírás : «Légy hív mindhalálig, és néked adom az életnek koronáját».

Tisza István hű volt hazájához, királyához, önmagához.

A nemzeti összefogást nem csupán hirdette, hanem a szociális, nemzetiségi és vallási békét minden minőségében, minden erejéből, minden alkalommal munkálta.

Híven teljesítette életének három főfeladatát : helyreállítani a parlament munkaképességét, előkészíteni a világ-háborúra nemzetét, küzdeni a nagy-osztrák törekvések ellen és alátámasztani a dualisztikus monarchia roskatag épületét.

Mikor a háború könnyelmű felidézésével vádolták : hallgatott és vértanúhalált halt, hogy örökké éljen. És nincs megváltás véráldozat nélkül.

Tisza István tragikus hős, kinek elbukása egyben megdicsőülés. Erkölcsi fensége és államférfiúi bölcsesége vezérlő csillag a «nagy» és «nagyobb» Magyarország felé.

Hálás nemzete méltán nyujtja neki a legjobbjait megillető elismerést : a halhatatlanság koronáját . . .

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

A FALU MEGISMERÉSE.

A világháború és annak messzeható következményei mind a falunak, mind a benne végbement nagy átalakulásnak alapos megismerését tették szükségessé.

A földművesek lelkivilágába már a harctéren s a hadifogságban betekintést nyert sok városi ember, amikor pedig a forradalmakat követő nemzeti ellenhatás a megújodáshoz a faluból merített erőt s annak politikai és gazdasági súlyát megnövelte, mind többen igyekeztek a néppel való érintkezés során annak életviszonyait, törekvéseit megismerni. A hadbavonult gazdák pedig a nyugoti országok fejlettebb községeiben megfordulva a magukéval való összehasonlítás útján az itthoni hibákat és hiányokat jobban meglátták.

A rendszeres vizsgálódás nélkül, csupán átélésen és tapasztaláson alapuló ily faluismeret azonban hézagos és egyoldalú volt, számadatokra s a mult tanulságaira nem támaszkodott s a jövőbeli lehetőségek és feladatok megállapítását is mellőzte. De alkalmas volt arra, hogy a figyelmet az egyes vidékek községei között levő különbségekre felhívja.

Egy idő óta kezd a köztudatba átmenni az, hogy a falvakat nem szabad általánosítani, mert kettő sincs köztük mindenben egyforma. Eltérő földrajzi fekvés, talajnem, népfaj, természeti és fejlődési viszonyok s különösen az utóbbi évtizedek eseményei köztük egyre növekvő különbségeket okoztak. Míg a városok, ipartelepek, nyaralóhelyek és vasútvonalak közelében fekvő községek többnyire fellendültek s egyesek meglepően nagygyá fejlődtek, addig az ezektől távolabb esők többé-kevésbé hátramaradtak. Közülök sokat a mezőgazdaság pár évvel ezelőtti konjunktúrájában elszá-

mítással tett költséges beruházások, drága föld- és gépvásárlás, másokat a román megszállás, a kommün, vagy többévi elemi csapás kártételei oly adósságokba vertek, amelyeknek magas kamata a felére esett földjövédelmet meghaladja.

Súlyos helyzetbe jutottak az új országhatár szélére került falvak is, melyek az elszakított városokban piacaikat veszítették el. Mindezek mellett más elbírálást kíván egy 2—300 lakosú törpefalu, mint egy 10—20—30 ezer lélekszámú városias nagyközség. Eltérők a gazdasági és népvizonyok a hegyvidéken és a síkságon, más a helyzet a kistermelőkből álló szőlővidéken, mint nagybirtokok szomszédságában, más egy német, tót, szerb faluban, mint egy magyar lakosságúban.

Ha csupán a jellegzetesebb különbségeket nézzük, akkor is sokféle községtípus tűnik szemeink elé, s ezek sajátosságait nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha a faluról általánosságban beszélünk. Amikor pedig csupán egyes falvokról van szó, akkor a meglevő, vagy összegyűjtendő adatok alapján mind-egyiket külön kell megvizsgálnunk, még pedig azzal a módszerrel, amely a kitűzött célnak (monográfiakészítés, szociográfiai, föld-, nép- vagy természetrajzi kutatás, gyakorlati irányú tájékozódás stb.) legjobban megfelel. E nélkül nem szabad nagyszabású országrendezést, vagy akár egyes községekre kiterjedő határkiigazítást, tagosítást, telepítést, parcellázást stb. elkezdni, de még tervezni sem.

A falvak alapos megismerésére különösen nagy szükség van ma, amikor a nemrégén még látszólag jólétnek örvendő gazdaosztályt a legsúlyosabb válság pusztítja s mégis a városi munkanélküliek tízezreit a földművelésnél akarják kereset-hez juttatni. Több száz új falu létesítését tervezik, ámbár a háború óta végrehajtott egyetlen telepítés is megbukott és ennek oka — számítási hibák és a közbejött válság mellett — az, hogy a telepések sajátosságait s a terület gazdaságföldrajzi adottságait nem vették figyelembe.

A falvak megismerésére s az ezt elősegítő vizsgálódási módszerre azonban nemcsak a gyakorlati életnek van szüksége, hanem több tudományágnak is, aminő a szociológia, nép-, föld- és természetrajz stb. Másfelől a turisztika és az idegenforgalom érdeke szintén azt kívánja, hogy hazánk

természeti és néprajzi sajátosságai s történelmi emlékei mennél szélesebb körben keltsenek érdeklődést.

Különös figyelmet érdemel ezenfelül az a nagy nevelő hatás, melyet a lakosságra gyakorol faluja multjának, hagyományainak s értékeinek megismerése. Növeli ez a szülőföld megbecsülését s a nemzeti érzést és nagyobb erőkifejtésre, haladásra serkent.

A tudományos és gyakorlati falukutatás és ismeret kifejlesztését különösen elősegíti az, ha a hazánkban és a külföldön különböző irányban folyó ilyenmű munkát s annak eredményeit megvilágítjuk.

Úttörők e téren azok a kisebbségi népek voltak, melyek a falun tisztábban megőrzött faji sajátosságaik kifejlesztésével igyekeztek a beolvasztás ellen védekezni. Legtanulságosabb példát a velünk rokon finnek adták, akik Napoleon békeparancsára a magas műveltségű svédek fennhatósága alól orosz iga alá kerülve, az elnyomatás alatt nemzeti öncélúságuk tudatára ébredtek s az addig csak a nép körében használt finn nyelv, népművészet és hagyományok megbecsülésére és fejlesztésére törekedtek. Az ifjúság indította meg a mozgalmat s a 21 éves Lönnrot 1823-tól kezdve járta a falvakat, megismerte a nép lelkét, életét, összegyűjtötte énekeit s napfényre hozta a nagyszerű őseposzt, a *Kalevalát*. Donner a helsingforsi egyetemen tanfolyamot szervezett és hallgatóit rávezette arra, hogyan kell a nép zárkózott lelkéhez hozzáférkőzni s miként lehet annak életviszonyait tanulmányozni. Húsz ifjú járta be az országot, összegyűjtötte a mult emlékeit, a népművészet alkotásait s azokból páratlanul gazdag múzeumok alapját vetették meg. A «Hangyák» társasága a nemzeti önmegismerés kifejlesztésére tett fogadalmat s a népeposzban előforduló adatok nyomán az őshazát keresve átkutatta az ázsiai puszták néptörzseit, sírmezőit, s ennek során a magyarokkal való rokonság újabb bizonyítékaira is rátalált. A falukutatással így az orosz elnyomás legválságosabb éveiben fejlődött ki a finn nemzeti gondolat, tudomány és művészet.

A cseh nyelvtengerben a német szigetek a beolvadás és elnyelés ellen már régebb idő óta úgy védekeztek, hogy

tanítóik az ifjúságban a szülőfalu szeretetét, a népművészet, hagyományok megbecsülését s a német faji öntudatot fejlesztették ki. Újabban a cseh uralom alatt még erősödött e mozgalom, s Blau Józsefnek *Der Heimatsforscher* című könyve szolgál a tanítóság részére vezérfonálul. A cseh kormány nyilván e mozgalom fontosságát felismerve rendelte el, hogy minden község krónikás- illetőleg emlékkönyvet vezessen s a megörökítésre érdemes adatokat abba jegyezze fel. A csehszlovákiai magyar ifjúság szintén gondot fordít a faluismeretre, brünni és pozsonyi akadémiái klubjaik, továbbá a Prohászka-körök falusi kiszállásokat, a cserkészek pedig regősjárásokat rendeznek. Tervbe van véve egy magyar kisebbségi szociográfiai intézet felállítása is, mely a falukutatással szintén foglalkozni fog.

A «Heimatskunde» mozgalom a háború után nemcsak az elszakított német vidékeken, hanem a szociáldemokrata uralom alá került Ausztriában és Németországban is megerősödött s a nemzeti érzés ellenhatásaként a faji öntudat nevelőeszközzé vált. Az iskolák a község történetét, természeti és népvizonyait úgy tanítják, hogy ezzel a szülőföld megbecsülését is elősegítik. Az értelemre és érzelemre egyaránt hatni tudó ily irányú oktatáshoz jó vezérfonalak, községi és járási minta-monográfiák készültek, amelyek azonban a tanulók szellemi fokát meghaladó agrár-, község- és szociálpolitikai kérdésekre természetesen nem terjeszkednek ki.

A századforduló óta a Német-birodalomban «Deutsches Verein für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege» néven országonkint alakult egyesületek s közös folyóiratuk (*Das Land*), a déli részen pedig a «Charitas»-egyletek a faluhoz való ragaszkodás erősítésére törekednek. A folyóiratok rendszeresen közlik a világ különböző részein elszórt jellegzetes német falvak s az ottani viseletek, népszokások, történelmi és természeti emlékek képeit s leírását.

A falu megismerését segítik elő a német ifjúság körében elterjedt vándorlások is, amelyeket e század eleje óta a «Wandervögel» egyesületek irányítanak. Az iskolai szünidőben a diákok tízezrei kisebb csoportokban gyalog járnak be a falvakat, hogy azokat s a nép életmódját saját élményeik

alaján ismerjék meg. A vándormadarak a társadalom erkölcsi megújulásához szükséges egyszerű, természetes életre s igénytelenségre törekednek önneveléssel. A falusiaktól kapott szerény ellátást munkával és szórakoztatással viszonyozzák, a burschok ivás- és párbajkényszerét elvetik s az ifjúság feles életerőit testi fáradalmakkal vezetik le. Egyes csapatok rendszeres kutató- és gyűjtőmunkát is végeznek, de mindegyikük első sorban a német nemzeti eszme terjesztését szolgálja otthon és a külföldön egyaránt. E mozgalom hibája az, hogy a vándorlás felelős felnőttek ellenőrzése nélkül történik.

Minden kultúrország falvaiban múzeumok, egyetemi s más tudományos intézetek szakemberei már régebb idő óta végeznek rendszeres nép- vagy természetrajzi gyűjtést, kutatást, talaj- s egyéb vizsgálatot. Még szélesebb körre terjeszkedik ki az antropogeográfia, mely a föld és az ember kölcsönös egymásrahatását vizsgálja, továbbá a társas együttélés jelenségeit kutató szociológia, mely újabban több tanszéket kapott Németországban. Egyik legkiválóbb művelője, Leopold von Wiese, a kölni egyetem tanára, tudományos megállapításainak igazolására legalkalmasabb kísérleti területnek a városnál könnyebben áttekinthető falut választotta. Szerinte az élet alapjelenségei mindenhol hasonlóak ugyan, de az eltérő fekvés, fejlődés, továbbá a faji sajátosságok a falvak között is oly különbségeket okoznak, hogy az eddig szokásos általánosítás helyett egyenkint vagy legalább is típusok szerint való alapos vizsgálatra szorulnak. Wiese szociográfiai kutatásának módszere az, hogy szemináriumának hallgatói, akik között egyetemet végzettek is vannak, kettes-hármas csoportokra osztva pár hétre kiszállanak egy járás falvaiba s a részükre kiosztott kérdések tisztázása céljából ott adatokat gyűjtenek, megfigyeléseket tesznek. Munkájuk eredményéről időnként a járás központjában tartott összejöveleiken számolnak be s azokra meghívják a község vezetőit és szakembereit is, hogy a hallottakhoz gyakorlati szempontból hozzászóljanak s a hibás adatokat és megállapításokat helyesbítsék. Mindenik megfigyelő csak néhány kérdést dolgoz fel, de a többiek kutatásának eredményeit szintén megismeri s így a falut alkotó sokféle tényező összefüggéseit is meglátja.

Wiese tanár vizsgálódási rendszere az egyénekből indul ki s azoknak egymáshoz és a különféle szervezetekhez való kapcsolódását világítja meg. Kutatja, hogy milyen a viszony a szomszédok, családtagok, öregek és fiatalok közt, továbbá az államhoz, hatóságokhoz, egyházhoz stb. A város és a civilizáció hatása miként mutatkozik, miféleké a szórakozások és az érvényesülési lehetőségek: végzettség, elvándorlás, vagyonszerzés stb. A vizsgálódások túlnyomórészt szociológiai szempontokat tartanak szem előtt és csak mellékesen terjeszkednek ki a társas együttéléstől elválaszthatatlan gazdasági, közlekedési és politikai tényezőkre. A társadalmi adottságok és kapcsolatok mellett alig veszik figyelembe azt, hogy a mai helyzet miért és miképpen alakult ki s ennek hibáit hogyan lehetne orvosolni.

A fejlődés megvilágítása s a javításra törekvés annál erősebben domborodik ki az Északamerikai Egyesült Államokban falu-analízis néven folyó kutatómunkában. Ezen az új ismeretágon meglátszik, hogy a szükség hozta létre a gyakorlatias Amerikában, ahol a városok szédületes fejlődése mellett az elhanyagolt falvak és farmok bevándorolt népe gyökeret verni s agrár közszellemet teremteni nem tudott. A vidéket mindenki csak állomásnak tekintette a város felé, ahol élénk az élet s könnyebb a kereset. A mezőgazdasági cikkek árhullámzásának megfelelően szökött fel, vagy esett alá ott a farmok termelése és lélekszáma, s a lakosság többször vándorolt a városba és onnan vissza. Ezért nem volt állandóság a termelésben s a lakosság összetételében, főképpen pedig hiányoztak a falvak és farmközpontok éléről az irányítani és nevelni tudó, tapasztalt vezetők. A jogszabályok, intézmények, amelyek egyik helyen beváltak, a más népösszetételű faluban nem tudtak gyökeret verni.

E jelenségek vezették rá a köztársaság egykori elnökét, Rooseweltet arra, hogy a falvak tudományos vizsgálatának elősegítésére az 1911. évben nagyobb alapítványokat tegyen. Kezdeményére széleskörű kutatómunka indult meg, különösen az egyetemek szociológiai intézeteiben, s a háború után ez még jobban elmélyülve a «rural sociology» és «community analysis» nevű új tudományágak kialakulására vezetett.

Különös gondot fordítanak ezek a sokféle népfaj sajátosságainak, életviszonyainak s közszellemének stb. vizsgálatára, a falvak fejlődéstörténetére s az elvándorlás irányának, okainak megvilágítására. Tisztázzák a település, termelés, fogyasztás, közlekedés, értékesítés, művelődés stb. kérdéseit. Az okokat és következményeket s a hibák és hiányok orvoslásának módjait is kifejtik és ezzel a falupolitika munkáját megkönnyítik. Erős bennük a földrajzi, különösen az anthropogeográfiai elem is.

Az amerikai falu-analízis alaposságát jellemzi az, hogy Elsie Vorhees Jones, a columbusi (Ohio) állami egyetem tanára a bevándorlók életviszonyait tanulmányozva azok ó-hazabeli életmódjának megismerésére is oly alaposan kiterjeszkedett, hogy az 1926—27. években hazánkban s Európa több államában hónapokon át a helyszínén tanulmányozta azokat a falvakat, ahonnan a kivándorlás nagyobbmértű volt. Északamerikában más irányban is ép oly alaposan folyik a falu-elemzés és különös figyelmet érdemel a köztársaság új elnökének, Rooseweltnek nemrég elhangzott megállapítása, mely a falu jövőbeli fokozottabb jelentőségét hangsúlyozta. Ott már a munkát találni nem tudó lakosság-
nak a drága városokból vidékre kiözönlése megindult s e mozgalom helyes irányba tereléséhez az egyes vidékek és falvak állapotait alaposan ismerni kell.

Ez a városból kimenekülés egész világon fel fogja lendíteni a falukutatást, amelynek művelése ma Észak-Amerikában a legszélesebb körű, de alapvetése egy évszázaddal ezelőtt Franciaországból indult ki. Le Play gyárigazgató és emberbarát ugyanis a társadalom békéjét szolgáló reformtervében az ipari munkások helyzetével foglalkozva a munkásokat adó falusi nép életkörülményeinek alapos vizsgálatára szintén kiterjeszkedett s ennek során a falu nemzetfenntartó szerepét is felismerte. Első sorban a családokat vizsgálta s azokból az illető vidék munkástársadalmára következtetett. Adatgyűjtését több országra terjesztette ki s kutató-útjában 1846-ban hazánkba is ellátogatott. *A munkásviszonyok reformja* című művében, amelyet Geöcze Sarolta fordításában a Magyar Tudományos Akadémia adott ki, *A tiszamenti jobbágy* című

külön fejezetben Hatvan község több földműves-családjának életviszonyait írta le. Le Playnek a családból kiinduló szociográfiai kutatás terén sok követője volt s egyik híve, az angol Geddes, Franciaországba költözött, hogy vizsgálatait az ottani falvakban végezhesse. A jelen században egy másik francia gyáros, Fayol, más szempontoktól vezetve, de szintén a falu megismerését segítette elő, s oly rendszert alkotott, amellyel az egyes falvakra vonatkozó adatok kérdőíveken összegyűjtve a közigazgatási hatóságok rendszeres tájékoztatására használhatók. A gyakorlati célokat is elősegítő tudományos falukutatás ma Franciaországban főképen Jean Brunhes alaposan kidolgozott antropogeográfiai módszerével folyik, amelyet a *Földrajzi Közlemények* 1911. és 1931. évfolyamaiban gróf Teleki Pál és dr. Hézsér Aurél ismertettek. Említést érdemel az, hogy a francia közoktatásügyi minisztérium földrajzi osztálya Franciaország lakosságának városok, községek és tanyák szerint való tanulmányozása elősegítésére vezérfonalat készítettett. Ennek kérdőpontjait a *Földrajzi Közlemények* 43. kötete 242—246. oldalain dr. Milleker Rezső ismertette.

Különös figyelmet érdemel az elszakított Erdélyben több irányban folyó falu-munka. E téren úttörők a nyolc évszázaddal ezelőtt betelepített szászok voltak, akik nemzeti-ségük megőrzése céljából falvaik és városaik között mindenkor szoros lelki kapcsolatot tartottak fenn és arra törekedtek, hogy mindenki ismerje és becsülje meg a falut s annak néphagyományait. A világháború óta a városi ifjak a nyári szünet alatt mezőgazdasági munkákat végeznek falun, hogy gyakorlati tapasztalatokat szerezzenek és dolgos, egyszerű élethez szokjanak.

Az erdélyi magyar diákság faluismeretét régebben a Székelyföldön és más szebb vidékeken tett vándor- és túristautak, továbbá az ünnepi legációk segítették elő. A kolozsvári egyetemi ifjúság az 1897. évtől kezdve az angol University Extensionok mintájára rendezett a környéken kiszállásokat és előadásokat, s ezek során a vidéki viszonyok megismerésére is alkalom nyílt. Az 1901. évben Népegyetem név alatt külön szervezetet alapítottak s annak lelkes tagjai magyaros vise-

letben járták be és tanulmányozták, tanították a falvakat. Kiszállásaikon azonban csak a kisemberekkel érintkeztek, ami a néplélek és élet megismerésére jó volt, de a vezető emberek kikerülése, sőt egyesek antiszociális működésének bírálata odavezetett, hogy az egyetemi tanács a Népegyletet feloszlatta. Ezzel abbamaradt a szépen megindult munka, mely a faluval való lelkiösszegyenesítésére vezetett volna. Tagjai azonban egész életre szóló ösztönzést nyertek a falu és a nép megbecsülésére.

E mozgalom hibája az volt, hogy rendszeres vizsgálódás és adatgyűjtés nélkül csupán gyakorlati tapasztalatok, benyomások szerzésére szorítkozott. A falu-kutatás vezérfonalát csak 1906-ban állította össze Barabás Endre, a dévai állami tanítóképző igazgatója. A tanítók számára akarta ezzel megkönnyíteni azt, hogy az elemi oktatást a falusi környezet tárgyait és életjelenségeit ismertetésével kezdhessék, de másoknak is hasznos útmutatást és ösztönzést nyújtott a vizsgálódásra.

A kisebbségi sorsra jutott erdélyi magyar ifjúság pár évi ösvénykeresés után jött rá arra, hogy jövőjét csak a földművelő osztályban rejlő faji őserő kifejlesztésével biztosíthatja, ehhez pedig mindenekelőtt alaposan meg kell ismernie a falut. Az *Erdélyi Fiatalok* című ifjúsági folyóirat köré csoportosult lelkes csapat indította meg a munkát és az 1928. évtől kezdve Kolozsvárott falu-szemináriumot szervezett, hogy az ifjúságot a falu vizsgálatának helyes módjára, a tanulságok levonására s a tennivalók felismerésére rávezesse. A mindennapi kenyérért hősileg küzdő ifjak nagy áldozattal tartják fenn a szemináriumot, de erőt merítenek abból, hogy a nép bizalommal fogadja és szeretettel támogatja munkájukat. Kiadványaik közt Gyallay Pap Zsigmondnak *A nép és az intelligencia* c. tanulmánya rámutat a falun vizsgálódásra váró kérdésekre, Demeter Bélának *Hogyan tanulmányozzam a falu életét?* című füzeté jó útmutatást nyújt az adatok megszerzése és feldolgozása tekintetében. Mikó Imrének *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című tanulmánya több hónapos helyszíni vizsgálódás és adatgyűjtés alapján 9 oláh-magyar község szociográfiáját adja, megvilágítja történelmi fejlődé-

süket, a gazdasági és népvizonyok eltolódását, az új uralom alatt a lakosság és a vezetők magatartását, s a jövő képét és feladatait is az olvasó elé állítja.

Romániában Dimitru Gusti bukaresti egyetemi tanár és volt közoktatásügyi miniszter fejt ki a falu-kutatás terén figyelemreméltó tevékenységet. Mint a román szociológiai intézet elnöke 1924 óta a nyári szünetekben pár hétre kiszáll valamelyik faluba 40—60 egyetemi hallgatóval, akik között a falut érintő minden tudományág képviselve van. Mind-egyikük a maga szakmája szempontjából vizsgálja a kiszemelt községet, összegyűjti és feldolgozza annak adatait, de a közös megbeszéléseken a többiek kutatásának eredményeit is megismeri. Az intézet szociográfiai múzeumával több külföldi kiállításon elismerést nyert, nyári kiszállásain pedig belga s más vendégek is közreműködtek. Romániában, ahol a falusi tanítók szociális irányú nevelése már négy évtizeddel ezelőtt megindult, újabban kormányrendeletre minden tanító-jelöltnek el kell készítenie valamelyik község monográfiáját.

Olaszországban a fascista uralom alatt a jegyzők továbbképzésére rendezett egyetemi tanfolyamokon adnak útnutatót a falu-kutatásra, s más országokban is egyre nagyobb gondot fordítanak a falvak rendszeres vizsgálatára.

Hazánkban a javító célú falu-kutatás alapvető munkájának Bél Mátyás, pozsonyi líceumi rektor 1735—42 közt *Notitia Hungariae novae historico-geographica* c., 4 kötetben megjelent műve tekinthető. Szerzője Pozsonytól Erdélyig beutazta az országot, megismerte az alföldi magyar, a hegyvidéki tót, oláh s a telepes német falvakat s a kismesek és jobbágyság életmódját, gazdálkodását. Mindenütt azt kutatta, melyik faluban élnek jobban s hogyan élhetnének boldogabban az emberek. Ő volt az első magyar tudós, aki hazája állapotait a fejlettebb külföldéhez hasonlónak akarta tenni és ehhez első lépésnek a helyzet alapos megismerését tekintette.

A XVIII. század második felében, a felvilágosult abszolutizmus korszakában az uralkodók figyelme terelődött a falvak és a jobbágyság felé. Vizsgálták azok teherbíróképességét s erősödésének akadályait. II. József még trónörökös korában bejárta a birodalom sok faluját, majd bizalmasát,

gr. Falkensteint utaztatta s közvetlenül igyekezett mindenről tájékozódni. Mária Terézia urbárium, mely a jobbágyi szolgáltatásokat szabályozta, egyúttal nagyértékű gazdaságtörténeti és szociográfiai adattár is, amely feldolgozásra vár.

A hazai faluvizsgálat másik úttörője Tessedik Sámuel szarvasi lelkész volt, aki már diákkori barangolásai közben éles szemmel ismerte fel a sárból épült alföldi és a csinos felvidéki és dunántúli falvak között levő különbségeket. Egyetemi éveiben pedig Németországban járta be a Nagy Frigyes alatt telepített vagy rendezett községeket, s mindezek láttára fogadalmat tett, hogy életét az elmaradt Alföld előbbrevitelére szenteli. *A magyar földműves milyen s minő lehetne?* című főművében az elhanyagolt magyar falu s egy eszményi község képét állította egymás mellé igen tanulságosan, negyedszázadon át vezetett gyakorlati gazdasági és ipari iskolájában pedig nagyszámú tanítványát a falvak bajainak orvoslása céljából azok helyes felismerésére vezette reá.

A mult század első negyedében, a tespedés korszakában, a falu kérdései is pihentek, csak Berzeviczy Gergely írt 1819-ben tanulmányt *A parasztok állapotáról*. A nemzeti megújulás azonban előtérbe állította a jobbágykérdést, majd a felszabadítást, s a megyei és az országgyűlések felszólalásai a falvak gazdasági, birtok- és népvizonyait különféle szempontokból ismertetve gazdag szociográfiai anyagot foglalnak magukban. Ugyanez áll gróf Széchenyi István eszmeterjesztő műveire s a *Robot és dézsma* című pályamunkára is. Értékes szociográfiai adatokat tartalmaz Fényes Elek *Geográfiai szótára* és *Magyarország leírása*, Galgóczy Károly *Mezőgazdasági statisztikája*, továbbá több megyei és községi monográfia.

Miután az 1848-ban törvénybe iktatott s 1853-ban végrehajtott örökváltság után a külföldi háborúk miatt felszokott terményárak az új kiscgazdaosztályt uzsorakölcsönökkel való földvásárlásba s e miatt pár év mulva válságba sodorták, szükséges lett volna a falvakban minden téren végbement nagy átalakulást alapos vizsgálat alá venni. Ez azonban sem a nemzeti elnyomatás idején, sem a kiegyezés után nem történt meg széles körben. E korszakra vonatkozó sok értékes faluszociológiai és szociográfiai anyagot foglal

magában Dietz Henrik bajor közigazdának 1867-ben magyarul is megjelent *Magyarország mezőgazdasága* című könyve, mely az éles szemű szerző megfigyeléseit, másfelől a gazdasági szervezetek, folyóiratok és szakemberek adatait és megállapításait közli. Említést érdemel Pesty Frigyes akadémiai tagnak az 1869. évben községenként kérdőívekkel végzett helynév és névmagyarázat gyűjtése, amelynek a Nemzeti Múzeum kéziratárában őrzött adatai sok értékes település- és fejlődéstörténeti, továbbá szociográfiai anyagot foglalnak magukban. A Magyar Történelmi Társulat 1868-ban községi krónikáskönyvek vezetésére indított mozgalmat, de csekély eredménnyel; Keleti Károly a Stat. hivatal főnöke az 1868. évi országos gazdasági értekezés elé terjesztett tervezete alapján társadalmi úton akart a községek és járások gazdasági és társadalmi viszonyairól részletes adatokat összegyűjteni. Kérdőpontjait a *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények* 1869. évfolyamának 201—211. oldalain tette közzé, de annak alapján csak néhány községmonográfia készült, az országos adatgyűjtés azonban elmaradt.

Az alkotmány helyreállítása után a liberális-kapitalista korszak érdeklődése inkább az anyagi és szellemi erőket összpontosító városokra terelődött s a falunak termelés- és hitelpolitikai s más időszerű kérdései parlamenti felszólalások mellett a gazdasági egyesületek és szaklapok terére szorultak. A falu megismeréséhez azonban sok értékes adatot nyújtottak a Központi Statisztikai Hivatal s a Földművelésügyi minisztérium kiadványai, továbbá a gazdacímtárak. Különösen gazdag anyagot tartalmaz az 1895. évi VIII. t.-c. alapján végrehajtott első és egyetlen országos mezőgazdasági összeírás eredményeit öt kötetben adó *Mezőgazdasági Statisztika*. Ennek első kötete ismerteti a mezőgazdasági adatgyűjtés multját, az urbáriumok és a kataszteri felvételek összeállításának módját, továbbá közli azon kérdőívek szövegét, amelyeken 1895-ben a gazdaságonkinti összeírásokon felül az egyes járások és községek gazdasági és ezzel kapcsolatos népvizonyait megvilágító adatok összegyűjtettek. Ez utóbbi anyag azonban, sajnos, közlésre és feldolgozásra nem került s elkallódott.

Az ezidőben még inkább történelmi irányú megyei és községi monográfiák, a *Gazdaságtörténelmi Szemle* kötetei s Acsády Ignácnak *A magyar jobbágyság története* és *Magyarország a pragmatica sanctio korában* című művei a régmúlt idők falvainak állapotaiba világítottak be.

A közfigyelem csupán a nyolcvanas és kilencvenes években kezdett a falu felé irányulni, amikor azt a filloxerapsztítás, az amerikai búza versenye s az eladósodás súlyos válságba sodorták, népét kivándorlásra és zavargásokra készítették. Vadnay Andor, Szeberényi és Ecseri Lajos tanulmányai ekkor az Alföld munkás- és gazdasági viszonyait, Bartha Miklós *Kazár földön* című könyve a rutén falvak állapotait, kongresszusok, ankétek s az országgyűlés tanácskozásai pedig az ország más agrárvidékeinek helyzetét világították meg. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vármegyénként parasztszociográfiákat íratott, a Magyar Gazdaszövetség pedig gazdasági irányú községmonográfiák készítésére 1899-ben vezérfonalat készített s a *Magyar Gazdák Szemléjében* sok faluleírást közölt. A rendszeres vizsgálódáson alapuló megállapításokat aztán megfelelő agrár- és szociálpolitikai törvények és alkotások, majd a hatékonyabb mezőgazdasági vámvédelem követték s ezek és a kamatláb csökkenése a falvak helyzetét megjavították.

A háború előtti években a Társadalomtudományi Társaság gyökeresebb agrárreformot sürgetve a falu-kutatásra szintén kiterjeszkedett, s a *Huszádik Században* több ilyen tárgyú tanulmány jelent meg. Ezek között Braun Róbertnek *A falu lélektana* című vezérfonala Thomas amerikai egyetemi tanár kutatási módszere alapján készült kérdőpontokat és az adatszerzésre gyakorlati utasításokat adott, ezenfelül két hazai községről készült leírást közölt.

A világháború a falu megismerését több irányban is elősegítette, s ennek következményeként a földművesek haladásvágya fokozódott, a vezető osztály pedig a falu bajainak vizsgálatára s elmaradottságának csökkentésére nagyobb készséget mutatott. A budapesti tudományegyetem közgazdasági karán agrár-, szövetkezeti- és falupolitikai, gazdaságtörténelmi és földrajzi tanszékek, intézetek és szemináriumok

létesültek, a falu-szociográfia külön kollégiumban került előadásra s értékes községmonográfiák is készültek. A falukutatás kérdéseivel tüzetesen foglalkozik Steinecker Ferenc egyetemi tanár *Községpolitikája* és Czettler Jenőnek *A magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című könyve.

A falvak társadalmi szervezése, kulturális és szociális gondozása céljából 1920-ban a kormánykörök támogatásával megalakult Falu Országos Szövetség a faluvizsgálatra egyideig szintén nagy gondot fordított. Kérdőíveken gyűjtötte össze az egyes községek állapotait, törekvéseit, szervezeteit megvilágító adatokat, amelyeket aztán különféle mozgalmai során hasznosított. Ezzel a választ összeállító falusi vezetőemberck figyelmét is ráterelte a hibákra és a tennivalókra. A szövetség a gyakorlati irányú faluvizsgálat elősegítésére vezérfonalat készített s pályadíjakat tűzött ki. Ezek alapján kigazdák és vezetőemberek több községmonográfiát írtak, a *Falu* folyóirat pedig sok hazai és külföldi falu képét, népéletét és művészetét mutatta be.

A szövetségnek 120 vidéki központon rendezett kulturális és községfejlesztő kiállításai az egyes vidékek megismerésére jó alkalmat nyújtottak. A népviselet és művészet, szebb tájak és emlékek s a hasznosítható természeti kincsek bemutatása az idegenforgalom kifejlesztését, a lakosságban pedig a szülőföld megbecsülését szintén elősegítették. A *Falu Könyvtára* sorozat több községmonográfián kívül Bene Lajosnak *A magyar falu társadalma* című szociográfiai tanulmányát is kiadta. Nagy kár, hogy a Faluszövetségnek önismeretre s vizsgálódásra nevelő ily irányú munkássága pár év óta szünetel.

A falukutatás céljait elősegíti a háború után létesült Magyar Szociográfiai Intézet azzal, hogy a községekre vonatkozólag könyvekben, folyóiratokban megjelent adatokat cédularendszerben kijegyezve községi adattárában őrzi s az érdeklődők használatára bocsátja.

A közigazgatási hatóságoknak az egyes ügyekben szereplő falvakról való széleskörű tájékoztatása céljából a belügy-miniszter 1925-ben elrendelte, hogy a jegyzők bizonyos adatokat Fayol-rendszerű kérdőíveken öt példányban írjanak

össze. Ezeket ma több hatóság használja s egyik teljes sorozatot a Szociográfiai Intézet őrzi. Elismerést érdemel Fejér vármegye alispánjának, Havranek Józsefnek az 1927. évben kiadott rendelkezése, amely minden községnek kötelességévé tette monográfiájának megírását s az ehhez szükséges adatoknak Gerófy Gyula főjegyző részletes tervezete alapján való összegyűjtését.

Értékes anyag található sok egyházközség feljegyzéseiben is. A váci egyházmegye már 1773-ban elrendelte, hogy a plébániákon történetkönyvet vezessenek, s ezt 1921-ben megismételte. Hasonló intézkedések történtek 1858-ban az esztergomi, 1894-ben a csanádi, 1913-ban a pécsi, 1924-ben a székesfehérvári egyházmegyében. A tiszán-inneni ref. egyházkerület a kilencvenes években az egyházak történelmi adatait a lelkészekkel íratta össze kérdőíveken.

Tudományos falukutató munkát végeznek a fővárosi és vidéki egyetemek földrajzi intézetei, különösen település- és emberföldrajzi irányban, a pécsi közegészségtani tanszék hallgatói pedig az egyke és más népbetegségek tanulmányozására rendeznek falusi kiszállásokat. Pár év óta a Turulszövetség kötelékéhez tartozó több ifjúsági egyesület is foglalkozik falukutatással s annak eredményeiről a *Bajtárs* című folyóirat külön rovatban számol be állandóan.

Az a nevelésügyi törekvés, hogy az elemi oktatás az otthon és a környezet tárgyainak és jelenségeinek megismeréséből induljon ki, az új népoktatási tantervben végre megvalósult, s ez a falukutatás ügyét is elő fogja segíteni. A tanítóknak ezután vizsgálódással első sorban maguknak kell községüket alaposan megismerni, s a törekvőbbek egy kis buzdítás és útmutatás után bizonyára szívesen kiterjeszkednek a szövevényesebb kérdések tisztázására is és ezzel a tudománynak és a gyakorlati életnek egyaránt használnak. Jó vezérfonal erre dr. Fodor Ferenc egyetemi és Orbán András tanítóképezdei tanár szerkesztésében az 1932. évben megjelent *Szülőföldismereti anyag gyűjtőfüzete*, amelyet ezideig 1100 iskola szerzett meg. Az ebben összegyűjtendő adatoknak csak egy része kerül az iskolában tanításra, a többi a tanítók látkörét fogja szélesíteni s a föld- és természetrajzi és más tudományos

intézetek megfigyelési anyagát növeli. A tanügyi célokat szolgáló gyűjtőfüzet kérdései között természetszerűen kevés a szociográfiai s csaknem teljesen hiányzik az agrár-, szociál- és községpolitikai elem, ezért az utóbbi irányú kutatások számára más vezérfonalat kell használni. Az általános ismereteket terjesztő népszerű monográfiák készítésére jó mintát ad dr. Fodor Ferenc egyetemi tanárnak az Iskolánkívüli Népművelési Központ kiadásában 1926-ban megjelent *Szülőföld és honismeret* könyve, az adatforrásokat pedig részletesen felsorolja a *Földrajzi Közlemények* 1929. évi 131—7. oldalain *Településföldrajzi kutatások* c. tanulmánya.

A falu megismerésének eszközei továbbá a mezőgazdasági és néprajzi múzeumok, a folyóiratok között pedig az *Ethnographia* és a *Népelet*, a *Néprajzi Múzeumi Értesítő*, a *Földrajzi Közlemények*, Szegeden a *Föld és Ember* s a *Népünk és nyelvünk* stb. A néprajzi művek között sok jeles részletmunka egyik-másik vidék alapos feldolgozását adja. Mintaszerű köztük Jankó Jánosnak *A Balaton és környéke néprajza*, Gönczi Ferencnek *Göcsej és Hetés néprajza*, továbbá dr. Solymossy Sándor, dr. Gyórfy István, dr. Ecsedi István s az ifjabb kutatók több munkája. A Malonyay Dezső szerkesztésében 5 kötetben megjelent *Magyar nép művészete* c. gazdagon illusztrált mű a jellegzetes vidékek viseletét s művészeti emlékeit mutatja be, e mellett a lakosság életmódját, gondolkozását is megvilágítja.

Hunfalvy Pálnak 1876-ban megjelent *Magyarország Ethnográfiája* s dr. Bátky Zsigmondnak 1906-ban készült néprajzi útmutatója után nagyobb összefoglaló szakmunka nem jelent meg, de sok néprajzi s részben szociográfiai elem van többek között *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen*, Benedek Elek *A magyar nép multja és jelene*, Balogh Pál *Népfajok Magyarországon* s Herman Ottó *A magyar nép arca és jelleme* című műveiben. Néprajzi gyűjtők részére kérdőpontokat állítottak össze Seemayer Willibáld és Szendrey Zsigmond. A falukutatás módszereiről jó áttekintést nyújt dr. Szeibert János *A faluszociológia célvetése* és Mészár Oszkárnak *A községi monográfiák fogalma és a hazai monográfiák írás fejlődése* című tanulmánya.

A világháború után fokozódott ugyan az érdeklődés a falu iránt, de azt átfogóan ismertető nagyobb mű nem jelent meg. Kisebb, de értékes faluszociográfiát nyújt dr. Weiss Istvánnak *A magyar falu* és *A mai magyar társadalom* című két munkája, e mellett néhány jó községmonográfia is készült. Elszaporodtak azonban a hiúság megadóztatására kiadott ú. n. megyei és városi monográfiák, amelyek néhány statisztikai és történelmi adat mellett többnyire szürke kis emberek életrajzát közölték. Ezek a díszes kiállítású, drága könyvek a közönség áldozatkészségét kimerítve a falvak megismerését elősegítő komoly művek kiadását akadályozták meg.

Örvendetesen szaporodtak a folyóiratokban s napilapokban közölt cikkek, amelyek egyik-másik község vagy vidék szociográfiai, néprajzi, vagy másirányú leírását adták. A falumegismerést elősegíti továbbá a sok jó túrista útikalauz és folyóirat is, melyek az egyes vidékek látnivalói mellett a természeti, föld- és néprajzi sajátosságokra is ráterelik a figyelmet. A túristák egy részét a szélesebbkörű vizsgálódásra szintén rá lehet majd vezetni.

A falu megismerésének egyik elősegítője az irodalom. A népszínművek több-kevesebb hűséggel sok népszokást és érdekes alakot mutattak be, s egy idő óta a vidéki műkedvelők színpadjára szorulva ott értékes népnevelő munkát végeznek. A néplélekbe mélyebb betekintést azonban inkább Petőfi és Arany János költeményei, Jókai, Mikszáth, Kuthy Lajos, majd Gárdonyi, Tömörkény, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc s több jeles ifjú író művei nyújtanak.

Mélyebb nyomokat hagynak azok az élmények és tapasztalatok, amelyeket a falura kerülő fogékony lelkű fiatalok szerezhetnek, ha a vizsgálódásra útmutatást kapnak. A főiskolásokból álló Széchenyi-Szövetség tagjai már a háború előtt egyik-másik községbe kiszállva ott szövetkezeti s más eszmeterjesztő előadásokat tartottak s e közben a vidék életébe is némi betekintést nyertek, de megfelelő vezérfonal és idő hiányában alapos kutatásba nem kezdhettek. A főiskolás és végzett ifjaktól nyolc évvel ezelőtt alakult Bartha Miklós-Társaság a faluvizsgálatot szintén feladatául tűzte ki s

e célból vezérfonalat állított össze, de a munkához csak átszervezése után, most tud hozzákezdeni.

A falukutatás terén is szépen dolgozik Szegeden a Bethlen Gábor ifjúsági körnek pár évvel ezelőtt alapított agrár-settlement-je. Főképen a tanyavilág gazdasági és népeletét vizsgálják, annak dalait, jellegzetességeit gyűjtik, s néhány értékes kiadványuk is megjelent már.

A falu megismerése terén különösen sokat tehetnek a cserkészek, akik nyári táborozásuk alatt környezettanulmányozást végeznek. Ösvényt, utat, forrást és sajátosságokat kutatva megfigyelik és térképezik a terepet, bejárják a közeli falvakat, fényképeznek, rajzolnak s minderről naplót vezetnek. Így a vizsgálódáshoz készséget, természet- és emberismeretet szereznek s ezek segítségével később, mint öreg- és véncserkészek a falu bonyolultabb társadalmi és gazdasági tényezőinek, továbbá település- és fejlődéstörténetének tanulmányozására is vállalkozhatnak. A Cserkészszövetség 1930-ban kiadott *Regőskatéja* sokoldalú és alapos útmutatást ad arra, hogy nyári táborozás közben mily módon ismerje meg a csapat a közeli falut s a lakosság életmódját, a vándorló regősök pedig hogyan végezzék a néprajzi tárgyak s a nép ajkán élő dalok, mesék stb. összegyűjtését, e közben pedig a cserkész-szellemet miképen terjesszék. Regőstanfolyamokon kiképzett ifjú- és öregcserkészek járják már két év óta a vidéket, künt élnek a nép között falvakban, tanyákon, avagy pásztorok, halászok sátraiban, résztvesznek az ottani munkákban, szórakozásokban, s magyarságukban megerősödve tapasztalatokkal és néprajzi vagy más gyűjtési anyaggal térnek vissza a városba.

A cserkészek falu-munkájának célja nemcsak gyűjtés, kutatás, hanem nemzetnevelés is. A nép bizalmának megnyerése céljából a falusi gyermekeket cserkészjátékokra, az ifjakat régi magyar dalokra, táncokra tanítják, a felnőtteket pedig a tábortűzhöz meghívják s ott nemesen szórakoztatják. A nép így a cserkészek egyszerű és tiszta életét látva, a városi urak iránt tanusított bizalmatlanságát leveti. Feltárja szívét, amiben évezredek ősi emlékei, érzései szunnyadnak, s közben észrevétlenül lelkébe ülteti a cserkész-szellemet: önfegyelmet,

testvériességet, a tisztaságot s mindazt, amit idegen hatások a faluból már majdnem kiszorítottak.

A leventék falujok történetének s környezetüknek rendszeres megismerésére szintén rá vannak szorulva s ezt az iskolánkívüli népműveléssel segíthetik elő a tanítók. Kívánatos továbbá az, hogy a gazda-csereifjak, akik hosszabb időre idegen országba vagy vidékre kerülnek, új környezetük vizsgálatára ösztönzést, útmutatást nyerjenek.

A falu-kutatást és megismerést különböző módon és irányban elősegítő mozgalmakon és intézményeken végigtekintve a jövőbeli feladatokat kell körvonalazni.

Első követelmény az, hogy ismerje meg alaposan minden törvényhozó, tisztviselő, író, szociológus és más arra illetékes azt a nagy átalakulást, amely a háború, forradalmak, országcsönkítés, földreform, vándorlások, a látszatkónjunktúra, utóbb pedig a válság s az izgatók hatása alatt a falusi lakosság közszellemében, gazdasági és életviszonyaiban községtípusok szerint különböző mértékben végbement. Figyeljék meg mások is a lakosság mai színvonalát, tagozódását, törekvéseit, a gazdálkodási mód, birtokviszonyok, földárak, szövetkezeti mozgalom alakulását és mindazt, ami a falvakat egymástól s multbeli állapotaiktól megkülönbözteti. Szükséges az is, hogy minden falu megismerje a maga hiányosságait, erőforrásait és tennivalóit.

A tudományos vagy gyakorlati célból különböző téren és irányban gyűjtők vagy kutatók számára, különösen akkor, ha azok nem szakemberek, megfelelő vezérfonalak és kérdőpontok készítenők, a vizsgálódásra való készséget és képességet pedig mennél több emberben, első sorban a falu leendő vezetőiben, a theológián, egyetemen, a gazdasági és állatorvosi akadémián, a tanítóképzőben és a jegyzői tanfolyamon ki kell fejleszteni. Oklevelet, kinevezést vagy véglegesítést csak az nyerjen, aki egy község monográfiáját elkészítette. Ez később a falusi krónikáskönyvek és statisztikai adatok vezetését szintén meg fogja könnyíteni.

Szükséges, hogy a falvak tudományos vagy gyakorlati célú vizsgálatával különböző irányban foglalkozó intézmények és szakemberek egymás eredményeinek, tapasztalatai-

nak megismerése s részben a munkaközösség kiépítése céljából közös összekötő szövet létesítsenek. Célszerűségből ez ahhoz az intézményhez (Közgazdasági egyetem, Mezőgazdasági vagy Néprajzi múzeum, Földrajzi Társaság, Szociográfiai intézet, vagy Cserkészlet stb.) kapcsolódjék, amelyik a tervszerű munkamegosztás és együttműködés kifejlesztésére s a falumegismerés terjesztésére a legalkalmasabb. E falukutató intézet vagy bizottság a vizsgálódást szélesebb körűvé teheti, a külföldi szakemberek közül felkért levelezői útján pedig az idegenben, főképen az elszakított magyarság körében folyó falumunka felől is állandóan tájékozást szerezhet. Hézagpótlóan fogja kiegészíteni a Szociográfiai Intézet munkáját is, miután az nem terjeszkedik ki a szociológia tárgykörén kívüleső adatok gyűjtésére, sem a falukutatás, monográfiairás propagálására vagy egyes községek fejlesztését elősegítő megállapításokra.

E közös szerv évkönyvei a világszerte folyó falukutató munka irányáról és eredményeiről beszámolva rég érzett hiányt fognak pótolni s bizonyára külföldön is elismerésre találhatnak. Az idegenből jövő méltánylás aztán még szélesebb körűvé teszi az itthoni érdeklődést.

Válságos idők, nagy sorsfordulatok a multban mindig a falu felé terelték a figyelmet, s napjainkban különösen okunk van arra, hogy a faluval alaposan és mennél szélesebb körben foglalkozzunk.

BODOR ANTAL.

MAGYAR PARLAMENTÁRIZMUS.

A *Magyar Szemle* 1932. évi folyamában *Parlamentárizmus és diktatúra* címmel nagyérdekű tanulmányt közölt Ottlik László tollából.¹ E tanulmány hódolattal adózott az angol géniusznak, mely a parlamentárizmust kifejlesztette és Mussolini lángelméjének, mely a fasizmust megteremtette. Míg azonban a kontinens államainak alkotmányfejlődése szempontjából a parlamentárizmusról ugyanolyan érték-ítéletet adott, mint korunk legnagyobb államférfia, Mussolini, a fasizmusról: nem exporteikk, addig a francia harmadik köztársaság alkotmányának és a német weimari alkotmánynak az angol parlamentárizmus elveit átvenni kívánó kísérleteit vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy amikor a fasizmus megszabadította a politikai hatalmat a parlamenttől s a parlamentet politikai hatalmától, ezzel egy elháríthatatlan reformmunka két főirányát tűzte ki.

A parlamentárizmus Angliában nem jogintézmény, hanem olyan eredője jogintézményeknek, amely mellett az államban a legfőbb hatalom de facto mindenkor egy olyan *egyén* kezében van, aki az angol alsóház többségének bizalmát bírja. A fasizmus Olaszországban olyan jogrendszer, mely mellett az államban a legfőbb hatalom egy olyan, ugyancsak *egyén* kezében van, ki hatalmának forrását önmagában bírja. Az angol parlamentárizmus példája azt mutatja, hogy sokszázados történelmi fejlődés megteremthet egy olyan államjogi rendszert, melynek funkciójaként az állami legfőbb hatalmat a nemzet élete intézményesen mindenkor az annak

¹ L. a *Magyar Szemle* 1932. áprilisi, májusi, júniusi és júliusi számaiból.

gyakorlására a nemzeti közérdek szempontjából legalkalmasabb egyén kezébe juttatja. Ha ellenben az angol parlamenti kormányrendszer példáját eltakarjuk szemünk elől, azt látjuk, hogy évszázadok kellene ahhoz, míg a történelem megszüljön egy olyan pillanatot, melyben egymásra talál egy kivételes szerencsés nemzet és egy olyan kivételes szerencsés államférfiú lángész, aki a jogrend széttörésével, forradalmi úton is birtokba tudja venni az állami főhatalmat, s talán csak évezredek szülnék olyan pillanatot, melyben az állami főhatalmat egy ilyen egyéniség, ha azt már megszerezte, nem pusztán vagy elsősorban a saját uralmának biztosítására s annak dinasztia alapításával átörökíthetővé tételére, hanem kizárólag a saját egyéni érdekétől elvonatkoztatott közérdek szolgálatára használja fel.

A világtörténelem tanulsága és az elméleti megfontolás abban a kérdésben: lehet-e exportcikk a fasizmus? — Ottlik László tanulmányával szemben Mussolininak látszik igazat adni. De vajjon nem téved-e Ottlik László tanulmánya abban az érték-ítéletében is, melyre a parlamentárizmusra nézve jutott? S e kérdés különös időszerűsége emelkedett a mi alkotmányfejlődésünk szempontjából épen most, amikor a Gömbös-kormány nemzeti munkatervéből az ellenzéki kritika itt-ott olyan törekvést is kiolvashatónak vélt, mely a történelmi alkotmányunk alapelveivel s a magyar parlamentárizmus kiteljesedése felé haladó fejlődéssel való szakításra, a képviselőháznak érdekképviseleti alapon való átszervezésére és az állami legfőbb hatalom birtoklásából való kiemelésére s ezzel a fasizmus elveinek átültetésén alapuló diktatúrára irányul.

Vajjon az elméleti megfontolás és a történelem tanulsága csakugyan megkondította-e a halálharangot a parlamentárizmus fölött, s ha nem, a *Nemzeti Munkaterv* objektív tartalma a kiteljesedés vagy a visszafejlődés irányába lendíti-e a magyar parlamentárizmust? Oly kérdés, mely mai helyzetünkben könnyen a nemzeti lét kérdésévé lehet.

A főhatalom, a souverainitás az állam fogalmi alkatleme. Főhatalom nélkül nincs állam. A főhatalom, mely semmiféle más hatalomnak nincs alávetve, szükségképen leg-

főbb hatalom, vagyis az, amit diktátori hatalomnak szokás hívni. Az államfogalomban tehát mindig adva van diktátori hatalom is. E diktátori hatalom birtokosa lehet formailag az egész nép, lehet egy testület, lehet egy egyén. A valóságos souverain, a valóságos diktátor az államban az, aki a legfőbb hatalomnak valósággal birtokában van. Ennek a legfőbb hatalomnak természetesen csak önalkotta korlátai lehetnek. Ezeknek az önalkotta korlátoknak az ereje, ugyanilyen természetesen, csakis etikai lehet. A minden jogi korláttól ment emberi cselekvés határait a természeti adottságokon kívül az erkölcsi felelősség adja meg. Ezért van az, hogy az államok kialakulása és fejlődése természetesen odavezet, hogy a souverainitás valóságos gyakorlása egyéni felelősség mellett történjék. Az államok lehető legjobb kormányzásának bekövetkezése, egész nemzetek sorsa, emberek millióinak boldogulása azonban nem maradhat állandóan egyszerű, de szükségképi függvénye forradalmaknak, véres polgárháborúknak és szerencsés véletleneknek. Így születnek meg az örökösödési monarchiáknak, a választó-királyságoknak, a prezidenciális államformáknak a történelem során a legtarkább elnevezések és szerkezetek mellett jelentkező jogintézményei. Az abszolút monarchia megjelenési formái közül a prezidenciális alkotmányban az elnöki megbízatásnak, a választó-királyságban a monarcha életének, az örökösödési monarchiában a dinasztia életének tartamára elvileg ki van zárva a souverainitás birtokának megszerzése köréből a hatalmi erőszak szükségének és a pusztá véletlennek a szerepe. A souverain hatalomnak a közjó érdekében gyakorlására való alkalmasság azonban, mint minden emberi tulajdonság, véges. Annak tényleges tartama és mértéke nem emberi elhatározástól függ és értéke szükségképen relatív, tér és idő szerint változó. Az államok életében természetes érvényesülést keres tehát az a szükség is, hogy az állami souverainitás tényleges birtokának az arra legalkalmasabb kezekbe jutása ne csupán beháborúk és vak véletlenek esélyeitől függetleníttessék. Így születnek meg az egyes államformákon belül a különféle kormányformák. Angliának és Olaszországnak az államformája : királyság. De a souverain

hatalomnak birtokosa és gyakorlója e két állam egyikében sem a király és nem is a sok millió fejből álló és épen ezért felelőtlen s az államéletben szükségképi folytonos akarásra és cselekvésre képtelen nép. Mindkét államban a tényleges souverain : a miniszterelnök. De míg a fasiszta miniszterelnök hatalmának forrása egy nagy egyéniség saját elhatározása, államférfíui lángesze s egy diadalmas forradalom, — csupa olyan tényező, mely nem intézményesíthető s így export-cikk csakugyan nem lehet — addig Angliában a miniszterelnök tényleges souverain hatalmának forrása a nép választottjaiból intézményesen kizárólag az egyetemes nemzeti közérdek szolgálatára s az egyetemes nemzeti közvélemény kialakítására szervezett egyik törvényhozási testület, az Alsóház többségének az a bizalma, mely bizalmat az első sorban a konzervatív nemzeti egyetemes érdekek, a szaktudás, élettapasztalat, vallási, erkölcsi, kulturális és jogosult osztályérdekek kifejezésére szervezett másik törvényhozási testület, a Felsőház, valamint az örökösödési monarchia elvével intézményesen pártatlanná tett és valósággal is a pártok fölé emelt államfő ellenőriz, csupa olyan jogintézmény, melynek más államba való átültetését megnehezíthetik, sőt lehetetlenné tehetik egy-egy konkrét államra nézve földrajzi, népi vagy történeti adottságok, de amelyek átültetésére az elvi lehetőséget az államfogalom természetes alkatelemei minden államra nézve megadják.

E meggondolás kétségtelenné teszi, hogy egyformán tévedés volna az Északamerikai Egyesült Államoknak, Bismarck s a weimari alkotmány Német-birodalmának, vagy akár a francia köztársaságnak példájára hivatkozással a parlamentarizmus csődjéről beszélni. Az Északamerikai Egyesült Államok prezidenciális alkotmányában a kormány feje az államfő, kit az egész nép választ és így az a törvényhozási testületek többségétől független ; Bismarck Német-birodalmában a kancellár kizárólag a császár bizalmában bírja hatalmának forrását s a törvényhozó testületnek politikai felelősséggel nem tartozik. Az Északamerikai Egyesült Államoknak, vagy Bismarck Német-birodalmának kormányformáját lehet magasztalni, lehet gáncsolni, de az e kormány-

formákról alkotott érték-ítélet nem a parlamenti kormányformáról szól. S ugyanez áll a francia harmadik köztársaságnak s a weimari Német-birodalomnak alkotmányáról is. Mert hiszen a parlamenti kormányrendszer Angliában nem egy papírtörvénynek, egy *chartának* az alkotása. Elvei az angol államélet gyakorlatában élnek, az angol történelmi alkotmányok részei s mint ilyenek rugalmasok, a nemzet mindenkori életszükségleteihez, a tér és idő viszonyaihoz hozzásimulnak. Az örökösödési monarchia elve alkalmassá teszi az államfőt arra, hogy tisztének betöltésében teljes objektivitással, igazi pártatlansággal, kizárólag az egyetemes nemzeti közérdeket szolgálva állhasson a pártok fölött és állapíthassa meg, hogy a nemzet többségének bizalma kinek kívánja kezébe adni a legfőbb hatalmat s mikor áll elő a szüksége annak, hogy a nemzet megkérdeztessék, nem kíván-e irányváltozást az ország kormányzatában. A törvényhozás két-kamarás rendszere, s az a szervezési elv, mely az Alsóházban az összeférhetlenségi gondolat jogi és erkölcsi szigorú érvényesítésével s a képviselők választásának minden rendi és osztálybeli elkülönzéstől függetlenített jogi szabályozásával kizárólag az egyetemes nemzeti érdekek szolgálatára kívánt szervet alkotni és a miniszterelnök tényleges souverain hatalmának forrásává kizárólag ennek a Háznak a bizalmát tette, míg az örökös jogú, kinevezett és érdekképviselői tagokból álló, részben szakképzettséget és osztályérdekeket képviselő felsőháznak csupán ellenőrző szerepet juttatott, biztosítja, hogy a kormányhatalomért való küzdelem ne legyen osztályharc és ne súlyodjon az érdekképviselőeknek a koncért való viaskodásává, s lehetővé teszi, hogy a kormányváltozás csupán a kormányzat irányának és ütemének változását, s így a szerves vagy legalább fokozatos fejlődést, nem pedig az ország közjogi rendjének vagy közgazdasági és szociális alkatának folytonos felforgatását eredményezze. A törvényhozó testület ilyen szervezete lehetővé teszi a parlamenti változásokat s ezzel a mindenkori kormánypárt és a mindenkori ellenzék egymást kiegészítő munkásságát. A kormánypárt tudja, hogy uralma csak időleges lehet s az ellenzék tudja, hogy a kormányzat átvételével járó felelősségre és

előnyökre feltétlenül számíthat. Ez fokozza mindkét fél felelősségérzetét, tompítja azoknak a harci fegyvereknek életét, amelyekkel csupán sebeket lehet ejteni, de nem a közérdeket eredményesen védelmezni. A törvényhozó testület ilyen szervezete pszichikai törvényszerűséggel megszüli a *két párt* rendszerét, mert hiszen a kormányhatalom megszerzésének reménye szükségképen összehozza egy pártba azokat az embereket, kik tudják, hogy csak egyesülve érhetik el, de így el is érhetik céljukat. S a parlamenti váltógazdaság, a tudat, hogy a jelenlegi többség tényeiért könnyen egy másik többség előtt kell felelni, a korrupció veszélyét és mértékét is csökkenti. S a törvényhozó testületek ilyen szervezete megkönnyíti minden eredményes parlamenti kormányzás lehetőségének sine qua non-ját, a nemzetlét alapvető kérdéseiben egységes nemzeti közvélemény kialakulását és érvényesülését. Váltógazdaság csak olyan pártok között lehetséges, amelyek a nemzetlét alapvető kérdéseiben megegyeznek; e nélkül a váltógazdaság nem a szerves fejlődésnek, hanem a folytonos felfogatásnak, végeredményben az állam felbomlásának a folyamata.

Hogy a sok tagból álló törvényhozó testületek nem alkalmasak kodifikacionális tevékenységre, ez nem érv a parlamentárizmus ellen, sőt épen a mellett szól, hogy a törvények alkotásának előkészítése és a törvények végrehajtása miniszteri felelősség mellett történjék. A parlamentáris elv csupán ezt követeli meg; s a törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása a parlamentáris elv szempontjából egyforma jelentőségű, akár jogszabályok alkotásáról, akár az állami költségvetésnek, akár az államélet valamely egyszerű tényének törvénybe foglalásáról van szó. Hiszen a valóságban a törvényalkotás is annak a miniszterelnöknek souverain ténye, aki annak megszavazását bizalmi kérdéssé teszi vagy teheti. A parlamentáris kormányforma nem törvényjavaslatok szerkesztését teszi a képviselőház feladatává s a törvényjavaslatok bírálatában a szakszerűség érvényesítése is inkább a Felsőház hivatásának körébe vág. A képviselőház az államélet általános irányát adja meg s ellenőrzi és ellenőrizheti az államélet minden megnyilvánulását mint a souverain hatalom

gyakorlásának függvényét. Az angol képviselőház nem egy «locsogó testület», amiről oly szívesen locsognak azok, akik nem látják, hogy a hatalom gyakorlásáért való erkölcsi felelősség az ember és az emberiség legszentebb javainak és érdekeinek egyetlen valóságos védelme és oltalmazója. Az angol képviselőház az angol alkotmányban az a szerv, amely kiválasztja az állam polgárai közül azokat az egyéneket, akik alkalmasak az állami legfőbb hatalom gyakorlására, s ezeket abban a sorrendben, amelyben ezt a közérdek kívánja, fel is ruházza a legfőbb hatalommal, s őket a közérdek szolgálatában támogatja, ellenőrzi s akaratuknak állami akaratná emelésével a nemzeti akaratot kitermeli, kinyilvánítja, hitelesíti s ily módon a nemzeti öntudat tulajdonképeni székhelyévé, fenntartójává lesz. Az angol nép millió és millió egyéne általa és benne válik akarni és cselekedni tudó összlényvé, nemzetállammá. Az angol parlamentárizmusnak ez az értelme és még az, hogy hivatása és e hivatásának betöltése egyszerűen az angol nép nemzeti életének egyik természetes funkciója. Az angol parlamentárizmus egyike a legnagyobb és legcsodálatosabb tüneményeknek mindazok sorában, amelyeket a nemzetnép tömörült embermilliók kollektív élete valaha is termelt. A XIX. század Angliájának története egy olyan közművelődési, közgazdasági, társadalmi és világhatalmi fejlődés képét mutatja, mely egyedül áll a világ történetében. Történelmi alkotmányának rugalmassága, alkotmányi intézményeinek belső helyessége, fejlődőképessége, gyakorlatiassága és célszerűsége lehetővé tette, hogy a XIX. századi Anglia e nagyszerű fejlődésvonalát sohase törjék meg erőszakos forradalmak, véres beháborúk, melyek csupán a papíralkotmányok merevsége mellett elkerülhetetlenek, és lehetővé tette, hogy a souverain hatalom tényleges birtokába mindig az arra az illető időpontban legalkalmasabb egyének emeltessenek a nélkül, hogy e természetes kiválasztás az államfő folytonosságot követelő s az államfogalom nélkülözhetetlen elemét tevő funkciójában zavarokat idézett volna elő, s úgy, hogy ellenére a mindenkori miniszterelnök diktátori hatalmának, a nemzet mindenkor azt érezte, és pedig joggal érezte, hogy a miniszterelnök hatalmában voltaképen önmaga kor-

mányozza magát, s a nemzet minden tagja érezhette, és joggal érezhette, hogy az a diktatúra, amelyet az angol polgárra az angol állami souverainitásnak való alávetettség jelent, nem egy kényúr rabszolgáinak sorsa, hanem polgári szabadság, az állam souverainitásában való részesedés.

A történelem adott a magyar nemzetnek is Szent Istvánt, Nagy Lajost, Hunyadi Mátyást, Széchenyi Istvánt. Az a nemzeti nagyság azonban, mely egy-egy nagy ember lángelméjéhez és sikeréhez van kötve, csak addig tart, ameddig a nagy ember élete vagy sikere. A nemzet életétől távol tartani az államfő választásával járó megrázkódtatásokat és mégsem hagyni a véletlen szerencsére vagy a forradalmak és belháborúk vérengzéseire annak a legalkalmasabb egyénnek a kiválasztódását, aki az állami legfőbb hatalom minden kori gyakorlója legyen, ezt az emberi szellem eddig csak az angol parlamentárizmusban tudta biztosítani.

A mi történelmi alkotmányunk s ennek 1918 előtti alakja szintén nem adta meg az angol értelemben vett parlamentárizmus kialakulásának lehetőségét. Megvolt ugyan alkotmányunk történelmi jellege s benne az örökösödési monarchia intézménye, meg a kétkamarás törvényhozási rendszer, melyben a képviselőház tagjait a nemzet egyeteme, még pedig minden rendi és osztálytagoltság nélkül választotta, megvolt a miniszteri felelősség, még pedig abban a vonatkozásban is, hogy a király tényeinek közjogi érvényéhez felelős miniszter ellenjegyzése volt szükséges, megvolt az országgyűlésnek az a két kitűnő joga, a költségvetési jog¹ és az újoncmegszavazási jog,² melyek annak ellenére, hogy alkotmányunkban a királyi szentesítés elengedhetetlen pozitív részvétel volt a törvényalkotásban s így ez elv a királyt a törvény-

¹ L. erről e vonatkozásban *A magyar országgyűlés költségvetési joga és a delegációk*, közjogi és alkotmánytani tanulmány című könyvemet. Budapest, 1914. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. Athenaeum.

² L. erről e vonatkozásban *A magyar országgyűlés újoncmegszavazási joga*, jogtörténeti és közjogi tanulmány. Jutalmazott pályamű című könyvemet. Különlenyomat a M. Tud. Akadémia *Athenaeum* című folyóiratából. Budapest, 1907.

hozásnak az országgyűléssel egyenlő tényezőjévé tette, mégis de facto az országgyűlés kezébe adták a legfőbb hatalmat. Parlamentárizmusunk ezek ellenére is csonka volt, mert egyrészt Ausztriával való kapcsolatunk közössé tette a hadügyet, külügyet s a pénzügyeknek ezekre vonatkozó részét és így az ezek kezelésére létesített szervek, a közös miniszterek s a delegációk intézménye az államügyek fontos részét kivette a magyar képviselőház közvetlen illetékessége alól, másrészt az a körülmény, hogy a magyar király egyszersmind egy másik államnak, az Osztrák-birodalomnak is uralkodója volt, útjában állott annak, hogy olyan kérdésekben, melyek közös ügyeket érintettek, a királyi és nemzeti akarat összeütközése esetén egy szabadon kialakuló képviselőházi többség bizalmi embere s ne a király kezében legyen a valóságos legfőbb hatalom. S az 1867 után kialakult parlamentárizmusunk csonkaságát növelte, hogy a nemzetnek csupán egyik része fogadta el az Ausztriához való viszonyunkat szabályozó alaptörvényt, ellenben az ellenzék legnagyobb pártja az 1867. évi XII. törvényekben foglalt kiegészítő törvénynek eltörlését követelte. Annak a közjogi alapnak eltérő volta, melyre az országgyűlés két legnagyobb pártja helyezkedett, már maga is lehetetlenné tette a parlamenti váltógazdaságot; különösen mikor az ellenzék is, meg a kormánypárt is tudta, hogy az ellenzék a maga közjogi politikáját az uralkodóval szemben csupán forradalom útján vihetné keresztül. 1867 utáni alkotmányunkban tehát az örökösödési monarchia intézménye az Ausztriával való kapcsolatunknál fogva nemcsak hogy elő nem segítette, hanem egyenesen kizárta a valóságos parlamentáris kormányrendszer kialakulását.¹

¹ L. ezekről még a következő négy dolgozatomat: *Apponyi a birodalmi egységről* és *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon* a Jogállam 1911. decemberi, s *Az 1867: XII. tc. jogi természetű* címmel b. Wlassics Gyula egyik könyvéről a Jogállam 1912. január—februári számába írt tanulmányaimat, valamint a *Bosznia-Hercegovinát érintő viszonyaink jogi természetű* című Magyar Jogászegyleti értekezésemet. Budapest, 1911. Új folyam, III. kötet, 23. füzet.

A világháború katasztrofális befejezése és az azt követő világtörténelmi események azonban elavulttá tették az 1867. évi XII. törvénycikket. Ausztriával való kapcsolatunk megszűnt. S így ma az angolhoz hasonlóan történelmi alkotmányunk megadja a lehetőséget egy, az angolokéhoz hasonlóan működő parlamenti kormányrendszer kialakulásához.¹

Az államfogalom három alkateleme: terület, nép, főhatalom. A trianoni békediktátum a magyar államfogalomnak e három alkateleme közül a magyar szent korona területét csaknem háromnegyedével, a szent korona személyi alkatelemét, a magyar nemzetet több mint felével megcsökkentette, s a magyar szent korona főhatalmának gyakorlása tekintetében is provizóriumot tett elkerülhetetlenül szükségessé. Minthogy pedig az alkotmány az államfogalom három alkatelemének szervezetét és működését az állami főhatalom birtoklását érintő részében jelenti, a trianoni békediktátum által teremtett tényleges helyzet, mely a magyar szent koronának, vagyis a magyar állameszmének mindhárom alkatelemét megtámadta, a mi ezeréves alkotmányunkkal merev és kiegyenlíthetetlen jogi ellentétben áll. És ezt a mi alkotmányunkat nem valamely abszolút hatalmú kényúr kegye engedélyezte, nem is valamely forradalmi tömeg souverainné vált akarata teremtette meg, nem valami hatalmi paranesszó kalapácsa pattantotta ki a jogbölcseleők s a törvényszerkesztők agyából kész egészként egy születés és fejlődésnélküli, de még csak a történelmi mult, a tradíciók, a néplélek talajából sarjadzott gyökerekkel sem bíró életre. A mi alkotmányunk történelmi alkotmány, melynek még a megismerési forrása sem valami mesterséges papiros, valami *charta*, hanem a magyar nemzet életének, történetének, mult-

¹ L. e tárgyban még a következő dolgozataimat: *Történelmi alkotmányunk és az új Magyarország*. Budapesti Szemle, 1919. augusztus—szeptemberi füzet; *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Jogállam 1921. júniusi füzet; *Államformánk*. Jogállam, 1922. január—februári füzet; *A királyi intézmény és történelmi alkotmányunk újabb alakulása*. Közjogi tanulmány. Magyar Jogi Szemle, 1927. januári füzet. *A párizsi pénzügyi egyezmények életbelépése és a magyar állam szuverénitása*. Jogállam, 1931. május—júniusi füzet.

jának, küzdelmeinek, örömeinek és szenvedéseinek, szellemi és erkölcsi tulajdonainak, lelkének, vallási, kulturális, közgazdasági, szociális szükségleteinek, földrajzi és népi adottságainak, európai és egyetemes emberi hivatásának ismerete. Történelmi alkotmánya a világ nemzetei sorában csak Angliának és Magyarországnak van. A történelmi alkotmány a nemzet életének része. S így a történelmi alkotmányunkhoz való ragaszkodás a nemzet életösztonének természetes nyilvánulása, a magyar nemzeti gondolat egyik érvényesülési formája, a magyar szent korona eszméjének, az öncélú magyar államiságnak, a magyar nép nemzeti létének bennrejlő és szükségképi adottsága. Mikor az angol vagy a magyar közjogász és alkotmánypolitikus szinte a nemzeti öngyilkosság gondolata iránt érzett irtózáttal tekint a sokszázéves fejlődés eredményét tevő alkotmányának alapelveit felforgatni kívánó közjogi radikálizmusnak, s a történelmi alkotmány rugalmassága helyébe a kiagyalt *chartális* alkotmányok forradalmak-szülte és forradalmakat szülő merevségét ültetni kívánó elméleteknek térhódítása felé, ez épen csak annyira csökönyös maradiság, mint ahogyan csökönyös maradiság a kertésznek idegenkedése az olyan kísérlettől, amely az élőfa gyökere és koronája közé a fának természetes törzse helyébe egy másik kertésznek saját elgondolása s a technikai tudományok csalhatatlan tételei szerint akár a legtökéletesebb művészettel létesített vasbeton-szerkezetét akarná illeszteni. A történelmi alkotmányú angol nép közjogi téren konzervatív, még pedig pártkülönbség nélkül. S az a magyar közjogász és alkotmánypolitikus, aki át van hatva a magyar nemzeti eszmétől, az öncélú magyar államiság gondolatától, ma nem csupán konzervatív. Ugyan mit akarnánk mi konzerválni a Trianon utáni közjogi helyzetünkben? Mi ma közjogi téren mindannyian reakciósak vagyunk. Mi a mai közjogi provizóriumot semmiféle vonatkozásban sem akarjuk reformokkal tovább építeni, nem is akarjuk konzerválni, mi vissza akarunk térni Nagymagyarország alkotmányának alapelveihez. Reakciósak vagyunk Károlyi Mihály, Kun Béla, Friedrich István alkotmányozási kísérleteivel s a trianoni erőszak közjogi kihatásaival szemben, de olyan értelemben, mint ahogyan

reakciós volt a februári pátens, az októberi diploma kísérleteivel és a magyar közjognak Világos után bekövetkezett negációjával szemben — Deák Ferenc.

Károlyi Mihály népköztársasága, Kun Béla osztálydiktatúrája, Friedrich Istvánnak a közvetlen népsouverainitás gondolatára épített egykamarás ideiglenes alkotmánya után az 1921. évi XLVII. törvénycikk 3. §-ának elvi fenntartásában visszatértünk az örökösödési monarchia ősi intézményéhez, az 1926. évi XXII. törvénycikkben a kétkamarás rendszerhez s amikor az 1920. évi I. törvénycikkben a törvényhozási testületet föléje helyeztük az államfőnek, a kormányzónak a törvényszentesítés pozitív jogosítványa helyett csupán a suspensiv veto jogát adva meg, s amikor a képviselőházzal szemben a részben osztály-, érdekképviseleti és territoriális szempontok szerint és a képviselőház munkájának elsősorban a szakszerűség szempontjából való ellenőrzésére szervezett felsőháznak lényegében szintén csak a suspensiv veto jogát adtuk meg, akkor abban, ami a történelmi alkotmányunk elveihez való fokozatos visszatéréssel kapcsolatban mint ezek szerves és a történelmi adottságokból szükségképpen folyó továbbfejlődése jelentkezik, lényeges haladás mutatkozik egy, a mai angol parlamentárizmushoz hasonló magyar kormányrendszer kiteljesedéséhez. S e folyamatnak az útjába a *Nemzeti Munkaterv* célkitűzései nem akadályokat állítanak. Hiszen a felsőházban, mely az 1926. évi XXII. törvénycikk szerint nem souverain testület, hanem része az országgyűlésnek, a szakszerűség, az élettapasztalat, a vallás-erkölcsi alap, a törvényhatóságok területi, a társadalmi osztályok, érdekképviseletek egyéb partikuláris szempontjai már intézményesen jutnak szóhoz az állami souverainitas gyakorlásában döntő testület, a képviselőház munkájának ellenőrzésében. S itt e partikuláris szempontok érvényesülése helyén való; hiszen a felsőháznak mai jogköre mellett a magyar országgyűlés felsőházának funkciója lényegében nem más, mint ünnepélyes formák között folyó és intézményesített segítő és ellenőrző tevékenység az állami akarat kialakításában. Az érdekképviseleti elv érvényesülése ellen történelmi alkotmányunk alapelvei csupán a képviselőházra nézve tiltakoz-

nak. Az a testület, amelynek tanácskozó termében a nemzeti souverainitás honol, amely a magyar nemzeti öntudatnak, a magyar állami öncélúság gondolatának székhelye, nem tűrheti meg a maga kebelében egyoldalú érdekképviseleti szempontok érvényesülését. A fasiszta alkotmány, melyben a törvényhozó testületek csak tanácskoznak, de a döntés egy lángeszű államférfiú egyéni ténye, nem ismer összeférhetetlenséget; de a mi országgyűlésünk épen a most lefolyt hónapokban emelte országos határozattá az országgyűlés tagjainak összeférhetlenségéről szóló új törvénynek a javaslatát,¹ még pedig az egész magyar közvéleménynek és a *Nemzeti Munkaterv* kormányának is akaratából. A *Nemzeti Munkaterv* az érdekképviseleti rendszer kiépítését csupán a termelési és szociális politika irányelvei körében hangoztatja. De a *Nemzeti Munkaterv* is magáévá teszi az összeférhetlenségi törvényjavaslat első mondatának parancsát, mely a szent korona nemzetegészt felölelő sokszázéves eszméjének egyik természetes nyilvánulása: «Az országgyűlés tagjait hivatásuk betöltésében kizárólag az *egyetemes* nemzeti közérdek vezetheti.» A *Nemzeti Munkaterv* első mondata: «Politikánk célja a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása.»

Ez a tétel kizárja a souverainitás birtoklásának régióiból a részek egymás elleni küzdelmének, az érdekképviseletek fojtogató versenyének, az osztályharc marxista gondolatának szerepét. A történelmi alkotmányunkhoz való ragaszkodás Trianonnal szemben jogfenntartást jelent, s a visszatérés történelmi alkotmányunknak immár az Ausztriával való közjogi kapcsolat szabályaitól is mentesült elveihez és ez elvek természetes továbbfejlődése a magyar parlamenti kormányrendszer kiteljesedését jelenti. A *Nemzeti Munkaterv*

¹ L. erről *Az országgyűlés tagjainak összeférhetlenségéről szóló törvényjavaslat* című tanulmányomat a *Jogállam* 1932. március—áprilisi füzetében.

² L. a nemzetfenntartás e gondolatát a magyar magánjog történelmileg kialakult elvei szempontjából is *A magánjogi kódex* c. dolgozatomban, a *Magyar Szemle* 1930. évi márciusi számában.

bel- és külpolitikánk végső céljait lényegileg három alapelvben foglalja össze. Ezek : ezeréves hazánk területi integritása, a nemzet egészének erkölcsi, kulturális és anyagi jóléte, öncélú nemzeti államiságunk. Kétségtelen, hogy ez alapelvek minden magyar nemzeti politikának természetes céljait jelentik, melyek fölötté állnak minden pártpolitikai szempontnak s hogy olyan kormányt, mely a magyar nemzeti politika természetes céljait nem kívánná szolgálni, egy élni akaró és élni tudó magyar nemzet egy pillanatig sem tűrhetne meg a kormányhatalom birtokában. A magyar parlamentarizmus kiteljesedésének s ebben egy parlamenti váltógazdaság lehetőségének szükségképi előfeltétele a pártok egyező felfogása a nemzeti politika végső céljai tekintetében.

Végzetes szerencsétlenség volna, ha épen most, amikor a magyar parlamenti kormányrendszer kiteljesedésének már minden előfeltételét meghozta történelmi alkotmányunk és nemzeti életünk természetes fejlődése, kétségtelenül marxista gondolatvilágnak, de egy lángeszű nagy olasz államférfiú személyes sikerétől származó káprázatnak hatása alatt érdeképviseleti vagy rendi testületté alakítaná egy a magyar történelmi alkotmány szellemével ellenkező mesterséges reform azt a magyar képviselőházat, mely történelmi alkotmányunk és ezeréves nemzeti életünk szerves fejlődésének természetes eredményeként kizárólag az egyetemes nemzeti közérdek, az öncélú magyar államiság szolgálatára s e szolgálat körében arra van hivatva, hogy az államfő, a Felsőház s a nemzeti közvélemény ellenőrzése mellett esetről-esetre és időről-időre kiválassza és mindenkori többségének bizalma által egyszersmind az állami legfőbb hatalom tényleges birtokosává tegye a magyar államnak azt a polgárát, a magyar szent koronának azt a tagját, aki a tér és idő mindenkori viszonyai szerint arra esetről-esetre és időről-időre a legalkalmasabb.

TIHANYI LAJOS.

«PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI».

(Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből.)

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

A középeurópai nacionalista mozgalmak keletkezését vizsgálva, az újabb kutatás egyre magasabbra értékeli annak a német gondolkodónak ösztönző, építő, de egyúttal romboló erejét is, aki az enyészetre hajlamos állammal és intézményeivel szemben a nép és nemzet maradandó voltát felismerve, az egynyelvű nemzeti állam eszményi normájának felállításáért olyan folyamatnak adott eszmei gyökeret, amelynek következményeit ma látjuk csak igazán. Herder² gondolatai, tanítványainak, a német romantikusoknak értelmezésében³ természetszerűen termékeny talajra találtak a soknyelvű dunai monarchia területén is.⁴ Egymás után keletkeztek a herderi gondolat irodalmi szervei: Schlegel Frigyes *Deutsches Museum*a, Hormayr *Archivja* (1816—20) és Mednyánszky Alajossal közösen szerkesztett zsebkönyve, az *Annalen der Literatur des österreichischen Kaisertums* utódlaként 1813-ban alapított *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, a Metternich ösztönzésére Collin Mátyás által kiadott *Jahrbücher der Literatur* (1818) Bécsben, a *Hesperus* Prágában és a *Pannonia* Pesten. Az egységes nemzetállam gondolata azonban ezeknek az irodalmi népszerűsítő szervezeteknek a célkitűzéseiben lényegesen módosult. Az új eszmék összeütköz-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 668. számában.

² V. ö. Rolf Schierenberg: *Der politische Herder*. Graz, 1928.

³ L. Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. 1922., 147. l.

⁴ L. J. Wihan: *Matthäus von Collin und die patriotisch-nationalen Kunstbestrebungen zu Beginn des 19. Jh.-s*. Euphorion. 5. Erg. H. 1901.

tek a jozefinista «Gesamtstaat»-gondolat erősen továbbélő hagyományaival és azokkal a követelményekkel, amelyek az osztrák monarchia számára a közelmúlt napoleoni háborúinak tanulságaiból adódtak. Az összeütközés eredménye csakis az új eszmék lényegét elhomályosító kiegyenlítés lehetett. A nacionalizmust sajtóosan osztrák módra értelmező literátorok és publicisták továbbra is az államot látták minden más közösség fölött állónak. Ez a szemlélet tökéletesen megfelelt azoknak az irányelveknek, amelyeket Metternich jelölt ki az osztrák irodalom és művészet számára, amikor mint a császári művészeti akadémia kurátora 1812 febr. 12-én tartott beszédében a művészet számára kínálkozó fejlődési lehetőségekről elmélkedett.¹ Az osztrák monarchia, mint állam, a népek érzelmi összeforrásán épül fel — mondja Collin Henrik József; majd — mintegy a nemzetiség gondolatának tett engedményként — hozzáfűzi, hogy ezt az államot a német kultúra vezesse és irányítsa, de ne uralkodjék rajta.² Ezt a gondolatot azután Hormayr elmélyíti: szerinte a nagy osztrák államban együttélő népek közt bajtársi viszony van, amely közös győzelmeken és közösen átélt szenvedéseken alapul. Minthogy tehát az összetartozás szükségességének felismerése a történelemből adódik, mindenekelőtt az államnépek történelmi, nyelvi és mondai hagyománykincsének rendszeres feltárásával lehet és kell az új közösségi tudat kialakulását előmozdítani.³ Hormayr és osztrák barátai példás következetességgel valóban egész életüket ennek a feladatnak szentelték.

A nemzeti gondolatnak ez az elhomályosítása és beolvasztása az államgondolatba a monarchia többi népeinek szellemi vezetőit természetesen csak ideig-óráig elégíthette ki. Ők Herder és a német romantikusok tanításában a lényeg-
get ragadták meg: azt, hogy a nemzet nem az államnak

¹ *Aussichten für die Kunst in dem österr. Kaiserstaat.* Deutsches Museum. I., 1812., 245—259. l.

² L. M. Lederer: *Heinrich Joseph von Collin und sein Kreis.* Briefe und Aktenstücke. Wien, 1921.

³ L. K. Glossy: *Briefwechsel Hormayrs mit Karoline Pichler.* Jahrbuch d. Grillparzergesellschaft. Bd. 12., 1902.

alárendelt, hanem az államtól független, sőt az állam fölött álló közösség.¹ A saját népük hagyománykincsének feltárására irányuló törekvésekhez lelkesen csatlakoztak ugyan, különösen Hormayrnek sikerült folyóiratában egyesíteni az államnépek szellemi vezetőinek egy részét; de ebből a történelemkutató munkaközösségből nem alakult ki a remélt új állampatriotizmus, hanem egy sajátos filológiai nacionalizmus, — jellemző, hogy a monarchia szláv népeinek nemzeti mozgalmait kizáróan történetíró és filológus tanárok vezették — izzó hazafiság, amely saját elszigetelő szándékú politikai aspirációinak adva történeti alapot az államgondolattól nemcsak mindinkább eltávolodott, hanem nemsokára nyíltan ellene fordult.² Hogy csak egy példát említsek: Magarasevics György (1793—1830) szerb író pályájában világosan megfigyelhetjük a kétféle közösségi tudat különválását. Eleinte Hormayr buzgó munkatársa, az ő iskolájában nevelődik izzó nacionalistává, első sorban a tőle kapott ösztönzéseket értékesíti az Újvidéken megjelent *Ljetopis srbski c.* folyóirat és a *Srpska Matica*-kör megalapításánál. Mindkettő a szerb nemzeti mozgalom erőteljes szerve lett és természetesen egyedül a szerbek külön politikai céljaiért küzdött. Ebben a politikai irányzatú nacionalizmusban a filozófia gyökérzet lassanként eltűnik, de a nemzeti gondolat politikai kisugárzásainak önmagukban is van annyi éltető erejük, hogy szellemi téren is a nemzeti renaissance-mozgalmak egész sorát keltsék életre. Épen ezek a csodálatos renaissance-mozgalmak bizonyították legfényesebben a nemzeti gondolat alkotóképességét; magasabbrendűségének, jövőre hivatottságának a mesterségesen élesztett új állampatriotizmussal szemben nyilvánvalóvá kellett lennie mindenki számára, aki közösségszemléletében függetleníteni tudta magát a jozefinista hagyományok béklyóitól és Metternich egyoldalúan moralista állambölcseletétől.

¹ L. Konrad Bittner: *Herders Geschichtsphilosophie und die Slawen*. Reichenberg, 1929. — Eugen Lemberg: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen*. Reichenberg, 1932.

² V. ö. Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában*. Minerva, 1931., 89—105. l.

Az új állampatriotizmus jegyében megindult osztrák szellemi mozgalom magyar kapcsolatait csak általánosságban ismerjük; a kapcsolatok részletes feltárására mi sem vállalkozhatunk, ez külön tanulmány tárgya lenne.¹ Német értelmiségünkénél az osztrák patrióta mozgalomhoz való viszony személyi kapcsolatokban, levelekben és irodalmi alkotásokban világosan áll előttünk. Az író és olvasó hazai német értelmiség legnagyobb része akár mint munkatárs, akár mint előfizető és olvasó beletartozott az új állampatriotizmus bécsi és prágai irodalmi szerveinek közösségébe. Ez a közösség azonban csak addig volt igazán meg, míg az új állampatriotizmus tartalma némiképen megegyezett németségünknek immár erős magyar «partialis» patriotizmusával. Később németségünk és az új állampatrióták útjai szükségképen elváltak. A hazai német értelmiségnek — nem tekintve azt, hogy protestáns része a nacionalizmus filozófiai alapvetését nemcsak osztrák monarchisztikus átértelmezésben olvasta, nem tekintve továbbá az új eszmék iránt való fogékonyságát és őszinte haladásvágyát — már csak a magyar és szláv nemzeti mozgalom sodrától elragadva is természetesen a nacionalizmushoz kellett csatlakoznia, ha csak nem akart egy időszertei közösségi tudat terméketlen őrzője maradni. Azonban a nacionalizmushoz való csatlakozás még nem jelentette egyúttal a magyar nemzeti mozgalomhoz való csatlakozást is. Még mindig nyitva állott németségünk számára a *német* nacionalizmushoz vezető út, de — figyelembevée a «partiális» patriotizmusban nyilatkozó magyar-német közeledést — ahhoz, hogy németségünk ezt az utat válassza, német részről erős példaadó ösztönzésre lett volna szükség. Ez a példaadó ösztönzés azonban teljességgel hiányzott. A német nacionalizmus ekkor még vagy elméleti tanításokban, vagy partikuláris mozgalmakban merült ki,² semmi esetre sem volt meg tehát az a magával ragadó ereje, amely a

¹ Legutóbb Farkas Gyula foglalta össze e kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket: *A magyar romantika*. Budapest, 1930. Különbösen 217—227. és 233—256. l.

² L. A. Kapp: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem XVIII. Jahrhundert*. 1920.

monarchia nem német népeinek, jelesen a hazai németiséghez legközelebb álló magyarságnak nacionalizmusában nyilatkozott. Az osztrák írók és publicisták pedig, hogy úgy mondjuk, hivatalból a legélesebben szembefordultak mind a német «kathedra-nacionalizmussal», mind a partikuláris mozgalmakkal. Jellemző erre nézve az osztrák állam- és kultúr-eszme legképzettebb képviselőjének, Grillparzernek állásfoglalása. Egész életében nem szűnt meg a nemzeti mozgalomnak szerinte káros és terméketlen jellegére rámutatni és jól látva meg azt, hogy végeredményben a monarchia nem német népeinek nacionalizmusa is a német filozófia tanításából táplálkozik, izzó gyűlölettel és hevességgel első sorban ezeket a tanításokat támadta: «Denn woher stammt dieses Geschrei von Nationalität, dieses Voranstellen von einheimischer Sprach- und Altertumswissenschaft anders als von den deutschen Lehrkanzeln, auf denen gelehrte Toren den Geist einer ruhig verständigen Nation zum Wahnsinn und Verbrechen gesteigert haben?»¹ Hormayr és osztrák barátainak gondolata: az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történeti tudatból életerős gyökérzetet teremteni, a *német* nemzeti mozgalom keletkezését nálunk szintén nem segíthette elő. Ők a nemzeti hagyományok feltárásánál első sorban a monarchia nem német népeire gondoltak, ezeknek államhűségét vélték erősíteni és biztosítani azzal, ha saját nemzeti birtokállományuk teljes ismeretéhez segítik őket; meggyőződésük volt, hogy e nemzeti birtokállomány ismerete önmagától kelti fel a népekben az államhoz való tartozás és ragaszkodás szükségérzetét. Ez a meggyőződés magyarázza meg különösen a XIX. század második és harmadik évtizedében a magyarok, csehek, tótok, szerbek, oláhok történetével, nyelvével, költészetével és népiségével foglalkozó osztrák könyvek, tanulmányok és cikkek hosszú sorát, amellyel szemben a hasonló német tárgyú munkák száma szinte eltörpül. Ez természetes is. A németiség államhűsége egy pillanatig

¹ *Historische und politische Studien*. Österreichisches. V. ö. R. Schierenberg: i. m. 93. l.

sem volt kétséges, nem volt tehát szükség arra sem, hogy nemzeti öneszméléssel élesztve történelmi tudatát, benne az államhoz való tartozás érzését erősítsék. A «filológiai» nacionalizmus táplálói ilyen módon a német nacionalizmust alig táplálták. Németségünk Hormayr és társainak ösztönzésére reagálva valóban buzgalommal merült el a nemzeti hagyománykincs tanulmányozásában, de szemléletének központjába a magyarság szellemi birtokállományát állította. Tovább haladt azon az úton, amelyre már Bél Mátyás tanítványai magyar államismereti és történelmi tanulmányaikkal léptek, és ezzel önmagát egyre erősebben összeforrasztotta a magyarsággal. Hormayr és társainak reménye, amely egyébként tragikusan hiúnak bizonyult, ilyen módon a magyarság és a hazai németiség viszonyában valóban beteljesedett, igaz, hogy egészen másképen, mint ahogy azt az új állampatriotizmus hirdetői képzeltek: a közös történelmi élmények itt valóban elősegítették egy új közösségi tudat kialakulását, ez a közösségi tudat azonban nem lehetett más, mint a magyar nacionalizmus. Németségünk tehát — amennyire közösségtudatának átalakulását az irodalom tükrében nyomon követhetjük — a nemzeti gondolat magasabbrendűségét felismerve és a közös történelmi tudattól egyre erősebben áthatva csatlakozott a magyar nemzeti mozgalomhoz. Így lett a «felvilágosodott polgárból» és a «felvilágosodott magyar» (Ungar)-ból a magyar nemzetiség lelkes híve, a jó *patriótából* tüzes *hazafi*.

Az érzelmi beolvadásnak kettős — a nemzeti gondolat magasabbrendűségének felismeréséből és a történelmi tudat erősödő hatásából adódó — útját szemléltetően tárja elénk németiségünk jellegzetes képviselőinek pályája. Mikor Schedius Lajos (1768—1847) alig 25 éves korában, 1792-ben elfoglalja a pesti egyetem esztétikai tanszékét, a jozefinizmus ellenhatásaként támadt mozgalom őt is magával ragadja és hamar megtalálja az utat a nemzeti műveltség irányító szerveihez. Mint a pesti magyar színtársulat dramaturgja és az *Uránia* társ-szerkesztője derekasan részt vesz a magyar kultúra fel lendítésében. Mindez azonban csak a jó «partiális» patrióta «hasznos» tevékenysége, amelyben sem a magyarsághoz való

tudatos csatlakozásnak, sem a németséggel való tudatos szakításnak nyoma sincsen. A jó patrióta ugyanilyen hasznos tettei Schedius későbbi vállalkozásai is: a hazai irodalom ismertetésére szánt könyvjegyzékei, folyóiratai, a *Literarischer Anzeiger für Ungarn* (1798—99), a *Zeitschrift von und für Ungarn* (1802—1804), melyeket épen a magyar haza iránt való szeretetből adott ki német nyelven, továbbá tervezett nagyszabású lexikona, Magyarország térképének kiadása, fáradozásai a selyemtenyésztés fellendítésére, főképp pedig egy tudós társaság terve, melynek feladata különösen a természet-, orvos- és gazdaságtudomány művelése lett volna. Schedius levelezése külföldi tudósokkal, különösen Joh. Gottfried Eichhorn irodalomtörténétíróval és Franz Zach pozsonyi születésű csillagással világosan elénk tárja lázas és sokoldalú munkásságának «partiális» patrióta rugóit. Hogy ez a patriotizmus mennyire áthatotta nemcsak őt, hanem vele levelezésben álló, külföldre szakadt honfitársait is, azt meggyőzően bizonyítja Zach Ferencnek 1802. ápr. 9-én kelt levele, melyet a Ceres és Pallas bolygók felfedezése után írt (Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 15. k.): «Werden denn meinen brawen klugen Landsleuten die Ceres und Pallas ganz unsichtbare Gestirne bleiben, so wie den Lappen und Samojeden? O, könnte ich mich doch nach Ofen hinzaubern, nur auf eine Minute, damit ich das Fernrohr nach diesen zwey merkwürdigen Himmels Gästen nur richten könnte! Sie sehen liebster Freund, der igaz Madgyar steckt noch immer im Blute bey mir. Ein jeder für sein Fach. Cicero pro domo sua, und ich möchte, dass mein liebes Vaterland doch auch in der Astronomie eine Rolle spielte, es kann es, es hat Mittel, es hat Köpfe. Nur muss der Topf recht geschüttelt und gerüttelt werden». Ugyanilyen őszinte buzgalommal csatlakozik Schedius az osztrák új állampatriotizmus hirdetőinek törekvéseihez. Elsősorban ő és Kovachich Márton fogadja szívesen a Bécs ostroma elől 1809-ben Pestre menekülő Schlegel Frigyes, Collin Henriket és Hormayrt; maga szorgalmas munkatársa lesz Hormayr folyóiratának és Rummy, gróf Mailáth, Mednyánszky, Berzeviczy Gergely személyében új munkatársakat toboroz neki. De közösségtudatában csakhamar eltávo-

lodik bécsi barátaitól. A *Nemzetiségről* írt tanulmánya, mely a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg, mutatja, hogy mennyire átérezte a nemzeti közösség és a nemzeti gondolat magasabbrendűségét az állami közösséggel és az államgondolattal szemben. Schedius itt a nála szokásos alapos bölcséleti készültséggel állítja szembe egymással az állam, nép és nemzet fogalmát, melyeket főképen a herderi fejlődés gondolatából kiindulva vizsgál. Bár fejtegetéseiben és következtetéseiben a kérdés magyar vonatkozásaira nem tér ki, mégis félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy egyedül a nemzeti közösségnek van jövője, hogy a gondolkodó ember egyedül ebben a közösségekben találhatja meg helyét: «Valamint... a' természeti (physikai) testeket *orgánosokra* és *orgántalanokra* (organische und anorganische) felosztjuk, szint' úgy a' morális testek (nagy korporációk, társaságok) között is azt a' különbséget találjuk. A' *Népek* tudniillik az orgántalan testek, a' *Nemzetek* pedig igen is orgánosok. — A' *Nemzetben* pedig az orgános erő, vagy élet' principiuma, áll a' *Nemzet lelkében* (National-Geist) az az : a' tagjainak és véreinek azon erányozásaikban, a' mellyeket a' Nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori környüállásokhoz képest kapott, és azután állandóul követett». Schedius tanulmánya 1817-ben jelent meg; további pályája meggyőzően bizonyítja, hogy minden érzésével a magyar nemzeti közösség tagja volt és minden tettével a magyar nacionalizmus hazafi-eszményét igyekezett megközelíteni.

Inkább a történeti tudat elmélyüléséből a magyar nemzetiséghez vezető utat tárja elénk Melczer Jakab (1782—1836) közösségtudatának fejlődése. Az alig 18 éves jeni egyetemi hallgató első önálló munkájában (*Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt* (1806) mindenekelőtt mint lelkes lokálpatrióta lép elénk, aki a Szepességet a világ közepének érzi s bár maga boldog és büszke, hogy németnek vallhatja magát (38. l.), a nemzeti büszkeséget lekicsinyli és károsnak tartja, remélve, hogy a felvilágosodás terjedésével helyet ad az igazi patriotizmusnak, amely csak a haza (értsd állam) és polgárainak javára törekszik. A nemzetiségnek ez a kicsinylője, aki boldogan vallotta magát németnek, néhány

év múlva szinte túlárad a nemzeti büszkeségtől, de *magyar nemzeti* büszkeségtől. Átalakulását nem tudjuk pontosan nyomon követni, de Hormayrral való kapcsolatai és levelezése,¹ amely magyar történelmi tanulmányainak fokozódó elmélyüléséről ad számot, azt mutatják, hogy az új eszmék iránt rendkívül fogékony gondolkodó papot főképen a közösen átélt történelem tudata hajtotta a magyar nemzeti közösség büvkörébe. A *Pannonia* 1819. évfolyamában már a magyarok dicsőségéről értekezik (*Der Ungarn Ruhm*) önmagát is e dicsőség büszke részesének érezve, 1820-ban Kassán megjelent költeményeiben² pedig a Matthisson és Hölty modorában írt őszi és temetői hangulatképek mellett épen úgy a régi magyar dicsőség emlékeit idézi fel példaadásként a jelen számára, mint a magyar költők. Jenai tanulmány éveiről, a nemesi felkelésről és a napoleoni háborúk egyéb eseményeiről írt költeményeiben világosan megfigyelhető, miként hatalmasodik el dinasztikus állampatriotizmusán a magyar nemzeti érzés, miként emelkedik az állami közösségből a magasabbrendűnek felismert nemzeti közösségbe. S ha itt még meg is vannak az állampatriotizmus nyomai, Melczer későbbi írásaiban ezek is eltűnnek. *Merkwürdige Erzählungen aus der Geschichte der Magyaren* c. munkájában (Kaschau, 1825), már teljesen egybeforrott a magyar nacionalizmussal, magyarnyelvű cikkeivel pedig az utolsó lépést is megtette az új közösségbe.

A magyar történelemben való elmélyülés nem maradt hatástalan a magyar nemzeti érzés egyik legnagyobb élesztőjének, Fessler Ignác Aurélnak közösségtudatára sem. Ő, akit közvetlenül a nagy filozófiai alapvetők, Herder és a német romantikusok tereltek a nacionalizmus útjára, nagy történelmi munkájának bevezetésében még meglehetősen közel áll Hormayrék patriotizmusához, midőn csak olyan magasabbrendű nacionalizmus jogosultságát hajlandó elismerni, amely a hazában lakó magyarok, németek, tótok, szerbek, horvátok és oláhok nemzetiségeiből tevődik össze. De élete

¹ Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 18. k.

² *Gedichte*. Kaschau, 1820., 2 kötet.

vége felé a sokat hányatott író egyre növekvő nosztalgiával tekint a nemzeti gondolat jegyében fellendülő hazája felé, egyre türelmetlenebbül kéri itthoni pártfogóit, tegyék lehetővé hazatérését, hogy teljesen magyar hazafivá lehessen. Itthon akarta befejezni Verancsics Antal leveleiről tervezett utolsó művét és itthon akart meghalni.¹

A magyar nemzetiség hazafi-ideálja németiségünk ítélete szerint legtökéletesebben Széchenyi Istvánban testesült meg ; az ő reformgondolataiban látta a hazai német értelmiség az új hazafiság eszményi tartalmát. Valóban a legnagyobb magyarnak alig volt megértőbb közönsége, mint haladásvágytól fűtött német íróink, akiknek nagy részét épen az ő példaadása hódította meg végleg a magyar nemzetiség számára. Az ő inkább érzelmi és erkölcsi, mint észak-kultúrában gyökeresző «kiművelt emberfője» lép most a «felvilágosodott polgár» és a «jó patrióta» után német íróink hazafias elmélkedéseinek központjába. Szinte beláthatatlan német irodalmunkban a Széchenyi által sugallt, az ő gondolatait népszerűsítő, őt méltató és magasztaló költeményeknek, tanulmányoknak és cikkeknek sora még akkor is, amikor Széchenyi mellett kitarítani épen nem volt a népszerűség biztos záloga. Különösen jellemző a magyarországi német irodalomban kialakult Széchenyi-képre egy ismeretlen alkalmi poetának «Ein Deutsch-ungar» jelzéssel megjelent költeménye :

Zu schwer beladen, sprachst Du, stürzt die Brücke ;
Es wankt, auf Sand gethürmt, des Bau's Koloss,
Es überstürzt das überjagte Ross,
Der überhitzte Dampfer springt in Stücke!

Drum sollt auf Recht ihr und auf Liebe bauen,
Der Blüthe pflegen die einst bringt die Frucht ;
Den Slaven fürchtet, der dem Dränger flucht!
Der Zwang ist hart — doch fest ist das Vertrauen.²

¹ L. különösen 1828 szept. 19-én Mednyánszky Alajos báróhoz írt levelét. V. ö. Koszó János: *Fessler Ignác Aurél*. NPhD. XXX. k. Budapest, 1923., 310. l.

² *An den Grafen Stephan Széchenyi*. Gemeinnützige Blätter, 1843., 16. sz.

Német íróink felismerik Széchenyi hazafiságának nemes és bölcs mérsékletét, feltűnően korán észreveszik növekvő magárahagyatottságát, azt, hogy a magyar nemzeti mozgalom eltért a legnagyobb magyar által kijelölt útról: «Es thut mir um den guten Széchenyi leid, in 100 Jahren ist's vielleicht möglich, dass seine Ideen mehr Eingang finden» — írja Wigand pozsonyi lapszerkesztő és kiadó már 1832-ben.¹

A nacionalizmus magasabbrendűségének felismerése és a magyar történeti tudat a további folyamatban a liberális eszmékkel sajátosságosan összevegyülve fokozza németiségünkben a politikailag, társadalmilag egyaránt emelkedést jelentő magyar nemzetiséggel való egybeforradás vágyát. Ez a vágy hajtotta a szabadságharc elején a német polgári értelmiségnek valóságos tömegeit a honvédség soraiba, ez a vágy adott erőt a honvédség néhány magyarul alig tudó tábornokának, mikor a magyarság ügye mellett egészen az aradi bitófaig kitartottak, de ez a vágy fejeződött ki a városi kancelláriákban ülő szürke beamterek állhatatos passzív ellenállásában is a bécsi hatalmakkal szemben. Ez az ellenállás bizony gyakran szívósabb volt, mint a fajmagyaroké. Jellemző rá — hogy a sok közül csak egy példát említsek — az a beszélgetés, amely a győri püspökvárban 1849 júl. 30-án gróf Apponyi Károly városparancsnok és Ecker János tekintélyes polgár között lefolyt. Gróf Apponyi, a *császári* csapatok generálisa, a «Kossuth-párti» győri polgárok névsorának beszolgáltatását követelte Eckertől, amit az önérzetesen visszautasított.² Az ősrégi magyar főúri család sarja állott itt szemben az egyszerű, magyarul alig tudó, «pecsovics»-nak gúnyolt Bürgerrel. Pedig Ecker józan szemmel nézte az eseményeket; nem bódult el a szabadságharc mámorától, sőt naplójában nem átallotta a túlzóan magyarkodókat találóan a «Hon-Vieh» jelzővel illetni. — A győri püspökvárban lefolyt jelenet s az aradi bitófa alatt álló német-magyar tábornokok a közösséget formáló szellemi erők hatását tekintve a magyarországi

¹ Levele Rummy Károly Györgyhez 1832 jún. 19-én. Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 16. k. 1144. levél.

² L. Lám Frigyes: *Egy győri polgár a reformkorszakban*. Győr, 1928., 120. l.

németség hazafiságának, a magasabbrendű ideális közösséggel való egybeforradás vágyának tetőpontját jelképezik. Ez után a liberális államgondolat jobbára külsőséges asszimilációs vonzerőivel csak hanyatlást és elsekélyesedést hozhatott.

IV.

A harmincas évektől kezdve gyorsan terjedő liberalizmus természetszerűen fokozta és szaporította a belső beolvasztó erőket. Liberális politikusaink illúziója, hogy a szabadság és ész érvényre jutása egyedül a magyar nemzetiség uralma által valósítható meg, s hogy a liberális eszmék győzelme magától beolvasztja majd a nem magyar nemzetiségeket,¹ német értelmiségünk nagy többségét is hatalmába kerítette. A szabadság ügye azonosult a magyarság ügyével, a szabadság hívének egyúttal a magyar nemzetiség hívének is kellett lennie. Ezt az azonosulási folyamatot világosan látjuk pl. Pulszky Ferencnek a magyar nemzetiséghez vezető útjában. *Hogyan lettem magyar íróvá?*² c. visszaemlékezését 1892-ben írta, amikor a liberális eszmék beolvasztó hatalma minden kétségen felül állónak látszott, ezt a visszaemlékezést Pulszky közösségtudatának vizsgálatában tehát nem szabad kritika nélkül forrásként felhasználni. De itt vannak naplói, amelyek azt mutatják, hogy a liberalizmus francia és német irodalmában jártas s a világszabadságért lelkesülő ifjú a magyar szabadság és így a magyar nemzetiség ügyének is könnyen megnyerhető volt. A szabadság és magyarság azonosítását meglepően fejezi ki 1834 januárjában naplójába jegyzett, Zedlitznek *Das deutsche Lied* c. költeményére írt parafrázisa :³

Mir tönt ein andres Lied, das Lied des Mutes,
Das Ungarlied, das mit der Blitzstrahl zündet,
Die heilige Freiheit froh der Welt verkündet,
Das, wenn's auch schnell verschwindet wie der Strahl
Doch unsre Lust getönt und unsre Qual.

¹ L. Szekfű Gyula : *Három nemzedék*. Budapest, 1922. 107. l.

² L. *Kisebbségek dolgozatai*. Budapest, 1914., 275—279. l.

³ Nemz. Múz. Kézirattár : Quart. Hung. 1514., II. k., 8. l.

A szabadság dala, a magyar dal! Aki ezt a meggyőződést vallotta, annak nem sok ösztönzésre volt szüksége ahhoz, hogy egész életében a magyar nemzetiség uralmának biztosításán munkálkodjék. Bizonyos, hogy Pulszky fogékony lélekkel ment 1834 tavaszán a pozsonyi országgyűlésre, ahol végleg a magyar nemzetiség cselekvő munkása lett.

A liberalizmusnak azonban, ha hite szerint a szabadság és ész uralma *csak* a magyar nemzetiség uralma által volt megvalósítható, szükségképpen meg kellett ragadnia a nemzetiségterjesztés *külső* eszközeit is. A szabadság és az ész győzelemre segítése érdekében gyorsan magyarrá kellett tenni a közigazgatás és a közoktatás nyelvét. A nemzeti mozgalomnak ebben a szakában a németiség egy része már nem követte a magyarságot.

A nemzetiségterjesztés külső eszközeivel szemben nyilvánuló visszahatás különféle formát öltött. A német értelmiség egyik rétege a nacionalizmusban — Grillparzerhez és más osztrák írókhoz hasonlóan — valami káros és romboló erőt kezdett látni és visszakívánta azokat az időket, mikor a különböző népek az állam védszárnyai alatt nemzetiségi súrlódások nélkül békésen éltek együtt. Ebben a rétegben újjáéledt a régi patriotizmus. Jellegzetes közlönvei a Győrött 1844—46 megjelent *Das Vaterland* és a szabadságharc évének két rövidéletű lapja, a Pesten és Aradon megjelent *Der Patriot*. Ez a patriotizmus további életében azonban egyre szűkebb baráti vagy családi körbe szorul és a biedermeier életforma jellemző közösségtudata lesz.¹ A kőszegi születésű, Amerikába vándorolt Ludwig Sámuel, a pozsonyi Bernáth Gusztáv, a szepesi Fest Imre versköteteiben, továbbá Elischer Boldizsár és Heckenast Gusztáv pesti asztaltársaságainak kéziratban maradt, nem a nyilvánosságnak szánt költeményeiben bőven megtaláljuk ennek a patriotizmusnak kissé színtelen és erőtlen költői szólamait.

A németiség egy másik rétege Széchenyire hivatkozva óvatosságra és mérsékletre inti a túlmozgó liberális nemzeti-

¹ V. ö. Wilhelm Bietak: *Das Lebensgefühl des «Biedermeier» in der österreichischen Dichtung*. Wien—Leipzig, 1931.

ségterjesztőket. A «Hungaromania» és «Magyarománia» ellen küzd az igazi nemzetiség érdekében, magyarnak vallja magát, de a Széchenyi, nem a liberalizmus magyarságával. Ennek a rétegnek a dialektikáját leggazdagabban Steinacker Gusztáv költészete tárja elénk.¹ Nem a külső nemzetiségterjesztés, hanem egyedül a magyar műveltség, irodalom és művészet belső ereje biztosíthatja tartósan a magyarság uralmát — írja *Hungaromanie* c. költeményében :

Drängt nicht mit Gewalt den Bruder, dass er seinen Stamm verlässt,
Doch allmählich und mit Liebe knüpft ihn an den euern fest,
Bildet eurer Väter Sprache, die so körnig reich und schön,
Lehret sie dem jungen Bürger in der Schule recht verstehn.

A németiség harmadik rétege végül — izzó német nacionalizmustól fűtve — a magyar nemzetiségi terjeszkedés akaratával a német nemzeti öntudatot állítja szembe. A hazai németiség nemzeti mozgalma lényegesen különbözött a monarchia többi népeinek nemzeti mozgalmaitól; nem voltak politikai aspirációi, megmaradt kulturális nacionalizmusnak, sőt mint kulturális nacionalizmus sem törekedett terjeszkedésre, csupán a németiség egykori művelődési birtokállományának lehetőleg teljes megőrzését tekintette céljának. Persze ezt az «egykori birtokállományt» különféle képen értelmezték, s ha néhány álmódózó a jozefinizmus korát kívánta vissza, az bizony felért a legkíméletlenebb nemzetiiségi terjeszkedéssel is. Ebben a kulturális nacionalizmusban a német nacionalizmus legtevékenyebb élesztői ismét főképp abból a protestáns értelmiségből kerülnek ki, amely a nacionalizmus elméleti alaptanait a német egyetemeken szívta magába, s a német «Burschenschaftok»-ban és partikuláris mozgalmakban győződött meg a német nacionalizmus műveltségformáló erejéről. Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy a magyar nemzetiségi terjeszkedéssel szemben felvegyék a küzdelmet. A harcmodort és dialektikát küzdelmükhöz itthon, közvetlenül azoktól a hazai nemzetiségektől vették át, amelyek már a nemzetiségi terjeszkedés első lépéseinél

¹ Turóczi-Trostler József: *A magyar reformkorszak német költője*. Magyar Figyelő, 1912., IV. k., 382. s. kk. 1.

elkeseredett harcba szállottak a magyarsággal. Mindenekelőtt a hazai szláv nemzetiségektől: szerbektől, horvátoktól és tótoktól. Tudjuk, hogy Herder szláv-horvát történet-szemlélete legkorábban a szláv nemzeti mozgalmakat keltette életre. A szláv népek Herder szemével nézték történetüket, Herder szavaiból merítették a nagyrahivatottság reményét, Herdertől kapták a szellemi fegyvereket, amelyekkel a törekvéseik útjában álló államhatalom ellen támadtak.¹ A koráért és erőteljesen kibontakozó szláv nacionalizmus nálunk is hamar megteremtette szellemi szerveit, amelyek természetesen harcrakészen állottak a magyar nemzetiségi terjeszkedéssel szemben. A magyarság ellen harcoló szláv röpiratok és folyóiratcikk hangja és érvei azután példát adnak a német nemzeti mozgalomnak is. A minden irányban közvetítő, de meggyőződését szinte naponként váltogató Rummy Károly György sokfelé ágazó levelezésében (különösen Paulovits Tóddal, Schaffarik József Pállal és Hamulják Mártonnal) tanulságosan adja kezünkbe azokat a szalakat, amelyek a szerb, horvát és tót nemzeti mozgalmaktól a német nemzeti mozgalomhoz vezetnek. Egyébként a német nacionalizmus első publicisztikai nyilatkozásainak központjában nálunk — nyilván taktikai okokból is — nem annyira a német, mint a szláv kérdés áll, és van valami tragikum abban, hogy az öntudatos németiség vezetői a szláv követelések érdekében emelnek szót akkor, mikor saját népük nagy többségét viszsztatéríthetetlenül elhódította a magyar nemzetiség. A német nacionalista mozgalom szláv-horvát nyilatkozatokból kiindulva, néhány év alatt nagy erőre kap; tetőpontját — irodalmi nyilatkozásait tekintve — Glatz Edének, Glatz Jakab fiának 1842-ben névtelenül kiadott *Deutsche Xenien aus und für Ungarn* c. verskötetében éri el. A német nacionalizmus költője természetesen elkeseredetten támadja a terjeszkedő magyar nemzetiséget; igazi keserősége és haragja azonban nem a magyarság, hanem első sorban saját népe, az «álomszuszek» s a magyarságnak sietve behódoló *németiség* ellen irányul. «Nevetséges, — mondja — hogy a magyarok kikel-

¹ L. Konrad Bittner és Eugen Lemberg id. munkáit.

nek a német nyelvű újságok nagy száma ellen, hiszen a német nyelvű hírlapok és folyóiratok hosszú sorában egy sem akad, amely igazán németnek merné magát vallani.¹ Ezek a keserű szavak azt bizonyítják, hogy a német nemzeti mozgalom ereje és lendülete ellenére későn jött; a beolvadás folyamata a németség túlnyomó többségére nézve végleges érvénnyel lezárult.

*

A magyar-német életközösség alakulásának folyamata, — amint azt az irodalom tükrében vázlatosan áttekinthettük — úgy gondoljuk, a magyarság jelene számára is ad némi tanulságot. Láttuk, hogy a Széchenyi gondolataiban nyilatkozó hazafiság ellenállhatatlan erővel vonzotta a magyarsághoz a legértékesebb hazai nemzetiség nagy többségét. Mihelyt azonban letértünk a legnagyobb magyar jelölte útról, szemben találtuk magunkat az összes hazai nemzetiségekkel, mozgalmuk sodra még a németség egy részét is magával ragadta. Vajjon, ha ma — mikor ismét a közösségtudat hatalmas átalakulásának idejét éljük — egész gondolkodásunkban és közéletünkben visszatérünk Széchenyi hamisítatlan magyarságához, nem új magyar szellemi hódítás magját vetjük-e el a Duna-medencében?

PUKÁNSZKY BÉLA.

¹ *Deutsche Zeitschriften in Ungarn.* 69. 1.

A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA.

— Harmadik közlemény.¹ —

E tapasztalatok és annak felismerése, hogy népoktatásunknak a törvény szándékához képest a gyakorlati életre kihatóvá tétele szociális, kulturális és közgazdasági szempontból óriás fontosságú, arra indította a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy az ismétlő tanfolyamot népünk főfoglalkozásának megfelelően, gazdasági irányban fejlessze s a népoktatási törvény által kötelezett gazdasági és kertészeti oktatást főképen itt valósítsa meg.

Idevonatkozólag a gödöllői járási mezőgazdasági bizottság Kamaránkhoz előterjesztett memorandumában a következőket mondja :

«Vannak — és legnagyobb százalékban — olyan gazdasági ismétlő iskoláink, amelyek sem gyakorló területtel, sem rákészített tanítóval nem bírnak, tehát elmondhatjuk, hogy a gazdasági ismétlő iskolák törvénye sincsen végrehajtva. Ahol végre van hajtva, ott is unottan járnak a gyermekek iskolába, a tanító maga működik a gyakorló területen, mert a gyermekek nincsenek rákényszerítve a gazdasági élet gyökereire, a tanítók általánosságban panaszkodnak a növendékek mulasztásai miatt, amikor a növendékek nem érezvén semmi vonzalmat a kenyér termelése iránt, százszor inkább mennek versenypályákra, mint egyszer a gazdasági iskola gyakorlóterületére. Végül is megtelnek a vasutak, a csendőrség, a pénzügyőrség, megtelik minden olyan intézmény, ahol a fillérek keresése könnyebb formában jelentkezik és üresen maradnak a falvak házai, földjei és mezőjei.»²

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 667. és 668. számában.

² A gazdasági ismétlő iskolák a falusi földmívelőnép egyetemé-

A gazdasági irányú továbbképző népiskola gyakorló területe 600 □-öltől 2 kat. holdig terjed és ez a terület sok helyen egyúttal a községi faiskola is.

A tanítási órák száma ugyanis osztályonként a téli félévben heti hét óra, gyakorló területe pedig túlnyomórészt kertészet. A tanítást nem főhivatású tanerők látják el, hanem óraadó minőségben négyhetes tanítói gazdasági tanfolyamot végzett elemi iskolai tanítók. Az eredményes munkásságra sokszor hátrányosan hat az is, hogy a továbbképző iskolák a tanulók kis száma miatt teljesen osztatlanok, vagy

nek vannak szánva és hogy hatásuk annál nagyobb legyen, a tanulókat nem vonják el a családi ház köréből, hanem úgyszólván azon belül és azzal összhangban igyekeznek a falusi gyermek mezőgazdasági ismereteit gyarapítani. Ez a gazdasági ismétlőiskola a közönséges ismétlőiskolából fejlődött ki. E szerint minden olyan községben, amelynek lakossága túlnyomórészt gazdasággal foglalkozik, s amely községben osztott (több tanítójú) elemi iskola van, köteles a község gazdasági ismétlőiskolát felállítani. A kultuszminiszter 1898-ban ezenkívül elrendelte, hogy minden állami elemi iskola mellett, ha erre alkalmas tanító van, gazdasági ismétlőiskolát kell felállítani. A tanítók kiképzése erre a célra négyhetes tanfolyamon történik, amelyet földművesiskolák mellett szoktak tartani. Sajnos, hogy nagy része ezeknek az iskoláknak a kisgazda-szakoktatás kérdését megoldani képtelen, mert az a négy hét, amelyet a tanító a tanfolyamon eltölt, ha neki magának földje nincs, s így nem gyakorlati gazda, őt a gazdasági ismeretekben csak dilettánsná teszi és bizony gyakran megesik, hogy az a 13—15 éves fiú, aki gazdaságban nőtt fel, többet ért a gazdálkodáshoz, mint a tanító a négyhetes kurzus elméleti oktatásával. (Czettler id. m. 860—861. lap.)

A 66,659/1902. sz. vkm. rendelet 8. §-a kimondja, hogy állami népiskolák mellett már 20 továbbképző tanköteles esetén is gazdasági továbbképző iskola szervezendő. E rendelkezést a 770-0-19/1931. sz. vkm. rendelet hatályon kívül helyezte és kimondotta, hogy állami népiskoláknál is csak 40 továbbképzős esetén tartandó fenn a gazdasági továbbképző oktatás. Oka e rendeletnek az, hogy a gazdasági irányú továbbképzés oktatásáért járó tanítói tiszteletdíjak a legtöbb helyen államsegélyből fedeztettek, amelyek további fedezését az államkincstár súlyos helyzete nem tette lehetővé. Az egyöntetűség azonban túlzásba vitte ezt a kérdést, amennyiben előfordult az, hogy pl. a kiskundorozsmai és a csongrádi külterületi iskoláknál, ahol a tanítók önként lemondtak az ezért járó tiszteletdíjról és hajlandónak

csak részben osztottak s így a rendelkezésre álló tanítási idő az egyes osztályok között megoszlik.

A gazdasági irányú továbbképző népiskolák száma az 1928/29. tanévben 1248 volt, melyekben 1865 tanító 87,351 mindkét nembeli tanulót oktatott a gazdasági ismeretekre.

A gazdasági irányú továbbképző népiskolák száma 1931-ig évről-évre emelkedik, mert az O. F. B. eljárás során sok községnek jutott gyakorlóterület, s így az általános irányú továbbképző népiskoláknak gazdasági irányban való átszervezése fokozatosan mind több és több községben megvalósul.

mutatkoztak ingyen tanítani, nem engedélyezték, hogy gazdasági irányú továbbképző iskolában taníthassanak.

Az a tanterv, amelyet itt felállítottak és amelyhez az utasítást nagyon helyesen állapították meg, átdolgozandó volna városi tantervre és falusi tantervre. Nem lehet, hogy a falusi iskolákban, ahol legtöbbször földművesgyermek van, ugyanannak a tantervnek alapján adjanak elő, mint amilyen tanterv alapján például Budapesten tanítanak. Budapesten meg kell a gyermekeknek magyarázni, hogy a krumpli hogyan nő, falun nem kell magyarázni. Egészen másképpen kell tehát a tananyagot beosztani és másképpen kell a tantervet, különösen az ötödik és hatodik osztályra átírni. Minden elemi iskolában, aki magasabb pályára akar menni, már a negyedik osztályból elmegy, tehát a falusi iskolákban az 5. és 6. osztályban rendszeresen azok maradnak, akik mezőgazdasággal kívánnak foglalkozni. A mezőgazdasági tanulmányokat tehát ebben a két osztályban feltétlenül fokozottabb mértékben állíthatnám be és az órateremben az olvasást és olvasmány-tárgyalást, az írást és fogalmazást, a számolást és mérést, továbbá a földrajzt — amelyre négy órát szentelnek — tisztán ezeknek a mezőgazdasági kérdéseknek a szolgálatába állítanám. Azt mondanám ugyanis, ha írást akar gyakorolni, gyakoroljon valami mezőgazdasági témáról, ha olvasni akar, olvasson valamely gazdasági kérdéstről, ne valami elvont földrajzi kérdésekről és ne olvasson verseket, — vannak a tankönyvekben, amelyeket igazán nem is érdemes elolvasni — hanem szorítkozzék tisztán ezekre a kérdésekre. Azt adnám ki utasításul a tanítónak, hogy ezekben a felsőbb osztályokban, ahol már csak földműves gyermekek vannak, kizárólag a mezőgazdasági és gazdasági kérdéseknak a szolgálatába állítson be mindent, számoltasson a földműveskérdésekről, a földrajzórán vizsgálta meg saját községe talajának minőségét, beszéljen a szíkról, beszéljen olyan kérdésekről, amelyek ott vannak a gyermekhez közel, nem pedig messze Afrikában és Amerikában. (Petró Kálmán interpellációja a kultuszminiszterhez 1933. jan. 25.)

Jelenleg az elemi iskolák tantervének valódi végrehajtása mutatkoznék egyik kívánatos lehetőségnek, mert ne mondja azt senki, hogy az elemi iskolai gyermek éretlen és fejletlen arra, hogy ilyen irányban vele behatóbban lehessen foglalkozni. Két szempontot nem szabad itt figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy sokkal nagyobb eredményt érhetünk el a 12 éven aluli gyermeknél is, ha az ő mindennapi életéhez, viszonyaihoz, foglalkozásához, környezetéhez s már eddig is végzett apró-cseprő munkájához közelebb eső mezőgazdasági vonatkozású kérdésekre hívjuk fel a figyelmét, mint hogyha az ő gondolat- és fogalomkörétől esetleg távol eső elméletekkel tömjük meg az agyát. Ha a 6—12 éves gyermeket állandóan arra oktadjuk, hogy a fát szeretni, a gyümölcsfát ápolni és a gyümölcsfák káros ellenségeit, a rovarokat pusztítani kell, ha mindig azt beszéljük, hogy milyen érték a trágya, amelyet feltüzelni nem szabad s amelyet szintén gondozni kell, ha azt beszéljük, hogy tisztán kell elvetni a vetőmagot, ezeket mind meg fogja érteni és vérévé fog válni. A másik pedig az, hogy az ő lelkivilágához közel eső mezőgazdasági vonatkozású kérdéseket folyton hangoztatva, igenis meg tudjuk tanítani a mezőgazdaság legfontosabb elemeire.

Ehhez szükséges, amint mondtuk, az összes tankönyveknek olyan új rendszere, amelyben a számtannak a példái, az olvasókönyv olvasmányai, a földrajznak a helyi viszonyai, a természetrajznak a község határában található kultúr- és gyomnövények ismertetései stb. stb. legyenek az irányadók. Minden tantárgyba bele lehet vinni a mezőgazdasági vonatkozásokat.

Semmi szükség sincs arra, hogy az általános irányú továbbképző népiskolák (ismétlőiskolák) és a továbbképző gazdasági iskolák, e két ismétlőiskola-típus, külön-külön működjenek. Ha egyszer a tanítóképzést úgy át tudjuk formálni, hogy a tanítók a megfelelő gazdasági szakismereteket megkaphassák, akkor semmi sem fog útjába állani annak, hogy minden kis faluban vagy tanyán, az osztatlan iskolákban is, szakirányú legyen az úgynevezett ismétlőoktatás.

Az általános irányú továbbképző népiskolának a tan-

tervét most készítik. Hogy mi lesz abban, nem tudjuk, de már most fel kell hívnunk az illetékesek figyelmét arra, hogy ez a tanterv csakis gazdasági irányú legyen, még pedig úgy, hogy egybeolvadjon a továbbképző gazdasági iskolával. Ennek ma csak tanfolyamot végzett szaktanítói vannak. Hiszen jelenleg nincsen Magyarországon gazdasági tanítóképző, de ahhoz, hogy a mezőgazdaság elemeit a tanító elméletileg és gyakorlatilag az elemi ismétlő iskolában megfelelően tanítani tudja, ahhoz megfelelő tanterv, megfelelő utasítás, jó tankönyvek és a tanítónak nyújtott olyan képzés elegendő, amelyet ő a tanítóképzőben heti 1—2 órán megfelelő szakembertől nyer.¹

¹ A továbbképző népiskolákban épen úgy kellene előadni a gazdasági kérdéseket, mint az általános irányú gazdasági népiskolákban. T. i. a kettő között különbség van, az a különbség, hogy míg az általános irányú gazdasági népiskolánál csak szakképzett tanító taníthat, — ez a szakképzés azt jelenti, hogy a tanítónak négyhetes kurzust kell elvégeznie és az iskola vezetéséért pénzt kap — a másik iskolánál szakképzés nem kell. Ennek a szakképzésnek kérdése úgy fest a nehéz gazdasági helyzet miatt, hogy egy esztendő alatt az 1400 olyan iskola lecsökkent 700-ra, mert nem volt az államnak vagy a községnek pénze ahhoz, hogy a tanítóknak ezt a bizonyos kiegészítést megfizethessék. Miért kell tehát nekünk fenntartani két ilyen iskolát, miért ne lehetne ezt a két iskolát összehozni, egy tantervet készíteni a kettőnek? Minek kell a tanítónak külön fizetni azért, hogy ezt az iskolát vezesse? Minden egyes tanítót fokozatosan be kell rendelni a nyáron tanfolyamra és azon a tanfolyamon meg kell nekik magyarázni, hogy mit adjanak elő ebben az iskolában; a tantervet pedig módosítani kell. Most a hét tanóra közül három gazdasági, négy pedig nem gazdasági óra. Miért kell a négy órát más célra használni, miért nem lehet valamennyi órát — a vallásóra leszámításával — erre a célra együttesen felhasználni?

Lehetetlen, hogy minden ilyen kis iskolához, minden gazdasági továbbképző gazdasági népiskolához egy kis gazdaságot lehessen szervezni, de az kis jóindulattal már lehetséges, hogy megkérjenek egy pár értelmesebb és fiatalabb gazdát, akik alkalmat fognak adni a tanítónak arra, hogy kimehessen iskolájával a gazda udvarára vagy szántóföldjére és ott taníthasson. Talán a gazdasági felügyelőknek a felügyeletével egy-egy gazdánál állatokat is el lehet helyezni és ott ezeknek a tanulmányozása is megtörténhetik. Nem kell ehhez különösebb pénz, így is megoldható. Ma ugyanis el sem lehet képzelni, hogy az állam bizonyos területeket vásároljon, azokat berendezze és

E két ismétlőiskolába hetenként egyszer járnak a tan-kötelesek, ezt lehetne kétszerre vagy háromszorra felemelni, úgy azonban, hogy ebből egy a levanteoktatás volna, ami szintén össze volna kötve szellemi munkával is. A 130,700/922. sz. vkm.-i rendelet értelmében (26. § 4. pont a) alpont) ezekbe az ismétlőiskolákba csak öt kilométer sugarú körzetből tartoznak járni a növendékek, ami a tanyavilágban jóformán nem más, mint egy-egy iskola ismétlőiskolás növendékeinek tanfolyama. De ez is igen fontos lenne, hogyha az említett alapokon épülne fel.

III.

Amint már fentebb említettük, a közel 850,000 kisgazda és mezőgazdasági munkás gyermekeinek gazdasági oktatása céljaira olyan iskolatípus kívánatos, amely a gazdasági irányú elemi iskolán felépülve, kötelező és tömegcélokat szolgál. A legtöbben, akik e kérdéssel elfogulatlanul, politikamentesen, kizárólag a közérdeket szem előtt tartva foglalkoztak, az önálló gazdasági népiskolát tartják olyannak, amely meg tudna felelni e célnak. Nagymagyarországon is csak 85 ilyen iskola volt, Csonka-Magyarországon pedig csak 52, holott kívánatos volna, hogy egyelőre legalább minden 5—6000 lelken felüli községben, vagy ahol 80—120 az ismétlős tankötelesek száma, vagy minden mezőgazdasági jellegű th. és megyei városban, vagy egy-egy járás székhelyén létesítenék ilyen iskola, illetőleg az ottlevő egyik iskola ilyené alakíttatnék át, mely esetben mintegy 100,000 tanítvánnyal, egy hatalmas hadsereggel, nagy lépésekkel lehetne előbbre vinni a mezőgazdasági kultúrát. A mai létszám mellé még legalább 200 ilyen iskolára volna szükség. Ez, továbbá kisebb községekben a gazdasági ismétlő régi formáinak a fenntartása, továbbfejlesztése, egyelőre meg tudná oldani hazánkban is a gazdasági tömegoktatás kérdését.¹

azokat a gazdaságokat külön kezeltesse. Az sem jó megoldás, ami gyakran megtörténik, hogy a tanítók a gyermekekkel igyekeznek megdolgoztatni földjüket. (Petró K. idézett beszédéből.)

¹ A tömegoktatás szempontjából — írja Buday Barna —

Az alábbiakban pár szóval ez iskolatípus fejlődésére, történetére és lényegére kívánok rámutatni.¹

Az 1867 után bekövetkezett lázas alkotási váagnak hangulata közepett a kormányférfiak lelkiismeretét nyugtalanította a föld népének sorsa is. Az állampolgári nevelés mellett a szakképzés gondolata is felmerült tehát. Az 1868. évi XXXVIII. tc. 48. §-a teszi meg a kezdeményező lépéseket. Mindennapos és ismétlőiskolát rendel el, mezőgazdasági tanítással. Még az elemi iskolát is meg akarja tölteni mezőgazdasági tartalommal. E rendelkezésnek, miután a tanítók szak-képzettsége és a szükséges felszerelések hiányoztak, kellő eredménye nem lett. Korszakalkotó volt a Halász Ferenc kezdeményezésére létrejött 1896. évi 60,764. számú körren-

olyan iskola felelne meg a célnak, amely a mellett, hogy az államtól csekély anyagi áldozatot kíván, a tanulókat sem terheli meg költségekkel és e mellett látogatottsága is biztosítható. Ilyen iskolatípus már van, ez pedig az egyes népiskolákkal kapcsolatban működő önálló gazdasági népiskola. Az önálló gazdasági népiskolákat a kultusz-minisztérium szervezte azzal a céllal, hogy az ismétlő iskolakötelesek behatóbb gazdasági ismereteket szerezhessenek. Ezeket az iskolákat, amelyek rendszerint legalább 20 holdas tanterülettel vannak ellátva, gazdaságilag is képzett szaktanítók vezetik. Nem képzelhetjük el másként a nép gazdasági oktatásának megszervezését, mint falusi iskolák útján, amelyek látogatása kötelező. Mérhetetlen előnyt ígérne az, ha az önálló gazdasági népiskolákat az alsófokú gazdasági szakoktatás szervezetébe illeszténék, mert így a földművelésügyi kormány a gazdasági iskolák egymásba kapcsolódó és egymást kiegészítő munkásságát tervszerűen irányíthatná, egyesíthetné az alsó fokon a tanári státust, kölcsönhatások érvényesülnének a tanárok és az iskola között, sőt szoros kapcsolat jöhetne létre a falusi iskolák és ama szervei között is, amelyek a földművelésügyi közigazgatásban összpontosítva vannak. (Buday Barna: Köztelek, 1932. jan. 31. sz.)

¹ Összes mezőgazdasági szerveink között az önálló gazdasági népiskola az az intézmény, melyre nemzeti büszkeséggel lehet elmondani, hogy eredetében, alapjában, irányzatában, formájában, lényegében egyaránt magyar alkotás és olyan, amelyre és amilyenre a magyar földműves népnek szüksége van, s mely hatásában is meg fogja mutatni magyar jellegét, ha úgy fogjuk ez iskolákat megszervezni, berendezni, amint azt a nemzeti érdek, nemzeti cél, kor, tudomány, praktikus élet követeli. (Kákosy: *Reformeszmények* stb. 121. lap.)

Harmincöt év óta működnek az önálló gazdasági népiskolák.

delet kiadása, amelyben már gondoskodtak szaktanítók kiképzéséről, egyelőre tizenkettőről, valamint az új jellegű mezőgazdasági iskolatípusról, melyet Hatvanban és Hajduszoboszlón állítottak fel. Kiegészítik ez intézkedéseket az 1902. évi 66,569. számú és az 1909. évi 53,000. számú rendelet és az 1921. évi XXX. tc. alapján a 130,700/1922. sz. vkm.-i rendelettel kiadott utasítás is. Évtizedes vajudás után megszületett végre a modern igényeknek megfelelő mezőgazdasági közép fokú iskola alsó tagozata, az önálló gazdasági népiskola. A hat elemi elvégzése után jutnak a tanulók ez iskolafajtába, hol három éven át a mezőgazdasági foglalkozás sajátos viszonyainak megfelelő téli és nyári szorgalmi időben végzik azt el. Itt a megfelelő állampolgári

Ez alatt az idő alatt bebizonyították, hogy a törpe- és kisbirtokos gazdaközönségünk számára úgy elméleti, mint gyakorlati gazdasági ismeretek céljából alkalmasabb iskolatípust hiába is keresnénk. Belekapcsolódik a gazda megszokott, családi életkeretébe. A legkorszerűbb gazdálkodás ismereteire tanítja meg a fiú és leány ifjú gazdanemzedéket, a nélkül, hogy ösztönös konzervatívizmusának ellenkezését kihívná, vagy két kézi munkájától bármivel is elidegenítené. (Mezőgazdasági Népoktatás, 1931. dec. 1. szám: Mezőgazdasági nevelés, mint kormányzati program.)

Ezek az iskolák a kisczorda-társadalom gyermekeinek mezőgazdasági tanítását, továbbképzését látják el. Azonkívül fontos tényező, hogy helyben nyújtja azokat az ismereteket, amelyekre népünknek okvetlenül szüksége van, hogy ezekben a nehéz időkben boldogulhasson. Azért hangsúlyozom, hogy helyben, mert a magyar ember nem szívesen küldi gyermekét a városi iskolába, mivel nem igen tudja nélkülözni, továbbá szomorú tapasztalatai vannak, mert a városból visszakerült fiú igen gyakran nem tudja magát beleélni a falusi munkakörbe. A helyben való tanítás azért is fontos, mert ezzel elejét lehet venni a falu nagy vágyakozásának a város után. (Mezőgazdasági Népoktatás, 1930. decemberi számából: Gazdasági népiskolák a mezőgazdasági kultúra szolgálatában.)

Az alföldi tanyai lakosság gazdasági kultúráját előre vinni csakis a nagyhatárú községek és városok egyes fejlettebb pontjain építendő — teljes felszereléssel és gyakorlati területtel ellátott — önálló gazdasági népiskola alkalmas. A legegyszerűbb formában, a legkisebb költséggel, csak a legszükségesebbre támaszkodva kell ezt megoldani és akkor a siker biztosítható. (Alföldi Népművelés, Gaál Károly cikkéből.)

nevelés mellett mezőgazdasági szakismeretekkel képezik ki őket tanult gazdákká.¹

Halász Ferenc elgondolása az volt, hogy az elemi iskolát végzett 12—15 éves tanköteleseknek, kik tanulmányaikat középiskolában nem folytatják, kiknek iskoláztatása 15 éves korban megszűnik, gazdasági képzést nyújtsanak, jövő foglalkozásukra, a földművelésre őket előkészítsék. Ezt iskolai kötelezettség mellett kívánta megtenni, mert a magyar kisgazdát csakis kényszeriskoláztatással lehet az ismeretek elsajátítására rábírní.

A háború utáni viszonyok ilyenmű iskolák szervezésére kedvezőtlenek voltak, míg gróf Klebelsberg újabb lendületet adott az intézménynek új iskolák felállítása, a meglévők kifejlesztése és az iskolázás szigorítására vonatkozó törvény pontos végrehajtásával. Jelenlegi számuk 52, mintegy 19,000 fiú- és leánytanulóval.

Rendes viszonyok között a legkisebb iskolának is 120, a legnagyobbknak 900 tanulója van.

Az iskolák tanulóinak száma az átlagos 20,000-ról a háborús születések apadása következtében az 1920/21. évben 15,976-ra apadt, míg az 1923/24. évben 16,405, 1924/25-ben 17,296, 1925/26-ban 19,221, 1926/27-ben 21,411, 1927/28-ban 19,821, 1928/29-ben 19,511, az 1930/31. tanévben 16,042 volt a tanulók száma, akik közül vizsgát tett 4797 fiú és 6622 leány, összesen 11,419 tanuló, azonban ez a tanulólétszám az 1933/34. tanévben több mint 35,000-re fog növekedni.

E szám adatok mutatják, hogy ez iskolatípus a tömegoktatásra van berendezve. A tanulók tanítása ingyenes, még csak beiratási díjat sem fizetnek. Egy növendéknek fél napi oktatása — öt óra időtartamon át — a központi igazgatás és felügyelet költségeivel együtt 12 fillérbe kerül.

A gazdasági népiskola nagyszámú fiú- és leánytanulóinak oktatását elméleti és gyakorlati alapon végzi. Célja és hivatása az elemi iskolában szerzett ismeretek megerősítése, állandósítása mellett: tanulóit a jövő élet foglalkozásának,

¹ Laurentzy Vilmos: *Új magyar iskolapolitika*. 27. oldal.

a mezőgazdálkodásnak előkészíteni, értelmes, hazafias, valóságos föld- és kertmunkásokat, kiscgazdákat és ügyes gazdaasszonyokat képezni. A tanulók részt vesznek a növényápolás, termelés minden munkájában. Serényen foglalkoznak a konyhakert, szőlő- és faiskola és gyümölcsösben; végzik az állattenyésztés, gondozás teendőit, háziipari, háztartási, igen sokféle gyakorlati készséget sajátítanak el.¹

Különös súllyal mérlegelendő itt a tanerők kiképzése, e pályára való hivatottsága. Ezért a tanerőktől kétféle, ú. m. pedagógiai és gazdasági szakképzettséget követelnek. Jelenleg az okleveles gazdák a kiskunfélegyházi tanítóképző IV. osztályából különbözeti vizsgát tesznek, majd az V. osztályt, mint rendes tanulók elvégzik s így szerzik meg gazdasági szaktanítói oklevelüket. A nők részére a földművelésügyi minisztérium tart fenn Kecskeméten szaktanítónőképző intézetet, hova jeles oklevelű tanítónőket vesznek fel.

Mindegyik gazdasági népiskola 20—30 holdas gyakorlóterülettel rendelkezik, tehát a helyi viszonyokhoz mért be rendezett gazdálkodása is van, hol az elméleti tanításokat gyakorlatilag is elsajátíthatják és annak hatását bemutatják. Van olyan iskola, melynek 92, sőt 136 kat. holdas gyakorlóterülete is van, úgyhogy az 52 gazdasági népiskola összterülete meghaladja a 2000 holdat, melyen végzi tanulóinak sokoldalú gazdasági kiképzését.

Az önálló gazdasági népiskola célja — Gyórfy Géza gazdasági iskolai igazgató szerint — olyan magyar nemzeti műveltséggel bíró gazdákat és háziasszonyokat nevelni, akik gazdaságukba visszatérve, birtokukat okszerűen tudják kezelni, vagy mint munkások keresetképességüket tudásuk révén fokozhatják, illetve mint leendő anyák és háziasszonyok megismerkednek mindazon teendőkkel, amelyek a cse-csemőnevelés és háztartásvezetéssel kapcsolatban munkakörükbe esnek. Az iskola háromévfolyamos, rendes tanulóinak kora 12—15 év; a tanítás iránya elméleti és gyakorlati; tantárgyai közismeretiek és gazdaságiak. Ide a törvény sze-

¹ A Mezőgazdasági Népiskola 1931. októberi számában megjelent cikk alapján.

rint hetenként kétszer kell eljárni a tanköteleseknek és 5 km-es sugarú körterületről kötelező a bejárás.

Az iskolának a gazdasági tantárgyai a talajművelés, növénytermelés, állattenyésztés, baromfitenyésztés, kertészet, növényvédelem, gazdasági berendezés, üzemtan, gazdasági törvények ismertetése, tejkezelés. A leányoknál van háztartástan és kézimunka. Külön 4—6 hetes tanfolyamok vannak a férfiak, a serdülő gazdaifjak részére, például: állattenyésztési, növénytermelési, gyümölcsfaápolási, növényvédelmi, növénynemesítő, kosárfonó, seprő- és kefekötő, fafaragó és általános ismeretterjesztő. Nők részére van háztartási, gyümölcs- és zöldségfeldolgozó és értékesítő, baromfitenyésztési, egybekötve a mesterséges keltetéssel, szövő-, alsó- és felsőruha-varró tanfolyamok.

Hogyha az önálló gazdasági népiskola három évfolyamának fiú- és leányosztályaiban a tananyagot nézzük, akkor mindjárt az az érzésünk, hogy megtaláltuk a tömegoktatást szolgáló gazdasági iskolát. Ez az iskola az életre tanít és azokat az ismereteket nyújtja, amelyek egy kisgazda életében, háztartásában, gazdálkodásában előfordulnak. Példádo munkát is végeznek ezek az iskolák községükben és környékükben.

Az említett iskoláknál 1930/31-ben 92 férfi és 81 nő, összesen 173 gazdasági szaktanító (nő) volt alkalmazva. Ezek között nyolc elemi iskolai tanító, 18 pedig óradíjas. Egy-egy tanerőre több mint 100 tanuló oktatásának munkája jut az egyéb iskolai teendőkön és az iskolán kívüli oktatói tevékenységen kívül.

A gazdasági népiskola a 13—15 éves mindkét nembeli tanulókat a gazdaság egyes ágaiban begyakorolja, hogy a fiúk mint leendő földművesek okszerűleg kezelhessék birtokaikat, vagy mint gazdasági munkások keresetképeességüket fokozhassák, a leányok pedig mint leendő gazdaasszonyok és családanyák megismerkedjenek a munkakörükbe eső gazdasági ágakban és a háztartásban megkívánható tudnivalókkal.

Ez iskolákban a kisgazdáknak alkalmuk van követendő példát látni a gazdasági épületek okszerű és helyes építésére, a jó talajművelés, a trágyázás (műtrágyázás) előnyeit meg-

figyelni ; a helyes állattenyésztés nagyobb termelőképességéről és aránylag nagyobb értékességéről meggyőződni ; az okszerű talajmívelő eszközök munkát megkönnyítő és termést fokozó hatását szemlélni, nemesebb vetőmagvak alkalmazásával kapcsolatos nagyobb terméseredmények valódiságáról meggyőződni, módjukban áll a fatenyésztési és különböző háziipari ügyességeket elsajátítani és e módon a kiadásokban a takarékosagot megtanulni.

Közgazdasági szempontból mindez igen nagy előnyt jelent, de e jövőendő anyagi előnyöket megelőzi az a rögtönös anyagi előny, amely abban nyilvánul, hogy megkönnyíti az elmaradt kisgazdaságok okszerű kifejlesztését, ugyanis : 1. az iskola a helyes építkezésekre tervekkel segíti a kisgazdákat ; 2. az okszerű mívelést megkönnyítő gépeket és eszközöket kölcsönadja, a velük való bánásmódot megmagyarázza ; 3. a kisgazdaságok alárendelt minőségű vetőmagvait helyben megbízható és bevált vetőmagvakkal kicseréli ; 4. olcsó gyümölcsoltványokat és gazdasági fákat ad a kisgazdáknak ; 5. a kipróbált műtrágyákat megbízható közvetítéssel szerzi be a gazdáknak ; 6. jó származású tenyészállatokkal látja el a kisgazdaságokat. Ugyancsak fontos tevékenységet fejt ki az iskola a szövetkezeti eszme elterjesztése terén is.

Az önálló gazdasági népiskolák tanulói kisbirtokos és földmunkás gyermekek, akiknek a gazdasági ismeretek megszerzésére a saját községükben nyílik alkalom ; az iskolák mintagazdaságai a kisbirtokosok birtokmegoszlásához alkalmazkodó területek (20—30 kat. hold). A példaadás közvetlen, az éghajlati és talajviszonyok azonossága még továbbmenőleg megkönnyíti a gyakorlati gazdasági kihatást. Egy-egy iskolában évente átlag 120—1000 tanuló (fiú és leány) részesül oktatásban.

Az iskolák közül 22 állami, 30 pedig községi jellegű.

Mindnyájunk végső célja mezőgazdasági népességünk egész tömegének szakirányú kiművelése, amit a tisztán helyi hatásra beállított 52 iskolával jelenleg csak ugyanilyen számú községre vonatkozólag tudunk elérni, azért megfelelő számú iskola létesítésére kell törekednünk.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a növendékeknek körülbelül fele serdülő leány. Szaktanitónőink nevelő befolyásának el kell jutnia népünk legalsó és legszélesebb rétegeihez, különös tekintettel a legfogékonyabb és legveszélyeztetettebb életkorban levő serdülő ifjúságunkra. Oly nagy, küzdelmes és speciális munkakörrel van itt szó, melynek zavartalan menetét minden alkalmas eszközzel elő kell mozdítanunk. Ez eszközök sorában döntő jelentőségű és hatásában kiszámíthatatlanul üdvös volna, ha végre sok évi készülődés után kodifikáltatnék a mezőgazdasági népoktatásról szóló törvény. E törvény rendeltetése nemcsak az, hogy a mezőgazdasági népoktatási szervezet kiépítéséhez szükséges eszközöket biztosítsa, hanem az is, hogy végre közmegnyugvásra rendezne bizonyos zavaró mozzanatokat, melyek főleg felügyeleti kérdésekben sok káros vitára adnak alkalmat és a testületet is folyton megújulóan nyugtalanítják.¹

IV.

Érdekes és önálló utakon kívánt járni a mezőgazdasági szakoktatás terén Hódmezővásárhely th. város az alábbi határozatában felvetett gondolat megvalósításával, amikor igazán egyszerű eszközökkel kívánta e nagyfontosságú célt elérni. Sajnos, nem sikerült, mert az intéző köröknél a cél itt is a forma, nem pedig a lényeg volt. Szükségesnek látjuk azonban e fontos határozat közlését :

«Hódmezővásárhely th. város törvényhatósági bizottsága 1929. év február 20-án tartott rendes havi közgyűlésében egyhangú határozattal a város kül- és belterületén szükséges gazdasági szakoktatás rendszeresítése ügyében a következő határozatot hozta :

Megállapítja a törvényhatósági bizottság, hogy a túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó lakosokból álló városunkban a tanköteles korú gyermekek gazdasági szakoktatása mai rendszer mellett nem kielégítő, aminek fő oka, hogy sok iskolában fiatal, gazdaságilag nem képzett tanítók, sok esetben pedig nőtanítók végzik az oktatást, holott úgy az egyéneknek, mint a városnak s az ország egész társadalmának elengedhetetlenül fontos érdeke, hogy szakképzett gazdátársadalma legyen.

¹ Netz Ferenc előadásából. Megjelent a Mezőgazdasági Népoktatás 1932. augusztusi számában.

E kérdés megoldására kiküldött szakbizottság véleményének meghallgatásával a törvényhatósági bizottság a tanköteles korú gyermekek gazdasági irányú szakoktatását következő módon véli megvalósíthatónak:

Gazdasági szakoktatásban részesülne kötelezően minden 12—15 éves korú tanköteles fiú és leány. A gazdasági szakoktatást szakképzett tanítók teljesítenék a város belterületén egy férfi és egy nő beosztásával, akik minden nap más és más csoportját oktatnák a több iskolából összevont tanköteleseknek.

A város külterületét gazdasági szakoktatás céljaira hat körzetre kellene felosztani, amely körzetek mindegyikébe 6—6 külterületi állami elemi iskola esnék s e hat iskola növendékeit heti egy napon át egy-egy szaktanító részesítené oktatásban minden nap más-más iskolánál.

Ilyen módon elkerülhető volna a gazdasági oktatás céljaira külön épületek emelése, mert az állami elemi iskolák heti egy napon át mindenütt átengedhetők volnának e célra.

A gyakorlati kiképzés a nyugati államokban már szokásba vett módon és akként történnék, hogy a gyermekek a szakoktató vezetésével a környékbeli gazdaságokban, esetleg a tanulók szüleinek a birtokán szemlélnék meg a gyakorlati gazdálkodást, ami által a felnőtt gazdátársadalom is önkéntelenül bevonatnék a gazdasági szakoktatásba. Ugyanezen szaktanítók a téli hónapokban a tanköteles koron túl levő gazdaifjúság számára esti tanfolyamokat tartanának.

A gazdasági szakoktatásra kitermelt tanerők, valamint az ellenőrzéssel megbízott igazgatók alapos és kimerítő mezőgazdasági, baromfitenyésztési, méhészeti és gyümölcsészeti tanfolyamra volnának rendelőndők. A gazdasági szakoktatásnak ezt a megoldását a törvényhatósági bizottság egyelőre két évi próbaidőre óhajtaná rendszerezíteni, ez idő eltelte után a nyert tapasztalatokhoz képest újból tárgyalandó volna a kérdés.

Határozatának felterjesztésével arra kéri a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a város belterületén kettő, a város külterületén pedig hat állami elemi iskolai tanító gazdasági szakoktatásra beosztható legyen s hogy az e célra beosztott tanítók helyére helyettes tanerő — lehetőleg nőtlen férfi vagy nőtanító — alkalmaztassék, s végül, hogy a gazdasági szakoktatásra kiszemelt tanerők részére tiszteletdíj és fuvar költség engedélyeztessék.

Ugyancsak kéri a földművelésügyi minisztert is, hogy a hódmezővásárhelyi állami földművesiskolában a kiszemelt szakoktatók és a két igazgató részére szaktanfolyam rendeztessék s a tanfolyam megtartására a földművesiskola tanszemélyzete utasítottassék.

Ez a felterjesztés a fenti miniszterekhez a közgyűlési határozat értelmében fel is küldetett, azonban a mai napig sem jött arra válasz.

V.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. 59—66. §-ai felsőbb népiskolákról emlékeznek meg, még pedig fiúk és leányok számára. Ilyen iskoláink jelenleg nincsenek. Ebben is elő kell adni a természettant és természetrajtot, különös tekintettel a földművelésre, és a mezei mezőgazdaságtan alapvonalait. A leányoknál a természettan és természetrajz különös tekintettel a kertészetre és női foglalkozásra adatik elő.

Nagy-Magyarországon többek között Halmiban, Ugocsa vármegyében volt ilyen értékes és érdekes állami gazdasági felső népiskola, amely megfelelné ma is az igényeknek és a mezőgazdasági lakosság szükségleteinek.

Ez iskolatípusnak szervezete és tanterve a következő volt :

*A közvetlen felügyeletet felette a gondnokság gyakorolta, a szellemi ellenőrzést a tanfelügyelőség végezte. A reáltárgyakat polgári iskolai képesítéssel rendelkező egyének tanították, míg a gazdasági szaktárgyakat kétéves gazdasági tanfolyamot végzett okleveles tanító látta el. Az iskola három évfolyamú volt, melynek elvégzése egyenlő rangú volt a polgári, vagy középiskola négy évfolyamával. A három év elvégzése után mehetett a növendék a tanítóképzőbe, a polgári iskola ötödik évére, mely még akkor hat évfolyamú volt, továbbá postaaltiszt és vasúti altiszt lehetett. A halmi-i iskolába csak a 12. év betöltése után lehetett menni és július hónapban felvételi vizsgát kellett tenni. A tantárgyak ugyanazok voltak, mint a polgári iskola négy osztályában. A gazdasági tárgyak teljes részletezéssel voltak tanítva. Általános gazdaságtan, növénytermelés, állattenyésztés, állategészségügy, gazdasági könyvvitel. Az elméleti oktatást gyakorlatilag is bemutatták. Volt az iskolának egy ötholdas konyhakertje és egy 20 holdas mezőgazdasága. A szükséges munkát mindkét helyen a növendékek végezték. A konyhakertben volt faiskola, szőlőoltványtelep, méhészet. A 20 holdas mezőgazdasági terület is teljesen fel volt szerelve, tehát egy kis minta kisgazdaság volt. E telepen lakott a gazdaságtan tanára. A kis gazdászok maguk végezték az összes munkát itt is, ott is. Délután nem volt soha elméleti oktatás, hanem akkor mentek a gazdasági tanár felügyelete mellett munkára. A növendékek száma osztályonként 40 volt. Egy 20 holdas kisgazdaságnak a vezetését a növendékek teljesen megtanulhatták elméletileg és gyakorlatilag. Sertéshizlaldája is volt, melyet a növendékek ellátására használtak fel. A főzelék- és zöldségféle is kikerült a konyhakertből.

A harmadévesek hetesek voltak a gazdaságban, kik sorban egy hétig állandóan kint voltak a gazdaságban, akkor elméleti tanításra sem jártak, hanem már három óraker kint kellett lenni az istállóban és ott minden munkát végeztek, a trágyakiherdástól kezdve a szántásig. Ők vezették akkor a gazdasági számadást is. Magtárkezelés, takarmánymérlegelés stb. mind az ő kötelességük volt. Munkájukat a gazdasági tanár ellenőrizte. Szóval nem volt olyan — gazdaságban előfordulható — munka, amit a növendékek meg ne próbáltak volna. Most, 30 év multán is visszagondolva az ott tanultakra, amit főleg gyakorlatban láttam, olyan kincs számomra, mit semmiféle más tudásért oda nem adnék. A növendékek legnagyobb része tanítóképzőbe ment és merem állítani, hogy azok a tanítók, akik a halmi-i gazdasági felső népiskolából mentek a tanítóképzőbe és kikerültek az életbe, olyan gyakorlati emberek lettek, különösen faluhelyen, hogy mindenütt kiválnak gyakorlatiasságuk révén.

Minden növendék bentlakó volt, csak nagyon kivételes volt a bejáró. A tanév szeptember 1-én kezdődött és július 1-én végződött. A teljes ellátás évenként 60 korona volt. Azonban voltak 20 és 40 koronát fizetők is. A jó tanulók meg teljesen ingyenesek voltak. Nagyon kevesen fizettek 60 koronát. Még tankönyvet is adtak, különösen gazdasági könyveket.

Nagyon helyes szellemben vezetett iskola volt az, még ma sem tudok olyan gyakorlati irányú iskoláról. Földművelő állam vagyunk, Magyarország a földműveléshez mindenkinek értenie kellene.¹

VI.

Meg kell itt emlékeznünk gróf Apponyi Albert volt kultuszminiszter törvényjavaslatáról, amely a gazdasági népoktatást teljesen új, megfelelő és tömegoktatást nyújtó rendszer szerint akarta megalkotni, de amelyből — sajnos — nem lett törvény. Ide kívánczik azonban e javaslatnak sok olyan intézkedése, amelynek megvalósítása ma is jelentős mértékben vinné előbbre az ügyet.²

A gazdasági népoktatásról szóló e törvényjavaslatot

¹ Vitéz Nyitray Károly hernádnémeti ref. igazgató-tanító, zemp-lénvármegyei tanítóegyesületi elnök, volt halmi-i növendék közlése nyomán.

² Az 1906. évi május hó 19-ére kérvényezett országgyűlés irományainak 25. kötete, 164. oldal.

Apponyi 1908. június 1-én terjesztette be s annak bennünket érdeklő legfontosabb részei a következők :

1. Minden olyan községben, ahol 50 ismétlőköteles gyermek van és ahol a főfoglalkozás a földművelés, gazdasági népiskolát kell felállítani. 4. §. Az elemi népiskola háromévi ismétlő tanfolyama megszűnik. 5. §. Ha 120-nál kevesebb gyermek van, akkor a szakoktatást is a rendes tanítók látják el, ha 120-nál több gyermek van, akkor már képezett gazdasági szaktanító és szaktanítónő szükséges. (Önálló gazdasági népiskola.) A fiúk és lányok külön tanítandók. A gazdasági terület 400 □-öltől 20 kat. holdig, a község nagysága és foglalkozása szerint. Hogy mi legyen a legfontosabb a tanításban, azt az érdekeltség a miniszterrel egyetértésben állapítja meg. Gyakorlat céljaira a községi faiskolát is felhasználhatják. 10. §. Egy évi továbbképző gazdasági tanfolyamot terveznek az iskolákban a felnőttek részére ingyenesen. 11. §. Az iskolakötelezettség nyolc hónapig tart és a helyi viszonyok figyelembevételével állapíttatik meg. A 14. § szerint a tantárgyak a hittan és közismereti tárgyakon kívül : talajismeret és általános növénytermelés, különleges növénytermelés, rétművelés és legelőgondozás, állattenyésztés (méh-, selyemhernyó- és haltenyésztés), tejgazdaság, kertészet, szőlőművelés, borászat, erdőkezelés, háztartástan, kisgazdaságok berendezése, gazdasági számvitel, gazdasági építkezés, gazdasági törvények és gazdatársadalmi szervezkedés, háziipar, női házimunka. 24. §. A tanítók gazdasági képzéséről gondoskodik. Amint ma (1908-ban) minden tanítóképző mellett van gyakorlóiskola, úgy kell minden tanítóképző mellé önálló gazdasági népiskolát szervezni. Itt csak okleveles gazdák lehetnek a gazdasági tárgyak előadói és gazdasági szaktanítónők.

Az indokolás szerint : «A gazdasági népiskola célja egyfelől, hogy az elemi népiskola összes tanfolyamában nyújtott ismereteket szilárdítsa és mélyítse, szóval a népművelődést biztosítsa, másfelől a növendékeknek a gyakorlati életre szükséges ismereteket nyújtsa, azért a gazdasági népiskola az elemi népiskola mindennapi tanfolyama felé s azzal

lehetőleg szerves kapcsolatban és úgy szervezendő, hogy abban a tanítást az elemi népiskolai tanítók lássák el a meglévő elemi népiskolai helyiségekben és azok felszerelésének felhasználásával.»

A törvényjavaslat 4796 kisebb és 844 nagyobb típusú iskolát tervezett.

Az oktatás főleg gyakorlati irányú. A gazdasági népoktatás csak úgy felelhet meg a hozzáfűzött várakozásoknak, ha az iskola mindenütt alkalmazkodik az illető község gazdasági viszonyaihoz, tehát ha azon gazdasági ágak gyakorlati oktatására veti a fősúlyt, amely gazdasági ág vagy ágak az illető községben honosak. A gazdasági népiskolának el kell látni a növendékeket azokkal a gyakorlati ismeretekkel és kézügyességekkel, amelyekre mint mezőgazdasági munkásoknak és kiscgazdáknak, illetőleg gazdaasszonyoknak a gyakorlati életben majdan szükségük lesz.

*

Ha a kormány a kiscgazdák nagy tömegei számára komolyan vett szakoktatást kíván nyújtani, akkor a mai önálló gazdasági népiskola szervezetének és tantervének s az Apponyi-féle törvényjavaslatnak a felhasználásával olyan törvényjavaslatot terjeszthet elő, amely ki fogja elégíteni az összes várakozásokat és egyszer már elindítja azt a szerves, komolyan vett és rendszeres mezőgazdasági szakoktatást, amelyet évtizedek óta várunk s amelyet az új kormány új szellemtől áthatott, új alapokat lerakni készülő gazdasági politikájában a magyar feltámadás útjain nem nélkülözhet.

VII.

1932 októberében tartotta a nemzetközi szakoktatási kongresszus tanácskozásait Rómában. E kongresszusnak kiemelkedő eseménye volt az az előadás, melyet a francia Barrier tanár tartott az általános falusi oktatásról, első sorban a falusi tanítók kérdéséről. Az előadásról azt írja

dr. Siegescu Miklós, hogy igen szépen jellemezte az elemi iskolai gazdasági szaktanító hivatását.¹

¹ «Megszerettetni a földművelő hivatást a gondjaira bízott gyermekhaddal és ifjúsággal: íme a falusi tanító első nagy szakoktatási feladata!

Hasonló fontosságú feladata a falusi tanítónak az a szoros értelemben vett mezőgazdasági oktatás, amely az elemi iskolai tantervben elfér. Az amerikaiak igen találó kifejezést alkottak erre a munkára: hivatásos oktatásnak nevezik a szoros értelemben vett szakoktatást és hivatásost megelőző oktatásnak az elemi iskolai mezőgazdasági tananyagot. E tananyagban csupán annyiról lehet szó, amennyit a 10—12 éves gyermekfej felfogni és befogadni képes: a természet életének megfigyelése és az emberi élettel való kapcsolatok ismertetése. A főszempont az, hogy a tanítás helyi viszonyokon alapuljon s ne általánosságokat bizzon a tanulók ingatag emlékezetére, hanem megmagyarázzon nekik olyan kézzelfogható tényeket, aminőkkel mindennapi életükben lépten-nyomon találkoznak.

A harmadik szakoktatási szempont a falusi tanító működésében az az eljárás, amikor különböző tantárgyak anyagát egymással kapcsolatba hozza. A falusi iskolában a számtant, az írást, az olvasást s a többi tárgyakat át kell szőni mezőgazdasági vonatkozásokkal. Így minden egyes tantárgy eszközévé válhatik a mezőgazdasági hivatásra való előkészítésnek.

Ehhez az eszményi értelemben vett falusi tanítói munkához megfelelően képzett tanítók kellene. Melyik társadalmi rétegből toborozzuk a falusi tanítókat, milyen képzést adjunk nekik, milyen eszközökkel igyekezzünk őket a falu részére megőrizni? — íme azok a főkérdések, melyek Barrier tanár előadása szerint tisztázásra várnak.

A legjobb falusi tanítók a gazdák fiaiból lesznek. A szülői házból magukkal hozzák a föld ismeretét és szeretetét. Nem büntetésnek, hanem hazatérésnek érzik, ha falusi iskolához nyerne beosztást. Az ő személyükön keresztül a társadalmi osztályok felfrissülésének és kicserélődésének annyira kívánatos folyamata megy végbe. (A szegedi róm. kath. tanítóképzőnek van most egy akciója, amely egyenesen erre irányul. *Szerző.*)

Külön intézetekben, külön tanterv alapján kell-e képezni a leendő falusi és városi tanítókat? A kongresszuson képviselt valamennyi ország kiküldöttje csaknem egyhangú nimmal válaszoltak erre a kérdésre. A mezőgazdaság az egész nemzeti élet alapja, tehát minden egyes tanítónak — legyen városi, vagy falusi — kell bizonyos lelki kapcsolatot kapnia a mezőgazdasággal. Különben is, az egészen nagy városokat kivéve, majdnem minden városi iskola közönsége érdekelve van a mezőgazdaságban egy kis veteményeskert, egy kis méhészet, egy kis gyümölcsös formájában. Ezeket az igényeket a

Ezt a gondolatot fejezi ki Petró Kálmán országgyűlési képviselő is interpellációjában (1933. január 25.) és a kultuszminiszter erre adott válaszában.¹

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

tanítónak a városi iskolákban is istápolni kell, nem is beszélve a virágkertészetről, mely városban még fontosabb, mint falun. Meg azután hogyan is lehetne kívánni a tanítói pályára készülő fiatalembertől, hogy már előre eldöntse, — még pedig egy életre szóló érvennyel döntse el — hogy falusi, vagy városi munkára kíván-e előkészülni?

Az elmondottakból az következik, hogy az ország minden egyes tanítóképzőjében alapos mezőgazdasági kiképzést kell nyújtani. A kongresszus azt kívánja, hogy a mezőgazdasági óra számát a többi tantárgyak rovására szaporítani kell, hogy a mezőgazdasági oktatás gyakorlatias legyen s ebből a célból minden tanítóképző-intézet rendelkezék kísérleti térrel és kerttel, hogy a mezőgazdaságot okleveles mezőgazda tanítsa, és végül, hogy a mezőgazdaság a tanítói oklevél megszerzéséhez szükséges kötelező vizsgatárgy legyen. (Hangya, 1932. november 4. szám.)

¹ A tanítóképző-intézeteknél a helyzet az, hogy eddig Magyarországon talán hét tanítóképzőben volt gazdasági képzettségű szaktanár, most pedig már csak kettőben van, kettőben azért, mert erre nem jut pénz. A tanítóképzők legnagyobb részében heti négy órában kell a gazdasági tudományokat tanítani és az a gazdasági kert, ahova ki kell menni, rendszerint az iskolától messzire van. Míg oda kisétálnak és besétálnak, azalatt egy óra telik el és ott rendszeren olyan tanár tanít, aki a gyakorlati mezőgazdasághoz semmit sem ért.

Magyarország legtöbb tanítóképző-intézetében a mezőgazdasági nevelésre nem adnak semmit. Tehát annak a tanítónak, aki kikerül a tanítóképző-intézetből, a mezőgazdasági tudományokról, arról, hogyan kell szántani, hogyan kell oltani, halvány sejtelve sincs. Egerben a gyermekek nem tudják azt, hogy mi a permetezés, hogyan kell permetezni, az Alföldön a gyermekek nem tudják azt, hogy mi az a görény, de az oroszlánról félóráig is el tudnak beszélni. Nagyon gyakran megtörtént az, hogy feladtam egészen egyszerű kérdéseket. Ezekről fogalmuk sem volt, azonban azt nagyon jól tudják, hogy az Északamerikai Egyesült-Államoknak mi a fővárosa és hogy Paraguay-nak mi a főfolyója.

A kultuszminiszter válaszában hangsúlyozta, hogy az első és legfontosabb feladat az, hogy a tanító- és tanítónőképző-intézetekben kell a gazdasági oktatást fokozottan biztosítani. Mert csak az esetben lehet a gazdasági irányú ismétlő és továbbképző iskolát is megvalósítani.

ARIOSTO HÁZÁBAN.

— A költő halálának négyszázadik évfordulója alkalmából. —

— «Ferrara! Cinque minuti!» (Öt perc!), — kiáltotta harsányan a vasúti kalauz, s nyomban nagy sürgés-forgás, zsongás-zsibongás támadt a keskeny pályaudvaron: érkezettek hangos üdvözlése, indulni akarók felcihelődése a kocsikba, pályaudvari rikkancsok, gyümölcs- meg ásványvíz-árusok kiabálása, hordárok tolongása a vonat felé meg a kijárat irányában, akiket mind valamennyit éles szemmel megfigyelt a szokásos perron-őrség, a két frakkos, Napoleonkalapos carabinieri. Egy magas, szőke körszakállú, csiptetőszemüveges utas, aki egy másodosztályú fülkéből szállt ki, kis kézitáskával a kezében, nyakába akasztott kodakkal, egy ideig megállt és kíváncsian nézegette a sokféle típusú közönséget: látszott rajta, hogy van érzéke a látvány festőisége iránt és gyönyörködik benne. Aztán lassan megindult, elhelyezte táskáját a ruhatárban és elővéve bő felsőkabátja zsebéből Baedekerjét, kilépett az utcára. Gyalog szándékozott menni, de egy félszemű kocsis olyan alázatos könyörgéssel kínálhatta csézáját, melybe két egérszőrű vén gebe volt fogva, hogy nem tudott ellentállni. «Casa dell'Ariosto!» — szólt, kissé magyarosan a név első szótagjára vetve a hangsúlyt, nem az utolsóelőttire. De a kocsis így is megértette: jókedvűen csettintett egyet, és az özönvíz előtti bárka öt perc múlva már be is fordult a Corso del Po egy csendes mellékutájába, melynek sarokházán ez a név díszlett: Via dell'Ariosto. A 67-es szám előtt állott meg, ahol a kapu fölött ott feketéllett a régi fölírás:

Parva, sed apta mihi, sed nulli obnoxia, sed non
Sordida, parta meo sed tamen aere domus.

Gyöngécske latin distichon, de szép dolgot hirdető:

Bár kicsi ház, jó nékem; nincsen szenny, se bűne,
És, melyen építék, én keresém meg a pénzt.

Az idegen becsöngetett a kapun, és a hajlék őre, a «custode», egy görnyedt vállú, aszott képű, sánta öregember, mosolyogva köszöntötte; a házat nem nagyon keresték fel a látogatók, s így a borralaló sem igen csurrant, csak olykor cseppent. Az öreg ennek okáért nagy szóáradattal igyekezett mennél nyomósabb jogcímet szerezni a mennél nagyobb «manciá»-ra és miközben rendre mutogatta a szobákat, melyekben egyébként vajmi kevés látnivaló akadt, — egy-egy rozoga asztal, egy ütött-kopott szék, egy kanapé-roncs, egy szű-ette láda s mi egyéb — váltig erősködött, hogy mindez az utolsó szögig a költő hagyatékából való, és hogy az egyik asztalon levő rozsdás téntatartó is ugyanaz, amelybe Ariosto mártogatta tollát, mikor élete alkonyán újra simítgatta, köszörülgette stanzáit. Kicsibe múlt, hogy sajátmagát is nem mondta Ariosto itt felejtett inasának. Mindezzel az ócska holmival bizony nagyon hamar lehetett végezni. Hátra volt még a kis kert, melynek talán száz négyszögöles területén a költő hajdanában nagy kedvteléssel ültetgetett virágot és facsemetét, öntözgetett salátát meg paszulyt. Kopár volt most ez is; csak egy-két korhatag cserfa gyér lombzatát himbálta a szellő. De a kert végében, ahol egykor valami filegória állhatott, — egypár cövek arra vallott — volt egy széles támlájú fapad, és a jövevény rá telepedett. «Szabad itt egy kissé megpihennem?» — kérdezte ciceronóját. «Hogyne, si-gnore, akár délig, mert akkor zárunk.» Az idegen egy ezüst kétlírast csúsztatott az öreg markába, aki aztán jókedvűen visszasántikált a lakóházba.

A jövevény előtte való nap még az éjfél is a velencei Merceria óratornyából hallotta elütni és mindamellett már korán reggel kigondolázott a pályaudvarra. Közben stációt tartott Padovában is, hát most kissé fáradtnak érezte magát. Jól esett neki a nagy hangtalanság, amely körülvette, és becsukta szemét.

De ím egyszerre csak, nem tudni honnan és hogyan,

furcsa öltözékű alak toppant elébe : térden alul érő bársony lebernyege, mint egy reverenda, festői ráncokban ömölt végig testén, a ruha ujjai is bő redőzetben fedték karjait, széles, fehér gallérja pedig valami finom, pókháló-szövésű csipkének látszott. Hosszúkas arcát sűrű bajusz és szakáll fődte, emez, szélről, szinte csigaszerű vonalakban hullva a kabát fölé, itt-ott deresedő szálakkal, éppúgy, ahogy már ezüstszínbe kezdett játszani a ritkuló hajzat is, mely jól föl-felé csúszott a homlokról és oldalt meg hátul szintén göndörödő volt. Így állt meg az idegen előtt, jóságosan mosolyogva :

— Jó napot, *signore*! Isten hozta hajlékomba!

A látogató, nagy szemeket meresztve, ugrott fel ültéből :

— Csak nem az *Orlando Furioso* költője? . . . — hebegte megilletődve.

— De az. S ha szabad kérdenem, uraságod mely ország fia és mi a mestersége?

— Magyar vagyok, irodalom-tanár.

— Magyar? Ej, tudja-e, hogy valamikor nekem is el kellett volna mennem a maga hazájába, s mert nem tettem, a gazdám elcsapott . . .

— Hogyne tudnám! Estei Hippolit udvari embere volt és ez hívta magával egri püspöki székhelyére. 1517-ben volt, ha jól emlékszem. Sőt ismerem azt a versét is, ahol elmondja, mért nem fogadott szót a bíborosnak . . . Van benne néhány sor, amely egy kicsit túloz . . . egy kicsit sértő . . .

— Az csak nem sértés, hogy félttem a magyarországi hidegtől? Túlzás, túlzás . . . Persze, hogy volt abban egy kis túlzás, mikor azt írtam, hogy ott «a pólus alatt» sokkal zordabb a tél, mint mifelénk. De hát ez csak afféle költői *auxesis*!

— No igen, de az már némiképen becsületbevágó, mikor ránk fogja, hogy nálunk mindenkinek sokat kell innia a mi erős borainkból, és hogy «szentségtörés számba megy vizezni a bort!» Meg hogy minden, de minden ételt borssal, szegfűvel meg egyéb fűszerrel készítenek, melyektől önt az orvosa eltiltotta! Nem is beszélek arról, hogy nálunk akkor is voltak — hogyne lettek volna — mértékletes, sőt bornemisza

emberek is, de hát az ételét is kiki úgy főzethette, ahogy neki jól esett. Csak nem gondolja, hogy az a sok olasz tudós, művész, mesterember, akiket Mátyás királyunk foglalkoztatott, csupa paprikás pörkölttel meg gulyással volt kénytelen jóllakni és nem rendelhetett akár risotto alla milanését, az ön kedvenc ételét, akár maccheroni al sugót, amelynek ön szintén nagy barátja volt?

Ariosto elmosolyodott.

— Hiszen tudtam én mindezt, céloztam is rá abban a poémában, megmondva, hogy nekem bizony nem volna módomban külön főzetnem a magam számára. De önnek bizalmasan megsúghatom, hogy nem a borsos meg paprikás kosztól való félelem marasztalt itthon, hanem az a szép asszony, akit csak egy évvel azelőtt vehettem el, titokban, s akit ép ezért nem is vihettem volna magammal sem Egerbe, sem Budavárába. Hogy mért titokban? Bizony nagyon prózai okból: volt egy kis egyházi javadalmam, amelyhez a nőtlenség kötelessége volt fűzve. Nem volt valami kövér stárum, de hát nekem vigyáznom kellett minden soldómra. Mindig küzködnöm kellett holmi apró-cseprő adósságokkal, kivált az *Orlando* második kiadásának nyomtatási költségei nyomták súlyosan a vállamat, — vajjon a költők most is saját pénzükön nyomtatják-e ki munkáikat? — s különben is nagyon jól kellett gazdálkodnom sovány keresetemmel, míg összekuporgathattam, összezsugorgathattam azt a kis pénzt, amellyel ezt az otthonomat felépíthettem. Sohse voltam könnyűvérű, könnyelmű múzsafi . . .

— Az ön késői magyar utódja, akit Arany Jánosnak hívtak, szintén jó gazda volt. Ő is arra gondolt váltig, hogy öreg napjaira egy kis «független nyugalmat» élvezhessen. Ő is boldog volt, mikor saját házában lakhatott, saját kis kertjében kertészkedhetett.

— Lelki rokonom lehetett . . . De ne hígye, hogy ebben a kertben én csak virágaimat öntözgettem; bizony még itt is megdolgoztatott az új gazdám, Alfonso herceg. A színháza számára itt írogattam egynémely Plautus-utánezatot, amelyekkel megpróbáltam életre kelteni az olasz vígjátékot. Kezdetleges komédiák voltak, de utat törtem általuk. Szívesen

nyűgösködtem velök ebben a kertben, amely ma úgy-e milyen barátságtalan? Pedig az én időmben beh nyájas volt! Ott jobbról állt a galambdúc, a balsarokban tyúk-
ketrec, amott a Dido kutyám ólja. A szép lombos hársfáimat is kivágták azóta . . . Lehet, hogy kellemesen éldegélhettem volna a maguk Eger városában is, de hát mégis csak jobb volt itthon, az én drága Alessandrámmal, aki kegyes műzsám is volt, mert ő követelte, hogy minden hónapban egy-egy énekkel készüljek el *Orlandó*ból . . . Egyébként szerettem én a magyarokat és az önök nagy Mátyás királyáról illő hódolattal beszéltem époszomban is.

— Tudom, — szólt a tanár — az utolsó énekben, ahol Hippolit életét mondja el s megemlékezik Mátyás királyról, aki a gyermek Hippolitot esztergomi primássá nevezte ki. Emlékszem, arról énekel, hogy Mátyás mindig maga mellett akarta látni a kis fiút, aki nézte az ő «nagy tetteit» s tőle «derékséget tanult».

Ariosto meglepődve nézett a vendégére :

— Sokan vannak Magyarországon, — kérdezte — akik ennyire ismerik a munkámat?

A professzor kissé tétovázott, aztán zavart mosollyal, kissé akadozva ezt felelte :

— Azt épen nem merném mondani. De talán örömet szerzek vele, ha megemlítem, hogy épen az, akit az ön késői utódjának mondtam, a mi legnagyobb epikus költőnk, akiről én könyvet is írtam, jól ismerte és szerette is az *Őrjöngő Lórántot*. Eredetiben olvasta, és a példánya, érdekes szeljegyzetekkel, még ma is megvan örököseinél. Annyira kedvelte az *Orlandót*, hogy mikor egy Olaszországba utazgató barátja, Toldy nevezetű, hazatért, a legkedvesebb ajándékkal lepte meg : az *Orlando* egy szép kiadásával. Oly kitűnően emlékezett a mű minden strófájára, hogy egy értekezésében, ahol egy régi époszírónk, Zrínyi Miklós, és az Ön dicsőséges utódja, Torquato Tasso közt vont párhuzamot, sűrűn idézgeti az *Orlandót* ; oly helyeket is, melyeket Ön vett másoktól, olyanokat is, melyeket mások vettek kölcsön az *Orlandó*ból. Sőt fordítani is kezdte az époszt ; az első ének 38 strófáját ültette át, nem mintha szándéka lett volna megbirkózni az

egész művel, hanem mintegy serkentésül, útmutatásul mások számára, hogy «íme ezt az ékszert is meg kell szereznünk a magyar irodalom kincstára számára — legalább becsületos magyar utánzatban legyen meg nálunk is!»

— No ezt jól esik hallanom!

— Még azt is kiderítették, hogy némi hasonlóság van Arany éposza középső részének egyik motívuma és az *Orlando* egyik epizódja között: amikor az ön Ruggierója más lovag képében verekszik az imádott Bradamante kezéért. Igaz, hogy a két cselekvény között sok az eltérés: önnél a lovag magával az ő szíve hölgyével kél viadalra, aki persze férfi-mezben áll ki a porondra, úgyhogy senki rá nem ismer; önnél a lovag régen ismerte és szerette Bradamantét, akiért bajt vív; önnél a párbaj után az, aki helyett Ruggiero vívott, lemond a nászról és átengedi a leányt a helyette harcra kelt vitéznek stb. Holott a magyar époszban, ahol a hős szintén álvértezetben kél viadalra, mindez másként van.

— Ha ugyanúgy volna is, — szolt Ariosto — az sem volna baj. Hisz az én költeményem is, csak úgy, mint a legtöbb lovagkori regény és lovagkori éposz, hemzseg az ennél sokkal merészebb kölcsönvételektől. Hiszen a Nagy Károly-meg az Artus-mondakörből vett töméntelen francia és olasz prózai meg verses elbeszélés efféle kalandjai szinte közhelyei voltak a romantikus epikának! Hiszen egész nemzedékek formálták ezt az anyagot, amely ép olyan közkinccsé vált, mint akár a görög mythosok! Mindenki annyit és úgy használt fel belőlük, amennyi beleillett a meséjébe — csak az volt a kérdés, hogy ezekből a kopott és lopott históriákból mit bírt alkotni!

— Tudom, — felelt a professzor — és tudta a mi magyar epikusunk is, akinek van erről egy jó mondása: Nem mind kölcsönvétel, ami annak látszik. S bizonyára nem nagy kölcsönvétel az sem, hogy a mi költőnk éposz-trilógiája középső részének a címe: *Toldi szerelme*, megfelel az ön híres elődje, Bojardo munkája címének: *Orlando Innamorato*, *A szerelmes Lóránt*.

— Nem tudom, ő honnan vette ezt a címet, de annyit megsúghatok, hogy én az én munkám címét is Senecától

csentem, akinek egyik tragédiája a *Hercules Furens*, Az örjögő *Hercules*.

— Talán érdekelni fogja az is, — szólt most az idegen — hogy mikor a mi Arany Jánosunk eredetiben olvasta az *Orlandót*, meglepetve bukkant rá egy-két helyütt a saját, régebbi hasonlataira: pl. arra, mikor hőse haragját festve, a bibliai Sámson jut eszébe, vagy midőn a lépen ragadt madárról beszél, amely minél jobban erőlködik, hogy szabaduljon, annál inkább odaragad a léphez, vagy midőn a szűk edényből folyó vízről veszi egyik hasonlatát.¹

— Az efféle hasonlatok is — szólt Ariosto — évezredek óta vándorolnak versből-versbe. Egyébként eszébe juthatnak száz poétának is, a nélkül, hogy egyik sejténé, miképen használta már egy másik. Aztán meg, — tette hozzá mosolyogva — ha szabad szerénytelennek lennem, magna ingenia conveniunt.

A házigazda most maga is letelepedett a padkára és nyájasan az idegennek vállára téve kezét, így szólt:

— No, de ha már az a szerencsém van, hogy egy magyar irodalomtanárt tisztelhetek szerény hajlékomban, nagyon szeretném tudni, hogyan vélekedik ön az én munkámról? Mit tart benne jónak, mit kivetendőnek? Azaz, hogy jobb szeretném, ha fordítva mondaná el: előbb a kifogásait, aztán, ha ugyan van ilyen, a dicséretét!

A tanár zavartan fészkelődött és egy kis habozás után megszólalt:

— Bocsánat, talán mégse volna illendő, ha visszaélnék az ön vendégszeretetével és kritizálnék azt a művet, amely önnek világhírt szerzett... Különben is az a tapasztalatom, hogy ha egy szerző úgynevezett őszinte bírálatot kér tőlünk s mi aztán találunk a munkájában gáncsolnivalót is: az legalább rosszmájúsággal vádol bennünket.

Ariosto jót nevetett:

— Ettől ne féljen, professzor úr! A túlvilágon még a poéták is levetik érzékenységüket; ez a hibám egyébként nem volt meg a földön jártomban sem.

¹ L. Voinovich *Arany-monografiáját*. (II. kötet 367. l.)

A tanár a porba nézett s kissé elgondolkozott.

— Nos hát — szólalt meg végre — nem tetszik mindenekelőtt az a túlságos magasztalás, mellyel éposza annyi helyén elhalmozza az Este-családot s kivált az ön egykori gazdáját, Hippolitot. Mi ennek az úrnak dolgait nagyon jól ismerjük. Tudjuk, hogy a mi Mátyás királyunk a feleségének, Beatrix királynénak unszolására, már mint hatéves gyermeket kinevezte esztergomi érsekké, tisztán azért, mert Beatrix unokaöccse volt. Tudjuk, hogy ez a kinevezés nemcsak a magyarok között keltett felháborodást, hanem hogy Ince pápa is vonakodott azt a gyermeket primási székében megerősíteni. Végül mégis installálták, olyan korban, mikor még dada kellett melléje! Mi magyarok ezért nem tudnánk lelkesedni az ön Hippolitjáért akkor sem, ha tényleg valami rendkívüli lángelme lett volna. De hát ön legjobban tudja, hogy erről szó sem volt. Egy tudós magyar író, aki nagyon szép könyvet írt Beatrix királynéről, alaposan utánajárt Hippolit dolgainak is. Ez a tudós pedig, — neve Berzeviczy Albert — aki mindenben nagyon megfontoltan szokott ítélni, azt mondja erről a «kis primásról», hogy később is csak «papi öltönyt viselt nagyravágyó és szenvedélyes világfi» volt és hogy «a haladó korral mind visszataszítóbban előtérbe léptek hibái». És ön még egy latin epigrammában is azzal magasztalta, hogy «quis casto castior Hippolito», «ki szűzibb a szűzies Hippolitnál?» Beszél a mi tudósunk Hippolit fukarságáról is, melyről ön is keserűn panaszkodott egyik-másik írásában. Öntől tudjuk azt is, hogy Hippolit nem is a verseiért, nem is az ő és családja dicsőítéséért fizette önt, — mert szerinte ön azokat a verseket pusztán saját multságára és unalma elűzésére költötte — hanem megfizette futári és követi szolgálataiért, azokért is rosszul!

Ariosto elborultan hallgatta a gáncsol.

— Talán igaza van, professzor úr — szólt végre. — Biz én nem a verseimből szereztem ezt a házikót. Az persze koholmány, hogy mikor átadtam a bíborosnak époszomat, ő csak ennyit mondott volna: «Ejha Lodovico uram, honnan szerezte ezt a sok kujonságot?» Mert hiszen a bíbornok mégis csak művelt ember volt és különben sem mondhatott véle-

ményt egy 46 énekes hőskölteményről abban a pillanatban, mikor kézhez vette. De hát szó ami szó, estei Hippolit velem szemben bizony nem volt bőkezű! Ám mégis csak az ő pénzén jelenhetett meg az *Orlando* első kiadása. Meg aztán nekünk poétáknak abban, hogy mértéken túl is dicsőítjük pártfogóinkat, van egy híres-neves példaképünk: Horatius, aki az ő patronusát királyi vérből származottnak is füllentette: «Maecenas, atavis edite regibus!» De hát elfogadom a megrovást. Azt hiszem, rászolgáltam. Van egyéb is?

— Csak egy-két csekélység. Nekünk kissé furcsa, hogy époszában annyi barátját, ismerőst, többé-kevésbé jeles kortársát dicsérgeti, dicsőítgeti. De hát ez talán akkoriban divat volt. Vannak azonban más bajok, — nem hibák, csak bajok — amelyek legalább nekünk, a huszadik század olvasóinak, kissé fárasztóvá teszik az *Orlando* olvasását.

— Értem: úgy-e hosszalja munkámat, sokallja a sok páros viaskodást, a sok ütközetet. De hát az *Ilias*ban nem sokallja?

— Kissé bizony ott is sokallom. De látja, kedves mester, az ön éposza hosszabb, mint az *Ilias* és az *Odyseea* együttvéve: ha jól számoltam, 36 ezer verssor! Mai olvasónak alig van türelme ennyi stanzához!

— De kérem, — szólott Ariosto — ne feledje el, hogy az én 46 énekem nem is úgy volt kigondolva, hogy azokat valaki végigolvassa egyfolytában! Hisz tudja, hogy a mi lovagkori históriáinkat eredetileg utcai énekesek, hegedősök, igricek szavalták vagy kántálták, — olaszul úgy is hívták őket, hogy *cantastorie*, história-kántálók — akik egyszerre, egy napon csak egy éneket mondtak el, aztán, lehetőleg a legérdekesebb helyen, félbeszakították a nótát, meginvitálva a közönséget másnapra, hogy hallgassák meg a folytatást. Ez olyan ősi szokása volt az énekmondó népnek, hogy ettől mi, akik ezekből a népies históriákból művészi alkotásokat akartunk teremteni, el nem térhettünk. Nem tért el ettől Pulci sem a *Morgante Maggiore*ben, sem az én dicsőséges földim, Bojardo, akinek *Szerelmes Lórántját* én folytatni kívántam. Ez az éposz az én időmben olyan kedvelt olvasmány volt, hogy nekem nemcsak a cselekvényét kellett tovább bonyolítanom,

nemcsak alakjai nagy részét kellett átvennem, hanem az ő énekmondó módszerét is ha ezt; nem teszem, félredobták volna könyvemet!

— Bocsánat, ezt mégsem merném hinni. Hiszen Bojardo legtöbbször olyan pórias nyelven, olyan gyöngé verseléssel zengte Orlando kalandjait, hogy az ön éposza toronymagasságnyira áll fölötte.

— Köszönöm a bókot, — szólt Ariosto — de kérem, ne kisebbsítsük se Pulci, se Bojardo érdemeit. Elvégre Pulci volt az, aki elsőnek tudta valóra váltani Medici Lőrincnek azt az ötletét, nem lehetne-e népies hangot belevinni az epikába is, úgy ahogy ő és néhány kortársa belevitték a lírába, szóval nem lehetne-e a cantastoriék énekeinek polgárjogot szerezni a műköltészet birodalmában is.

— A népies hangot belevinni a lírába: — szólt a professzor — ezt nálunk magyaroknál egy Petőfi Sándor nevű költő vitte keresztül diadalmasan, az epikába pedig az az Arany János, akiről említettem, mennyire szerette az *Őrjöngő Lórántot*.

— No lássa, — szólt most Ariosto — ez hát önöknél is nagy vívmány volt, ép úgy mint nálunk. Persze hogy Pulci, az utcai énekesek repertóriumából kölcsönözve tárgyát és meséje jelentékenyebb részeit is, onnan vette — amiben talán túlozott — elbeszélése hangját is: azt a skeptikus, gúnyolódó hangot, mely a *Morgante Maggiorét* szinte paródiájává tette az összes előbbi lovagregényeknek. Baj, hogy sokszor nagyon is népies akart lenni, s ezért sok helyen triviális, sokszor ízléstelen, főleg képeiben, hasonlataiban.

— Oh, — szakította félbe a professzor — mi is ösmerjük a túlzó népieskedésnek ezeket a kinövéseit.

— De már Bojardót — folytatta a költő — nem lehet ilyesmivel vádolni. Neki a mellett, hogy elsőnek olvasztotta egybe a Nagy Károly- és az Ártus-mondakör kalandjait, — ami már magában véve is pompás újítás-számba ment — bámulatosan termékeny volt a fantáziája. Kifogyhatatlan új csodák kigondolásában, új alakok teremtésében. Nagyon sokat tanulhattam tőle.

— Tudom, — szólt a professzor — de csak külsőségeket.

Ám százszor fontosabb a nyelv, mely Bojardónál sokszor annyira lapos, annyira alantjáró! Hiszen stanzái néha kényszeredett prózai körmondatok benyomását teszik az emberre; verselése gyöngéi, a lépten-nyomon fel-felbukkanó lombardismusok még annak a fülét is bántják, akinek az olasz nem anyanyelve!

Ariosto biccentett.

— Hát ilyes apró-cseprő botlások akadnak nála, hanem azért, ha becsüli valamire az én munkámat, ne ócsárolja olyan nagyon az övét sem: ha nincs *Orlando Innamorato*, nem születik meg az *Orlando Furioso* sem! Ám hagyjuk az öreget. Azt hiszem, a tanár úr még nem ért végére kifogásainak.

— Kifogásoknak? Nem mondanám épen kifogásoknak észrevételeimet, csak tán némi magyarázatai annak, mért nincs ma annyi olvasója az ön művének, mint négyszáz évvel ezelőtt volt. Azon kezdem, ami önt talán szomorítani fogja, hogy úgy látszik, az eposznak lejárt az ideje. Nem írnak már úgynevezett hőskölteményt, mert a közönségnek nem kell. Minálunk az utolsó, amelyet szívesen fogadtak, épen az az eposz volt, melynek egyik részében hasonlóságot véltek fölfedezni az ön Bradamante-epizódjával. És érdekelheti, hogy ez az utolsó, nagyszerű magyar eposz ugyanolyan kalandos történet, mint az *Őrjöngő Lóránt*, csakhogy persze az új idők ízléséhez képest egységesebb, nem annyira szétfolyó. Azóta is próbálkoztak ezzel a műfajjal, még pedig igen kiváló poéták is, de nem igen akadt közönségük. Az, amire az iskolakönyvek, az epepeiáról szólva, tanítanak bennünket: hogy nagyfontosságú történeti eseményeket dolgoz fel, és hogy fontos benne az úgynevezett «csodálatos elem», a «divina machinatio», ma már anachronismus; sőt talán egy kissé az volt már akkor is, amikor önök is szükségesnek hitték átvenni a naív eposztól ezt a földöntúli beavatkozást az emberek ügyébe-bajába. Homér közönsége hihetett abban, hogy az Olympus istenei is résztvesznek a görögök és trójaiak viaskodásaiban, de az önök renaissance-a, mely inkább volt pogány, mint istenfélő, az efféle varázslatokon, tündérkedéseken bizonyára csak mosolygott.

— Akartam is, hogy mosolyogjanak — szólt Ariosto. Én épen oly kevésbé vettem komolyan például Asztolf utazását a holdba, mint olvasóim. Mulattatni akartam őket az ilyesfélével is. Nagyon csúnya világot értünk akkor : majd idegen hadak özönlöttek el földünket, majd szomszédainkkal kellett verekednünk, olasz az olasszal, s bizony ránk fért egy kis kedvderítés.

— Tudom, hogy szívesen fogadták ezt a gondúzó játékot is, és szívesen olvasgatják a hozzáértők ma is, csak tán kissé sokallják. A mai közönség jobban szereti a való élet tükrét. Meg aztán, amint mondtam, nem barátja a 36 ezer verssoros époszoknak. Hiába, ahogy egy böles francia tudományosan is kifejtette, a műfajoknak van bizonyos evolúciójuk : feltűnnek, fejlődnek, eléri a virágzás tetőpontját, aztán kezdenek satnyulni, hervadni. Ki ír ma tankölteményt? Pedig milyen szép a Vergilius *Georgicon*ja! S ki ír ma tanító mesét vagy heroidát? Már a verses tragédiától is fáznak az emberek. Így az éposznak is — legalább egy időre — vége ; lehet, hogy mint a női divat, valamikor vissza fog térni és akkor megint nemcsak írni fognak ilyeneket, hanem megint olvassák is azokat a remekműveket, amelyeket ebben a nemben régen te költöttek, s amelyek között a legelső helyek egyikén áll az *Orlando Furioso*.

Ariosto hosszasan elgondolkozott, aztán mosolyogva fordult háza vendégéhez és így szólt :

— Jó, azt értem, hogy a divat változik s hogy a tömeg a divatnak hódol. De ön, tanár úr, nem tartozik a vulgushoz : azt szeretném hát tudni, önnek mi nem tetszik a munkámban ?

— Én, messer Lodovico, — szólt a professzor — irodalomtörténész vagyok, s azért tudom, hogy az *Orlando* folytatása egy rengeteg sok művet termelt irodalmi iránynak : a romantikus, lovagkori kalandregények irányának, mely ezzel az ön époszával érkezett el fejlődése legmagasabb fokára, ép úgy, ahogy a túlvilági utazásokról szóló középkori irodalom Dante *Isteni színjáték*ában érte el a tökélyt.

— Tegye hozzá : — szólt szerényen Ariosto — si licet magnos componere parvis!

— Nem teszem hozzá, — felelt a látogató — mert ha

csodálom is Dante lángeszét, elhibázottnak tartom azt a sok theologizálást, amivel telerakta főleg a *Paradicsomot*. Költészet és tudomány nehezen keveredik össze : az víz és olaj. De most ne erről szóljunk. Én most arról beszélek, hogy egy irodalmi mű megítélésénél mindenekelőtt azt kell néznünk, milyen előzményei voltak, milyen hagyományokhoz kellett alkalmazkodnia írójának, miben nem térhetett le az elődjei útjáról, s miben tudta őket felülmúlni. Nekem hát eszembe se juthat kifogásolni az *Orlandónak* sokágú cselekvényét, mert tudom, hogy ez az összebonyolítása többféle mesének a romantikus éposz lényegéhez tartozott, épúgy, mint az epizódok, gyakran az egészen önálló epizódok minél nagyobb változatossága. Ismerve ennek a műfajnak fejlődését, jól tudom, hogy a benne szereplő, sokfelé kalandozó kóbor lovagoknak tetteit nem fűzheti egybe a cselekvényegységnek az az erős kapcsa, melyet például egy sophoclesi tragédiában látunk. Nem tarthatom ennél fogva hibának, ha itt-ott olyan történetet is elzeng a költő, mely a mű minden hátránya nélkül el is maradhatna, főképp ha ezek a történetek olyan bájosak és olyan szellemesen vannak elmondva, mint például az ön Adonio-története vagy a hűség próbájáról szóló novellája.

— De hát — szólta Ariosto — ha a mai olvasó annyira fázik egy 46 énekes éposztól, nem lehetne-e azt részekre bontani s úgy kedveltetni meg? Nem lehetne-e a sok helyütt meg-megszakított elbeszéléseket összefűzni, hogy az olvasó zökkenések nélkül, egyfolytában olvashassa?

— Nemcsak lehetne, — válaszolt az idegen — de ezt már egynémely fordító, a magyar is, meg is cselekedte, összefüggően, minden félbeszakítás nélkül mondván el például Olimpia megható történetét ; s azt hiszem, ezzel a módszerrel közelebb is tudták vinni az *Orlandót* a mai közönség ízléséhez. Igaz, hogy ezek az urak bizonyára nem érték el az ön verselésének zeneiségét, nem csengenek stanzáik olyan csodás dallamossággal, mint az önéi. De még így is kiragyog belőlük az ön elbeszélő művészete, mellyel mindent, amit elmond, amit leír, szinte elibénk varázsol, úgyhogy elhiszünk mindent, még a képtelenséget is. Kiérezzük így is az ön jókedvű mosolyát, ha vidám a históriája, kiérezzük meghatótságát,

ha drámai, pathetikus cselekvényekről énekel. És végül csak mosolyogni tudunk a pedánsoknak azon a kritikáján is, hogy nincs az *Orlandó*ban valami vezérlő gondolat, valami alapeszme. A vezérlő gondolat ugyanaz, ami a legtöbb középkori lovagi történeté: a kereszténység harca az izlám ellen, ami akkor ugyanannyit jelentett, mint a jók harca a gonoszok ellen.

— Mást is találhatnának benne: — szólt Ariosto — visszavágyódást egy szebb korba, amikor a lovagiasság azt parancsolta az embereknek: segíts a gyöngéken, az elnyomottakon, és ha ellenséggel akadsz össze, akit legyőzöl, légy iránta nemeslelkű és a harc után nyujts neki baráti jobbot.

— Oh, — szólt az idegen elgondolkodva — ez a tanítás bizony ráfér a mi korunkra is. Bár az ön honfitársai mostanában is követték ezt az intelmet; harcolnunk kellett ellenük, és mikor a végzet nekik juttatta a diadalt, segítettek nekünk föltápáskodni a porból. S mi ezért kétszeresen szeretjük az önök nagy embereit és kétszeres örömmel ünneplünk velök az ő ünnepeiken. . . S látja, messer Lodovico, én nemcsak azért szakítottam félbe utazásomat az ön pátriájában, ebben a mélabús, kihalt Ferrarában, s nemcsak azért jöttem el ebbe a hajlékba, hódolni önnek, mert önt a világirodalom egyik legnagyobb költőjének tartom, hanem azért is, mert önben is Olaszország géniusa előtt hajtom meg a fejeimet!

— Köszönöm, uram, de ne folytassa ezen a hangon. Ha nem sokalltam a gáncsot, ezt a dícséretet sokallom. Inkább mondjon el nekem egypár sort a munkám magyar tolmácsolásából, hiszen említette, hogy van ilyen, ha ugyan emlékszik egypár rigmusára. Szeretném hallani, hogyan cseng a nótám idegen köntösben.

A professzor lehúnyta szemét és elgondolkodott:

— Középkolai tanár koromban — szólt azután — az Olimpia-epizódot olvastattam a diákjaimmal. Annak emlékszem az elejére:

Október utólján, mikor őszi szelek

Köntösét a fának, tépik a levelet,

Úgy hogy nappal, este, kitakarva teste

S szegényke óvatlan, meztelen didereg,

Amikor a golyák elköltöznek messze :
Akkor ment el Lóránt, kedvesét keresve.
Nem volt néki nyugta egész télen által,
Tavasz is már ébred, s ő még egyre járdal . . .

S ahogy a vers folytatásán gondolkodott, valaki a vállára tette a kezét :

— Bocsánat, uram, hogy fölébresztem. De zárunk.

Az idegen ijedten fölugrott ültéből. Az öreg kapus állt előtte, derűs mosollyal.

— Oh, pedig azt hittem . . .

Megdörgölte szemét és még egyszer végigtekintve a kerten, mintha keresné az eltűnt házigazdát, kifelé indult. Az öreg custode kikísérte még az utcára is, ahol ő aztán elővette kodakját és lefotografálta a házat.

— Egy jóbarátomnak küldöm emlékebe . . . Mert itt sokat gondoltam órá.

Nos, ez a jóbarát megkapta a képet és most is kegyelettel őrzi, ő is sokat gondolva arra, aki azt neki elküldte, s aki már régen olyan álmot aluszik, melyből semmiféle custode föl nem ébresztheti, csak majd a végítélet harsonája.

RADÓ ANTAL.

A NEMZET EGY.

... Puszták ölén, Etelköz hajnalán
A hét vezér szivén kigyúlt a láng,
Kigyúlt a láng, mint fényes égi szikra :
Egységben az erő nagy, ősi titka.
S e pillanatban, hogy pajzsra emelve
Honszerző Árpád népünk fejedelme,
Dicső királyok méltó őse lett,
E pillanatban — nemzet született.
Egységes öncél. Gránitszikla-vár.
Jöhet a századok viharja már,
Nem bír vele. Ha százszor sírba tették,
A halhatatlan Eszme, ősi Egység
Feltámadt újra ...

Mily csodás való!

A nemzet öncél. Egybeforradó
Milliónyi szív, milliónyi akarat,
Idegen bálványt dőren nem farag,
Saját nagysága, léte most a cél,
Hisz benne milliók boldogsága él ;
Örök Tavasz, kibomlott Őserő.
S a zászlaját magasba emelő
Hősök a nemzet legjobb fiai :
István király ma, holnap Hunyadi,
Rákóczi később, lángszavú Kossuth,
És annyi más ...

Hajh, vérvirágos út
Vezet, hazám, egységed templomába :
Históriádnak minden könnye, gyásza.

Egy vagy ma is, akárhogy széttagoltak,
Mert oldalunkon küzdenek a holtak,
S ki harcaink elomló hőse volt,
Velünk örökre szent egységbe forrt :
A Multnak folytatása a Jelen.
Amit ma élsz, az is történelem,
Magyar fajom, csak ébredj tudatára!
A nemzet-egység isteni sugára
Gyuljon ki benned, mint a hét vezérben,
Bármerre élsz, a munka műhelyében,
Hol zúgva-zengnek új gépóriások,
Ha bánya rejtett kincsét kell kiásnod,
A műteremben, szürke hivatalban,
Ha gyúrsz, teremtsz betűben, kőben, dalban,
A hatalomnak ormán, gazdagon,
Ha szántsz, ha vetsz töretlen ugaron,
Szabad polgárként túl az óceánon,
Vagy üldözött vadként a rab határon,
Véred dalolja, szíved zakatolja :
Magyar vagyok, az ősfolyam atomja,
S ha összeforrva egy célt követünk,
Nagy lesz s hatalmas újra nemzetünk!

SZATHMÁRY ISTVÁN.

SZEMLE.

A világ nyelvatlasz-munkálatai.¹

A nyelvészet a legújabb időkben különös kedvvel fordul a nyelvföldrajz felé, mert a kutatókat igen sokszor már nem elégtik ki a nyelvtörténeti és nyelvhasznító eljárás hagyományos eszközei és módjai. Kiváló nyelvtudósok — ha nem is állanak közvetlen kapcsolatban a nyelvföldrajzi kutatásokkal — éppen a nyelvtörténeti belátás felrészítése és elmélyítése érdekében meg a nyelvhasznító célnak minden eddiginél nagyobb mértékű megközelítése végett sürgetik a nyelvföldrajzi feladatokkal való foglalkozást. Akik pedig belülről szemlélik a nyelvföldrajzi irány értékeit és kisugárzásait, egyenesen azt vallják, hogy a nyelvföldrajz értékét nem pusztán a nyelvtörténet hasznos fölségítésében kell keresnünk, hanem sokkal inkább abban, hogy ez a nyelvészeti irány a maga sajátos eszközeivel és anyagával a nyelvi jelenségek lényegéről és életéről a valóság-hoz hű, újszerű képet tud rajzolni.

A nyelvföldrajzi irány előnyomulásában jelentős mozzanat volt az, hogy a nyelvészek első nemzetközi nagygyűlése, amelyet 1928-ban tartottak Hágában, különös érdeklődéssel fordult a nyelvföldrajzi kérdések felé, felhívta a kormányok figyelmét a nyelvjárások kutatásának fontosságára s felvetette a világ nyelvatlaszának eszméjét. A nyelvföldrajzi kutatások gyakorlati kiviteléről tárgyalt a nyelvészeknek az az újabb gyűlése, amelyet Schrijnen József (Nijmegen, Hollandia), a «Comité International Permanent de Linguistes» főtitkára hívott össze Párizsba 1929 nyarán. A gyűlés létrehozta a «Commission d'Enquête Linguistique» szervezetét, amely Meillet Antal (Párizs) elnöklete alatt működik Schrijnen titkárral és több rendes meg levelező taggal. A CEL megbeszélésein tisztázták a legfőbb nyelvföldrajzi kérdéseket. E szerint első teendő volna az egyes nyelvek hang-, alak- és mondatszerkezetének, a hangtani váltakozásoknak, a szókincsnek és a jelentésváltozatoknak lehetőleg teljes leírása. A még alig tanulmányozott nyelvterületeken először csak

¹ Jos. Schrijnen : *Essai de bibliographie de géographie linguistique générale*. (Publications de la Commission d'Enquête Linguistique II.) Nijmegen, 1933.

felderítő, tájékoztató vizsgálatokat kell végezni levelezők segítségével, csak azután indulhat meg a rendszeres vizsgálódás képzett kutatókkal egy-egy nyelvatlasz megvalósítása céljából. Nem szabad elhanyagolni eredeti szövegeknek a nép ajkáról való lejegyzését sem, hasonlóképpen gondoskodni kell fonográf-felvételekről, hogy a tanulmányozott nyelvek külső hangtani képét, a mondat hanglejtését stb. a tudomány számára megrögzítsük. Mindezen vizsgálódásoknak az a végső célja, hogy eljussunk a világ összes nyelveinek lehetőleg teljes, nyelvföldrajzilag rögzített ismeretéhez; hogy az összes népnyelvek és nyelvjárások főbb kifejezőeszközeit megállapítsuk; hogy a főbb nyelvcsaládokat, továbbá minden nyelv pontos földrajzi elterjedését, végül az egyes népek embertani és művelődési viszonyait felderítsük. E célok megvalósításában a CEL maga is az egyes országok kormányainak anyagi és erkölcsi támogatásához folyamodott, s több ország már eddig is különös érdeklődést mutatott a Bizottság munkája iránt.

A CEL kiadványsorozatában eddig két mű jelent meg. Az első szám címe: *Questionnaire Linguistique*, Mâcon 1931. Cohen Marcell, a Sorbonne tanára állította össze ezt a kérdőprogramot azzal a céllal, hogy közös alapot adjon az újabb nyelvatlasz-munkálatoknak. E kérdőkönyv úgy van szerkesztve, hogy magában foglalja az emberi nyelv szókincsének és nyelvtani szerkezetének lényeges elemeit, s könnyűszerrel átdolgozható bármely nyelvre. A CEL második kiadványa Schrijnen szerkesztésében jelent meg: *Essai de bibliographie de géographie linguistique générale*, Nijmegen, 1933. Schrijnen vázolja könyvében a CEL megalakulását és célkitűzéseit, összeállítja a nyelvföldrajzi kutatómód értékére és alkalmazására vonatkozó főbb közlemények könyvészetét, felsorolja a meglévő nyelvatlaszokat, közli a megjelenőben levő nyelvatlaszokról szóló hiteles jelentéseket, s az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben lenyomatta a tervezett vagy előkészületben levő nyelvatlaszok munkálatairól rendelkezésére bocsátott hiteles jelentéseket. Schrijnen könyve a különböző országok nyelvészeinek barátságos együttműködéséről tesz tanuságot, s záloga és alapja a további sikeres nemzetközi együttműködésnek. Nem kis dolog ez ma, amikor társadalmi, faji, vallási és világnézeti különbségek az emberiséget teljesen szétszaggatták. Schrijnen tanára az érdem, hogy legalább a világ nyelvészeinek egy csoportját a közös munka és egységes cél érdekében összefogta, s így a CEL munkatervének megvalósítását előmozdította.

Nem végzünk talán haszontalan és felesleges munkát, ha

Schrijnen könyvének adatai és elsősorban a benne közölt angol, francia, német és olasz nyelvű jelentések alapján megrajzoljuk a világ nyelvföldrajzi munkálatainak rövid történetét és mai állását. Schrijnen könyvén kívül tanulmányunkban azokra a tapasztalatokra is támaszkodunk, amelyeket alkalmunk volt szerezeni a nyelvatlasz gyakorlati munkálataiban, s figyelembe vesszük a főbb elméleti nyelvföldrajzi munkálatokat is, amelyek közül jelen célunk szempontjából kiemeljük Gamillscheg Ernő könyvecskéjét: *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft* (Neuphilologische Handbibliothek 2), Bielefeld és Lipcse, 1928, továbbá Meillet Antal tanulmányát: *J. Gilliéron et l'influence de l'étude des parlars locaux sur le développement du romanisme*, mely utóbbi Meillet-nek ily című könyvében jelent meg: *Linguistique historique et linguistique générale*,² Párizs, 1926 (305. k. l.). Vázolni fogjuk cikkünkben a) a nyelvatlasz-kérdés fejlődését a meglévő vagy megjelenőben levő nyelvatlaszok alapján, aztán b) a tervezett vagy megjelenés előtt álló nyelvatlaszok munkálatait, hogy végül c) egy pár elvi következtetést vonjunk le a nyelvföldrajzi munkálatokból s betekintést nyujtsunk a nyelvföldrajznak egész nyelvszemléletünket átértékelő hatásába.

*

A mai értelemben vett nyelvatlasz eszméje Wenker György német tudósnak a fejében született meg 1876 táján. Wenker felismerte a korabeli nyelvjárás-térképek alapvető hibáit, másrészt alapos nyelvjárásstanulmányokat végzett Düsseldorf környékén, hogy kipróbálja a hangtörvények kivétel nélküliségének éppen akkortájt fölvetett tételét. Ez a bíráló és kutató munka termelte ki azt a gondolatot, hogy minden helység nyelvjárását önmagában kell meghatározni hang-, alak- és mondatszerkezet meg szokincs tekintetében, s csak az egyes helységek nyelvjárásának összehasonlítása vezet majd azoknak az elveknek a felismerésére, amelyek alapján az egyes helység-nyelvjárásokat kisebb-nagyobb nyelvjárás csoportokká foglalhatjuk össze. A nyelvföldrajzi szemlélet valóban mindaddig helytelen úton járt, amíg csak úgy találomra, pontosan nem elemzett összbnyomások alapján egy nyelvterületnek először a nagyobb nyelvjárási csoportjait különítette el, s azután szakított ki a kutatás számára kisebb területeket. A nyelvjáráshatároknak ezen dogmatikus megállapításával s a kutatásnak ezen felülről lefelé irányuló sorrendjével szemben Wenker minden előítéllettől mentes, induktív nyelvjáráskutatásnak és határmegállapításnak jelölte ki az útját. A feladat

azonban oly óriási volt, hogy amikor a gyakorlati kivitelre került a sor, akkor — sajnos — szűkíteni kellett némi szempontból. Wenker kirekesztette eredeti tervéből a mondattani és szókincs-sajátságokat, s csak a nyelvjárásképző hangtani és alakszerkezeti jelenségek bevonásával 40 mintamondatot szerkesztett azzal a céllal, hogy ezeket a mondatokat minden egyes helység nyelvjárásába átírja s a szótövek és végződések földrajzi különbözőségeit térképre vesse. A helységek nyelvjárásának felvételében a közvetett utat választotta. Nem maga vagy egy munkatársa ment ki a községekbe, hanem elküldötte a mintamondatokat átírás végett az egyes falvak és községek tanítóihoz. A német tanítóóság alkalmasnak mutatkozott a feladatra, s 1876-tól kezdve évről-évre gyűltek az átírások Marburgban, Wenker intézetében. Itt az átírások alapján a megfigyelt nyelvjelenségeket térképezték, s ezeket a nyelvtérképeket a marburgi intézetben, másolatukat pedig a berlini állami könyvtárban helyezték el. Wenkert a kiadás előmunkálatai közben ragadta el a halál. A világháború után utódának, Wrede Ferdinándnak nagynehezen sikerült a kiadás munkálatait újból fölvennie, amit elsősorban az tett lehetővé, hogy a birodalmi belügyminisztérium a birodalom összes főiskolái számára megrendelte a német nyelvatlasz kiadásra kerülő füzeteit. Így indulhatott meg 1926-ban a Wenker-féle térképek alapján a *Deutscher Sprachatlas* Wrede gondozásában. 1932-ig hat füzete jelent meg a DSA-nak összesen 38 térképpel. Kiadás közben a nyelvatlasz terve némi változáson ment át. Míg eredetileg csak a Német Birodalom határain belül vették fel a nyelvjárási adatokat, most kibővítették a kutatás kereteit olyanformán, hogy bevonták a munkába Csehországot és Ausztriát, legújabbban Németalföldet és Svájcot is. Az atlasz kiadó munkálatait nemrég nagy csapás érte: a belügyminisztérium megvonta a támogatást a német nyelvtudomány nagy nemzeti művétől. Reméljük azonban, hogy a gazdasági és pénzügyi nyomás enyhültével nemsokára tovább folytatódhatik az a munka, amely a német nyelvjáráskutatást megismerésében és módszerében máris gyökeresen átszervezte, amely hivatva van elmélyíteni az általános nyelvtudományi belátást, s amely a német tudományosságának a kezdeményezés eredetiségével és a kivitel nagyszerűségével maradandó emléke lesz.

A német nyelvatlasz eszméje és Weigand Gusztáv oláh hangtani atlasza (*Linguistischer Atlas des Dacorumänischen Sprachgebietes*, Lipcse, 1898—1909) lebegett Gilliéron Gyula előtt, amikor Paris Gaszton ösztönzésére kitűzte maga elé a francia nyelvatlasz tervét. A kormány és mások támogatták a tervet, úgyhogy a sokkal előbb

kezdeményezett német nyelvatlasz még csak kéziratos formájában hathatott meglehetősen szűk körben, amikor az *Atlas linguistique de la France* (32 füzet, Párizs, 1902—1910; pótlék hozzá 1920) már a részletkutatásoknak egész tömegét indította meg s termékenyítő hatását az egész világra szétsugározta. Az *ALF* két lényeges ponton tér el a német nyelvatlasztól. Az egyik az, hogy Gilliéron nyelvföldrajzi kutatásait a francia szókincs nagy tömegére alapította, nem hanyagolva el e mellett a többi nyelvjelenségeket sem. Oly részletes kérdőtervet dolgozott ki, amely magában foglalta a népi beszéd rendes szókincsét, egy csomó, egyes vidékekre jellemző szót s végül száz egyszerű szerkezetű mondatot. A másik főeltérés a Wenker-féle tervtől az, hogy Gilliéron a helységek nyelvjárásfelvételében nem a közvetett, hanem a közvetlen utat követte. Munkatársát, a finom hallású és a nyelvjáráskutatásban már feltűnt Edmont-t küldte ki a francia nyelvterület egyes pontjaira, hogy a kérdőíveket kitöltse. Míg tehát a német nyelvatlasz egy egész sereg avatatlan munkatársat bevont a gyűjtőmunkába, s ilyen módon nagyjában az egyes helységekből beszélt átlagnyelvjáráásokra támaszkodott, addig Gilliéron gyűjtő módja a felvett anyagnak meglehetősen egyéni jelleget kölcsönzött. Wenkernél sok szakember kétségbevonta az avatatlanok átírásának megbízhatóságát és a különböző gondolkozású emberek gyűjtötte anyag egybevetettségét. Gilliéron az egyetlen, mégpedig nyelvészeti járatos gyűjtő révén a nyelvi anyag egységes voltának és megbízhatóságának jóval nagyobb fokát érte el, de ezzel szemben sok vitára adott alkalmat az a kérdés, hogy vajjon egyetlen, bármily ritka nyelvkészséggel megáldott gyűjtő képes-e kihallani egy idegen község beszédmódjából a sajátos, finomabb nyelvsajátságokat. A két alapvető különbség mellett, illetőleg ezek eredményeképpen még egy fontos különbséget kell felemlítenünk a német és a francia nyelvatlasz közt. Gilliéron alaposabb, részletesebb kérdőterv alapján gyűjtötte az anyagot, de éppen ezért jóval kevesebb helységet tudott bevonni a felvevő munkába, mint az egyszerűbb kérdőívvel dolgozó Wenker. Ilyenformán Wenker nyelvatlaszának hálózata jóval sűrűbb a Gilliéronénál. Gilliéron az Edmont által beküldött anyagot a párizsi École des Hautes Études intézetében bizonyos szempontok szerint rendezte és térképre vetette. A 639 helységet, a felvétel pontjait számozta s a szám mellé írta fonétikusan az illető szó megfelelő nyelvjárási változatát. A hatalmas mű 1920 térképen egy milliónál jóval több nyelvjelenséget, nyelvi formát ölel fel. Gilliéron jelentősége a nyelvföldrajzi kutatásokra szinte felmérhetetlen. Ő volt az első, aki egy oly hatalmas nyelvterületnek, mint a

francia, rendszeres nyomozáson alapuló és a nyelv minden lényeges elemére kiterjeszkedő, térképeken szemléltetett képét megrajzolta s a további nyelvészeti kutatásoknak bő és meglehetősen megbízható anyagot szolgáltatott. Az *ALF* nyújtotta anyagot a nyelvföldrajzi munkálatokból adódott új módszerrel ő maga kezdte feldolgozni mintaszerű tanulmányaiban. Igen nagy volt munkásságának hatása, szervező és ösztönző erejének egyéni varázsa. Az *École des Hautes Études* gyakorlatain a tanítványoknak egész seregét képezte ki, akik a francia nyelvterület egyes kisebb részeit vették alaposabb vizsgálat alá, vagy a román nyelvterület más ágait vonták kutatásuk körébe.

Az *ALF*-hoz csatlakozó vagy annak hatása alatt keletkező nyelvatlaszok sorát mindjárt Gilliéron-nak és Edmont-nak korszikai nyelvatlaszával nyithatjuk meg: *Atlas linguistique de la Corse*, Párizs, 1914. A két jeles szerző az *ALF* készítésében szerzett gazdag tapasztalatok felhasználásával szerkesztette meg Korszika szigetének nyelvatlaszát. Griera A. spanyol nyelvterületen készített nyelvatlaszt a katalán nyelvről: *Atlas linguístic de Catalunya*, Barcelona, amelynek 1928-tól kezdődőleg négy kötete jelent meg. Griera maga végezte a gyűjtő és a feldolgozó munkálatokat. A kisebbbrangú, illetőleg kisebb terjedelmű nyelvatlaszok közül felvette Schrijnen a maga jegyzékébe Gilliéronnak egy régebbi nyelvatlaszát: *Petit atlas phonétique du Valais roman*; továbbá a következőket: Guerlin de Guer M.: *Atlas de Normandie*, Millardet G.: *Petit atlas linguistique d'une région des Landes*, Bloch O.: *Atlas linguistique des Vosges méridionales* és Leroux P.: *Atlas linguistique de la Basse-Bretagne*. Itt említjük meg Blancquaert E. két nyelvatlaszát, amelyek Belgium flamand nyelvterületének egyes tájait dolgozzák fel a helyszínen való felvétel és az összes helységek figyelembevétele alapján. Eddig két ilyen táj-atlasz jelent meg tőle. Az egyik a Kis Brabantnak nevezett területet dolgozza fel: *Dialect-atlas van klein-Brabant*; a másikat Vangassenel közösen adta ki, s ebben Kelet-Flandria déli részét tárgyalja: *Dialect-atlas van Zuid-Oost-Vlaanderen*.

Külön kell szólnunk az *ALF* hatása alatt keletkezett nyelvatlaszok sorában Jaberg Károly (Bern) és Jud Jakab (Zürich) művéről, amelyben Olaszország és Dél-Svájc nyelv- és tárgyatlaszát nyújtják: *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, s amelynek 1928—1932 között négy kötete jelent meg Zofingenben. A svájci kutatók Gilliéron nyomdokain indultak el: gondosan előkészített, terjedelmes kérdőterv alapján három nyelvészeti képzettségű munkatársukkal a helyszínen jegyeztették le egy-egy személytől az adato-

kat, s az így gyűjtött anyagot a maga teljességében fonétikai átírással adják az egyes térképeken, amelyek egy szónak, egy flexiós formának, egy mondatföredéknek vagy egy mondatnak felelnek meg. Van azonban több újításuk is a svájciaknak, amelyek közt legjellemzőbb s a nyelvföldrajzi kutatások fejlődéstörténetére legjelentősebb az, hogy a nyelvatlazt tárgyatlazsal toldották meg. Nemcsak szavakat s nyelvi formákat nyújtanak tehát, hanem — ahol szüksége mutatkozik — a nyelvtérképeket ellátják a megfelelő tárgyak képeivel, sőt külön fényképekkel és vázlatokkal díszített kötet fog szolgálni a tárgyműveltség s a mezőgazdasági, házigazdasági és kisipari munkamódszerek megvilágítására. A svájciak legfőbb újítása e szerint a nyelvi és a néprajzi kutatás egybefogásában rejlik. Nagyfontosságú lépés volt ez, hiszen a szavak és a tárgyak közt való tényleges kapcsolat figyelembevétele s a nyelvi meg a néprajzi kutatás egységbe foglalása mindkét tudományra egyformán csak termékenyítő hatással lehet, nem is szólva arról, hogy a két jelenségsornak együttesen való tanulmányozása végeredményben könnyebb is, mint külön-külön. A tárgyi szempont hangsúlyozása a térképek elrendezésében is nyilatkozik: míg Gilliéronnál abc-rendben következnek a térképek, addig az olaszországi és svájci nyelvtérképek tárgyi szempontok szerint vannak elrendezve, úgyhogy azok egymást kiegészítik és magyarázzák. Egyéb, nem kevésbé fontos újításai az *AIS*-nak a következők. A rendes kérdőterv mellett van egy bővített és egy összevont kérdőterv. A rendes kérdőtervet 354-szer, a kisebbítettet 28-szor, a bővítettet 30-szor kérdezték le. A munkatársak (Scheuermeier, Rohlf, Wagner) gondosan jegyezték a bemondók érzés-reakcióit és az esetleges ingadozásokat, illetőleg bizonytalanságokat. E mellett részletes jegyzőkönyveket készítettek a felvételekről. Mindezekre a fontos újításokra, valamint általános nyelvföldrajzi kérdésekre is világot vet, egyben pedig az *AIS* használatába bevezet a két jeles svájci kutatónak nagy elmeéllel megírt könyve: *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument*, Halle, 1928.

*

A tervbe vett vagy most készülõ nyelvatlazok kiterjeszkednek román nyelvterületen az olasz, korszikai, belga vallon és oláh területek feldolgozására. A germányságot az újabb nyelvatlazok közt a német néprajzi atlasz nyelvi része, a veszfáliai és keletnémetalföldi, az erdélyi szász, továbbá a németalföldi, a belga flamand és az észak-amerikai angol nyelvatlaz fogja képviselni. A balti-szláv nyelvcsalád körébõl tervbe vették a szláv nyelvének lehetõleg egységes fel-

dolgozását és egy litván nyelvatlasz elkészítését. Az indogermánság egyéb ágai közül feldolgozzák a közel jövőben az albán nyelvterületet. A finnugorságot a magyar, finn és észti nyelvatlaszmunkálatok képviselik. A hamita nyelvek közül feldolgozásra kerül a berber nyelvterület.

Az olaszok nemzeti nyelvatlaszának, az *Atlante linguistico italiano*nak Parodi Ernő Jakab volt az első szószerzője, igazi útnakindítója azonban tanítványa, Bartoli Mátyás (Torino), aki 1911 óta foglalkozik a nagyméretű atlasz előkészítésével. Kérdőtervet dolgozott ki s azt folyton tökéletesítette. Ez a gondos, lassú előkészítés meg a világháború kitörése okozta azt, hogy a svájciaknak később kezdeményezett olasz nyelvatlasza megelőzte a megjelenésben Bartoliék munkáját. A tervezetés csak 1924-ben lépett a gyakorlati megvalósulás útjára, amikor az «Ascoli friauli filológiai társaság» vette kezébe a dolgot. Nemsokára külön szervezetbe tömörítették a munkatársakat. Az *ALIt* mai szervezete Leicht elnöklete alatt egy szerkesztő- és egy intézőbizottságból áll. A szerkesztőbizottságnak három tagja van: Bartoli az igazgató, Vidossi József a titkár, Pellis Hugó a gyűjtő. A nyelvatlasz-munkálatok anyagi támogatást élveznek az olasz nemzeti kormánytól, tudós társaságoktól, tartományoktól, községektől s más jogi és magánszemélyektől. Azonkívül a kormány Pellis tanárt a nyelvatlasz-munkálatok tartamára felmentette a tanítástól teljes fizetésének engedélyezésével, a torinói egyetem pedig külön munkatermet engedett át a nyelvatlasz céljaira. Az *ALIt* fel fogja ölelni az egész olasz nyelvterületet a mai Olaszország határain kívül is, az Olaszországban található másnyelvű szigeteket és félszigeteket, valamint a különböző zsargonokat. A Bartolitól készített és Pellistől bővített kérdőterv egy általános és több különös részből áll, s amaz mintegy 3500 kérdést foglal magában. Egy nagy, több mint kétezer képet tartalmazó fényképkönyv segítségével veszi fel egyetlen gyűjtő az erre a célra kiszemelt majdnem ezer község nyelvjárását. Pellis eleinte próbafelvételeket készített, majd 1925 őszén elindult végleges gyűjtőútjára. Az *ALIt*-ban a térképeken kívül külön lapok (ú. n. «carte similari») is lesznek, s ezekre olyan fogalmak nevei kerülnek oszlopalakban, amelyek az olasz nyelvterületen csak szórványosan vannak elterjedve. A térképek negyedalakban készülnek, s legközelebb Olaszország északkeleti negyedének nyelvföldrajzi feldolgozása fog napvilágot látni. A nyelvatlaszt képes kötetek fogják kíséreni, melyek a néprajzi anyaggyűjtést ábrázolják. Mint látjuk, az *ALIt* nagyjában a Gilliéron képviselte elveken nyugszik: egyetlen, nyelvészetileg képzett gyűjtő

veszi fel a próbapontok nyelvjárását gondosan előkészített, terjedelmes kérdőterv alapján. Viszont a svájci kutatók hatását kell abban látnunk, hogy a torinói nyelvészek nem egyfajta kérdőterv alapján dolgoznak, s hogy a nyelvi kutatást összekapcsolták a tárgy kutatással. Miben különbözik azonban az *ALIt* a svájciak olasz nyelvátlaszától? A legfőbb különbség az, hogy a torinói nyelvészek minden vonatkozásban hangsúlyozzák és kitüntetik az *ALIt* nemzeti jellegét, amely az olasz nemzeti fellendülésnek egyéb nyilatkozásaiba szépen beleilleszkedik. Tisztán tudományos szempontból is újat fog nyújtani az *ALIt* az *AIS*-hoz képest. Erre nézve elég lesz rámutatnunk az olasz nemzeti nyelvátlasz kérdéseinek nagyobb bőségére, a felvételi pontok nagyobb számára, a kérdőterv összeállításában meg a helységek kiválasztásában követett szempontok másféleségére, az Olaszország határain kívül eső olasz nyelvterületeknek, a határokon belül levő másnyelvű szigeteknek és félszigeteknek, valamint a zsargonoknak a bevonására. (V. ö. *Bollettino dell'Atlante linguistico italiano*, 1. sz. 6. l.)

Bottiglioni Gino (Pavia) Korszika szigetének nyelvátlaszát szándékozik kiadni *Atlante Linguistico-Etnografico Italiano della Corsica* címen. Abból a gondolatból indult ki, hogy Gilliéron és Edmont egy idegen nyelv számára készült kérdőterv és idegen nyelvvalakokhoz szokott fül segítségével nem tudhatták a maga valójában megragadni a korszikai életet és beszédmódot. Ezért Bottiglioni a végeredményben olasz korszikaiak nyelvéhez és életmódjához idomított kérdőtervet dolgozott ki s itt figyelembe vette Jaberg és Jud tanároknak a kérdőterv szerkesztésében, a kutatásra kijelölt helységek és személyek kiválasztásában s a tárgyak tanulmányozásában vallott felfogását. Úgy találta azonban, hogy a svájci kutatók a maguk módszerével túlságosan egyéni jellegű anyagot kapnak, pedig a nyelvjáráskutatásnak mindenekelőtt egy-egy helység átlagnyelvére kell vetnie a súlyt s tárgyilagos megismerésre kell törekednie. Hibáztatja a svájciak módszerében az egyetlen kutató és az egységes eljárás mód elvét, s a maga részéről több olyan kutató bevonását tartja szükségesnek, akik már előzőleg jól ismerik a nekik kiosztott terület nyelvét; másfelől Bottiglioni a vizsgálati módszert minden esetben a vizsgált dolgok természetéhez igyekszik alkalmazni. Érdekes újítás lesz ezenkívül az, hogy az *ALEIC* nem szavakat, hanem mondatokat fog ábrázolni, mégpedig olyanokat, amelyek a kikérdezett személynek kényszer nélküli nyilatkozásai. Különös gondot fordít Bottiglioni a közmondásoknak és a népiség egyéb nyilvánulásainak a térképezésére. A képeket Colucci Guidó festő, a korszikai tanulmányok

mestere fogja szolgáltatni az *ALEIC* számára, s így a hideg fényképeket a meleg és jellemzetes rajz fogja felváltani. Általában Bottiglioni minden újításának az a vezérgondolata, hogy a lehető legnagyobb mértékben megközelítse a nyelvi állapot és a népi élet valóságát. Reméljük, eszméinek megvalósítása semmiben sem fog a terv mögött elmaradni. Különben a munka már nyomás alatt van s mintegy 2000 térképet fog felölelni.

Belgium déli részét — körülbelül a Tournai—Eupen vonaltól délre — román nyelvű lakosság lakja. Ezt a román nyelvjárást közös néven vallonnak mondják, bár a tulajdonképeni vallonon kívül idetartozik még a pikard és a gaumais is. Már 1858-ban felmerült a vallon nyelvjáráskutatók körében Vallónia nyelvjárástérképének gondolata, de ez a gondolat természetesen még a korabeli téves eszmékörben mozgott. 1905-ben a Vallon Szótárbizottság egy vallon hangtani atlasz kiadását vette tervbe. Az igazi értelemben vett vallon nyelvátlasz megvalósítása azonban Haustra vár. Ő a vallon nyelv és népiség legkitűnőbb ismerője. Gilliéron nyomán ki is dolgozott egy kérdőtervet, amely több mint 4000 szót ölel fel és hivatva van világot deríteni a vallon lakosság anyagi, erkölcsi és értelmi életére. Haust Vallóniának mintegy 400 helységében fog felvételeket készíteni, míg Edmont az *ALF* céljaira csak 23 vallon községet látogatott meg. Haust nyelvátlaszát az *AIS*-hoz hasonlóan egy fényképekkel díszített kötet fogja kísérni, s ezenkívül fonográf-lemezek és filmfelvételek gyűjteménye.

Romániában Pușcariu Sextil (Kolozsvár) szervezte meg és irányítja az *Atlas Linguistique de la Roumanie* munkálatait. Hogy mennél több földrajzi pontot mennél alaposabban aknázzon ki az oláh nyelvátlasz számára, Pușcariu két kérdőfüzetet szerkesztett. Az egyik gyűjtő, Pop Szevér a kisebb kérdőfüzettel Romániának körülbelül 400 helységét fogja meglátogatni; a másik ellenben, Petrovici Emil, a tüzetes kérdőfüzet kérdéseit csak 120 helységben fogja lekérdezni. Az *ALR* kérdőprogrammja és egész munkamódja a többi, román nyelvterületen készült vagy tervezett főbb nyelvátlaszokat vette mintául. A kikérdezés főként közvetett úton, taglejtések és körülírások segítségével történik. A megvizsgálandó pontok kiválasztásában a földrajzi szempont volt a döntő: arra igyekeztek, hogy egymástól lehetőleg egyenlő távolságra eső helységeken végezzenek felvételeket. A kikérdezett személyek a tanulatlan néprétegből kerülnek ki, és nagy számmal vannak köztük képviselve a nők. A gyűjtők fénykép- és filmfelvételeket is készítenek a néprajzi anyag szemléltetésére. 1930-ban indult meg a gyűjtőmunka, s előbb Erdélyt és

Bukovinát dolgozzák fel, majd a régi királyság területét, aztán esetleg az országhatáron kívül levő oláh nyelvterületeket is bevonják a kutatásba. Terveznek azonkívül egynéhány felvételt a romániai nemzeti kisebbségek körében is. Úgy számítanak, hogy 1936-ra befejezik a gyűjtőmunkát s akkor mindjárt megkezdhetik a térképek közzétételét. Tekintve azt a nagy erkölcsi és anyagi támogatást, amelyet az oláh nyelvatlasz a legelőkelőbb helyekről élvez, valószínűnek látszik, hogy a kitűzött munkatervben nagyobb zökkenők nem fognak előállni. II. Károly király vállalta el a nyelvatlasz védnökségét, s anyagi segítséget nyújt a nyelvatlasz-munkálatok céljaira elsősorban a Ferdinánd király alapítvány és az oláh Akadémia.

Germán nyelvterületen a németiség a nyelvatlasz-munkálatokkal szoros kapcsolatban álló néprajzi atlaszt indított útnak: *Volkskunde-Atlas*. Wenker—Wrede atlasza tudvalevően csak a nyelvjelenségeket térképezte, míg az újabb nyelvatlaszok az *AIS* példájára a nyelvi formákkal, a szavakkal együtt a népiség tárgyi és egyéb nyilvánulásait is gyűjtik és szemléltetik. Ilyen szempontból a német néprajzi atlasz fontos kiegészítése lesz a *DSA*-nak. A nyelvatlaszon szemléltethető nyelvi határokat összevethetjük majd a különféle néprajzi határokkal, s ezen az úton bizonyára érdekes összefoglaló eredményekhez fogunk jutni a nyelvjáráshatárok keletkezésére vonatkozólag is. E mellett azért is érdekli a nyelvészeket a német néprajzi atlasz, mert az a dolgok kutatásával párhuzamosan a megfelelő szavak vizsgálatára is kiterjeszkedik s a néprajzi dolgokat jelölő szavak nyelvöldrajzát is felvette munkatervébe. A német néprajzi atlasz tervét Pessler Vilmos (Hannover) vetette fel 1907-ben. Már előbb is voltak egyes néprajzi térképek, amelyek a német népiség különféle nyilvánulásainak földrajzi elterjedését szemléltették, de az egységes elgondolás és rendszeres kivitel híján ezekből az egyes térképekből nem lehetett átfogó képet szerkeszteni az egész németiségről. Épen ebben az egységes eljárásban rejlik a német néprajzi atlasz fontossága. Az egységes eljárás teszi majd lehetővé az egyes eredmények egybevetését és összefoglalását. A tervet 1928-ban magáévá tette s anyagi támogatásával megvalósulásának útját egyengeti a «Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft». Az atlasz-munkálatok vezetése jelenleg a Notgemeinschaft egy külön bizottságának a kezében van, s e bizottság elnöki tisztségét Meier John tölti be. A német néprajzi atlasz a terv szerint fel fogja ölelni az egész német nyelvterületet. A Német Birodalmon kívül mindenekelőtt Ausztria és Svájc jön tekintetbe, azután más német nyelvű területek is. A földrajzi módszer a népiség kutatásánál már mint egyszerű topográfia is hasznos

segítséget nyújt : a térkép megfelelő helyére az illető vidékre jellemző jelenségek kerülnek. Másik, már teljesen tudományos értékű módja a földrajzi eljárásnak az, hogy egy jelenségsomónak különböző nyilvánulásait vetik térképre, vagy pedig egy főtípust egyes vonásaira bontanak szét a térképezés céljaira. A földrajzi módszer azonban nemcsak a műveltség alaki szerkezetének kutatására és szemléltetésére alkalmas, hanem lehetővé teszi bizonyos mértékig a néprajzi jelenségek élettanának ábrázolását is, amennyiben a mai állapot mellett térképre kerülhetnek a közelmúltnak ma már kihalt jelenségei, illetőleg a csak legújabban felszínre vetődött szokások, hiedelmek stb. Ami a néprajzi atlasz tartalmát illeti, magában fogja foglalni a szellemi népelet nyilvánulásait a hit, jog, népköltés és szokás köreiben, továbbá a tárgyi műveltség terén a település- és házformákat, a gazdasági élet kellékeit meg módjait és a népviseletet. A legfőbb cél az, hogy az egyes néprajzi jelenségek határvonalainak egybevetésével felismerjük a különböző művelődési köröket. A gyűjtő munkálatokat kérdőívek alapján végzik, s önként jelentkező munkatársak töltik ki az egyes helységekből a kérdőív rovatait.

Baader Tivadar (Nijmegen) Vesztfália és Kelet-Németalföld együttes nyelvföldrajzi kutatását tűzte ki feladatául. 1920 óta dolgozik a kérdőív felvételein. Eleinte igénybe vette nyelvészetileg nem képzett munkatársak segítségét is a gyűjtés munkálataiban, de csakhamar rájött, hogy az így nyert anyag legtöbb esetben teljesen értéktelen, s azóta saját maga veszi fel a helyszínen a nyelvi adatokat, esetleg majd külön erre a célra kiképzett munkatársak segítségét fogja igénybe venni. A szóbanforgó nyelvterületnek egységes kutatása és nyelvföldrajzi ábrázolása azért fontos, mert itt a Német Birodalom határain innen és túl régi kapcsolatok vannak, s bepillantást nyerhetünk az aránylag fiatal politikai határnak nyelv- és műveltségválasztó szerepébe. A kutatás egyrészt a két vidék közös nyelvanyagára irányul, másrészt pedig az elkülönítő mozzanatokra. A térképek egy része már el is készült, de anyagi akadályok miatt a közlés munkálatai még nem indulhattak meg. A szerkesztő mintegy 1000—1200 térképből álló atlaszt helyez kilátásba.

Az erdélyi szász nyelvterület nyelvföldrajzi kutatását és térképezését Huss Richárd (Debrecen) végzi 1910 óta. Wenker 40 mintamondatát még négyvel megtoldotta s a 44 mondatot Erdély minden egyes szászajkú helységében átírta, a főbb nyelvjárási pontokon pedig fonográf-felvételeket is készített. Minden nyelvjelenséget kétféle térképre vet : az egyik térkép csak a vízrajzot, a másik ezenkívül a hegyrajzot is feltünteti. A két változat közül azonban csak az előbbi

van kiadásra szánva. Tudomásunk szerint az atlasz már kiadásra készen áll, s csak anyagi okok hátráltatják a szerkesztőt műve közzétételében.

Németalföldön az amsterdami Királyi Tudományos Akadémia kebelében 1926-ban alakult meg a nyelvjáráskutató bizottság Kern J. H. elnöklete alatt, Meertens J. titkárral. A bizottságot a kormány és néhány tartomány meg község, valamint néhány tudós társaság támogatja. Célja a nemzeti területen beszélt holland és fríz nyelvnyelvöldrajzi kutatása oly kérdőívek alapján, amelyeket kitöltés végezt elemi iskolák igazgatóinak és más ajánlkozóknak küldenek meg. A kérdőíveket Cohen *Questionnaire Linguistique*-je alapján állítják össze, de e mellett át fogják íratni Wenker 40 mintamondatát is a német nyelvátlasz marburgi központi állomása számára. A nyelvátlasz készítése mellett tervbe vette a bizottság egy nyelvjárási könyvészetnek az elkészítését, valamint egy nyelvjárási és helynévkutatási könyvtár felállítását.

Belgium északi részén a flamand nyelvterületet tájak szerint tovább szándékozik feldolgozni Blancquaert (Gent), akiről már szóltunk. Viszont az egész flamand nyelvterület nyelvátlasz-munkálatait Grootaers L. (Löwen) irányítja. 1921—31 között 15 kérdőívet küldött szét, s levelezők segítségével bő nyelvi anyagra tett szert. Ezt az előzetes vizsgálódást elmélyíti a helyszíni kutatás: egyetemi hallgatók faluról falura járva egyes vidékeket máris alaposan áttanulmányoztak. Grootaers az *AIS* mintájára a szók és tárgyak együttes atlaszát tervezi. Külön nehézséget okozott a flamand nyelvterület térképezésében az alaptérkép elkészítése. Minthogy ugyanis Belgium és Hollandia közt nincsen igazi nyelvhatár, olyan térkép alapján kell a flamand nyelvjárásokat kutatni, amely megkönnyíti a két ország különböző méretű térképeinek az egyesítését. Kloeke szerkesztett ilyen térképet eredetileg az északkeleti holland és a szomszédos németországi nyelvjárások ábrázolásának céljaira: ezen a térképen a helységek számozása tisztán földrajzi adatokra (hosszúsági és szélességi fokok, illetőleg percek) támaszkodik.

Az északamerikai angol nyelvterület nyelvöldrajzi feldolgozását (*Linguistic Atlas of the United States and Canada*) az «American Council of Learned Societies» vette kezébe. 1929-ben bizottságot küldött ki Kurath János (jelenleg Providence, Rhode Island) elnöklete alatt, hogy dolgozzon ki tervet az északamerikai szárazföld angol nyelvterületének nyelvöldrajzi feldolgozására. A következő évben a Council elfogadta elvben a benyújtott tervet s most már megbízta a bizottságot egy kisebb terület feldolgozásával. A választás Új-

Angliára (New England) esett, mert az itt beszélt nyelv a forrása a nyugati nyelvjárásoknak, s mert ennek a vidéknek a nyelvét és történetét ismerik legjobban. Az Új-Angliá tanulmányozásának személyzete áll az igazgatóból (Kurath), egy társigazgatóból, egy történészből és több gyűjtőből. 1931 nyarán nagyfontosságú előkészületi időszak előzte meg a tulajdonképeni munka megindulását. Hogy a munkatársak mennél nagyobb fokú egyöntetűséget érjenek el a gyakorlati munkálatok és az elvi, módszertani kérdések terén, összegyűltek mintegy hatheti időtartamra New York óváros kollégiumában. Itt hallgatták az ez alkalomra Svájból meghívott Jud és Scheuermeier előadásait a nyelvatlasz előkészítésének kérdéseiről, mindenképen értékesíteni igyekeztek a jeles svájci kutatók gazdag tapasztalatait, továbbá fonográflemezek lejátsztatásával és átírásával meg egyes személyek próbakikérdezésével gyakorolták magukat a kikérdezés és a fonétikai lejegyzés titkaiban és egy közös eljárás mód el-sajátításában. A kérdőlapokat («work sheets») Kurath szerkesztette s mások közreműködésével több ízben átdolgozta. Ugyanilyen gondossággal válogatta ki a történeti tanácsadó segítségével a kutatásba bevont helységeket. A gyűjtők közt Új-Anglia területét nyolc részre osztották, s mindegyik gyűjtő a maga területének rövid történeti vázlatával és könyvészetével a kezében már előzetesen tájékozódni igyekszik vidékének viszonyaiban. Minden helységben több, különböző műveltségű és korú személyt hallgat ki a gyűjtő. Éppen ebben tér el az amerikai vállalkozás leginkább a hasonló nemű európai munkáktól. Minden helységben több személynek a bevonása lehetővé fogja tenni a földrajzi elkülönülések mellett az osztálykülönbségek és a kor szerint való elkülönülések tanulmányozását. Gyakorlatilag e különféle nyelvi adatok nyelvföldrajzi szemléltetését úgy oldják meg, hogy minden községben először a régimódi bemondó nyelvi adatát rögzítik meg, a műveltebb adatszolgáltatók nyelvhasználatát alkalmas jellel közös nevezőre hozzák, egyes esetekben az anyagot két külön térképen nyújtják, végre szükség esetén bővebb magyarázatokat fűznek a térképekhez. Az Új-Anglia területén való gyűjtő munkálatokat 1933 őszére igyekeznek befejezni, s csak azután fognak majd hozzá további területek kutatásához.

Hogy az egész szlávsgot közös munkaterv alapján kell bevonni a nyelvföldrajzi munkálatokba, amelyeknek célja a szlávsg nyelv-atlaszának elkészítése, ez a gondolat Meillet Antaltól (Párizs) indult ki, aki megnyerte munkatársul Tesnière Luciánt (Strassburg). Ez utóbbi a szláv filológusok első nagygyűlésén, Prágában, 1929-ben benyújtotta indítványát a nyelvatlasz-tervre vonatkozólag. Az indít-

ványt a nagygyűlés elfogadta és ideiglenes bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására. Ezek után a legelső teendő a bizottság további kiépítése volt. Nyelvatlasz-bizottságokat szerveztek eddig Németországban, Lengyelországban, Csehországban, Ausztriában, Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában. E külön bizottságok fogják a kérdőíveket összeállítani s a gyűjtés és feldolgozás munkáját elvégezni. Tesnière titkár útján megkapják az eddigi fontosabb nyelvatlaszok terveit s ezek figyelembevételével készítik el a maguk nyelvterületének kérdőtervezetét. Az így keletkezett kérdőterveket a titkár egybeveti egymással, a szükségtelen dolgokat elhagyja, a közös elemeket kiemeli: ilyen úton-módon fog létrejönni egy közös kérdőterv a szlávosság összességére s egy-egy külön tervek minden egyes szláv nyelv számára.

A szláv népek nyelvatlasz-munkálatai közt már alapos előkészítést nyert a tót nyelvatlasz. Vázný Vaclav a pozsonyi egyetemen már 1921—31 között elvégezte a tót nyelvterület nyelvföldrajzi átkutatását, úgyhogy egy kérdőtervnek 26 számát megküldötte az egyes helységek tanítóinak, papjainak, vagy egyetemi hallgatókra bízta őket, s ilyenformán több mint 800 helység nyelvéről nyert felvilágosítást. 1930-ban már az így egybegyűlt anyag átvizsgálását és feldolgozását is megkezdte tót hallgatóinak segítségével. Vázný azonban a levelezéssel gyűjtött anyagot és az így nyert eredményeket nem tekinti véglegeseknek, hanem csak alapvetésnek egy újabb, igazán tudományos vizsgálódás számára, amely Gilliéron módján igyekszik majd feltárni Tótföld nyelvi és néprajzi viszonyait. A rendszeres és végleges kérdőterv összeállításában jó szolgálatot fog tenni a levelezés által szerzett nyelvi anyag, azonkívül Vázný figyelembe fogja venni az *ALF* és az *AIS* kérdőterveit, mindenekelőtt azonban Cohen kérdőfüzeteit, s véglegesítés előtt be fogja mutatni tervezetét a cseh és a többi szláv nyelvatlasz-bizottságoknak. A helyszíni felvétel számára a helységeket a nyelvi viszonyok figyelembevételével fogja kiválasztani, s itt megint nagy hasznát fogja látni a levelezés útján végzett első, felderítő kutatásnak. Tótföldön mintegy 250, morva Tótországban pedig körülbelül 50 helységet fog átkutanni s a kutatást kiterjeszti a tót nyelven kívül más szláv nyelvszigetekre s esetleg Tótföldnek magyar és német nyelvterületeire is. A falvak mellett kipuhatólja majd a városok nyelvét is, hogy vizsgálhatóvá tegye a városoknak a környékre kifejtett nyelvi hatását. A tót nyelvatlasz kiadási költségeire a cseh köztársasági elnök 500,000 cseh koronát adományozott.

Litvánia nyelvatlaszának elkészítését Gerullis G. (Lipcse) vette

tervbe. Egyelőre csak annyira haladt előre a dolog, hogy Gerullis tanár Smetona országos elnök szorgalmazására kiképez egyes hallgatókat, tanítókat stb. a hazai nyelvjárások feljegyzésében és elhatárolásában. A nyelvjárási munkálatok a litván közoktatásügyi minisztérium *Lietuviu Kalbos tarmynas* c. folyóiratában látnak napvilágot.

A román, germán és balti-szláv nyelvterületeken kívül más indogermán nyelvcsalád is képviselve van a világ nyelv atlasz-munkálataiban: az albán. Bartoli (Torino) érdeme ennek a munkának a szervezése és a terv kidolgozása. Hogy Olaszországból indul ki az albán nyelvterület nyelvföldrajzi feldolgozása, az egyáltalában nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy olasz földön nagyszámú albán telep található. Az albán nyelv atlaszról Bartoli 1929-ben írt először albán nyelven a torinói *Studenti shqiptar* c. folyóiratban s itt kifejtette az albán nyelv atlasz fontosságát. E szerint az albán nyelvben található idegen (görög, szláv stb.) elemek, az indogermán ősi örökség és a még régebbi nyelvi nyomok történeti feltárásában igen nagy segítség lesz az, ha ismerjük az albán nyelv kincsnek az egész albán nyelvterületen való földrajzi elosztottságát, ideszámítva az Albánia határain kívüli albán nyelv szigeteket és félszigeteket is. Az albán nyelv atlasz kérdőtervének általános része s a tüzetes részek egyike-másika is megegyezik az *ALIt* kérdőtervével. Két gyűjtő fogja felvenni a mintegy 158 albániai és 50 olasz-albán helység nyelvjárását: Ressuli Namik és Schirő József. Mindkettő be fogja járni az egész albán nyelvterületet, egyik az általános, másik a tüzetes kérdőtervvel a kezében. A kérdőtervnek és a hozzátartozó fényképkönyvnek az elkészítését az olasz nemzeti kormány adománya tette lehetővé. Viszont Albánia kormányától remélik Ressuli tanárnak a tanítás alól való felmentését a gyűjtés idejére, körülbelül három esztendőre. Egyébként a gyűjtés az albán nyelv atlasz számára csak akkor indul majd meg, ha az *ALIt* közzététele megkezdődik, ami a közel jövőben várható.

A nyelv atlasz-munkálatok egyes finnugor nyelvek körében is megindultak. Magyarországon a debreceni egyetemnek Huss Richárd vezetése alatt álló Nyelv atlasz- és Fonetikai Intézete illesztette be munkatervébe a *Magyar Nyelv atlasz* elkészítését. Papp István dolgozta ki és tette közzé a *MNyA* tervét és kérdőívét 1929-ben. Felhasználta a kérdőív kidolgozásában Balassa József, Szinnyei József és Simonyi Zsigmond idevágó alapvető nyelvjárásai munkáit. A nyelvjárásai szempontból jellegzeteseknek ítélt nyelvi jelenségeket 65 mintamondatba foglalta. A terv elkészítésénél elsősorban Wenker mondat-

átíró módszere lebegett előtte, de míg Wenker mondatai csak hangtani és alaktani sajátságok gyűjtésére vannak beállítva, addig a *MNyA* mintamondataiba be vannak ágyazva a főbb mondattani jelenségek és néhány szókincsbeli sajátosság is. A bírálatok örömmel fogadták a vállalkozást, s így nemsokára megindulhatott a munka gyakorlati kivitelének megszervezése. Huss elnöklete alatt megalakult a MNyA-Társaság, amelynek tagjai a magyar nyelvészetten kívül más nyelvészeti ágakat, illetőleg más tudományszakokat is képviselnek. A végleges gyűjtő munkálatok megindulása előtt az ország különböző pontjain próbaátírások készültek, s ezek alapján meg a bírálatok figyelembevételével Papp a mintamondatokat átdolgozta. Anyagi támogatás híján — sajnos — a felhívás és a mintamondatok nagy számban való kinyomatása és az ország minden részébe való szétküldése még mindig késlekedik. A terv az, hogy az elemi iskolák tanfelügyelőségei útján elsősorban a magyar tanítósághoz fordulunk a mintamondatok átírása végett. Természetesen az átírások anyagának csak tájékoztató célja van; az átírások helyességét a helyszínen szakemberek fogják ellenőrizni.

Finnországban Donner Kai (Helsinki) vetette fel a finn nyelv-atlasz tervét. A finn népnyelv szótármunkálatairól írt szakvéleményében 1927-ben pendítette meg először a nyelvföldrajzi kutatások megindításának gondolatát. Donner előtt elsősorban Jaberg és Jud elgondolása lebeg, de egy-két pontban eltér tőle a felfogása. A kérdőterv összeállításában a szókincs beállítását látja a legfontosabbnak, de a többi nyelvi szempontokat sem hanyagolja el. Szükségesnek tartja mintegy 2000 kérdésnek körülbelül 500 ponton való felvételét, ami két gyűjtővel mintegy öt évet venne igénybe. Az anyag közlésének módjára nézve azt tartja, hogy nem feltétlenül szükséges minden adatot térképezni, ami roppant költséges volna, hanem hogy a főbb dolgok térképezése után a többi adatokat valami más, jól elrendezett alakban is nyilvánosságra lehet hozni. Viszont fontosnak tartja a tárgy kutatás szempontjából képeknek a közlését. Ugyancsak Donner vetette fel a finnországi svéd nyelvterületek nyelvföldrajzi kutatásának az eszméjét is. A két nyelv-atlasz a kérdőterv kidolgozásában a legszorosabb kapcsolatot tartaná fenn egymással. Ugyanazon fogalmaknak a kétféle nyelvterületen való kikérdezése fontos művelődési viszonyokra deríthetne világot, tekintve azt, hogy a finnek és a svéd telepek nagyjában azonos viszonyok közt élnek. E mellett természetesen még mindig szükség volna egy nagy svéd nyelvföldrajzi munkára is.

Észtországban Saareste Albert (Tartu) vette kezébe az észti

nyelvatlasz kidolgozását. 1910 óta gyűjti az anyagot tanítványai segítségével körülbelül 300 helységben. Már készen áll vagy 500 hangtani, alaktani és szótérkép. A szerkesztő az észti nyelvatlasz közlésének tervéről 1930-ban finn nyelven közleményt adott ki.

A hamita nyelvcsaládhoz tartozó berber nyelvterületen, Algériában, Basset András tervez nyelvatlaszt. Az első füzet a háziállatok neveit dolgozza fel 120 térképen, melyeknek anyagát a szerző több mint 500 ponton gyűjtötte.

*

A nyelvföldrajzi munkálatok már eddig is több szempontból átalakították, illetőleg több viszonylatban elmélyítették korunk nyelvszemléletét. A synchronicus nyelvszemlélet, vagyis a mindenkori nyelvrendszer szempontjából nyilvánvalóvá lett az, hogy a nyelv térbeli elkülönülése a szóegységek alapján jön létre. Régebben az összefüggésből kiszakított hangok vizsgálata nyomta rá bélyegét a nyelvi kutatásokra. Azt hitték, hogy a hangok önálló életet élnek s általános érvényű, szinte természeti kényszerrel ható törvényeknek vannak alávetve. A nyelvföldrajzi kutatások azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a hangok és hangkapcsolatok az egyes szókban különféleképpen viselkednek, s hogy ilyenformán nem a hang a nyelvföldrajzi egység a maga kivételt nem tűrő természeti törvényeivel, hanem a szó, amely már a nyelv lelki oldalára utal. A nyelvföldrajzi vizsgálódásokból leszűrt első tanulság tehát a hangtanra vonatkozik, s arra int, hogy a hangokat nem szabad a maguk kiszakítottóságában vizsgálni, hanem csak a szók egységében. Ilyenféleképpen azonban a nyelvi vizsgálatok súlypontja lassanként áttolódik a hangról a szóra, a nyelv külső, természeti oldaláról a jelentéses, lelki oldalra. Ettől az eltolódástól nemcsak a hangtan és a hangtörvények átértékelését várhatjuk, — amint az már most is jelentkezik — hanem még nagyobb mértékben a nyelvlélektani belátás átszervezését. A nyelvi tényekkel, a részletkérdésekkel bíbelődő nyelvészek léptenyomon rábukkannak nyelvföldrajzi kutatásaik közben annak a felismerésére, hogy mindenütt lelki jelenségek nyilvánulásával állanak szemközt. Ez az aprólékos nyelvi vizsgálódásokból sarjadt nyelvlélektani megismerés bizonyosan termékenyítőleg fog hatni az eddigi, túlnyomólag lelki élményeken alapuló nyelvlélektani rendszerezésekre.

Amikor egy-egy nyelvrendszer kivetődik a lelki síkból, további elkülönülését mindenekelelt földrajzi viszonyok szabják meg. A nyelvtérképek sok esetben világosan megmutatják a földrajzi tényezőknek (vizek, hegyek stb.) nyelvelválasztó, nyelvjárásképző szerepét. A nyelv

földrajzi elterjedése szempontjából legjellemzőbb a nyelvjáráshatárok kérdése. Valamikor a nyelvjáráshatárokat zárt, határozott vonalaknak képzelték. A nyelvöldrajz azonban megingatta ezt a felfogást, úgyhogy egyesek egyenesen azt vallották, hogy nyelvjáráshatárokról egyáltalában nem, csak egyes nyelvjelenségek határaitól lehet beszélni. Ma már úgy látjuk a dolgot, hogy az egyes nyelvjelenségek nyelvjárási határvonalai egyes helyeken sűrűsödnek, s így valóságos tájszólási egységek válnak ki egy-egy nyelvterületből. A nyelvjárási határok azonban egyáltalában nem egyszerű vonalak, hanem szélesebb-keskenyebb sávok alakjában húzódnak.

Az egyes nyelvterületek mai nyelvöldrajzi képében nyelvtörténeti tények is tükröződnek, s a nyelvöldrajzi megismerések máris kezdik megtermékenyíteni és átszervezni a hagyományos nyelvtörténeti felfogást. Eddig a nyelvtörténeti vizsgálódások terén legtöbbször úgy jártak el, hogy egyszerűen sorba állították a felkutatott nyelvtörténeti adalékokat s ezek szemléletéből és egybevetéséből igyekeztek a fejlődés, az időbeli kiterjeszkedés törvényszerűségeit megállapítani. Figyelmen kívül hagyták azt a megfontolást, hogy a fennmaradt nyelvtörténeti adatok a nyelvterületnek különböző tájszólási egységeit képviselik s így egyáltalában nem szerepelhetnek egy egyvonalú nyelvfejlődés határkövei gyanánt. Önként következik ebből, hogy a nyelvöldrajzi szemléletet — amennyiben lehetséges — a mult nyelvállapotaira is alkalmazni kell, azaz a nyelvtörténetet fel kell oldani nyelvjárástörténetekre. Más oldalról a nyelvtörténet a maga helyreállító, kikövetkeztető munkájában sikerrel felhasználhatja a rendszeresen gyűjtött és ábrázolt nyelvöldrajzi tényeket. Ahol ugyanis a nyelvtörténeti tények már megszűnnek, ott eddig is az ú. n. nyelvhasznító eljárás egészítette ki a nyelvtörténeti kutatásokat. A kutatók egybevetették különböző, de egymással rokonoknak mutatkozó nyelvek adatait s a talált egyezések és különbözőségek alapján megszerkesztették egy-egy ősnyelv főbb vonásait. Így követték vissza az indogermán nyelvek történetét az indus, perzsa, görög stb. nyelvek alapján egész az indogermán alapnyelvig, vagy így szerkesztették meg a magyar, lapp, finn stb. nyelvek összevetése alapján a finnugor alapnyelv főbb vonásait. Minthogy a nyelvhasznítás egymástól meglehetősen távoleső nagyobb nyelvterületek összehasonlítását jelentette sok ideig, azért nem tudhatott felmutatni pontos, részletes eredményeket, hanem egész természetesen csak a fejlődés főbb vonalait, a nyelv időbeli kifejlésének legfőbb állomásait volt képes megrögzíteni. A kikövetkeztetett mult megrajzolásában általánácsított, közös nevezőre hozott

sok mindent. Ezzel szemben a nyelvföldrajzi tények összehasonlító vizsgálata megfelelőbb, hűbb képet rajzol a multról, mert a részleteknek, az egyes nyelvi, illetőleg nyelvjárási tényeknek sokkal nagyobb tömegét öleli fel, mint a hagyományos nyelvhasználat. A nyelvhasználatok eddig roppant egyszerűnek látták a nyelvfejlődést s annak megrajzolásában minden aggodalom nélkül évszázadokat ugrottak keresztül. A nyelvföldrajzi tények összehasonlítása és történeti értékesítése ezzel szemben rávilágított arra, hogy a nyelvfejlődés vonala igen bonyolult folyamatok eredménye, és máris sok helyen kitöltötte a régi kikövetkeztetések hézagait. Ebből a szempontból tanulságos és új utakat mutató Gillieron szép tanulmánya: *Généalogie des mots qui ont désigné l'abeille*, Párizs, 1918.

A nyelvfejlődés és nyelvelkülönülés nemcsak térben és időben megy végbe, hanem e mellett a beszélő emberek társadalmi rétegeiben. Míg a régebbi nyelvészeti felfogás legtöbbször az egyénből indult ki, addig a nyelvföldrajzi vizsgálatok általában arra az eredményre vezettek, hogy a nyelvi változások hordozói a különböző társadalmi rétegek. Így találkozik a nyelvföldrajzi belátás ezen a ponton azzal a felfogással, amelynek már másutt is akadtak a nyelvészek táborában szószólói, s amely azt vallja, hogy a nyelv mindenekelőtt társadalmi tény.

A fentiekben csak a leglényegesebb dolgokra szorítkoztunk, amikor rá akartunk világítani a nyelvföldrajzi kutatások tudományos fontosságára és várható vagy már elért legfőbb eredményeire. Az eddig mutatkozó vagy várható eredmények azonban csak nagyon kis hányadát jelentik azoknak a megtermékenyítéseknek, amelyeket a nyelvföldrajzi munkálatok fognak jelenteni a nyelvtudományra különösen és a tudományra általában akkor, ha majd minden nyelvnek elkészül a nyelvatlasza. Akkor majd az egyes nyelvatlaszok rendszeresen gyűjtött és áttekinthető módon szemléltetett anyaga alapján szinte egy tekintettel átfoghatjuk az emberi nyelvek összességét és főbb csoportjait, s ez az átfogó nyelvszemlélet természetesen mindenfajta nyelvi kutatásnak és elmélkedésnek új és biztos alapot fog adni. Végtelenül hasznos munkát végez tehát a CEL azzal, hogy munkatervébe illesztette a nyelvföldrajzi kutatások szervezését s elsősorban azon nyelvekét, amelyeket a kihalás veszedelme legjobban fenyeget.

Papp István.

IRODALOM.

Zilahy Lajos új regénye.

Zilahy Lajos: *A lélek kiálszik*. Regény. K. 8° 245 l. Budapest, Athenaeum, é. n.

Nem nagy túlzással a mai tanult s itthon elhelyezkedni nem tudó magyar ifjúság prózai eposzának mondhatnók Zilahy Lajos regényét. Hőse a magyar középosztály sarja. Birtokuk még atyja életében kicsúszik lábuk alól, s mihelyt örök álomra húnnya szemét a család feje, mindenüket elárverezik. A fiatal egyetemi hallgató hiába keres lehetőséget az elhelyezkedésre, végül is, hogy éhen ne haljon, útépítő kubikosok közé áll be, s itt csapódik fülébe egyik munkás beszédéből Amerikának, mint a határtalan kereseti lehetőségek hazájának neve. Nem engedi többé nyugodni a csábító kép: kivándorolni Amerikába s ott meggazdagodni, hogy aztán visszaszerezhessen itthon mindent, amit a könnyelmű, kártyás apa elvesztett. Új otthont kereső útja ezer meg ezer mérföldre, a földgömb túlsó oldalára sodorja el hazulról. Nem vezet hadakat, mint az antik eposzok hősei, de őt is csakúgy a sorsunkat szövő égi hatalom irányítja, mint azokat.

Előbb liftkezelő New-Yorkban, majd egy templomépítésnél a munkások munkaidejét és bérét tartja számon, aztán gyors egymásutánban kifutófiú egy könyvkiadó cégnél, inas egy sarlatán mellett, borbélyinas, egy zongoraszállító cég felügyelője, hírrovat-szerkesztője egy magyar lapnak, színész és pincér, majd Hollywoodban egy filmrendező titkára s végül Honoluluban egy sport-horgászahajó kapitánya. Itt köt ki a hányt-vetett vándor s lesz Pekri Jánosból Mr. John Pacree.

A hős sorsával összefonódik egy kis newyorki angol leánynak, Jennifer Doaknak a sorsa. A véletlen különös szeszélye ismerteti meg a fiút vele, még mint iskolás leánnyal, hogy aztán az ne is tudjon többé szabadulni ifjú lényének varázsos hatása alól. A fiú élete legnagyobb katasztrófájául érzi, mikor gyerekes felindulásában elszakad tőle s úgy látszik, végkép elveszti. De ismét a véletlen szeszélye avat-

kozik sorsukba s háromezer mérföld távolságban, Hollywoodban, ismét találkoznak, mikor már végkép lemondtak egymásról. Nem sokáig tart boldogságuk; a leány másnak a menyasszonya, az ifjú pedig, megúnva a sívár életharcot, hazaindul, de sorsa ellen hiába küzd, a leány varázsa nem engedi elszakadni tőle. Leugrik az elindult hajóról, jó sorsa kenyeret juttat nekik Honoluluban s ezzel megpecsételtnek érzi jövőjét, hogy ott, Oahu szigetén kell leélnie életét.

Maga a tárgy könnyen csábíthatta volna a kalandos regény útjára az író. Nagy messzeségekbe visz magával bennünket, a mi világunktól elütő voltában kimeríthetetlen érdekességű világot tár föl előttünk, folyton és tarkán váltakozó különös alakok közé és sajátságos környezetekbe sodródik hőse. A szerencsekergetők nemzetközi társadalmának érdekes képei vonulnak el előttünk: mindenfelől összeverődött alakok s a szerencsepróbálásnak mindenféle fortélyai. Milyen megkapóan érdekes, mikor azt írja le a szerző, hogyan tőri a fejét a földkerekség másik felén, Honoluluban, két odahányódott magyar egy pesti utca nevén, amely sehogysem akar eszükbe jutni. Mindezekben az átéltség frissesége érzik; látjuk, mennyire belejátszának az egész történetbe az író hollywoodi útjának élményei s mily fogékony lélekkel szívta magába az új világ újszerű benyomásait. De kierzik a szerző pompás megfigyelő képessége s nagyszerű érzéke is a jellemző részletek, a beszédes apróságok iránt.

Zilahy Lajos azonban nem kalandokat akart halmozni, hanem lélektanilag mélyítette el a történetet. Az életnek gyötrelmes kettéhasadását akarta éreztetni, mikor lassanként elszakad minden szál, mely egy embert multjához fűzött, mikor kezd a mult meghalni a lélekben s a romok fölött egy egészen más lélek kezd alakulni. De a mult mégsem tud egészen meghalni s ezt az időnként hazafájó, multba visszarévedező lelkiállapotot igen finoman elemzi az író. Szinte az egész regény azt a sajátságos érzelmi állapotot boncolja, hogy miért nem tud megnyugodni az élet biztos révében egy ember, aki oly keserves életharcok közt kereste és találta meg végre ezt a révet. A regényen végesvéig mintegy két érzés viaskodik egymással: az ó-hazától való elszakadás fájdalma s az új hazához való kapcsolódás kényszerűségének sejtelme.

A regény emlékirat formájában van írva, a szerző magával a hőssel foglaltatja írásba. Terve a «homesickness»-nek, a honvágynak egy gyöttrő órájában fogan meg benne, mikor kis családja távollétében minden addiginál fájdalmasabban hasít bele szívébe a biztos tudat, hogy sohasem látja többé hazáját s a kemény férfi hörögve, fúladozva zokog. Ekkor határozza el, hogy megírja életét magyarul,

«azzal a szándékkal, hogy ó-hazai emlékeit és magyar lelke maradványait önmaga számára megmentse az enyészettől.

Nagy elmélyedéssel, finoman világítja meg az író egész fejlődésében ezt a sajátos érzést, a lélek otthon-gyúlt lángjának lassú lohadását. A gyermekkori emlékekből már csak egy párat fog el teljességében a hős visszazálló emlékezése, annál többet megvillanó kis részletekben, inkább csak «halk pillanatok apró emlékeit» keltegeti életre. Mily tisztán s mennyire hangulatkelten támadnak életre a hős hazafájó emlékezésében, visszaálmodásaiban ezek az apró emlékfoszlányok!

Erősen érezzük, hogy mikor Amerikába került, az otthon hazahívó szava még túlharsogta lelkében az új világ minden lármáját. Haza akart menni, de aztán Amerikában marasztja az első könnyű pénzszerzési alkalom. Az történik vele, ami a többi emberrel, aki Amerikában ragad: «Ha pénzük nincs, nem tudnak hazamenni; ha pedig pénzhez jutnak, újra szerencsét akarnak próbálni. Mint a kártyás a kártyaasztalnál.» A vagyonszerzés, a pénzhajszolás végső célja nála még nagyon sokáig az, hogy visszaszerzi otthon az elúszott apai vagyont. Életébe még folyton belejátszanak az otthoni képek, amerikai benyomásai még álmaiban is otthoni eseményekbe fonódnak bele. Még gyakran érzi fájdalmas megdöbbenéssel, hogy félszívvvel mindig hazajár, az amerikai színeket és hangokat az otthoniakkal hasonlítgatja össze, a tengert a pusztával; mintha két lélek lankék benne és ebben a két lélekben ugyanazok a dolgok kétféleképpen tükröződnének. Még úgy hordja magában a honvágyat, mint valami sötét és nehéz lelki betegséget; soha, de soha nem akar belenyugodni abba, hogy örökre Amerikában kell maradnia; az tartja benne a lelket, hogy mindennek vége lesz egyszer, vége lesz ennek a rabságnak.

De a sors már készíti egy amerikai kis leány kezével a láncot, mely örökre odaköti Amerikához. Ekkor már, ahogy hazatérését tervezgeti, felsajdul lelkében a gondolat, hogy fájna odahagynia Amerikát. «Visszagondoltam — írja — ennek az (Amerikában töltött) öt esztendőnek minden nyomorúságára, és ezek az emlékek most megszépülnek bennem, mert én éltem ezekben az emlékekben, az én küzdelmes fiatalságom. Valami olyat éreztem, hogy a könnyek sokkal jobban odaforrasztják az embert sorsának valamely állomásához, mint a boldogan töltött évek. És arra gondoltam, hogy milyen mély távlatokba száll a pillantásom máma, szinte az egész földgolyót átfogja és minden ember sorsát megérti. Ezt Amerikának köszönhetem. Mi lett volna belőlem, ha otthon maradok?»

Lassanként egyre tompábban és csak nagyon, nagyon messzi-

ról sajog fel benne anyjának és Magyarországnak az emléke. A földrajzi messzeség már lelki messzeséggé is vált. Egész kis vagyont áldozva még egyszer hazajön ugyan, de ez a látogatás már nem azt a templomi érzést kelti lelkében, amellyel sóvárogta; inkább teljessé teszi a régi lélek kialvását. Ezt is igen szépen festi az író: a fiúi és testvéri szeretet s a hazához való hűség nem szenved semmi csorbát Mr. Pacree szívében, de mégis ütköznek ki rajta apró foltok: feleségből eleinte magyar asszonyt, gyermekéből magyar fiút akart nevelni, de egyetlen magyar szóra se tanította meg őket; feleségét nem tudja lelki közelségbe juttatni övéivel; nem övéi örömét keresi, hanem köztük unatkozó feleségét sajnálja, s a tervezett időpontnál hamarabb is indulnak vissza. Ezekből az apró jelekből látjuk az elidegenedést multjától, de az író annyi gyöngédséggel festi ezt a folyamatot, hogy szemrehányás helyett részvétet kelt lelkünkben a tőlünk örökre elszakadó iránt, különösen abban, a regényt szinte drámai erővel záró jelenetben, mikor Hegyeshalomnál a magyar vasúti személyzetet felváltja az osztrák, s erre Mr. Pacreet lelke mélyéig megrázza valami. Arcát elfordítja s csak kezével int feleségének, hogy kislíukat vigye ki a fülkéből. Az asszony megérzi, hogy miről van szó, s kisiet a folyosóra a kislíúval, hogy ez ne lássa apját e pillanatban: «Engem egész testemben rázott a zokogás. Tudtam, hogy soha nem fogom látni többé Anyámat és szülőföldemet.» Új hazájában még fel-felsajog annak az érzése, hogy kihál benne darabonként az «ó-haza», s a mult, életének első húsz éve számára már csak mesebeli hangokat, árnyakat és hangulatokat jelent. Még sokat szenved ezután is, az emlékek még-megrohanják lelkét, de végül is az «elhamvadó»-nak érzett régi lélek bizonyára csöndben kialszik. A regény már csak mintegy sírfelirata ennek az elhalt érzésnek.

Nagyobb távlatba állítva, a regény a magyar vérvesztés nagy tragédiájának fájó sóhajaként vág bele szívünkbe. Évről-évre ezer meg ezer magyar lélek alszik így ki, ezer és ezer hazasóvárgó vágy lobban így utolsót. Zilahy Lajos regénye fájdalmas eszméltetés a magyar erőnek egy nagy veszteséglistájára s magyarságunknak egy nagy temetőkertjére is.

Kéky Lajos.

Két költeménykötet.

Gyökössy Endre: *Hiszek*. Jubileumi verseskönyv. 1902—1932. 8r. 406 l. Bpest, Singer és Wolfner, é. n. (1932). — Petri Mór: *Magyar szonettek s egyéb versek*. 8r. 175 l. Bpest, Szerző kiad. 1933.

Ez a két verseskönyv bizonyos mértékig beszámoló is szerzőjük költői pályájának fordulójáról, egy-egy költői évszakának terméséről. Gyökössy költői pályájának harmincéves fordulója alkalmából virág-fakasztó tavaszának s kalászerlelő nyarának termését gyűjtötte össze testes kötetében; Petri Mór, letelvén róla az élet terhes robotja, szabadulva a hivatal nyűgétől, tevékenységre vágyó öregségét az élet legszebb gyönyörűségének szentelte s újból visszatérve a rég cserbenhagyott múzsához, mintegy őszi másodvirágzását köti csokorba számunkra kötetében.

Mindkét kötet rokonszenves, nemes életeszményekért és tisztos magyar hagyományokért lelkesedő s tehetsége mértékét is ismerő egyéniséget nyilatkoztat meg előttünk. Nem a hírnév káprázata, inkább lelkük dalos kedve ösztönzője költészetüknek. Nem a dicsőség koszorúját hajszolják, inkább az élet érintéseire lelkükben zsongó visszhangot „dallják ki”. Mindegyik kötetben sok az alkalmi költemény, s egyiknek az írója sem nagyon igényes a versszerző alkalmakkal szemben, sok ezek között a szerény és dalra is csak szerényre serkentő. Könnyen ömlik lelkükből a dal, ámde a könnyedség csaknem mindig a súly rovására megy s a kiérleletlenség hatását teszi. Mindketten kedvelik a rövidebb dalformákat, de ez gyakran nem a tömörségre törekvést jelenti, hanem a tartalom súlytalanságát. Nem a tartalmat tömörítik a rövidebb formához, hanem a tartalomhoz jelentéktelenítik a formát is. A hangulatkeltő élménynek kevésbé impresszionista, a pillanattal együtt ellobbanó átélése, a hangulat érlelése megóvjá a költőt attól, hogy semmitmondó, üres versikéket befejezett, közönség elé kívánczoló alkotásoknak érezzen. Ez az az örök kérdés, amelyben költő és közönség egymást sohasem értheti meg: az egyik lelke darabját látja minden hangulati foszlányban, vagy felvillanó ötletben, a másik elvárja, hogy aki megszólítja, annak mondanivalója is legyen számára. A költő a szülő szeretetével becézi gyöngébb alkotásait is, az olvasó könnyen idézi a szállóigét: Tűzbe felét! Ennek beismerése mellett is mind a két kötetet joggal illetheti a válogatatlanságot, a színvonal egyenetlenségét hangoztató kifogás.

Petri Mór költészete sajátosan öregkori költészet, az élet alkonyának halkszavú líráját szólaltatja meg. Maga mondja, hogy az

egész kötet visszafordulás a régi múzsához, aki hű szívvel várt reá, mert tudta, hogy az élet őszén ismét visszatér hozzá a költő s álmoldozva, halkan tovább dúdolgatja majd a dalt, melyet ifjan abbahagyott. Sokszor variálja, hogy ősze van s ő most kezd új barázdát hasítani. Egyik költeményében lelkét Pompeji eltemetett szökőkútjával példázza, mely kétezer évig aludt a megkövült láva-szemfödél alatt, de az ásatásnál a csákány rést nyitott csobogó ajkán s a vízsugár ismét magasba tört fel belőle.

A költő visszatért hosszú, érdemes közpálya s másirányú irodalmi munkásság után ifjúkori szerelméhez, s a tűnt ifjúság után, mint maga vallja, az öregkor sivatagján gyűjtöget fagyos telére gallyakat. Csakugyan őszi gondolatok azok, amelyek legsűrűbben foglalkoztatják s költeményeiben hangot nyerne: a mult emlékei, az eltűnt ifjúság varázsos képe, a hamu alól ki-kilobbanó láng, a hosszú, munkás pálya bére: az elfeledtetés, az ebek harmincadjára jutás; az öregkor rezignációja s kiábrándultsága: vedd úgy a világot, ahogy van, s ne lebbentsd fel a szaiszi fátylat, mert addig vagy boldog, amíg illúziókban élsz; a honnan és hová nagy kérdése s az elmúláson diadal-maskodó élet hite. Lángját őszi éjtszakák pásztortűzének mondja, mely enyhet kínál, békés tanyára hívogat, de talán csak önmagának világít és melegít.

A költemények nagy része szonett. Ez a gyönyörű dalforma szinte varázsos erővel vonzotta egész pályáján a költőt. Bevezető versében itt is azt a vallomást teszi, hogy azért szereti ezt a formát, mert egy egész világ; kipattanhat benne, mint nemesveretű kis urnában egy gyöngéd muskátli is, de gát közé rekesztheti az érzéseknek egész áradatát is. Kedveli azért is, mert legalkalmasabb formául érzi lehiggadt, elcsöndesült érzéseire. Minden szeretete mellett is próbát tesz, hogy ki-kitörjön e szigorú forma nyűgeiből, megkötöttségéből. Próbálkozása annyira megy, hogy külön «magyar szóttés»-ét készítgeti a szonettnek: a rimtelen, jámbusi menetében meg-megbicsakló «magyar szonett»-et. A kísérlet komolyságának kijáró tisztelet mellett is érzésünk szerint a magyar dal is szereti a rimet, s a rím mellőzése sokat felad a szigorú kötött forma művészi kötöttségéből. Igaz, hogy a forma alaprajzát megőrzi, s Beóthy Zsolt nem tartotta művészietlennek az ily színeket.

Tartalma szerint a kötet nagy részében festegető, tárgyias líra. Erre nagy lehetőséget nyújt a szonett. s ha a tartalom változatos, a forma sohasem válik egyhangúvá és unalmassá. Ellenben a triolettek sora, amely formát szintén kedvvel művel a szerző, hamar egyhangúvá lesz.

A kötet sikerültebb felét ezek a tárgyias szonettek teszik s köztük is kiválik gyöngédségével és bevégzettségével *A tanítónő* című. Egyik ciklusának címe is *Képek, esetvonások*. Ezek legnagyobb részt irodalmi vonatkozásúak.

Az egyéni érzést tolmácsoló, líraibb természetű szonettek legnagyobb része hazafias tárgyú, hisz olyan időkben keletkeztek, amikor «könnyek peregnek és dalok teremnek». Az ilyen természetű költeményeket nagyobb számmal a kötet második része tartalmazza, melynek címe *Hómosó ér*. A költő elszakított szép szülőföldjére, az Érmellékre s Szilágyságra visznek bennünket ezek. Életének minden fordulatát, minden eszményét ezzel a földdel hozza kapcsolatba a költő, ennek tájait s mondai és történelmi eseményeit idézi elénk. El-elmereng lelke a tömérdek pusztá emlékéen, amely mind egy-egy virágzó magyar falu volt egykor; de szárnyra kél a hit is szívében, hogy az eltemetett hősök megmozdulnak s az elsúlyedt harangok megkondulnak még egyszer. Ezekben van bensőség, míg hazafias és irredenta verseiben s «vitézi énekei»-ben néha sok a retorika.

A költőnek egyik legrokonszenvesebb vonása tartózkodása mindattól, ami bántaná ízlésünket. Szerettük volna, ha egy pályázati tételnek háromféle kidolgozásából (*A hős magyar, Nagy magyarok, Magyar géniusz*) csak egyiket kaptuk volna. Tudjuk, hogy a költő többféleképen is próbálkozik egy-egy témával, de *legjobban* csak egyféleképp írhatja meg s mindig csak a legjobbat kell adnia. Az efféle műhelytitkok feltárása a legtöbbször nem valami lélekiemelő beletekintést nyújt a költői alkotásba.

Gyökössy Endre kötete harminc esztendő (1902—1932) termését foglalja magában. Előrebocsátja az 1925 óta írt s kötetben még közre nem adott *Újabb verseket* s aztán következnek előbbi kötetiből kiválogatott költeményei. A költőről nyert képen nem sokat változtatna, de mégis ajánlatosabb lett volna az időrendi beosztás, ami a költő fejlődésére is rávilágítana. Címét a kötet *Hiszek* című vezérverse után nyerte. Erről a költeményéről ezt írja a szerző: «Úgy érzem: ez a vers legelevenebben rajzol meg engem; tökéletesen átvilágít rajtam. Nem dicsekvés: hitre kényszeríttem vele a magyarokat. Ezért lett ez a vers a kötet vezérverse és címe. Ó, mert én ma is és mind-örökké — hiszek!»

Hozzá kell tennünk, hogy annál lényegesen több az író, mint amennyinek ez a szónokias költemény mutatja, mely nagyon is magán viseli a nyomát annak, hogy «szaválásra készült». Megszólaltatja előttünk a szenvedő, de lelkes, a tragikus magyar sorsot átélő, de hitben gazdag magyart, ébresztő és lelkesítő hazafias költeménye k

íróját, de keveset sejtet kedélyvilágának színes gazdagságából. Keveset nótáskedvű, életvidor temperamentumából, amely ugyan néha-néha kissé öregesen tempózva rohamcsan közelgő öregedésről s az életiram fékezéséről beszél, de voltakép sehogysem akarja elhinni, hogy az idő eljár még ő felette is. Keveset megnyugvó bölcseségből, mely eláradó szeretettel vallja, hogy szereti az életet és hogy «olyan szép minden a világon».

A duzzadozó élet

Biztos-lépésű friss fia vagyok —

énekli magáról. Megszólal ugyan lantján a panasz is, hogy hajszolja az élet, ez az «agarászó főúr» s a mindennapi gond énekeit kell mondania; megszólal a rezignáció is, ilyenféle sóhajokban: «Ügy szép csak a dal, ha szomorú»; szívében ott ég, ott reszket a vágy minden szépség után, annak fájó érzésével, hogy kényszerű harca a kenyérért ezt mind kiöli belőle, «Szépország száműzöttjé»-ből; — de egészében nagyon életrevaló, egészséges testű és lelkű ember s költeményeiben is ilyennek mutatkozik. Életkedvét már ilyen vers-címei is jelzik: *Fütyörések, Nótázgatók*. Megénekli a természet közönyét az emberi szenvedéssel szemben; de hasonlíthatatlanul több verse énekli a természet ragyogó és harsogó jelenségeit, a tavaszi zsendülést s ezekben a tavaszi életörömet éneklő dalaiban «ős halleluját kiáltoz a szív a mámoros tavasznak». Békés lélekkel énekli meg a kis örömeiket, mert ezek adják a legnagyobb boldogságot, és csak annyit kér sorsától életének alkonyára, hogy «boldog egyszerűség falusi-fehér álma» szálljon szívére. Esménye: a dolgos és hű polgár, a halk szavú, jó és tisztaszívű, emberszerető ember:

Akkor igaz és hű az ember,
Ha szolgálni tud türelemmel.
Ha az alázat napszámossa
S dolgát dologgal sokszorozza.

A mai tébolyult, felfordult világban előtte ez az eszmény ragyog fel:

Nálunk csak a szerető Krisztus
Szolgájának van áldott otthona,
Ki megbocsájtó és alázatos,
Ki szívet gyógyít s szívet nem tapos,

Ki az ütésre lendült öklöt is
Mefogja, ha testvére sújt a balga,
Ki szívéből és szájából szünetlen
Rózsát dobál a magyar sivatagba.

Lelke gyönyörűséggel árad ki, ha egy-egy színmagyar falura s népére gondol, de fájlalja, hogy már ezekben is ritkul «a zengő, szívbeszálló zsoldár». Szíve együttérez a szomorúan szántogató szegény magyar emberrel, a Földetlen Jánosokkal, az álmodó, tétova magyar faluk helyett munkás és erényes magyar falvakat kíván, új időket vár ő is, de nem becsmérelve a magyar földet, hanem áldást mondva reá s minden drága ajándékára.

Legtisztább és legösszhangzatosabb dalait családi élete sugallja. Sorukat gyöngéd, harmatosan tiszta érzésből, az első szerelem rajongásából fakadt udvarló, majd mátká- és hitvesdalok nyitják meg, aztán hangot nyer sorukban a gyermekvárás boldog izgalma, a korán elhervadt első kis bimbó, az elhalt leányka elvesztésén érzett gyász, majd kis fiát becézgető büszkélkedése, hogy általa immár ő is belekerült a jövő élet sodrába, s végződik a családi daloknak ez a sora ha fia eljegyzésére írt emlékverssel.

Költői mintaképeiül nyíltan a régi nagyokat vallja, s ép ily nyíltan tesz vallást magyarságáról is. Érzelemkörén, sokszor formáján is legmélyebb nyomot talán Szabolcska Mihály hagyott, akit «az Isten muzsikása»-nak mond, s benne látja korának tiszta, nemes-szívű, magyarszavú költő-ideálját. Csakugyan Szabolcska hangkörében és formájában legegyszerűsebb. Ha ennél magasabbra száll, válik néha keresetté, erőltetetté, különösen jelzőiben, szónokiassá; ha lentebb marad, elejti az egész verset.

Különösen hiányzik tehetségéből a tömör jellemzés adománya. *Akik már elmentek* címmel «új szonettek»-et ír halott magyar kiválóságokról. A szonettek újsága abban áll, hogy 4, 3, 4, 3 soros szakaszbeosztással vannak írva s a jambikus ritmus is el-el van ejtve bennük. Így a szonett elveszti azt a kecses szépségét, amely az előkészítő rész nyugalmasabb, részletezőbb menetének s a befejező rész lendületesebb, gyorsabb haladású felszárnyalásának arányából keletkezik. Hiába keressük ezekben a verseiben a megénekeltek jellemzését, sokszor bizony a személyi vonatkozások bekapcsolása inkább csak közönségesebbé, mint közvetlenebbé s bensőségesebb hatásúvá teszi a verset (pl. a *Jakab Ödön*ről írott). Még kevésbé sikerült a *Poétatestvéreim* című ciklus, a költő barátaihoz írt vékony-pénczű, dicséretben épen nem fukar áradozások. Itt lépten-nyomon meghökken ízlésünk. Csak egypár mutatót a sokból. A Szegedi István-nak szólót így kezdi:

Hozzád gurúl meleg, bíborpiros szívem,
Pistám, e halk, szelíd parázsú tiszta dalban.

Farkas Imre halhatatlansága mellett bizonykodó vallomását ezzel a két sorral végzi :

Ki nem hiszi, hogy mindig lesz tavasz ?
— Imrém, hiszem, hogy te is megmaradsz!

P. Ábrahám Ernőnek, egyik könyvének címére vonatkozva, ezt írja :

Hét szilaj csikó hánykolódik benned.

Endrődi Bélának azt a vallomást teszi, hogy mikor ez először vitte el költő-atyjához, lát ömölt el boldog-rajta, s ma sem tudja igazán, az Atyát csodálta-e jobban, vagy

Téged, mert a Fia vagy.

Az ily versek inkább a személyes bátorság emlékei, alkalmi megilletődésükkel, — s nem igen valók a nagyközönségnek.

A szerző egyébként minden nyilatkozásában «a hittel ragyogó lélek énekét» akarja dalolni. Igaza van, ennek a léleknek kell égnie ma minden magyarban.

Hajdu Zoltán.

Francia nyelvű könyv Justh Zsigmondról.

Magda Gálos: Sigismond Justh et Paris. Budapest, szerző kiadása, 1933. N. 8-r. 119 l.

Ez a négyíves tanulmány — mindeddig a legnagyobb méretű dolgozat Justhról — többet ad, mint amennyit címében ígér. A magyar író és a világváros viszonyának megvilágításán túl azt a hatást is megállapítja, amelyet Justh a francia irodalomtól, a francia íróktól és a gall szellemtől kapott, sőt költői munkásságának beható elemzését is adja. A célkitűzéseknek ez a halmozása rávall a kezdőre — érthető mind az, hogy a nagy, egyébként is kétfelé hasadó anyag nem engedte magát zárt kompozícióba kényszeríteni, mind az, hogy Justh regény-költészetének méltatásában elődei nyomán jár.

Azért azonban, amit nem kapunk a dolgozatban, bőséges kárpótlással szolgál az, amit ad. Gálos Magda fáradságos munkával és tudóshoz illő lelkiismeretességgel, meg — és ez a legnagyobb érdeme — biztos céltudatossággal összegyűjtötte a tárgyára vonatkozó forrásanyagot : a költő még élő magyar és francia barátaitól igen fontos értesüléseket szerzett, adatokat és jellemző vonásokat, azonkívül fölkeresett vagy száz Justh-levelet (tőle és hozzáírtakat vagy róla szólókat) és egypár egykorú följegyzést, köztük magának az írónak

önéletrajzi jegyzeteit. Ebből a gazdag anyagból az összehasonlító és a psychogenetikai módszer alkalmazásával, de elsősorban fiatal korára igen éles szemével értékes eredményeket tudott kivenni, adatszerűeket és szellemieket egyaránt. Jellemző és egyben biztató ígéret a jövőre, hogy a fiatal szerző, noha a pozitívizmus exaktségával dolgozik, nagyobb súlyt vet az utóbbiakra. Rámutat ugyan azokra a kapcsolatokra, amelyeket Justh és a korabeli francia regényirodalom között fölismert (Bourget!), de csak futólag érinti, s a könnyebb munkát, az utalások kiaknázását, rábizza másokra — erejének javát annak a nagy átalakító hatásnak igazolására fordítja, amelyet a Párizsba érkező magyar ifjúra a francia társadalmi élet és a francia szellemvilág tett. (Az előbbiről színes, eleven, jellemző képet fest.) Hogyan telik meg az ifjú lelke először Párizs «elemei»-vel, hogyan simul érdeklődésének iránya, ízlése, világfelfogása a franciákéhoz, végül, mikor már alaposan megismerte a párizsi életet és a francia szellemet, hogyan ismeri föl kint idegen földön a maga fájának értékét, és hogyan lesz szívben-léleekben újra magyarrá, magyarabbá, mint volt Párizs megismerése előtt : ennek a bonyolult, mozgalmas lelki folyamatnak rajza bontakozik ki elénk a könyvből s lesz a fiatal szerzőnek legnagyobb érdeme.

Igen becses a könyv kettős függeléke, a bibliográfia (kivált a Justhról szóló francia irodalom gazdag jegyzéke) és Justh kiadatlan levelezésének közlése (33 levél Justhtól, 20 levél hozzá, három levél róla). Justh levelei is érdekesek (betegségére, lelki életére, gondolataira, terveire vetnek világot), de még érdekesebbek a hozzáírtak. Meglátjuk belőlük, milyen nagy szeretettel fogadta magába Justhot az előkelő párizsi társaság : nemcsak a magáénak tartotta, hanem férfiak, asszonyok valami csodálatos gyöngédséggel és mély ragaszkodással voltak iránta — rendkívül vonzó egyéniségnek kellett lennie, hogy ennyire megígézzett mindenkit odakünn. De meglátjuk azt is, hogy mennyire megbecsülték franciára fordított írásait főúri barátai, tudósok (Taine) és írók (Sully Prudhomme) egyaránt. Amazok hízelgő sorai nem üres dicséretekben merülnek ki, hanem kihangzik belőlük a meggyőződés ereje, emezek sem az udvariasság kötelező szólamait írják le, hanem komoly érvekre alapított méltatást, Justh művészetének igazi értékeire világítva rá.

Gálos Magda dolgozata doktori értekezésül készült. Anyagával, módszerességével, eredményeivel magasan kiemelkedik közülük — bizonyítja, hogy ezen a helyen szóltunk róla.

AZ ETIKAI ELEM ARANY JÁNOSNÁL.

Arany János lelki arcán az etikum annyira elhatározó vonás, hogy emberi egyénisége, költői hitvallása és költészete egyformán ezen bélyeget mutatják. Etikuma nem egyes jelenségeken átütő fénysugárzás, nem időnként fellobbanó tűzcsóva, nem csillagos éjtszaka megálmodott, de állandóan áloméletben maradó költői ábrázolás, hanem megszakítás nélküli lelkivalóság és életrealitás.

Egyéniségének alapérzéseiből fejlődik egyszerű, síma vonalakból megrajzolható, az acéléptmény határozottságát mutató, tűzben edzett férjijelleme. Költői hitvallása a géniuszát megbecsülő, az örök művészi szép szolgálatának felelősségtudatában kristályosodik ki. Költészeti irányzatában, szellemében és formájában szintén ez az esztétikai etikum valósul meg.

Egyéniségét, költői hitvallását és költészetét nemcsak ugyanazon etikai emelkedettség hatja át, hanem ez érleli meg bennük az emberi öntudatosságot, a művészi őszinteséget s ez alkotja közöttük a belső logikai kapcsolatot. Arany János költészete etikumokkal telítődik, mert költői hivatása etikumokból áll. Költői hivatása azért összegeződhetik etikai vonásokból, mert mögötte tiszta étoszként áll komoly, becsületes, tisztalelkű magyar egyénisége. Ebben rejlik Arany János emberi és költői egysége és örök befejezettsége.

Bölcsője nyolc testvére koporsójának árnyékában ringott. Sok hervadást szenvedett családja életfájának késő őszi rügyfakadása volt. Öregedő szülők dudolgatták szenderítő álomba, de anyja kebelén éhségűző táplálék helyett már csak melengető védelmet talált. Életerő asszonyénje emlőjéből

szivárgott vánnyadt, törékeny testébe. Utolsó napsugár többszöri éjtszakába borulás után, dolgos szülők visszaszálló, remegve várt boldogsága, tápláló anyává lett testvér megmentett ajándéka, mindez súlyos erkölcsi megterhelés egy induló élet számára.

Apjában két évszázados nemesi családjának higgadt magyar élethölcselete, kálvinista hitének boldogító öntudata, származásának és belső értékének büszke alázata mintázódik eleven szoborrá. Anyjában az imádsággal nevelő édesanyák példája újul meg. Öreg Károli Gáspár biblia-fordításán tanul betűszeretetet s Szenczi Molnár Albert énekein csiszolódik olvasni tudása. Dűledező, gerendás kunyhóban mesemadár fészületi tarkatollú szárnyát gyerek-feje felett s reszketős ajakkal énekelt régi zoltárokbólszáll feléje a magyar melódiák és ritmusok rezdülése. Kedvező erkölcsi indítás egy bimbózó élet számára.

Így azután természetesnek látjuk, hogy Debrecenből éhséggyötörtén Kisújszállásra megy kistanítónak, konvikтусi költséget szerezni s mikor rövid időre újból visszatér az ősi kollégium falai közé, színész-trupphoz űzi forrongó lelke és szülei tehermentesítésének vágya. De az is természetes, hogy mikor ábrándos idealizmusát kemény kézzel megtépi a rút valóság s «az öntudat kígyói éjjel-nappal marják», mikor szíven űti világtalan apjának és ravatalon látott anyjának álmoképe s lelkére rázuhan szülői akarattal dacoló engedetlenségének minden gyötrő következménye, akkor Máramarosból mardosó önváddal szívében, egy cipóval és egy ezüst huszassal zsebében elindul Szalonta felé. Hét napig vándorol, mígnem megtérő tékozló fiúként, lehajtott, sápadt orcával megáll az apai kunyhó küszöbén.

Ezt a megsemmisítően nagynak érzett tévedését egész életén át lelkében hordozza, mint bűnbánatos szégyenének megégett pernyéjét. «Törölt lap» ez ábrándos multja könyvében. Kötelességtudata acéligájába kényszeríti önmagát. Elégeti verseit, megtagadja tépett lelke forrongó álmait, segéd-tanítóskodik s másodnótáriusságban áldozza maradéktalan önmagát. Kajlaszarvú, szőke tinókról passzusokat rajzol árkuspapírra s osztályos örökösödési pereknél mérőlánccal

méri a földet. Csak éjtszakától lopott órákban szüresölget édes nektárt Shakespeare, Byron, Aristophanes, Sophokles és saját lelke aranykelyhéből. Ember és költő hérosi küzdelmében az önuralom és maga-legyőzés gyönyörű példája.

A szabadságharc és elnyomás sodrában nemzeti vágyak és aggodalmak hordozója s a nemzetért való felelősség és higgadt lelkiismeret embere. Erős erkölcsi fegyelmerezettsg kell a nemzeti követelés és nemzetért való felelősségtudat összeegyeztetéséhez.

A későbbi Arany lelkiarcán elmélyülnek fiatalkori vonásai. Férfikorában ezekből alakul ki határozottsága, öregségében pedig élethölcsesége. Kötelességtudata megalkuvás nélküli. Érzésvilága napból származó egy-sugár, mely színekre bomlik élete prizmáján. Féltő gondoskodása s lelke mélyén tiszta harmóniát muzsikáló hűsége szeretete kevésszavú, mint a magyar szív nagy érzésekben megmutatott szemérmes hallgatagsága. Szerénységében önérzetes, értéke ismeretében alázatos. Írja Petőfinék: «A dicséretet nem mások szájában, hanem önérzetem tisztaságában szoktam keresni». Nyílt tekintetében lelki tisztaságát hordozza. Vidámsága lassú hullámsága, mint félig lehúnyt szempillái alól csorduló elfojtott mosolygása. Férfiasan fegyelmezett fájdalom mélybúgású, mint a gordonka G-húrján játszott variáció nélküli zsolttár. Istennel szemben hívó, emberekkel szemben szerető szívű, irigység és féltékenység nélkül való. Életirányában egyszerű és józan, életszemléletében érzékeny, de bölcsen értékelő.

Lelki struktúrája teljesen etikai felépítésű. Az Istent megtapasztalt ember hitének alapján áll s kipróbált erkölcsi eszmények oszlopsorára borítja harmónikus életének betetőző kupoláját. Befejezett egyéniségű ember. Önéleti írásában azt mondja, hogy «Életem egyszerű volt, de nem nyugodt, folytonos küzdelem, melyben én voltam a gyöngébb fél. Több eréllyel, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez mindig hiányzott belőlem. Tehetségem mindig előretolt, erélyem hiánya mindig hátravetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része, töredék». Ez a kritika legfeljebb költői munkásságára vonatkozik, nem pedig emberi egyéniségére. Mint ember kicsiszolt, befejezett egész ember, kibem min-

tázva látjuk az egyeneslelkű, erős jellemű, melegszívű, becsületes, istenfélő, emberszerető, faját megbecsülő, hamisítatlan magyar embert.

Petőfihez írott költői levelében mondja önmagáról:

Mi vagyok én? kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsömnek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék,
Otthon leli magát ajakimon dala.

Jól esik az ember-Arany Jánossal találkozunk, mert benne a megtisztult magyar férfi-ideállal találkozunk.

Arany János költői hitvallása is telítve van etikai tartalommal. Tanulmányai, könyvbírálati s leveleiben tett kijelentései gazdag lehetőséget nyújtanak arra, hogy hitvalóságát saját szavaiból állítsuk össze.

A művészet célja az örök szépség ábrázolása. A szép a jónak és igaznak kifejezése, az eszményített jó és igaz. Szép eszme nincsen jó és igaz nélkül, de az igazat és jót lehet széppé tenni a kifejezés által.

A költészet a valóság égi mása: szépíti és nőteti a dolgokat és személyeket. Fénytörés átlátszó habon, esős lég egy május-napon. Önmagánál szebb, dicsőbb természet, ez a költészet.

A költői mű alapeszméje nem is jöhet összeütközésbe az általános morállal. A költő festhet szenvedélyeket, ezek összeütközhetnek a morállal, a világrenddel, de a költő nem adhat azoknak igazat a küzdelemben. A nagy művek morális érzetet lehelnek.

Az idealizmusnak reálisnak kell lennie s a realizmus az idealizmus fényében jelenik meg. Az idealizmus reális életteljességet jelent, nem pedig ködös élettelenséget. A költő nem rughatja ki lába alól e földi világot, nem repülhet a határozatlanságba, a nem létezőbe, hogy alkosson képzeletében soha szem-nem-látta fellegvárakat. A költő feladata nem az, hogy a reáltól borzadtában minden konkrét valóságból odasiessen, hol nincs szív és érzemény, hanem hogy az emberi szív rejtélyeit mennél igazabb kifejezés által tüntesse fel.

A költőt invenciója emeli tárgya fölé. A teremtő képzelet tulajdonképen nem teremt, nem hoz elő új képzeteket a semmiből, hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot. Rajzol, elemez, kénye-kedve szerint gazdálkodik azzal is, ami csupa héj, külszín, esetleges.

Nem az elbeszélés egyes részeinek «kifestegetése» a fontos, hanem az alap gondolat vagy a cselekvés főmozzatának kiemelése. Valamely kész történetet felvenni, descriptiókkal, vagy a működő személy lelkiállapotának külső, nem tetteiben nyilatkozó rajzában itt-ott felékesgetni, könnyű dolog, de ez nem tarthat igényt a költészet nevére.

Alapeszmére, alaphangra, alapézésre van szükség, melyből az egész kifejlődik. Összeütközés, bonyolódás, lélektani fejlődés, cselekvény szükséges, mely belől az érzésben, elhatározásban, jellemben megy véghez. Az írónak meg kell ragadnia tárgyának költői oldalát, életet kell lehelnie a holt eseménybe, mely a nélkül csak oly puszta anyag, mint a márvány, melyből a szobrász képezi alakjait.

Az igazi remekmű az eredeti benyomások frissességével, külsőleg a díszítménnyel, bensőleg igaz voltával hat. Nemcsak az újdonság, a változat, hanem a valódiság ama bájával ragadja meg a lelket, mely a költői hatás nélkülözhetetlen eszköze. Nem hiába emlegeti Byron annyiszor a truth (igaz) kifejezést: költeni, mégis igaz maradni, ez a nagy feladat, melynek megoldásától függ a poétai siker. A mestermű meséje, alakjai önkénytelenül nyomódnak az emlékezetbe: kerekén áll előttünk a történet s élő személyekké testesülnek az alakok.

A költő részben mindig utánzó s ezen törvény alól a lángész sem teszen kivételt. A különbség csak az, hogy a lángész villámgyorsan szedi fel elődei értékeit, végül azonban akarva sem tud mintájuk szerint alkotni, mert eredeti ereje egészen mást hoz létre benne. De az utánzásnak a lángésznél is fontos szerepe van. Foszd meg az utánzás lehetőségétől, zárd el csecsemő korában minden érintkezéstől a költészettel, nőjjon elszigetelve egy magányos szobában, adj neki bár alkalmat szelleme egyéb tehetségeinek kifejtésére, halmozd el bár minden tudománnyal, csupán a költészetnek minden

sejtelmét zárd el tőle hermeszileg, ne halljon soha egy népdalt, ne olvasson egy költeményt, tanítsd meg bár ráadásul a mérték és rím mesterségére is, de ne költői darabokon, hanem egyes összefüggetlen szavakon: a te született költőd, ha lángelme is, sohasem fog megszólalni, valameddig ez elkülönzés tart, legfeljebb oly rímjátékot farag, aminőt eléje adtál.

Igazi költő számára mindez mégis csak matéria, őt született hajlama teszi művésszé. Ez a született hajlam nem csupán mennyiségi, hanem minőségi tekintetben is végtelenül különféle. Nemcsak a kisebb, vagy nagyobb fokozatban, a belteljes erő több-kevesebb mértékében különbözik, hanem irány, minőség, színezet tekintetében is az egyéniség sokféleségének árnyalatosságait tünteti elő. Történet, monda, tanulmány soknak élettelen anyag csupán, másnak egy mellékesen odavetett szó, egy homályos záradék olyan mag, mely a költő lelkében megfogamzva, gyönyörű virággá fejlődik.

A költő kora teremtménye. Kifejezője a közhangulatnak s irányjelölője a sokaság derengő sejtelmének. Szellemi adottsága és történeti környezete behelyezik korszakának sodrába, genie-je azonban azok fölé emeli. A kor követelése mellett, néha azok ellenére is, a lángész irányt szab a költészetnek. A genie korának szülöttje ugyan, de ritkán folytatója annak. Gyakran meghasonlik saját korával. A lángész által mutatott irány a társadalmi viszonyok, eszmék, kedélyek változásakor is érvényesül. Századok romjain irány a új életre kel s a genie idő- és korszellem-felettségét mutatja.

A költő egygyé forr nemzetével. Költészete tükrében faja s hazája arcát vetíti. Nemzeti hivatást teljesít azzal, hogy énekel. Jeles költői olvasásával önbecsét növeli a nemzet, habár költeményei nincsenek elárasztva politikával, hazafisággal és frázisokkal. Költészetében életfenntartó erőt hordoz. Sujtott népek nem semmisülnek kora halálba, míg összezeng dalnok és nemzet érzelme. Épen azért legyen a költészet egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes, legyen általános és nemzeti. Így lesz

előmozdítója a nemzeti újjáalakulás s az irodalomfejlesztés nagy művének.

A költészet külső formájának értékeiről: a nyelvről, verselési technikáról külön tanulmányokban szól Arany. Aki eszmét test nélkül akarna érzeink elé állítani, az felhő után kapdos, de nem költő. Keresse meg tárgya természetét, érzelme hőfokát, eszméi mélységét s idomítsa kifejezési formáit azokhoz.

Ez a meggyőződése csodálatos csiszoltságú műgondjában éleződik ki, melyet költői alkotások értékmérőjévé tesz s önmagával szemben érvényesít legszigorúbban.

Költői hitvallásának erős etikai hangsúlyát bizonyítja lelkiismeretének objektivitása. Fontos történeti forrástanulmányozást követel, s a költő megbízhatósági bélyegének tekinti az epikai hitelt. Hazug érzések meggyalázzák a költő lantját. Ellenben az átható mély meggyőződés, mint minden, ami lélekből jön, tiszteletre gerjeszt s ama valódiságot adja költészetének, mely sohase hibázza el útját az olvasó rokonszenvéhez. Légy meghatva erős hittől akármiben s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizonytalansággal, noha véleményben külön járunk.

Saját érzéseiben is realitásokat keres, mint hűséget a történeti eseményekben. «Nem akarok több érzelmet kifejezni, — mondja, — mint van, s fő gondom az, hogy éppen annyit, se többet, se kevesebbet fejezzek ki. Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam mit beszélek és miért.» «Az érzelmeket én csak objektív állapotban tudom kezelni, — írja Egressy Gábornak. — Ahol valami engem közelről mélyen sebez, ott hallgatok.»

Arany János a költői géniuszt isteni ajándéknak, a költészetet szent templomnak érzi. A költő Isten választott papja, ki az örökszép oltáránál Istennek mutatja be áldozatát. Hófehéren csillogó köntösben járul oltár elé, mint az ószövetség főpapja s bemutatott ajándéka makulátlan tiszta, mint a főpap által oltárra helyezett áldozat. Isteni akarat küldi, szent oltár várja, népének lelke rajta pihen és ő felel önmagáért, áldozatáért Istennek, embernek, időnek, örökkévalóságnak.

A költészet és örök szép elválaszthatatlanságában, a költő magasabb küldetésében és felelőségében rajzolódik elénk Arany költői hitvallásának etikai jellege.

Mint két különmedrű, lassú sodrában arany szemcséket görgető patak érkezik költészetéhez emberi egyénisége s a költészetéről kialakult hitvallása. Semmisem vész el belőlük. Arany János istenfélő életszemlélete beleépül költészetébe. Jellemének komoly, sokszor komor vonásait felismerjük hősei jellemében, kik az ő szemeivel vizsgálódnak, az ő szívével szeretnek s elhatározásuk rejtett rúgóit az ő erkölcsi eszmekörében találják meg. Költői hitvallása sem marad íróasztal mellett kialakult tudósi elmélet, hanem mint valami mélyből fakadt forrás, szüzi tiszta vizét földalatti erecskében rászivároztatja költészete mezőségére, akár virágos tavaszi rét legyen az, akár tarrá vert halotti temető. Emberi egyénisége erkölcsi vonásainak s költői hitvallása erkölcsi elgondolásának szintézise jelenti Arany János költészetének erkölcsi jellemét.

Költészete az erkölcsi tisztaság költészete, a költői becsületesség és hűség sugárzása, nemes érzések tartózkodó, tiszta zendülése: etikai, epikai és lírai hitel egymásba szőtt remeke. Igazsággal ellenkező szót, szennyes gondolatot papírra soha nem írt, eseményben, szívében mindig valót és tisztát adott.

Költészetének ez az átható erkölcsi jelleme nem csupán részletkérdésekben nyilatkozik, hanem költészete általános szellemében. Sugárzó napfényesség ez, mely költészetét akkor is átvilágítja, midőn lelke gyötrelmes fájdalomának érző köveiből piramidot farag sötétárnyú ciprusok közé. Hívó költő. Erkölcsi világrendet érez maga felett. Élő, személyes Istennel van lelkikapcsolatban, ki az ő számára nem dogmatikum, nem vallási múzeumi tárgy, nem kegyeletos emlék, nem palettára szedett hangulat-festék, hanem életteremtő, életkövetelő és életet számonvevő hatalom: örök etikum. Az erkölcsi világrend ura kalásztelésben, pacsírta-énekekben, orkánrohanásban és szunnyadó némaságban, felülről szálló Igében és az emberi lélekbe írt isteni jegyekben proklamálja akaratát. Normát ad, életirányt jelöl, erkölcsi ideált rajzol, törvényt

ül, megaláz és felemel, büntet és jutalmaz. Isten az élet teremtője, gondviselő lelke, követelése, logikája és végzete.

Nagy alkotásai alapfelfogásában ez a tiszta etikum érvényesül. Toldiban a történeti események összeszövődése mögött a jellemek küzdelme a vezetőfónál, mely végül is a jó győzelmére vezet. A hun monda trilógiájának tervezetében az erény és bűn átöröködésének törvénye húzódik az eseményláncolat mögé. Apák bűne büntetéssé válik a fiakon s az ősök becsülete és tisztasága áldássá lesz késő unokák számára. Ez az etikai aláfestés komoly erkölcsi fenséget visz ezekbe a remek műalkotásokba.

Erkölcsei életszemlélete az isteni törvény sérthetetlenségében teljesedik ki. Költészetében a bűn elalkudhatlan realitásának komor fensége mozdíthatlan gránitfalként mered magasba. Átrepülni, magát rajta keresztülvágni erőtlen az emberi erő, bátorság és hatalom. Király és pór, gazdag és koldus, fehérlelkű leány és véreskezű gyilkos-asszony, öntudatlanul vétkező és öntudatosan bűnös összezúzódnak ezen a gránitfalon, mert büntetlenül senkise vétkezhet az örök isteni világrend ellen. Kund Abigél kacér játéka épen olyan tragikus következményekre vezet, mint Bende vitéz orgyilkossal dolgozó gyilkossága.

A bűn tragikus felfogása megadja a büntudat teljes erkölcsi komolyságát. A cselekedetet mérlegelő önvizsgálat mélyén születik ez a büntudat s föleszmélés, bánat és kínzó öngyötrés állandósulnak benne. Nem pillanatmúlású sötét árnyék ez a lelkiismeret fehér vásznán, hanem állandóra rögzített folt, nem egyszer-kétszer szívünkre hulló égető méregcsöpp, mely fájó véresre mar ugyan, de azután engedí frisszövésű hámosodással bevonni a véres sebhelyet, hanem állandó kigyófészek, melyet az önvád kigyói marnak gennyesre s melynek véres szája éjjel-nappal pihenéstelenül saját bűnét kiáltja.

Arany János mély etikai megérzéssel pszichikai, logikai és etikai kapcsolatot teremt bűn, büntudat és büntetés között. Egy gyökérszálról hajtott organikus egységet ismer fel bennük. Utólérhetetlen finomsággal végigvezeti azt az igazságot, hogy a bűn adja meg a büntudat tartalmát s a

bűn magában rejti magát a büntetést is. Ennek az etikai elgondolásnak költői keresztülvitele teszi őt a lelkiismeret költőjévé. Ezért nem válik és nem válhatik ez nála egyhangú chablonná, mert hiszen minden bűn különböző büntudatot és minden bűn a saját büntetését növeli. Hősei lelkiismereti bűnhődésének konstrukciójában lehelletfinomsággal dolgozik, mint a brüsszeli csipkeverőmester. Változatos sokféleségén kívül a bűnös és bűnhődő ember pszichológiai és etikai egységének elválaszthatatlanságát bizonyítja, mint az örök erkölcsi világrend lantos prédikátora. Az életet és szabadságot leigázó zsarnokokat önmagukat féltő, didergős láz-álmuk bünteti. Bende vitéz hasztalan viaskodik szellemhőssé vált legyilkolt áldozatával, kardja csupán a levegőn vagdos sebet, ellenfele sértetlenül vív tovább. A tudatosan gyilkos Ágnes asszony véres leplét mossa szüntelen-hasztalan, Kund Abigél, az ártatlan kacérság öntudatlan gyilkosa, halovány orcával, énekelve szalad az utca során. A szívtelen mostoha elszalad egy ingben, fut a falu utcáján, házak előtt udvarokon, temetőn, nyomában mindenütt árnyékként kíséri a vizes kötéllel vert, éhes árva zokogása.

Az etikai elmélyülés természetesen a balladákban legszembetűnőbb, melyek tömör rövidséggel szinte érzékeltetik a lelkiismeret büntudati és bűnhődési kapcsolatát. De hogy ez nemcsak a költői műfaj velejárója s nem csupán Shakespeare hatásának sugárzása, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy hősei jellemfejlődésében s a cselekvények indító okainak kialakulásában a lelkiismeretnek állandó szerepet juttat. Embert taszító, nyűgöző és rabszolgává hajlító erővé válik az, lobbanása lelkiválságok megindulását jelzi s forгатagából elhatározások és életfordulatok születnek. A lelkiismeret erőteljes érvényesülése nála nem műfajkövetelés, hanem költészetének állandó etikai eleme, mely a cselekmények és jellemek kialakulására döntő befolyást gyakorol.

Arany János költészetének etikuma tehát nemcsak egyes esetekben nyilatkozó jelenség, hanem állandó lelki fluidum. Szenvedésben megtisztult, Isten-hitben megerősödött világnézetté lesz. Tápláló erejében nemesednek érzelmei és csillagként pihen sugárzó fénye életromjainak omladékkövei felett.

Költői világnézetének etikai színezését szemlélve, nem jelent nehézséget fájdalmának és Istenbe vetett hitének összhangba simítása. Életbölcselete tiszta eszmények kéklő bércormáról nézi a kötelesség, emborsors és küzdelem értékét, hite pedig koporsó sötétjében is világít, melyben porladozó halott helyett az öröklét jegyese szendereg. Megismeri az igazságok igazságát és a hit bizonyosságát: «Ronsolt anyagon diadalmasan megáll a lélek» és «elindul nem földi utakon.» Ez a fény sugárzik át életszemléletén, így lesz hitéből élet, hogy etikuma végső fokon ismét credóvá váljék.

Ugyanezen erkölcsi mélység jellemzi költészetének a nemzettel és hazával egybekapcsolódó alkotásait. A nemzetet edesanyának, a hazát történeti realitások álmainak és álmok realitásainak érzi. Róluk szólva vátesként beszél és új életet prófétál. Költészete nem feltörő forradalmi harcidal, mely tüzetgyújtó erővel végigszágul sötétlő ember-erdőkön s életre gyújt, avagy sísteregve elégető, dicső, tűzhalálba merít, hanem mélyzengésű harmóniás ének, a honfi bánat, hivatás-hit, nemzetféltő eleven lelkiismeret hangjainak egymáshoz illeszkedése. Deák higgadt államférfiúi bölcseségének és Széchenyi felelősségtudatos lelkiismeretének tükröződése. Oh, micsoda nemzeti érték az ilyen költő, ki lantján történeti válságok idején élő milliók vágyódásán kívül a jövődő nemzet élethimmuszát zendíti meg!

Azokra az etikai vonásokra vetettünk világító fénysávot, melyek Arany János egyéniségét, költői hitvallását és költészetét jellemzik. Nemes fémpróbájú ember: igazi aranyember. Szíve, életfelfogása és lelkisége szerint költői hitvallása sem lehet más, mint aranypróbás költői hitvallás. Egyéniségének és hitvallásának találkozásából sem szület-hetik más költészet, mint amilyen az övé: tiszta erkölcsi és művészi értékben csillogó.

Jelentősége keresése közben hasztalan állapítjuk meg Aranyról, hogy az öntudatos nagy művészek legélén áll költészetének eszmei és formai tökéletességével, hogy ő a magyar lélek kihasított élő darabja, a magyar gondolkodás és magyar jellem utolérhetetlen ábrázolója. Valami nagy tartozás-érzés marad lelkünk rejtekén. Közeledünk igazi je-

lentőségéhez, ha benne minden idők költőideálját, a művészet oltárának avatott papját látjuk, kire mindennapi kenyérként szüksége van nemzetünknek és felismerjük benne az élet tisztaszavú költőjét. Esményeket kereső embervoltunk égő szükséglete ő. Az igazi ember örök tanítója, ki az igazság, szépség és jóság múlhatatlan költészetével egészlelkű és erősszívű magyarokat nevel. Költészete a költői, nemzeti és emberi erkölcs gyönyörűsége egyesülése.

KAPI BÉLA.

FILOZÓFIA A BALLADÁBAN.

A szakszerű filozófia, amely nem éri be azzal, hogy egyenlő rangot követel a maga számára a szellemi és természettudományok rendjében, hanem valamennyinek élére tör és a *princeps omnium disciplinarum* méltóságára pályázik: fejcsoválva ütköznék meg szerény tanulmányomnak címén és tartalmán. Miféle filozófia lehet az, amely lírai formában jelentkezik, költött mesét mond el és népszerűbb a regénynél, a novellánál, a drámánál? Miféle filozófia az, amely énekel, a helyett, hogy komoran elvonulna a magányba és néma daccal vonatkoznék el a zajongó, forrongó világ elől? Miféle filozófia az, amely világos nyelven közérthető históriát beszél el, a helyett, hogy szándékosan homályos, herakleitosi bölcsességét fenntartaná a beavatottak válogatott és szűk-körű társaságának?

De bárhogyan tiltakozik a szakfilozófus a dilettáns filozófiának pusztá léte ellen is, ezt a létet nem lehet egyszerűen kiiktatni a világból. Mások is gondolkodnak a lét és nemlét kérdésein, a lélek halhatatlanságán, az isteni mindenhatóság rejtelmén, a jó és a gonosz örök küzdelmén, az erény és a jutalom, a bűn és a bűnhődés igazságtalan elosztásán, az erkölcsi világrend mibenlétén, nemcsak azok, akiknek mind e problémák megvitatására *venia legendi* adatott. Egyebek között a költők is. Senkisémet vitathatja, hogy a pesszimizmusnak egyik legmegdöbbentőbb és leghatásosabb hirdetője *A leláncolt Prometheus* szerzője. Sophokles *Antigonéja* a legégetőbb erkölcsi kérdéseket veti fel és oldja meg az ethikus zordon kérlelhetetlenségével. Euripides tragédiáiban a modern és szkeptikus szellem, a régi hitében megingott és új vallás malasztjával még meg nem termékenyült lélek

keresi helyét a világban, istenét az égben és a földön és a föld alatt. A példák sorát a végtelenségig lehetne kiterjeszteni.

Az a költői műfaj, amelyet az esztétika balladának nevezett el, már csak alkatánál és terjedelménél fogva sem tekinthet alkalmasnak arra, hogy filozófiai eszmék hordozója legyen. És tüzetes vizsgálat mégis kideríti, ellentmondást nem tűrő erővel bizonyítja, hogy a balladának is lehet, sőt van is néha igen jelentős és súlyos filozófiai foglalatja. Természetes, hogy ez a filozófiai eszmetartalom nem terjeszkedik ki olyan diszciplínákra, mint a logika, filozófiatörténet, természetfilozófia. Ezeken a területeken a költészetnek kevés a keresnivalója. Implicite a balladának is. Ellenben — bármily paradoxnak tűnik fel tételünk — valljuk és készek vagyunk bizonyítani, hogy a ballada eszmetartalma magába foglalhatja a filozófiának mindazokat az ágazatait, amelyeknek valamiféle közösségük van világnézetünkkel: a lélektant, az etikát, a vallásbölcseletet, a metafizikát, a szociológiát, sőt még a történelemfilozófiát is.

Természeténél fogva a ballada, különösen a tragikus színezetű ballada nagy lelki válságokon épül fel. A *walesi bárdok* Edvárd királyának súlyos víziói és rettentő hallucinációi vannak. Éppúgy, mint Ágnes asszonynak vagy a Prágába menekülő V. Lászlónak. Az *Erlkönig* szerencsétlen, beteges kis hőse látja a villik táncát, hallja az Erlkönig hívogató, csábító, majd fenyegető hangját, még pedig a víziók részletességével lát és a hallucinációk világosságával véli hallani a tündérkirály érthető, tagolt, összefüggő szavait. Kund Abigél szelíd, énekes örülete a csendes tébolyultak kazuisztikájából való. Még a tömegőrület, az úgynevezett Massenpsychose sincs kirekesztve a ballada tárgyi köréből. Elég e helyütt a *Hidavatásra* vagy *Az ünneprontókra* hivatkoznunk.

De a lélektani kérdéseknél sokkal jelentősebb szerepük van a balladában az etikai problémáknak. A ballada is «Theodikea», eszköze az isteni igazságosságnak, megnyilatkozása annak a sajátságos, a valóságtól gyakran eltérő, sőt vele ellentétes jurisdictio-nak, amelyet költői igazságszolgáltatásnak nevezünk. Egy más alkalommal igyekeztünk bizonyítani, hogy ez a költői igazságszolgáltatás milyen gyakran

költői igazságtalanságszolgáltatás, valóságos Justizmord, amely halomra öli a merőben ártatlan Antigonékat, Opheliákat, Desdemonákat, Cordeliákat. A ballada Greguss Ágost örökérvényű és szellemes meghatározása értelmében komprimált tragédia. Mi következik ebből a mi szempontunk szerint? Hogy a ballada is épúgy, mint a tragédia, igyekszik szolgálni az örökegy, megingathatatlan erkölcsi világrendet, amelynek örökéletű és mindenható őre maga az istenség. És hogy a balladában is találkozunk az igazságszolgáltatásnak szándékos vagy önkénytelen eltévelyedésével, csak úgy, mint a tragédiában, csak úgy, mint az életben.

Az erkölcsi világrend tökéletes, hiánytalan diadalát hirdeti Schiller a *Die Kraniche des Ibykus*ban. A gyilkosok, akik a költő életét kioltották, megrendülve a színpadon látott mű zordon szépségétől, az Erinnysek fenyegető szavától, elárulják gonosztettüket.

Und zwischen Trug und Wahrheit schwebet
 Noch zweifelnd jede Brust und bebet
 Und huldigt der furchtbarn Macht,
 Die richtend im Verborgnen wacht,
 Die unerforschlich, unergründet
 Des Schicksals dunkeln Knäuel flicht,
 Dem tiefen Herzen sich verkündet,
 Doch flüchtet vor dem Sonnenlicht.

Íme a költészet tisztító hatása! A rejtelmes *katharsis*, amelyen nemcsak a hős, hanem a néző és hallgató lelkének is át kell esnie, hogy a színiköltészet betölthesse nemes hivatását. A rablókat bírják elé hurcolják. «Die Szene wird zum Tribunal» és a törvény bcszúálló karja lesujt rájuk. Így tartanak ismét egyensúlyt Bűn és Bűnhődés, minekutára a gonoszul megbolygatott erkölcsi világrendet a költészet hatalma helyreállította.

Nem ennyire világosan és tanító éllel, de ugyancsak a költői igazságszolgáltatást érezzük ki Schillernek *Der Taucher*jéből is. A nemes apród leszáll a király serlegéért a tengerfenékre, szerencsésen napvilágra jut prédájával, minekutána szembenézett a víz lakóinak ezernyi borzadalmaival, győzedelmeskedik a legyőzhetetlen elemeken is. De mikor másodízben is megismétli az istenkísértést, cdavész :

Wohl hört man die Brandung, wohl kehrt sie zurück,
 Sie verkündigt der donnernde Schall ;
 Da bückt sich's hinunter mit liebendem Blick,
 Es kommen, es kommen die Wasser all,
 Sie rauschen herauf, sie rauschen nieder,
 Den Jüngling bringt keines wieder.

És ugyancsak az isteni, nem emberi igazságszolgáltatást hirdeti a *Der Gang nach dem Eisenhammer*, amelyben az ártatlanul gyanúsított és vádolt Fridolin megmenekül a tűzhaláltól és helyébe gaz rágalmazója kerül, és a *Bürgerschaft*, amelyben a baráti hűség megragadó példája megtéríti és megszelidíti a kegyetlen zsarnokot.

Ilyen derűs világnézet lelkesíti Goethét is, mikor a *Sängerben* hősének a király kegyét, a hölgyek tetszését és a legjobb bort arany pohárban oly bőkezűen juttatja ; mikor a *Der König in Thuleben* a holtig hű férj az utolsó korty után a tengerbe veti a serleget, mert soha senkit többé ehhez a fejedelmi ajándékhoz méltónak nem tarthat ; a *Hochzeitliedben*, ahol a szent háborúból hazatérő grófnak a törpékhez való kegyes jóságát Isten megjutalmazza.

Und sollen wir singen, was weiter geschehn,
 So schweige das Toben und Tosen,
 Denn was er so artig im kleinen gesehn,
 Erfuhr er, genoss er im grossen.
 Trompeten und klingender, singender Schall,
 Und Wagen und Reiter und bräutlicher Schwall,
 Sie kommen und zeigen und neigen sich all,
 Unzählige, selige Leute.
 So ging es und geht es noch heute.

De vannak Goethének balladái, amelyek az olvasót korántsem töltik el az igazságosság győzelméből fakadó megbékélésnek, kiengesztelődésnek malasztjával, ellenkezőleg, az elégületlenség keserű ízét hagyják hátra szájunkban. A legrikítóbb példája ennek az igazságtalanságnak, egyúttal a legbanálisabb happy ending-nek a *Ballade vom vertriebenen und zurückkehrenden Grafen*. Ebben az egyébként oly csodaszép mesében, amelyet Arany János klasszikus fordítása a mi irodalmunknak is értékes kincsévé tett, a grófi atya, aki énekes koldus ruhájában köszönt be unokáihoz, hercegi

veje részéről a legdurvább bánásmódot tapasztalja. Minden ok, minden jog nélkül. Teljesen érthetetlenül. A herceg úr az idegent bitangnak nevezi, börtön fenekére akarja vettetni. S mikor felesége könyörög még fel sem ismert atyjáért, azt is meggyalazza gyermekei előtt. S a végén, mikor a gróf felfedi kilétét, megbocsátó jósággal öleli keblére a durva, lelketlen embert, aki az imént őt még tömlöccel és egyetlen gyermekét elűzéssel fenyegette.

Nincs meg az erkölcsi egyensúly abban a hátborzongató és mélységes jelentőségű balladában sem, amelynek *Totentanz* a címe. A temetői templom toronyőre merő pajkosságból ellopja az egyik halott lepedőjét, mialatt a szellemek a kísértetjárás óráján a sírok felett táncolnak. Prédájával a toronyba menekül. A táncnak hamarosan vége van. És a meglopott rém nem találja halotti öltözetét. A nélkül pedig nem térhet vissza sírjába. Hova lett a lepedő? Pajtása nem tréfálhatta meg így: a levegőben szaglász a ruhadarab után. A torony kapujától visszadöbben: azon rajta van a kereszt megszentelt jelvénye. De az ing kell neki. És sok ideje nincs már. A torony gót ékítményeibe kapaszkodik, mint hosszúlábú pók. Már-már elérte a tetőt.

Der Türmer erbleichet, der Türmer erbebt,
Gern gäb' er ihn wieder, den Laken.
Da häkelt — jetzt hat er am längsten gelebt —
Den Zipfel ein eiserner Zacken.

- Schon trübet der Mond sich verschwindenden Scheins,
Die Glocke, sie donnert ein mächtiges Eins,
Und unten zerschellt das Gerippe.

Ez a megoldás, amelyet *deus ex machina*-nak szoktunk nevezni, egy külső hatalom beavatkozása. És ez a közbelépés megmenti a pajkos toronyórt. De vajjon megérdemelte ezt a mentő óraütést az, aki gúnyt űz a legnagyobb rejtelemből, a Halálból? Mert egyébként ez a szent vagy legalább is sokak által szentnek tartott misztérium a tárgya ennek a költeménynek. A Halál misztériuma, a nép szemüvegén keresztül nézve. A halottak élete künn a temetőben. Ez a rémületes, kísérteties élet, amely egyetlen óra szűk korlátjai közé szorítja őket, egyetlen órára szabadítja ki őket börtönükből

és akkor is valami olyat enged számukra, ami a leggroteszkebb ellentétben van a sír mozdulatlan merevségével: a *danse macabre* szörnyű mulatságát.

De van az etikának egy legfelsőbbrendű tanítása, hogy úgy mondjuk: magas-iskolája, amely a bölcsét és a költőt följe emeli társadalmi osztályának, kasztnak, környezetnek, sőt kitágítja és megszünteti a nemzetek közé vont mesterkelt sorompókat is és az egyetemes emberiségnek, az abszolút humanumnak apostolává avatja. Ilyen éteri, tiszta magasságokba azonban a kiválasztottak is ritkán emelkednek. S a kiválasztottak között az első, Goethe, is csak néhány-szor ünnepelhette találkozását ezzel a világszellemmel. Egyik találkozásának azonban olyan gyümölcse maradt, amely egymagában elegendő volna arra, hogy a költőnek és filozofusnak nevét halhatatlanná tegye. És pedig megint egy ballada: *Der Gott und die Bajadere*. A mindeneket megváltó, erényt és bűnt egyaránt keblére ölelő Szeretet dala ez. A földreszállott isten az emberhez hasonlónak akar válni, örömet és kint érezni, emberek között embermódra élni. Vándorútjában a város szélén a bűn leányával találkozik, aki magához édesgeti házába. És az isten enged a hívó szónak, elfogadja a leány nyájaskodását és maga iránt igaz szerelemre lobbantja a szerelem szegény napszámosát. Ahogy a leány reggel ébred, halva találja vendégét. A tetemet máglyára teszik. A leány őrjöngve követi a menetet. A ravatalnál leroskad a szerencsétlen; átható jajveszékelése megrendíti a tömeget. A leány követeli, hogy az ősi törvény értelmében együtt égessék el azzal, akit egész szíve szerint szeretett. De csak a törvényes hitves követi a halálba férjét. A papok megtagadják tőle ezt a tisztességet. S a bajadér kinyujtott karral veti magát a máglyára.

Doch der Götterjüngling hebet
 Aus der Flamme sich empor
 Und in seinen Armen schwebet
 Die Geliebte mit hervor.
 Es freut sich die Gottheit der reinigen Sünder;
 Unsterbliche heben verlorene Kinder
 Mit feurigen Armen zum Himmel empor.

Ez az utolsó három sor a ballada morálja. Mint az erkölcsi tanulság az aesopusi vagy lafontaine-i mesék végén. A bűn megtisztul és megnemesedik a szeretetben. Mint Krisztus tanította: Istennek nagyobb kedve telik a megtért bűnösben, mintsem abban, aki soha vétkesnek nem találtatott.

Goethe vallásfilozófiájának irányelveit már eleve megszabták hajlamai, nevelése, művelődésének menete és művészi meggyőződései. Mint gyermek hívő, sőt gyakorló keresztény volt. Ifjúságának élményei megingatták hitében. A klaszrikai szellem, amelynek Winckelmann úttörő munkája nyomán mind hatalmasabb táborra nőtt, egészen a régi hellén pogányság pártjára térítette. A *Die erste Walpurgisnacht* szembeállítja egymással a pogányságot és a kereszténységet.

Diese dumpfen Pfaffenchristen,
Lasst uns keck sie überlisten!
Mit dem Teufel, den sie fabeln,
Wollen wir sie selbst erschrecken.
Kommt, mit Zacken und mit Gabeln,
Und mit Glut und Klapperstöcken
Lärmen wir bei nächt'ger Weite
Durch die engen Felsenstrecken.

De a két világnézet halálos és kiengesztelhetetlen ellentéte sokkal költőibb és plasztikusabb formában nyilatkozik Goethe halhatatlan költeményében, a *Die Braut von Korinth*-ban. A keresztény anya az új istennek áldozza leányát, akit régebben egy pogány ifjúval jegyeztek el. Az ifjú megjelenik menyasszonya házában, hogy hazavigye aráját, de nem talál szíves fogadtatásra.

Er ist noch ein Heide mit den Seinen,
Und sie sind schon Christen und getauft.
Keimt ein Glaube neu,
Wird oft Lieb und Treu
Wie ein böses Unkraut ausgerauft.

Éjszaka idején a leány benyit a vendéghez, akinek érkezéséről nem tartották szükségesnek értesíteni. Riadtan vissza akar vonulni, de a fiú esdekelve kéri, hogy maradjon és a régi istenek, Bacchus és Amor oltalma alatt élvezzék az élet gyönyörűségeit. A leány felvilágosítja jegyesét téve-

déséről: anyja fogadalmat tett, ha betegségéből megépül, leányát az Égnek szenteli.

Und der alten Götter bunt Gewimmel
 Hat sogleich das stille Haus geleert,
 Unsichtbar wird einer nun im Himmel,
 Und ein Heiland wird am Kreuz verehrt;
 Opfer fallen hier,
 Weder Lamm noch Stier,
 Aber Menschenopfer unerhört.

És a szomorú lány csak arra kéri a szép ifjú vendéget, ha majd hugát fogja ölelni, akit szülei az idegennek szántak, gondoljon rá, aki csak egykori jegyesére fog gondolni és csak hamar el fog sorvadni magános cellájában. De a fiú nem enged, könyörög, fellázad a természetellenes fogadalom ellen és végre is meghódítja a korinthusi leányt.

Heftig fasst er sie mit starken Armen,
 Von der Liebe Jugendkraft durchmannt:
 «Hoffe doch, bei mir noch zu erwarmen,
 Wärst du selbst nur aus dem Grab gesandt!
 Wechselhauch und Kuss!
 Liebesüberfluss!
 Brennst du nicht und fühlst mich entbrannt?»

Szerelmi mámorukban a szigorú anya lepi meg őket. Az ifjú rémülten igyekszik eltakarni kedvesét, de ez fölemelkedik és iszonyú vádat dob anyja arcába, aki elúzi őt erről az utolsó menedékről, aki halotti lepelbe öltöztette és korai sírba taszította.

Aber aus der schwerbedeckten Enge
 Treibet mich ein eigenes Gericht.
 Eurer Priester summende Gesänge
 Und ihr Segen haben kein Gewicht.
 Salz und Wasser kühlt
 Nicht, wo Jugend fühlt,
 Ach die Erde kühlt die Liebe nicht.

Hiába rabolták el tőle jegyesét; még a sírból is fel fog támadni, hogy szeresse, hogy szíve vérét szívja.

Schöner Jüngling, kannst nicht länger leben!
 Du versiechest nun an diesem Ort.
 Meine Kette hab ich dir gegeben,
 Deine Locke nehm ich mit mir fort.
 Sieh sie an genau,
 Morgen bist du grau,
 Und nur braun erscheinst du wieder dort.

Utolsó kérése anyjához: emeltessen neki máglyát, adjon a szerelmeseknek végső nyugalmat a tűzhalálban. Ha a szikra száll, ha a hamu izzik, elébe sietnek a régi isteneknek.

A régi isteneké az utolsó szó ebben a költeményben. De nagy tévedés volna ebből az állásfoglalásból már most azt a következtetést levonni, hogy Goethe a kereszténységnek volt ellensége. Mint amily dőreség volna feltételezni, hogy a felvilágosodás századának egyik legnagyobb költője a régi naiv görög istenvilág hívője volt és apostolául szegődött. Goethe itt is, mint sok más helyen, a rideg dogmatizmus ellen szállt síkra; nem a hitet ostorozta, hanem a hit-tételeket; ezek közül is csak azokat, amelyek erőszakot tesznek a természeten, eltorzítják az ész természetes ábrázatát, emberáldozatot követelnek és így összeütközésbe kerülnek eredendő ösztöneinkkel, de erkölcsi érzésünkkel is. Goethe sohasem az élő hitet üldözte, csak a hit haszonélvezőit, az álszenteket, azokat, akik máglyát raktak és ezrével égették el áldozataikat, mindig azzal a szemforgató kegyes jelszóval, hogy: ad maiorem Dei gloriam . . . Hogy mennyire nem volt Goethe ellensége az élő hitnek, annak bizonyítására elegendő a *Faust* második részének vallásos, sőt egyenesen katolikus befejezését idéznünk.

A ballada mint szociológiai meggondolások és elvek letéteményese — kissé különösen hangzik. Ha úgy tetszik, erőszakoltnak. És mégis vannak balladák, még pedig mesterballadák, amelyek nyíltan vallott tendenciájuk szerint is azért keletkeztek, hogy költőik társadalombölcseleti meggyőződéseinek szívbe és észbe nyomuló kifejezést adjanak. A megöregedett, de korántsem megvénhedett Goethe 1823-ban fejezi be, önti végleges formába háromosztatú költeményét, a *Pariát*. A pária a nagy Brahmához, a hatalmasok

urához fohászkodik és megkérdi tőle, vajjon csak a papokat, uralkodókat és gazdagokat teremtette-e, vagy ő az alkotójuk a majmoknak és a páriáknak is? Az emberek szidhatják, megvethetik, megtaposhatják a páriát. De Isten nem nézheti le önnönteremtényeit. És a pária megindult lélekkel mond köszönetet az egek urának jóságáért :

Grosser Brahma! nun erkenn ich,
Dass du Schöpfer bist der Welten!
Dich als meinen Herrscher nenn ich,
Denn du lässest alle gelten.

Und verschliessest auch dem Letzten
Keines von den tausend Ohren ;
Uns, die tief Herabgesetzten,
Alle hast du neu geboren.

A pária is felujjonghat Istenéhez : őt is az a Mindenható hívta életre, aki a gazdagokat, a hatalmasokat, a boldogokat teremtette. És bizonyára megvolt titkos, halandó által meg nem fogható terve és célja akkor is, mikor a boldogok mellett a boldogtalanokat, a gazdagok mellett a szegényeket, az urak mellett az elnyomottakat teremtette. Mint ahogy megvolt terve és célja akkor is, mikor a Jó ellensúlyozására megteremtette a Rosszat. Holott mindenhatóságánál fogva módjában lett volna megakadályozni, hogy a Rossz, az örök kísértő és csábító, az ember «céda társa» valaha is meglássa a napvilágot.

Nagy szociológiai és egyúttal erkölcsi igazságok hordozója a világirodalom egyik legmegragadóbb költeménye, a maga műfajának egyik legnagyobb ékessége, Oscar Wilde-nak *A readingi fegyház balladája* című mesteri alkotása.

Hőse megölte a nőt, akit szeretett és bűnéért a rettentő readingi fegyházba került, ott várta a véget, a halálos ítéletet. S a borzalom napja elkövetkezett: a gyilkost kivégezték.

Ugy huzzák fel, mint egy dögöt :
És nem volt semmise,
Lélekharang se, háborult
Lelkéért gyászmise ;
Gyorsan leszedték s hirtelen
Belökték gödribe.

Csupaszra vetkőztették őt,
 Légyrajtól lett setét ;
 Röhögték felpuffedt nyakát,
 Dülledt, meredt szemét,
 Tréfálva, míg leplül a hig
 Mész fröccsent rajta szét.

Egy emberi élet kihúnyt. Esendő, gyarló, bűnös emberé,
 aki maga másnak életét kioltotta. A földi igazságszolgáltatás
 csak törvényszabta kötelességét teljesítette vele szemben.
 De a költőben, aki fegyenctársa volt a kivégzettnek, kétsé-
 gek támadnak e földi igazságszolgáltatás helyességével
 szemben.

Én nem tudom, hogy jó-e, rossz
 A Törvény ideleinn ;
 Csak azt tudom, börtönfalak
 Zárnak be ridegen ;
 S hogy minden nap egy hosszú év,
 Hosszu és idegen.

És azt tudom, hogy iszonyu,
 Mit az ember kiró,
 Mióta vért ontott Kain,
 A legelső bíró.
 A pelyva rossz, rostán marad,
 S kihull a mag, mi jó.

Azt is tudom, — és vajha így
 Tudná mindenki itt —
 A börtönt csak gyalázaton,
 Ráccsal építhetik,
 Hogy Krisztus meg se lássa ott
 Tiport testvéreit.

Lángoló vádirat ez a ballada az angol börtönrendszer,
 de egyáltalán minden tömlőc ellen. Mert a börtön kövei közt
 tenyészik csak igazán a bűn, mint a gyom. Minden emberi
 érzés itt elhervad, megüszkösödik. Itt kisgyermeket addig
 éheztetnek, míg éjjel-nappal sír. A bot, a seprő mindig mun-
 kában van. Mindenki megőrül vagy gonosszá válik, de meg-
 némul.

Nem feladatunk, hogy a holt költővel perbeszáljunk
 vagy vitatkozzunk, még kevésbé az, hogy igazat adjunk
 neki. Mindössze a legfelölőbb példán akartuk demonstrálni,

miképen válhatik a ballada súlyos etikai meggondolások szószólójává.

Goethe történetfilozófiájának egyik érdekes és gondolatébresztő nyilatkozása szól hozzánk a *Zauberlehrlingben*. A bűvészinás felületesen megtanulta mestere varázsfogásait s most elhitei magával, hogy ő is tud csodát művelni. A seprűt a tanítójától ellesett igékkal rákényszeríti, hogy vizet hordjon neki és töltsen meg a kádat. A seprű engedelmeskedik a parancsszónak és hordja a vizet. Egyre hordja, szorgosan, rendületlenül, gépies mozdulatokkal. Már tele a kád, már vízben úszik a szoba, a lépcső, az egész ház. S akkor derül föl a csínytevő elméjében, hogy a varázsigének csak első felét tanulta meg, azt, amely a seprűt munkába szólítja. A másikat, amely a munka abbahagyását parancsolja meg, a szerencsétlen elfelejtette. Már-már a végső veszedelmet idézi a maga fejére és az egész házra, amikor a mester az utolsó pillanatban megjelenik és hatalmával a vízhordó szolgát ismét régi seprű-alakjába kényszeríti vissza.

A ballada külső meseváza inkább humoros, mint tragikus. De e váz mögött mélységes tanulságok húzódnak meg. A költőben a ballada eszméjét a francia forradalom szemlélete érlelte meg. A bűvészinások azok a népvézerek, akik e világraszóló mozgalmat elbizakodottan felidézik, de azután fékezni, irányítani többé nem tudják. A mozgalom erősebb lett, mint a mozgatók, ahogy a vízhordó szolga erősebb lett, mint a bűvészinás. És sorra kerültek a bárd alá Danton, Desmoulins, Saint-Just, Robespierre. «Die ich rief, die Geister, werd ich nun nicht los». A költemény végén megjelenik a mester, aki az egész bolond komédiának véget vet. De a történelem nem ismeri az ilyen csodatévőket. A valóságban végig kell játszódnia a véres drámának, amelyet a meggondolatlanság elindít végzetes útjára, de megállítani nem képes. A *Zauberlehrling* magában foglalja nemcsak a francia forradalomnak, hanem minden előtte volt és utána következett és még következhető népmozgalomnak történetfilozófiáját. Goethe a rend, a béke, a konszolidált közállapotok híve volt. Ő, aki ifjú éveiben a Sturm és Drang felforgató törekvéseinek élén állott; aki a tiszta szellemiség világában

hadat üzent a begyepesedett hagyományoknak és nemcsak merészen újított, hanem messze megelőzte korát: politikai vonatkozásban konzervatív volt. Borzadt a rendelleneségektől, halálosan gyűlölte a felforgatást és költői souverainitásában, de egyúttal polgári méltósága tudatában is megengedte magának, hogy a forradalom híres hőseit komikus színben tüntesse föl.

A magyar irodalomnak van egy korszaka, amely bőven ontja a nyílt és rejtett értelmű gondolatokkal terhes költői műveket: a forradalom utáni korszak. Világos után két évvel zengi Arany János Ráchel szívtépő panaszát csecsemői teteme fölött:

Olykor, ha lassu merengésiben
 Elméje, mint fáradt madár, pihen —
 Olykor lehajtja melle bimbait
 Csiklándva mintegy alvó fiait;
 De visszaretten és sohajt nagyot,
 Emlője érzi a halálfagyot;
 Könnyhullatásban szívfájdalma könnyül,
 Bánatja szózatossá panaszban enyhül.

Tudjuk, hogy a költő nem Ráchel siralmaival zokogja. Érezzük, hogy nem Judeának szól a biztatás:

Hah, de mily panasz, hogy e kor méhe meddő!
 Ime látok, látok . . . megnyílt a jövőnd
 Távolban, közelben:
 Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája,
 Megszületett, érzem, Judának királya
 Kicsiny Betlehemben!

És nem a walesi ötszázad gyászolja e kor leghatalmasabb, legizgatóbb, legláztóbb szózata, *A walesi bárdok*, sem. A boldogtalan magyar haza rabláncon sínylődik. Legjobbjai hóhér keze alatt hullottak el Aradon és Pesten, vagy hazátlanul bújdokolnak nyugaton és keleten. Akik itthon maradtak, hallgatnak és szenvednek. De hogy beteljen szenvedésük mértéke, a zsarnok bejárja az országot és a letaposott nemzetől a hódolásnak, az ünneplésnek, talán a szeretetnek adóját követeli. Dalt, amely magasztalja. Szárnyaló himnusz, amely nemlétező erényeit emeli az égbe. De nem akad

bérenc költő, akinek ajkát az adóban követelt ének elhagyná. Széles e hazában mindenfelé némára fagyott ajkak, hideg és ellenséges tekintetek fogadják. S ki tudja, hogy az elképesztőn kudarcos «diadalút»-ból fővárosába megtérve, nem látja és hallja-e ő is azokat a rémeket, amelyek Edvárd királyt, angol királyt halálra kínozzák . . .

És a költő? Akit előbb az erőszak elnémított és azután a hatalom hízelgéssel, kecsegtetéssel bérbe akart venni? A költő épúgy ellentállt a csábításnak, mint elébb a fenyegetésnek. A költő, aki nem szűnt meg régi eszményeit szolgálni, régi isteneinek áldozni, s akit ezért Ali vesseje és börtöne vár, a költő Szondi két apródjának szavával felel :

Apadjon el a szem, mely célba vevé,
Száradjon el a kar, mely őt lefejezte,
Irgalmad, oh Isten, ne légyen övé,
Ki miatt lőn ily kora veszte!

A forradalom utáni kornak nagy allegorikus költője, Tompa Mihály, egy balladájában tesz hitet történelem-filozófiai világnézetéről. *András herceg sólyma* egyébként is nevezetes műalkotás ; benne a költőnek sikerült az **Endre** és **Johanna**-tragédia motívumát tizenöt strófába, hatvan sorba összesűrítene. A ballada azzal indul, hogy Erzsébet királyné, Róbert Károly özvegye, hívogatja haza kisebbik fiát, **András** herceget, az idegen földről, ahol a szívek is idegenek. **András** már-már engedne a hívó szónak, de felesége, **Johanna**, közbevág és kérleli anyósát, ne vigye magával a fiát, és csalfa szóval fordul férjéhez is. «S te elhagynád, ki úgy szeret?» A gyenge **Andrást** megejti a fiatal asszony színészkedése, tettetett könnyezése és enged a marasztaló szónak. **Johanna** vadászatra hívja urát. A herceg legkedvesebb sólyma azonban különösen viselkedik : «Ételt útál, vadat kerül, csüggedt, konok mind estvelig». Vadászat után **András** **Aversában** pihenőre tér, de hirtelen felriad : a sólyom víjog és vadul verdesi az ablakot. Háromszor ismétli meg a hű madár a vészjelet ; a harmadikat **András** már nem hallja ; akkorra az orgyilkosok már végeztek vele.

Ha ezt tudnád, szegény anya!
 Megölni még nem volt elég:
 Lator kezek ruhátlanul
 Az utra kiveték . . .

S neje tovább alszik. Sólyma
 Virraszt András teteminél;
 Eldöglik a madár — a nő
 Késő vénségig él!

Íme, az osztó igazság! Íme, az erkölcsi világrend, ama sziklaszilárd és megrendíthetetlen, amelynek épségén a világtörténelmet intéző hatalmak örködnek. Az ártatlan ifjú magyar herceg megöletik és teteme meggyaláztatik. Kedvelt madara, amelyben a misztikum felé hajló lélek András őrszellemét sejtethi, elpusztul. Ellenben a gonosz asszony bűne megtorlatlan marad. A nő késő vénségig él!

Az emberi gondolkodás örök törvényei szerint minden tudományos diszciplinának, még az exact természettudományoknak is metafizikában kell kicsúcsosodniok. Költészet és metafizika édes testvérek. Mindkettőben nagyobb szerepe van a tudatalattinak, az irracionális érzésvilágnak, az alkotó fantáziának, mint a rációnak. A Sokrates-előtti görög bölcselők nemcsak metafizikai, hanem fizikai műveiket is nagyobb részt versben írták, hogy a külső formával is dokumentálják tanításaik atyafiságát Hesiodosszal, sőt Homerosszal. A drámának van egy fajtája, amelynek világirodalmi rangja és jelentősége kétség felett áll s amely metafizikai eszmék hordozója. A *Faust*, *Manfred*, *Kain*, *Az ember tragédiája*, Ibsen *Brandja* és *Peer Gyntje* díszei ennek a drámai műfajnak. De vannak balladák is, amelyek témája vagy rokon a metafizikai problémák valamelyikével vagy egyenesen ebből a tárgyi körből való. Ebből a népes családból idézzük egyelőre Edgar Allan Poe *The Raven* (A holló) című költeményét. Ezt a balladát buzgó kommentárok sokféleképpen magyarázzák. Maga alkotója fejcsóválva olvasta a tudós fejtegetéseket, amelyek az ő művét jobban megértették és világosabban megmagyarázták, mint ő maga. Poe számára a költemény nem volt egyéb, mint egy magábanvéve jelentéktelen elemény lecsapódása: egy félálomban, félébrenlétben való révülés költői megformálása.

De éppen itt jelentkezik a ballada alapgondolatának metafizikai értelme és súlya, olyan erővel és éllel, mint Calderon drámájában, *Az élet álomban*. Mi a való? Mi az álom? A bánattól, gyásztól kimerült költő késő este, december végén pihenést keres heverő-pamlagja párnáin. Időnek és helynek olyan fontos a szerepe itt, mint a drámában, amely *couleur locale*-lal dolgozik. S mialatt teljesen átengedi magát a holt kedvesére való visszaemlékezésnek, nészt hall az ablakán. Hosszas habozás után az ablakhoz lép, hogy megtalálja a kísérteties zaj forrását; kitarja az ablakot és íme, egy százas holló röppen be szobájába. És most párbeszéd indul meg a költő és furcsa vendége között; a költő száz kérdéssel ostromolja a jós-madarat; a válasz minden kérdésre refrain-szerűen egy hideg, kegyetlen, metsző, kategórikus: Sohasem. A költőt kétségbeesésig hajtja ez a vérfagyasztó felelet. Most már szeretné elűzni vendégét, de hiába: a holló mind csak ott ül, mind csak fent ül, meg se mozdul, meg se lendül. S a lélek e néma árnytól nem szabadul — sohasem.

Ez a néma árny az emlékezés. Emlékezés, amely az elvesztett kedvest siratja. Emlékezés, amelybe a bűn tudata, az önvád, a szemrehányás is belévegyül, hogy még elviselhetetlenebbé tegye az örökös vendég jelenlétét.

Az idézett példák természetesen nem merítik ki, nem mutatják be teljességükben azokat a balladákat, amelyeknek kimutatható filozófiai tartalmuk van. Szerény tanulmányom beéri azzal, hogy felhívja az esztétikusnak, a gondolkodónak, az olvasónak és élvezőnek figyelmét a ballada oly elemeire, amelyeket eddig hallgatással mellőztek. A költészet és filozófia egymáshoz való viszonya még sok tekintetben megvilágításra vár. E téren nem vagyunk híjjával igen tekintélyes kísérleteknek. De a probléma végleges megoldása még a jövő feladatai közé tartozik.

SEBESTYÉN KÁROLY.

NOVELLA- ÉS REGÉNY-IRODALMUNK A BACH-KORSZAKBAN.

A szabadságharcig terjedő időszak novella- és regényirodalmának történetét megírván,¹ most a Bach-korszakéval foglalkozom, s régi módszeremet követve, elolvasok minden regényt és novellát a legjobbaktól kezdve a legsilányabbakig. Így a rengeteg nagy, ma már jórészt ismeretlen anyagot föl-tárva, teljes képet tudok kapni és adni e két műfajnak fejlődéséről.²

Ezúttal nem lehet céлом, hogy ezt a képet megrajzoljam még főbb vonásaiban sem, hanem a sok vele kapcsolatos kérdés közül csak arra az egyre fogok röviden és nagy általánosságban felelni, hogy *milyen méretű a francia romantika hatása Bach-korszakbeli elbeszélő irodalmunkra.*³

A romantikának az a formája, melyet francia romantikának neveznek, a XIX. század huszas éveiben keletkezett és Hugo Victor, Sand, Dumas, Sue, Scribe és mások munkáinak hatása alatt csakhamar uralkodóvá lett Franciaországban s Európa legtöbb népének irodalmában.

Nálunk ez az irány a negyvenes években jut diadalra, amikor nemcsak a jelesebbek, hr. Jósika Miklós, Kuthy Lajos és a fiatal Jókai Mór írnak ebben a modorban, hanem a többiek is.

1847-ben Erdélyi János, a jeles esztétikus, már szót is emel a francia romantika túltengése ellen, s azt mondja, hogy

¹ *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* I. 1925. II. 1926.

² A Bach-korszak novella- és regényirodalmáról eddig egy nagyobb s három kisebb tanulmányom jelent meg.

³ Adataimat az 1850—1856-ig terjedő évek teljesen feldolgozott anyagából merítettem.

«novelláink oly hűségesen szabatnak francia ízlés szerint, mikép frakkjaink párisi szabók után».

A Bach-korszakban nem csökken a hatása s éppen olyan általános, mint a szabadságharc előtt volt. A közönség valósággal habzsolja a francia regényeket eredetiben, de leginkább német fordításokban, melyekkel a sorozatos német regénykiadások (pl. a Hartleben-féle Belletristisches Lese-Cabinet, Neuestes Bell. Lese-Cabinet) árasztják el. Hírlapjaink és szépirodalmi újságjaink legszívesebben a két Dumasnak, Sue-nek, Paul de Kocknak, Féval Pálnak, Montépinnek s más kisebb nevű francia romantikus írók novelláinak és regényeinek fordításait közlik. Önálló kötetekben ugyanilyenek jelennek meg. A Friebeisz István-féle *Legújabb külföldi Regénycsarnok* pl. Dumas *Párisi mohikánok* c. regényét közli a francia kiadással egyidejűleg 1855—61-ig 34 kötetben. Rengeteg az előfizetője, úgyhogy a kiadó az első hat füzet visszavásárlására ajánlkozik.

Jókait lépten-nyomon magyar Dumas-nak nevezik, ami akkor kitüntetésszámba ment. Ma már kicsinylésnek érezzük.

A komolyabb műbírálat nem szűnik meg tiltakozni ez ellen a franciáskodás ellen. Megróják Jósikát, hogy újabb regényeiben a francia romantikának hódol, csak érdekesítésre törekszik s követi a francia írók tárcaregényeinek el-sietett, pongyola előadásmódját is. A regénynek ez az «eltár-cásodása» Greguss szerint Jókai regényeinek is kárára van. Megróják a novellistákat, hogy szeretik a párizsi életet rajzolni, holott azt legtöbben csak francia regényekből ismerik. Bulyovszkyné, a jeles színésznő, novellái «a Sue, Dumas, Hugo Victor-féle művészetellenes és rémítésre számított végletességek reminiscenciáiból látszanak írva» — mondja Greguss (*Magyar Szajtó*, 1855. szept. 26.). Dobsa Lajos *Lydia* c. regényéből — írja névtelen bírálója — «csak két sort kell olvasnod, s meg leszesz győződve, hogy francia. Olvass néhány lapot, s Dumas és Paul de Kock jutnak eszedbe» (*Pesti Napló*, 1853. aug. 9.). Salamon Ferenc szerint novelláiróink nemcsak forma és modor dolgában utánozzák a franciákat, hanem «a francia regényírók képzeletében teremtett francia

életet a mi életünkkel majmoltatják» (Budapesti Hírlap, 1856. jan. 3.). Gyulai Pál így jellemzi franciás novelláinkat: «Könnyeden írni annyi, mint nem gondolkozni, élénken írni annyi, mint szökelni ide-oda, hatásosan írni annyi, mint összehalmozni a lehetetlen és frivol kalandokat, érzelgőn, borzasztón, piquantul, de mindenesetre a leghanyagabb nyelven». E mesterség titka: «Pár reminiscencia Dumasból, rövid mondatok szétmetélve, felpontozva, egy lapon tíz kikezdés, két-három szóból álló párbeszéd és csevegés, folytonos csevegés, mi az embernek épen eszébe jut» (Pesti N., 1854. júl. 28.).

A bírálók váltig ajánlgatják az íróknak, hogy tanulmányozzák az angolokat, főleg Dickenst és Thackerayt, szóval a francia «áfium» hatását az angol realizmus ellenmérével szeretnék semlegesíteni, de bölcs orvosi tanácsaik jobbra kárba vesznek.

Ha végigolvassuk akkori körülbelül kilencven nevesebb íróknak munkáit, — hogy a kb. kétszer annyi, ma már ismeretlen nevű, névtelen és álnevű írókét ne is említsük — nagyon keveset találunk köztük, melyekben a francia romantika több vagy kevesebb hatására ne bukkannánk.

Vezérük és mintaképük a kor legünnepeltebb és legolvasottabb írója, Jókai Mór, ki azonban már ekkor erősen kibontakozott a francia hatás kötelékeiből, s kifejlesztette az azzal rokon, de mégis egyéni, magyar romantikáját.

A kisebb tehetségek munkássága erősebben epigonjellegű. Ők a francia romantikusokat, vagy Jókait, néha egymást utánozzák. Abonyi Lajos, Almásy Tihamér, Balázs Sándor, Beöthy László, Bulyovszky Gyuláné, Degré Alajos, Dobsa Lajos, Győry Vilmos, Halmágyi Sándor, br. Jósika Kálmán, Kempelen Riza, Kuthy Lajos, Lauka Gusztáv, Ney Ferenc, Obernyik Károly, Pálffy Albert, Paulikovics Lajos, Remellay Gusztáv, P. Szathmáry Károly, Szegfi Mór, Szokoló Viktor, Tanács Márton, Vadnai Károly és Vértesi Arnold — hogy csak néhány ismertebb nevet említsék — mind erős hatása alatt állnak a francia romantikának. Még br. Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, br. Eötvös József, Bérczy

Károly és Vas Gereben munkáin is meglátszik ez a hatás, ha kis mértékben is.

Kísértsük meg most már ennek a sokat emlegetett francia romantikus modornak legalább vázlatos és általános képét megrajzolni.

Íróink elbeszéléseiknek s regényeik fejezeteinek címeit már úgy választják meg, hogy ezek előre hatást keltsenek, s felesigázzák az olvasók érdeklődését. Ilyen novellacímek pl. a következők : Az öntudat kígyói, Istenítélet, Bosszúeskü és szerelem, A gyötrelmek szigetei, Egy halott története, Kebelrém, A rom titkai, A halott vőlegény, Két halott egy sírban, Egy kivégzett története. Ugyanilyen fejezetcímekkel igyekeznek olvasóikat meghökkenteni regényeikben, vagy nagyobb terjedelmű elbeszéléseikben. Ime néhány : Halott menyasszony, Utolsó ítélet, A szív talányai, A végzetes álom, A letört rózsza, A föltámadott, A pusztasír, Hütlenség hűségből, A sírbolt titkai, Rémkirály, Rémsziget, Az eleven halottak, Egy gyilkosság, A vérnap, Három máglya, Iszonyú éj, A végzetes óra.

A címek után lássuk magukat a novellákat. Két tipikus példát mutatok be jellemzésükre. Az egyik Bulyovszkynénak, a Nemzeti Színház ünnepelt művésznőjének novellája : *Egy színésznő szerelme* (Magyar Thália, 1853.), mely *A kaméliás hölgyre* emlékeztető párizsi történet.

A Théâtre-Français színpalái között színészek és színésznők éles nyelven csipkedik egymást és pletykáznak. A fő szóvivő Margit néni, «Thalia e kiszolgált papucsa». Rút, vén színésznő, szükség esetén kerítő is, kitől rettegnék, mert akinek ellensége lett, «annak becsülete foszlányait Páris valamennyi rongyszedői sem tudták volna összeszedni». Elmeséli Blarose Camilla történetét. A bájos, fiatal színésznő sokáig nem kapott szerződést, mert megközelíthetetlen volt. Ő is mindenféle fényes ajánlatot tett neki, de hiába, még a dúsgazdag lordot is visszautasította. Camilla kétségbeesett helyzetében széngázzal megmérgezi magát, de ő még idejében érkezik s megmenti. A leány egy időre eltűnik, azután szerződtetik. Margit néni most egy levelet mutat be a társaságnak, mely Camilla zsebéből az imént esett ki. Ebben azt

írja gróf Montvermeille Artúr ezredes, ki régen szereti a leányt, hogy holnap feleségül fogja venni. Lusanne herceg ezt a hírt rögtön elmondja Montvermeille tábornagynak, Artur nagybátyjának. A tábornagy pörben áll a herceggel. Ez a pör koldussá tenné családjukat, amin csak úgy lehetne segíteni, ha Artúr feleségül venné a herceg nővérét. A tábornagy kérdőre vonja unokaöccsét, ki hosszasan elbeszéli szerelmük történetét. Ebből kiderül, hogy Camilla a legideálisabb, legnemesebb lelkű és legönfeláldozóbb nő. A császárné (III. Napoleon neje), kinek Artúr kamarása, s kinek Camilla anyja egykor szolgálatában állott, helyesli házasságukat. A tábornagyot meghatja a történet, de azért feltárja helyzetüket Camilla előtt. A leány nemes önfeláldozással Lusanne herceg kedvese akar lenni, mert így Artúr ki fog ábrándulni belőle. Erre a hősies önfeláldozásra azonban nem kerül sor, mert a herceg az előbb említett gazdag lorddal vívott párbajban elesik, az akadályok elhárulnak, s a gróf-ezredes elveheti Camillát.

A másik Tanács Mártonnak, az ötvenes évek egyik jobb elbeszélőjének novellája: *A festész* (Divatcsarnok, 1853. 2—4).

1850 októberében Milanóban voltam, — beszéli az író — meglátogattam a dómot, hol egy fiatal festő, Muratori Luigi dolgozott. A templom egy részletét festette remekül. Beszédbe ereszkedünk, örül, hogy magyar vagyok, mert több magyar művészbarátja van, s szereti a magyarokat. Egy előkelő idősebb úr is odajön gyönyörű leányával, Fiamettával. A képet vizsgálja és sikerültnek találja, azalatt a két fiatal szívbenvonzalom ébred. Muratori, míg Fiametta imádkozik, odafesti a képre. Egy ifjú nagy árat kínál neki a képért, de Luigi megérzi, hogy az is érdeklődik Fiametta iránt, s nem adja oda. Az öreg úr felmegy leányával a templom legmagasabb tornyába, én is felmegyek Luigival, s gyönyörködöm a remek kilátásban. Kiderül, hogy Fiametta atyja Contarini gróf, ki Luigit felkéri képeinek restaurálására. Mire leérünk, Luigi képe eitűnt. Úgy látszik az előbbi fiatalember lopta el.

Egy hónapig nem találkozom Luigival, bárhogyan keresem is. December 4-én Velencéből Triesztbe utazom. Holdvilágos, hideg éj van, a tenger nyugtalan. Itt a hajón látom viszont Luigit, kinek zavaros beszédéből azonnal észreveszem,

hogy szegény azóta megőrült. Az a rögeszméje, hogy a halott Fiamettát fel fogja támasztani. Történetét különben egészen érthetően mondja el. Contariniék gyönyörű villájában lakott, dolgozott, s mind szerelmesebb lett Fiamettába, noha látta, hogy a leány tüdőbajos és meg fog halni. A leány is bevallja neki, hogy szereti, s kéri, fesse meg őt menyasszonyi ruhájában, ahogy koporsójában fekszik. Síremlékét is tervezzék meg. Vérző szívvel teljesíti kívánságait. A látogatók egyikében megismeri képének tolvaját s hevesen összeszólalkozik vele. Párbaj, mindketten megsebesülnek. Fiametta halálán van, apja beleegyezik, hogy megesküdjék Luigival. A beteg szobáját felvirágozzák, a pap kezdi összeadni őket, de Fiametta meghal a szertartás közben, Luigi pedig megőrül fájdalmában. Egy év múlva olvasom az olasz lapokban, hogy Muratori Luigi díjat nyert «Koporsóban fekvő menyasszony» c. képével, hogy most is örült, és gr. Contarini gyógyíttatja. Nem volna-e jobb, ha örült maradna? Visszaadhatja-e neki a gróf a menyasszonyát?

A bonyolítás, a lélekrajz és a mesemotívumok jellemző voltán kívül azért is érdekesekek, mert az első francia történet párizsi környezetben, melyet akkori francia-imádó írónk nagyon szeretnek, a második pedig azért, mert a regényesnek tartott Itáliában játszik. Ezt a francia írók, s így a mieink is, szintén szívesen választják történeteik háttérül.

Általában tudvalevő dolog, hogy a francia romantika szívesen kalandozik idegen országokban, távoli és exotikus helyeken, mert az olvasóik, sőt legtöbbször maguk előtt is ismeretlen környezet merész képzeletüket kevésbé korlátozza. Bizonyítsuk ezt akkori elbeszélő irodalmunkból vett néhány példával.

Jókai *A kalóz király*ban Sue hatása alatt a messze tengeren bolyong, *Oceaniában* egy mesés, elsúlyedt világrész történetét írja meg. A török történelmi mult ragyogóan színes képeivel kápráztatja el olvasóit *A fehér rózsában* és *A janicsárok végnapjaiban*, szívesen időzik az akkor folyó orosz-török háború távoli színterein, főként törökök és cserkeszek között (*Véres könyv*), de ellátogat Perzsiába (*Shirin, Perózes*) és Kínába is (*Tsong-Nu*). Ugyanígy tesznek tanítványai,

kik mesterüket utánozva merész kirándulásokat tesznek keletre: hol Törökországba, hol Perzsiába, hol Indiába, hol Egyiptomba. Abonyi Lajos *Észak csillaga* c. regényében svéd történeti tárgyat választ, Beöthy László *Pugatscheffjében* a tizennyolcadik századbéli Oroszországot rajzolja, Degré Alajos *Salvator Rosájában* a tizenhetedik századbéli híres olasz festőművész életét írja meg, P. Szathmáry Károly *Samyl*, s gr. Kálnoky Dénes *Karacsay Indár* c. regényei cserkeszföldön játszanak, Ney Ferenc *Matild és Olga* c. nagy regényének színhelye Oroszország, Párizs, Olaszország, Ösel szigete, London, a Kaspi tenger partja, Szibéria és Jeruzsálem.

Csak néhány példát említettem a sok közül, de mind-egyikre érvényes az a megállapításom, hogy ezek az elbeszélések bárhol történjenek is a világon, bennük mindig a francia romantika alakjaival és motívumaival találkozunk, de igazi korrajzzal vagy valószerű környezetrajzzal annál kevésbé.

Ugyanezt mondhatjuk igen sok magyar tárgyú regényünk-ről és novellánkról is. Degré Alajos pesti «arszlánjai» pl., akik a Komlókertben, vagy a Liciniusban mulatnak bőségesen fogyasztva a francia pezsgőt, meg a jó Havanna-szivarokat, s a Nemzeti Színház operaelőadásait hallgatják, semmiben sem különböznek a francia «lionoktól», akik ugyanezt cselekszik Párizs vendéglőiben és színházaiban. A Pesten vagy vidéki városainkban és falvainkban lejátszódó rémhistóriák éppen úgy történhetnének a külföld bármelyik pontján.

Íróink történeti elbeszéléseikben is inkább a chablonosan romantikus mese érdekfeszítő bonyolításával törődnek, nem pedig a régi korok hű festésével, vagy alakjaiknak korszerű megelevenítésével.

Lássuk most röviden, hogy miről írnak a mi magyar-francia romantikusaink legszívesebben. Melyek a kedves alakjaik, és milyen motívumokból szövik meséiket?

Elbeszéléseikben gyakran találkozunk könnyelmű, hódító, kacér és szívtelen nőekkel, kik tönkreteszik férjük vagy kedvesük boldogságát, csábító kéjencekkel, kik a nők boldogságának gyilkosai, hőslelkű nőekkel, kik utólérhetetlenek

az önfeláldozásban, kitartott nőekkel és férfiakkal. Gyakran szerepelnek bennük titokzatos alakok, kiknek eredetét és kilétét sokáig homály fedi, gyilkosok, rablók, hamis kártyások, kerítők, kalandorok, ördögien gonosz férfiak és nők, gaz cselszövők, elzüllöttek, világ- és embergyűlölők, örültek, viszont minden testi és lelki szépséggel és nagysággal tündöklő hősök. Kedvelt alakjaik a rettentően szenvedő ártatlanok, a halálos ágyukon megtérő bűnösök, a lelkiismeretfurdalástól kínzott gonosztevők.

Mondanom se kell, hogy jellemzésükben, ha az író egyáltalában szükségesnek látja őket jellemezni, tömérdek a túlzás, a rikító színezés és elrajzolás, lélekrajzaikban pedig a fellengős pátoasz, a szónokiasság és túlfeszítettség.

Elbeszéléseiknek mesemotívumai is a francia romantika kiapadhatatlan tárházából valók.

A szeretők önfeláldozásból lemondanak szerelmükről, elhervadnak, öngyilkosok lesznek, vagy megőrülnek; holtak hitt emberek váratlanul megjelennek; a szerelmeseket elszakítják egymástól zsarnok szülők, vagy végzetes félreértések; a hősök tömérdek párbaajt vívnak, igen sok az öngyilkosság is a legkülönbélebb okokból; a titkos párbeszédet észrevétlenül kihallgatják. Sötét gazemberek szövetkeznek a legkülönbélebb bűnök: gyilkosságok, nőrablások, erőszaktevételek, hamisítások, csalások elkövetésére, mások anyagi és erkölcsi tönkretételére; a becsületes emberek viszont szövetkeznek a gonosztevők vagy szédelgők leleplezésére, bűneik kinyomozására és megbüntetésére. Egymást érik a meglepetések, a csodálatos véletlenek, a borzalmak, a hosszas bonyodalmak után kiderülő titkok. Az álöltözet, tör, mérég, pisztoly, mérgezett virágcsokor ritkán nélkülözött fontos kellékek. Vad és megdöbentő átkok mennydörögnek, jóslatok teljesülnek, lázas álmok ijesztő képei vonulnak el előttünk. Az események színhelyei vadregényes vidékek, melyeken vihar tombol, vagy kísérteties holdfény ömlik el, továbbá titokzatos házak, fantasztikusan pazar paloták és ronda lebújok.

Még folytathatnám az efféle motívumok felsorolását, melyeknek legtöbbje ősi romantikus indíték, s nem a francia

romantika találmánya, de az tette ezeket a XIX. század szépirodalmában uralkodókká Európa-szerte.

Jellemzően romantikus elbeszéléseink szenvedő és patétikusan dagályos, vagy izgatott, rövid, szaggatott mondatokban rohanó nyelve. Lássunk mindegyik fajtára egy-egy mutatványt. Jósika egyik regényében (*A szegedi boszorkányok*) így elmélkedik: «Miért borul tiszta homlokodra, te szűz éj, a gyásznak fekete fátyola, miért vonul a pír fel arcon? — A harag lángja-e az, vagy a szemérem rózsás léhe, a szégyen pírja — vagy szenvedés gyuladása? — Te hallgatsz, mint a végzet, nem szólsz, mint a jövő! . . . Nem értjük éjféle órákban csillagbetűidet, nem tudjuk, mit susog bokrokon át a reggeli szellő . . .»

Degré novellahősei viszont így beszélnek:

— Zoltán! mi lőn belőled?

— Nevetség tárgya. Hahaha!

— Az nem, de kedélyed?

— Meghalt.

— Elmésséged?

— Helyt adand az örültségnek.

Valóságos emberek így sohasem beszéltek egymással.

Az írók és olvasók nem érezték akkor az ilyen stílus hamisságát, csináltságát, sőt gyönyörködtek benne, de legtöbbször nem érezték azt sem, hogy ez a francia romantikus irány, mely egykor remekműveket is alkotott, mind jobban elsekélyesedett, mind csináltabbá, sablonosabbá vált, s a realizmus iránti tagádhatalan érzéke ellenére mind jobban eltávolodott a való életől.

Ez a kép, melyet Bach-korszakbeli novella- és regényirodalmunkról néhány ezer akkori elbeszélés ismerete alapján vázoltam, meglehetősen vígasztalan, azért befejezésül rá kell mutatnom arra, hogy ezzel az uralkodó iránnyal párhuzamosan már más külföldi hatások is jelentkeznek, különösen a nagy francia és angol realista elbeszélőké, Balzacé, Dickensé és Thackeray-é. Rá kell mutatnom arra is, hogy íróink mind jobban észreveszik a magyar élet eredeti alakjait, a valódi magyar élet jellemző vonásait, s mind gyakrabban és jobban rajzolják.

Jókai megteremti *Egy magyar nábobjában* és *Kárpáthy Zoltánjában* a magyar élet jelenségeinek és alakjainak ragyogóan színes, változatos és addig sohasem látott képesarnokát. Kemény Zsigmond megírja a *Férj és nőt*, első igazán modern lélekrajzi regényünket, majd az *Özvegy és leányát* s *A rajongókat*, melyekben a magyar történeti regénynek örök példáit adja. Gyulai Pál remek novellái, Vas Gereben nagy magyar korrajzai is ebben az időben jelennek meg. A kisebb írók közt is voltak többen, kiket nem szédített el a francia irány, sőt ennek követői között is voltak olyanok, kik egyes elbeszéléseikben már a magyar életet rajzolták.

Ha a szabadságharc előtti időszak elbeszélő irodalmunk ifjúkora, a kísérletezésé, az idegen minták másolásáé, s az eredetiség komoly erőpróbáié, akkor a Bach-korszak a magyar regény és novella megizmosodásának és óriási számbeli megnövekedésének kora. Ekkor vívja a magyar eredetiség döntő és végül is diadalmas csatáját a francia romantikával, s ekkor éri el mind több alkotása a világirodalmi színvonalat.

SZINNYEI FERENC.

MARXIZMUS ÉS LENINIZMUS.

(A munkás és a paraszt helyzete Szovjet-Oroszországban.)

A bolsevizmus¹ vagy leninizmus a szovjetvezérek állítása szerint a német tudományos szocializmus gyakorlati alkalmazása. Mivel pedig a német tudományos szocializmus megteremtője Marx volt, a bolsevizmus e szerint eloroszosított marxizmus. A bolsevizmus és a marxizmus azonosítása onnan ered, hogy a bolsevizmus legfontosabb elméleti könyve, Leninnek *Állam és forradalom* című műve, voltaképpen Marx és Engels tanainak a magyarázata. Noha kétségtelen, hogy a bolsevizmus elsősorban orosz szellemi termék, mert mind elméletét, mind taktikáját már a régebbi orosz szociológusoknál és forradalmároknál megtaláljuk, az sem vitás, hogy Marxból is sokat átvett, ezért az Oroszországban végbemenő kísérlet nagyrészt Marx tanításának a kipróbálása is. Megmutatja, hogy mi lesz az orosz forradalmárok és a nyugateurópai marxisták elméletéből, ha megvalósítani próbálják. Nem lesz tehát érdektelen, ha Marx

¹ Az 1898-ban alapított oroszországi szociáldemokrata párt szélső balszárnyának a vezére, Lenin (családi nevén Vladimir Iljics Uljánov) a párt második kongresszusán, amelyet 1903 nyarán tartottak Brüsszelben, kommunista szellemű indítványai számára megnyerte a jelenlevők többségét (*bolsinsztvo*) s azóta párhíveit *bolsevik*eknek, *bolsevistá*knak, azaz «a többséghez tartozóknak» nevezik; politikai, gazdasági, szervezeti és taktikai elveinek összességét bolsevizmusnak vagy leninizmusnak hívják. A szociáldemokrata párt kisebbségben maradt szárnya a *menseviki*, *mensevista* párt. A bolsevisták 1912-ig az oroszországi szociáldemokrata párt szélső balszárnyát alkották, az 1912. évi prágai kongresszuson azonban kiléptek s azóta mint önálló párt működtek. A párt 1918-ban fölvette az orosz kommunista párt nevet, 1926-tól pedig az unió kommunista pártjának nevezi magát, de zárjelben *b* vagy *bols.* betűkkel kifejezésre juttatja, hogy a volt bolsevista párttal azonos.

halálának ötvenedik évfordulója alkalmából megismerkedünk elméletének azon részével, amelyet a bolsevizmus is átvett s egyben megvizsgáljuk, hogy mi lett belőle a gyakorlatban. A szovjeturalom tizenöt éve elég tanulságot nyújt arra nézve, hogy megvalósítható-e a marxizmus és boldogabbá teszi-e az embert a Marx-hirdette ú. n. szociálista rend, mint a magántulajdonon és egyéniségen alapuló polgári társadalmi és gazdasági rend.

*

Isten az ember szívébe oltotta az igazságszeretetet és a könyörületet. A szenvedő és nélkülöző felebarát iránt érzett részvét, a lealázottak és megszorítottak iránt való szeretet természetünk egyik lényeges eleme. Ezzel magyarázható, hogy amióta emberi társadalom van a földön, mindig kísértett a kérdés, hogy' s mint lehetne mindenkit elégedetté és boldoggá tenni, hogy' s mint lehetne a társadalmi igazságtalanságokat megszüntetni.

Az ókor embere a mesebeli aranykorról álmodozott. A kereszténység kezdetén sokan a lemondásban, az aszkézisban találtak megnyugvást. A középkor embere összekapcsolta a kettőt s a földön is, meg a túlvilági életben is kereste a boldogságot. Ilyen földi Paradicsom volt a középkori ember képzeletében *János pap országa*. János pap, a Babilontól India túlsó végéig terjedő földek ura, alattvalóival együtt eredeti tisztaságában megőrizte Krisztus tanait. Nyugat-Európa népei hittek ebben az országban s ez a hit is egyik oka volt a kereszties hadjáratoknak, hogy Jeruzsálem felszabadítása után nyitva álljon az út az ígért földjére. Csodálatos János pap birodalma. Tele van mindenféle kincsel és szépséggel. Aki vizét issza vagy fürdik benne, örökké fiatal marad. Mindenki egyforma. Nincs úr, nincs szolga, nincs gazdag, nincs szegény; nincs tolvaj, nincs hazug. De itt nem is lehet rossz senki, mert aki bűnt akar elkövetni, azonnal meghal s abban a szempillantásban emléke is eltűnik, mintha sohasem élt volna.

A középkor szegény és lealázott embereit nemcsak János pap országával s hozzá hasonló más, képzelt földi Paradi-

csommal vigasztalták, hanem a túlvilági boldogságból is nyújtottak neki ízelítőt. A szegények és megszorítottak ilyen jutalmazására az orosz földön találjuk a legszebb példát.

«Amikor Krisztus a mennyekbe készült fölszállani, sírva fakadtak a szegény emberek, sírva fakadtak a koldusok, a vakok és a bénák.

— Krisztus Urunk, Mennyek Királya, ki fog minket, szegényeket, táplálni, ki fog minket, szegényeket, ruházni?

Így válaszolt erre Krisztus, az Egek Királya :

— Ne sírjatok, ti szegény nyomorultak. Egy aranyhegyet és egy mézzel folyó patakot adok nektek. Jól fogtok lakni, eloltjátok szomjaitokat s ruhátok is lesz.

Ekkor megszólalt János apostol :

— Krisztus Urunk, Mennyek Királya! Ne adj nekik aranyhegyet, ne adj nekik mézzel folyó patakot. Az erősek és a hatalmasak elveszik tőlük, sok öldöklés lesz miatta és sok vérontás. Hagyd rájuk örökségül a Te szent nevedet. Téged fognak emlegetni, Téged fognak dicsőíteni s lesz ételük és italuk, lesz ruhájuk és hajlékuk.

Erre így válaszolt Krisztus, a Mennyek Királya :

— Jó szót szóltál, okosan beszéltél. Legyen a neved Aranyházak s rendezzenek tiszteletedre sok ünnepet.»

Krisztus szent nevét adta örökségül a szegényeknek és a nyomorultaknak, ezért mindig szívesen látták őket házaikban az orosz parasztok.

*

Az olyan álmországot és olyan állam után való vágyat, ahol ismeretlenek a társadalmi igazságtalanságok, ahol mindenki egyforma és elégedett, Morus Tamásnak *Utópia* című államregénye után utópiának nevezzük.

Az utópisták nem beszélnek már a tengerentúli ismeretlen Paradicsomról, hanem a mainál jobb társadalmi berendezés elkövetkezésével vigasztalják az embereket. A társadalmi igazságtalanságok megszüntetéséről álmodoznak. Ideális képet rajzolnak a jövő államáról s remélik, hogy idővel odafejlődik az emberiség.

Marx fellépése véget vetett az utópisztikus ábrándozá-

soknak. A tapasztalást, a tudást, az oknyomozást, a társadalmi fejlődés törvényeinek kutatását és a logikus következtetést tette az álmodozás és az ábrándozás helyébe s ezzel megteremtette a tudományos szocializmust.

Marx hidegszívű, de melegszívű ember volt. Korán szocialistává lett, mert segíteni szeretett volna a szenvedőkön és nélkülözőkön. Föllázadt kora társadalmi és gazdasági igazságtalanságai ellen s kereste a módokat, hogyan lehetne ezeken segíteni. Aki figyelemmel olvassa *Das Kapital* című főművét, s főleg annak azon részeit, amelyekben az akkori proletárgyermekek életét rajzolja, azonnal meggyőződik róla, hogy minden eltévelyedése ellenére is emberszeretet vezetett cselekedeteiben s írásaiban. Ez indította arra, hogy vizsgálja, vajjon lehet-e a fennálló állapotokon változtatni, lehet-e igazságosabb társadalmi és gazdasági rendet teremteni, bízhatunk-e szebb és jobb jövőben.

Alapos kutatások és legtöbbször téves, de merész és meggyőzőnek látszó következtetések alapján határozott igennel felelt e kérdésekre és a szocializmus agitátorának csapott föl.

Elhitette a munkásokkal, hogy a mai társadalmi berendezkedés igazságtalan, ezért az egyenlőtlenségeket el kell tüntetni, de nem könyörületességből és részvétből, hanem «a természeti jog alapján a kapitalizmus megsemmisítése által». Belenevelte az ipari munkásokba az együvé tartozás érzését s elhitette velük, hogy az osztálymentes társadalomért és a szociális igazságért kell harcolniok, ez a történelmi hivatásuk. Osztályá szervezte a munkásságot, szembeállította a társadalom többi rétegével, mintha nem vette volna észre, vagy nem akarta volna észrevenni, hogy annak nem szabad osztályt teremteni, aki osztálymentes társadalomról beszél.

Tanításának kiindulópontja a primitív természettudomány és történelmi materializmus, amely szerint csakis anyagi javak az emberi társadalom életének alapjai. A szellemi élet minden nyilvánulása : a művészet, tudomány, irodalom, vallás, bölcsélet stb. az anyag felülépítménye, annak magasabb szervezeti formája, a forma pedig a mindenkori gazdasági helyzethez alkalmazkodik.

Tanításának központja ú. n. katasztrófa-elmélete, melyet Ricardo angol közgazdász munkaelmélete alapján dolgozott ki. Mint Ricardo, ő is azt állítja, hogy még a gazdasági fejlődés esetén sem javulhat a munkás helyzete s ebből arra következtet, hogy a folyton erősödő válságok és az ipari tartaléksereg növekedése folytán meg kell buknia a kapitalizmusnak. Mivel pedig szerinte a szocializmus teljes ellentéte a kapitalizmusnak, azt hirdeti, hogy a kapitalizmus korában minden szociális reform felesleges, mert késlelteti a kapitalista társadalmi és gazdasági rend egyre közeledő halálát. A mai rendszer bukását tanítása szerint a polgári állam megsemmisítése, a proletárdiktatúra, a termelő eszközök köztulajdonbavétele s végső fokon a kommunizmus fogja követni.

Marx mindennek ellensége, ami szerinte a kapitalista rendszert alátámasztja. Azt tanítja, hogy minden hagyomány, minden történeti és minden szorosabb szellemi kapocs a jelen és a múlt között késlelteti a szocializmust, ezért fölösleges. Nagy eltévelyedése, hogy legdrágább kincseitől akarja megfosztani az embert: vallásától, nemzetétől és hazájától.

A kapitalista termelés Marx tanítása szerint anarchikus és tervszerűtlen. Nem javakat, hanem árukat termel. Nem az emberi szükségletek kielégítése, hanem a haszon vezeti a gyárost és a földesurat.

Kétségtelen, hogy a magántőke bizonyos mértékig önkényesen termel, de csak bizonyos mértékig, hisz nem tudná eladni gyártmányait és terményeit, ha nem volna rá szüksége a fogyasztónak. Amit Marx követel, hogy t. i. a szükséglet szabályozza a termelést, jóslása ellenére a kapitalista rendszer mellett is önmagától elkövetkezett. Hogy pedig a termelésben nincs anarchia, legjobb bizonyítéka, hogy van termelés s nemcsak áruhiány nincs, hanem inkább árubőségéről lehet panaszkodni. A tervszerűség is megvan a termelésben s bizony a szabad verseny, amelyet Marx annyira elítélt, már csak nagyon kis területen érvényesül.

Ha ma élne Marx, bizonyára sokban módosítaná tanítását. Látná, hogy a kapitalista termelés is a szükségletek-

hez alkalmazkodik, látná, hogy az államhatalom nagyon is beleszól a termelésbe s azt is látná, hogy milyen óriási a különbség a nyolcvan év előtti és a mai munkás élete közt. A munkásvédelmi törvények erősen korlátozzák a munkaadó jog- és hatáskörét és a munkásjóléti intézmények is éreztetik hatásukat, úgyhogy legtöbb helyütt a munkás életszínvonala magasabb, mint a Marx gyűlölte kispolgáré.

Marx követői két táborra szakadtak. A nyugateurópai marxisták — a szociáldemokraták — mesterük evolúciós felfogásához ragaszkodnak, vagyis azt vallják, hogy nem szabad erőszakosan siettetni a társadalmi fejlődés folyamatát; ezzel szemben Lenin és követői — a bolsevisták — Marx forradalmi gondolatait emelik ki és azt hirdetik, hogy a proletariátusnak mennél előbb magához kell ragadnia a hatalmat. És mert Marx szerint a legműveltebb és az iparilag legfejlettebb országok fognak először áttérni a szocializmusra, Oroszország elmaradásán olyképen akarnak segíteni, hogy a hatalom birtokában kényszereszközökkel próbálják emelni a műveltség színvonalát és gyors iramban fejlesztik az ipart, hogy megteremtsék a szocializmus Marx-követelte előfeltételeit.

A Marx-féle szocializmus és kommunizmus, valamint az orosz bolsevizmus alapjában véve azonos fogalmak. Nem a célban, hanem a célhoz vezető útban és eszközökben térnek el egymástól. A szocialisták a demokratikus nyugat fegyvereivel harcolnak, a bolsevisták az ázsiai oligarchák harcmódorát alkalmazzák. Innen van, hogy a bolsevisták nem szeretik a szocialistákat és a Szovjet-Unióban jobban üldözik őket, mint pl. a kispolgár elemeket.

Marx és Lenin felfogása szerint úgy kell bánni az emberekkel, mint a rossz kisdiákkal. Ha nem megy szépszerivel, erőszakkal kell a fejükbe verni az új eszméket és akaratuk ellenére kell őket «boldogítani». Ezért tartják szükségesnek a proletárdiktatúrát. Az uralmon levő kisebbség terrorisztikus eszközökkel kényszeríti rá akaratát az összeségre. A bolsevisták azt ígérik, hogy valamikor a távol jövőben olyan társadalmi rendet teremtenek, amelyben mindenki egyforma. Hogy a természetben nincs egyenlőség, hogy

az erősebbik állat megeszi a gyengébbet, hogy a gyorsabban fejlődésnek indult fa megfojtja a mellette álló gyengébb fácskát, hogy az egyik ember erős, a másik gyenge, az egyik okos, a másik ostoba, az egyik szorgalmas, a másik lusta, az egyik szép, a másik csúnya, az egyik becsületes, a másik romlott, ezzel mitsem törődik a bolsevizmus, mert nem az életet vizsgálja, hanem fantasztikus álmokképekből, papiroson kidolgozott elméletekből indul ki.

A bolsevisták azt hirdetik, hogy a gazdasági kollektívizmus alapján fogják boldogítani a jövő emberét. Hogy céljukat elérjék, nemcsak a termelést, hanem magát az embert is kollektíválni igyekeznek. Olyan tömegembert szándékoznak kinevelni, aki nem egyéniség, nem individuum, hanem az összességnek egyik személytelen része, a társadalmi gépezet egyik alkotó eleme. A nyugati ember legdrágább kincse egyéni mivolta. A bolsevizmus rá nézve elviselhetetlen rabságot jelentene, a keleti ember azonban bizonyos mértékig hozzászokott, hogy egyéniségét elnyomják s akaratát mások akaratának vessé alá.

A bolsevista vezérek szemében a mai ember csak eszköz egy elméleti ideál megvalósítására, akit szemrebbenés nélkül feláldoznak az eszme fanatikusai s a mellett az emberiség jótévőinek tartják magukat.

A bolsevizmus harcot indított a magántulajdon alapján álló társadalmi és gazdasági rend ellen. A kapitalista termelést fokozatosan a szociális termeléssel akarja fölváltatni, hogy azután megszervezze az észszerűen berendezett társadalmat. De mert ennek a többség és minden józanul gondolkodó ember ellene szegül, a proletárdiktatúrával és a világhorradalom kirobbantásával igyekszik tervét megvalósítani. Az 1917. évi pétervári forradalom előidézésekor is abból a föltevésből indult ki Lenin, hogy az orosz példa az egész világot lángralobbantja. Amikor reménye szétfoszlott, azzal mentegetőzött hívei előtt, hogy a nyugati proletariátust nem készítették elő a cselekvésre, azért szervezni és tanítani kell, hogy alkalmas pillanatban magához ragadja a hatalmat. E célból szervezték 1919-ben a III. vagy kommunista internacionálét (a «kominternt») Moszkva székhellyel. A többi

országok kommunista pártjai a moszkvai központ osztályai. Föltétlen engedelmisséggel tartoznak neki s minden utasítását megjegyzés nélkül azonnal végre kell hajtaniok. E szerint a bolsevizmus győzelme Moszkva győzelme volna s az orosz kancsuka uralkodnék a föld népein. Ezzel magyarázható, hogy a Szovjet-Únió alkotmánya úgy van szerkesztve, hogy az únió mennél több új és új államot tudjon magához kapcsolni, a nélkül, hogy bármit is változtatna szervezetén. Moszkva ugyanis arról álmodozik, hogy az egész világot szovjet-szövetséggé fogja átalakítani Moszkva vezetése alatt.

A bolsevisták, mint Marx is, a polgári műveltségben látják a szocializmus legnagyobb akadályát, ezért adáz ellenségei minden hagyománynak, minden szorosabb szellemi kapcsolatnak a jelen és a múlt között. Főleg a fiatalságot igyekeznek elszakítani mindattól, ami szent vagy szent volt apáik előtt. Kiölik szívéből a hazaszeretetet, a nemzeti érzést és a vallásosságot. Az emberiség legerősebb hagyományát, a vallást, üldözik a legjobban, mert szerintük ez a kapitalizmus legerősebb támasza. Persze ezt csak ürügyül hozzák föl. A vallásüldözésnek más, komolyabb oka van. A bolsevisták jól tudják, hogy akinek a szívéből kiölik a vallást, azt lelkétől, egyéniségétől is megfosztják s ezzel alkalmassá teszik a kollektivismus befogadására.

A bolsevizmus egy új világot akar teremteni, ami magában véve érthető és természetes törekvés volna, ha emberhez méltó etikai eszközökkel igyekeznék célját elérni s ha az elméletben kieszelt új világ jobb volna a mainál. Már Henry Georg részletesen kifejtette, hogy mindig készen kell lennünk arra, hogy véleményünket megváltoztassuk, régi intézményeinket feladjuk és újakat fogadjunk el. Meg kell szabadulnunk előítéleteinktől s független ésszel kell gondolkodnunk. Az a hajós, aki mindig ugyanazokat a vitorlákat feszíti ki, a nélkül, hogy ügyet vetne a szél irányára, sohase fog kikötőbe jutni.

Kétségtelen, hogy a szél irányja megváltozott. Új világ felé haladunk, ennek az új világnak azonban jobbnak kell lennie a réginél s nem olyannak, amilyenről Marx és Lenin képzeldnek.

A bolsevizmus erőszakos módon, a proletárdiktatúra segítségével akarja az emberiséget elmélete-alkotta világába vezetni. A proletárdiktatúra főeszköze a terror. Korlátlanul alkalmazza hatalmát az összes polgárokkal szemben, hogy megfélemlítse és elnyomja őket. A terror a hatalmat a néptömegek elnyomására és leigázására használja föl, hogy egy törpe kisebbség uralmát biztosítsa. A diktatúra rendszere mellett csak két osztály van: az elnyomók (a kommunista párt) és az elnyomottak osztálya. Az uralkodó (elnyomó) osztály tagjain kívül mindenki gyanus, aki él, s ezekkel szemben minden meg van engedve. A terrort a gyűlölet vezeti. A «Vae victis! Jaj a legyőzötteknek!» elve érvényesül a kormányzásban. A győztes végleg le akar számolni a már ártalmatlanná tett legyőzöttel. A terrorban az a legborzasztóbb, hogy sokszor nem is határozott személy vagy konkrét bűntény, hanem osztályok ellen irányul. Már az is bűn, ha valaki a cárizmus korában állami hivatalnok, pap, katona, gazdag vagy jómódú ember volt, sőt, ha ilyenek a fia. Az is gyakori, hogy egyeseket mások tetteiért vonnak felelősségre s e célból túsokat szednek. A terror a félelem, az örökös rettegés, a bűnös lelkiismeret szülőtte. Aki terrorhoz folyamodik, még a haraszt zörgésétől, a szél fuvallatától, a falevél suttogásától is fél. A terror rendkívül káros következményekkel jár. Egész nemzedékeket megfertőz, kifejleszti az emberben a létfenntartási ösztön állati elemeit s kiöli belőle a nemes érzéseket.

A bolsevizmus eszközét, főleg a Marx ajánlotta diktatúrát és a szovjet-terrort semmiképpen sem helyeselhetjük. Ahol nincs bíráló, nincs véleménynyilvánítás, ahol nincs szabadság, ahol ismeretlen az eszmék harca, egyszóval, ahol terror uralkodik, ott nem beszélhetünk haladásról, nem beszélhetünk «jobb új világról».

*

A Marx ajánlotta és a bolsevistáktól alkalmazott módszerek ismertetése után lássuk, hogy mit alkotott eddig a bolsevizmus és milyen az élet a Szovjet-Unióban.

A bolsevizmus egyes területeken elég szép eredményeket ért el. Majdnem teljesen megszüntette az analfabetizmust, minden nemzetisége nyelvét tiszteletben tartja és ápolja, erősen kifejlesztette iparát. Ez utóbbi azonban nem a szocialista elv győzelme, sőt ellenkezőleg: abszolutisztikus eszközökkel kapitalista alapon dolgozott és dolgozik ma is a szovjetipar. Csak annyi a különbség, hogy a magántőkéket az államtőke váltotta föl, a magánkapitalizmus helyébe az államkapitalizmus lépett és sokkal drágábban és rosszabbul dolgozik, mint a magántőke. A szovjetkormány az ipari téren elért eredményei alapján büszkén hirdeti, hogy a kapitalizmus megbukott, mert a kapitalista országokban egyre kisebbedik a termelés s egyre növekedik a munkanélküliek száma, míg a szovjetrendszer mellett évről-évre fokozódik a termelés és megszűnt a munkanélküliség. Pedig jómaga is tudja, hogy nem szocializmus, hanem államkapitalizmus termelésének az alapja, és hogy semmit sem jelent, ha egy olyan ország, ahol semmi vagy nagyon jelentéktelen ipar volt és mindent a külföldről vitt be, mesterségesen úgy teremt ipart, hogy a behozatalt a minimumra korlátozza vagy egyes cikkekben teljesen megszünteti és a néptől kizsarolt pénzt ipari termelésbe öli bele. A szovjet az első öt éves munkaterv befejezése eredményeként az elmaradt, szinte középkori technikáról új, modern technikára tért át. A gyenge agrárország az utóbbi öt évben erős ipari állammá alakult át s nagyban függetlenítette magát a külföldtől. De még így is belátható időn belül nem fog tudni annyi iparcikket termelni, amennyire a belső fogyasztásnak szüksége lesz, ha emelkedni fog a lakosság igénye. Az igények növekedése esetén még egy ideig munkát is tud adni lakosainak, de mi lesz azután, ha mind felépülnek a gyárak és az új gyárvárosok? Amerika szilárdabb alapokon fejlesztette iparát s ma mégis válsággal küzd. Szovjet-Oroszország még nagyon messzi van Amerika iparától, de hivatalos lapjában, az *Izvesztiában* 1932 végén máris figyelmeztette a külföldi munkakeresőket, hogy előzetes megállapodás nélkül senki se menjen Oroszországba munkát keresni, mert nem biztos, hogy kap. Nagy iparfejlesztő programját mérsékelni kénytelen, mert a kimerült

parasztoktól nem tud annyi pénzt kiperéslni, hogy újabb gyárat építsen.

Igen természetes, hogy az oroszok fejlesztik iparukat, hisz a világháború tapasztalatain okulva, minden állam arra törekszik, hogy a saját erejéből tudjon megélni és lehetőleg semmiben se szoruljon bevételre. Ám a rossz békeszerződéseken kívül éppen ez az önellátásra (autarkia) irányuló törekvés egyik főoka a mai óriási gazdasági válságnak, amelynek előbb-utóbb a szovjet kéretlen tanácsainak a figyelembevétele nélkül is megtalálják az orvosságát.

A legtöbb ipari munkát nemcsak magán- vagy államkapitalista, hanem szocialista alapon is el lehet végeztetni. A gyári munkás gépies mozdulatait s minden szokványos tömegmunkát parancsszóra is el lehet végezni. A piramisokat is vezényszóra, korbácsütések kísérete mellett építették föl, Pétervár is egy cári ukáznak köszöni létét. Kérdés azonban, hogy van-e különbség az egyiptomi rabszolga és a mai orosz munkás, a Péter-korabeli jobbágy és a mai orosz paraszt élete közt. A fegyházban is van élet, ott sincs munkanélküli, de vajjon kívánatos-e ez az élet?

A gyárat épülnek, a munkások száma szaporodik, de esőpet sem rózsás a helyzetük. Rossz férőhelyeken laknak, élelmiszerekért ácsorognak, rongyos ruhában, lyukas cipőben járnak. Minden idegennek, aki Oroszországban megfordul, az tűnik föl legjobban, hogy csak halvány, kiéhezett, reménytelen arcokat lát az utcán. Az a benyomása, hogy ezek nem is emberek, csak egy nagy kísérletnek az eszközei. Különbéféle ellátási jegyekkel a kezükben órák hosszat ácsorognak, de legtöbbször semmit se kapnak. Se ruhát, se cipőt, sem élelmiszert. A szovjetkormány az 1933 januárjában tartott szovjetkongresszuson, valamint a kollektív gazdaságok kiküldötteinek 1933 februárjában tartott kongresszusán azzal mentegetőzött, hogy a kapitalista államok ellenséges magatartása miatt fegyvert és hadianyagot volt kénytelen gyártani, ezért nem ért rá közszükségleti cikkek termelésére, most azonban erre is rákerül a sor. Tizenöt év óta ismételteti ezt az ígérését s bizonyára bukásáig az ígérgetésnél marad.

Gorkij egy ifjúkori novellájában azt írja, hogy Oroszországban «apró betűkkel nyomtatják a kis emberek katasztrófáiról szóló közleményeket». Ma is, a «proletárurolom» idejében, az újságok apró betűkkel nyomtatják a proletárok szomorú életéről szóló híreket. A kommunista párt hivatalos lapja, a Pravda, minden száma tele van a munkások panaszzaival. Ha ezeket csokorba kötjük, hű képet nyerünk a mai orosz életről, noha a lap csak azokat a panaszokat közli, amelyeket nem tart nagyon súlyosaknak.

A Pravda 1932. évi 322. számában (dec.) ezt írja egy munkás: «Másfél évvel ennekelőtte, vagyis 1931 májusában a fogyasztási szövetkezet felszólítására befizettem egy rend ruha árát, de a ruhát máig se kaptam meg. Ugyancsak 1931. évi szeptember havában egy pár hócipő árát fizettem be előre. Azóta minden szabad napomon benéztem a boltba s kértem a megrendelt és előre kifizetett árukat. Eleinte azzal bíztattak, hogy egy-két nap múlva megkapom, később azt mondták, hogy egy hónap múlva jelentkezem, most meg azt tanácsolják, hogy valami más árut s ne ruhát vegyek befizetett pénzemért. Eddig egy pár cipőtalpat koptattam el a ruha és a sárcipő után való szaladgálásban s még mindig nem jutottam hozzá. F. évi szeptember havában nagybetűs hirdetményben közölte az élelmiszerüzem, hogy befizetéseket elfogad a munkásoktól élelmiszerekre s azokat szeptember 25-én fogja kiosztani. E helyett szeptember 25-én újabb hirdetést függesztett ki, hogy megint elfogad befizetéseket és 45 nap múlva kiosztja a megrendelt árukat, a régebbi befizetésekről azonban teljesen megfeledkezett. Nem tudom, hogy mitevő legyek, hová forduljak orvoslásért».

A Pravda 1932. dec. 24. számában a moszkvai szülők panaszkodnak, hogy noha van pénzük, mégse tudnak cipőt venni gyermekeiknek, sőt megtaláltatni se tudják cipőiket, mert csak utalvány ellenében szabad cipőt javítani. Az iskola utalványt nem állíthat ki, más hatóság pedig nem hajlandó adni.

A Pravda 1932. évi nov. 29. számában a makeovkai Szofia-tárna munkásai panaszkodnak, hogy két hónap óta

nem váltják be szappanjegyeiket s nem tudják a szénport lemosni testükről.

Igen sok munkás arról panaszkodik, hogy messzire kell mennie az élelmiszerekért s gyakran csak többórás álldogálás után mondják meg nekik, hogy másnap jöjjenek, mert előbb a régi jegyeket váltják be, vagy pedig, hogy kevés a készlet, s így várni kell, míg megjön a kért áru.

A lakásviszonyok éppen olyan rosszak, mint az ellátás. Az ipari munkásnak nem lakáshoz, hanem lakóterülethez, férőhelyhez (zsilplocsedj) van csak joga. Néhány négyzetméter területet kap, mint a ló, vagy a tehén az istállóban, s az ilyen férőhely kiutalásánál még az igénylő családi körülményeit se veszik figyelembe. A sok panaszból csak egy-kettőt mutatok be szószerinti fordításban.

A Pravda 1932. évi 322. számában az ivanovo-voznenszki konzervgyár házgondnoka írja : «Két új házat építettek a konzervgyár munkásai számára s 250 családot telepítettek be a 200 szobába. A két ház igen sokba került s még mindig nincs befejezve, pedig már három éve lakunk benne. Amikor írásbeli panaszunkat benyújtottuk, az igazgató azt mondta : tegyék oda az asztalra a többi irathoz, egy aktával több vagy kevesebb, úgy se számít semmit. A központi fűtés gépkamrája vízben úszik. Ha be akarunk fűteni, előbb saját költségünkre ki kell szivattyúzni a vizet. Ez naponta 25 rubelbe kerül. Maga a fűtőszerkezet is rossz, sőt 25 szobában nem is működik».

Még az új «minalakások» miatt is sok a panasz. Az újonnan épült balachnovi papírgyár ifjú munkásait a kormány rendelete értelmében mintaszerű lakással és élelmezéssel kell ellátni. Olyan társasházat akart építtetni a kormány, amelyet büszkén lehet megmutatni minden idegen látogatónak. Lássuk, hogy' fest a mintaszerű társasház. A Pravda 1932. évi 325. számában ezt írja : «A nőtlen és a hajadon munkások számára épült társasházat máig se fejezték be. Villanyvilágítása nincs . . . Mécsesek pislognak a szobákban s feketére kormozzák a falakat. Az emeleteken nincsenek toilettek. A földszintre kell lemenni a legelemibb szükségletek elvégzése céljából. A legtöbb szobában mosdó

sincs, ezért sok munkáslegény és munkáslány napokon át nem is mosakodik. Az itt lakó munkások éjjel dolgoznak, mégis nappal takarítják szobáikat s rájuk söprik a port. A folyosók sötétek s mert sok legény részegen dülöngőzik rajtuk, a munkáslányok alig mernek kimenni szobájukból.

De nemcsak a munkások, hanem a felsőbb hatóságoktól kiküldött vagy szolgálatra berendelt mérnökök és más specialisták megfelelő elhelyezéséről se gondoskodnak. Az alsóbb hatóságok önkényesen járnak el s ügyet se vetnek a felsőbb hatóságok rendeleteire. A Pravda 1932. évi 326. számában egy Koráncsuk nevű mérnök, tervező specialista, így önti ki panaszát: «A legfőbb gazdasági tanács parancsára f. évi május hó 7-én Moszkvába jöttem s 10-én a városi építészeti hivatal tervezési osztályába osztottak be szolgálatlétélre. Öthónapi kilincselés után szept. 5-én kétszobás lakást utaltak ki számomra az Október-utca 15. számú házban. Ötszáz rubelt költöttem a szobák rendbehozatalára s magam is sokat dolgoztam rajta. Szeptember közepén éjjel az Arbat-piac szabályozási munkálatait vezettem. Míg távol voltam otthonomtól, a dzierzsinszki körzet lakáshivatala lepecsételte lakásomat. Másnap a moszkvai szovjet lakáshivatalának az utasítására levették a pecsétet s így bemehettem lakásomba. Ennek ellenére szept. 20-án a körzetfőnök megint elvette s lepecsételte lakásomat. Mikor a moszkvai tanács elnökhelyettese figyelmeztette, hogy tartsa meg a törvényt s ne háborgasson lakásomban, így válaszolt: «Az ön utasítása üres betű.» Szept. 23-án a kormány parancsára vidékre mentem. Míg távol voltam, a körzet főnöke feltörette lakásomat, kidobatta bútoraimat s másnak utalta ki szobáimat. A moszkvai panaszhivatalba siettem, ahonnan utasították a körzetfőnököt, hogy helyezzen vissza lakásomba. Ennek az utasításnak se volt foganata. «Beteg dolog minden utasítás» — mondotta, amikor lakásom ügyében nála jártam. Azóta három hónap múlt el s még mindig nincs lakásom. Hol az egyik, hol a másik barátomnál szállok meg éjszakára, pedig annak a hivatalnak vagyok a főnöke, amely hivatal a második ötéves ciklus villamosítási tervein dolgozik.»

Százszámra idézhetnék hasonló panaszos leveleket, amelyekből kitűnik, hogy csöppet sem irígylésreméltó az orosz testi vagy «szellemi munkás» helyzete, pedig ezek vannak aránylag a legjobban ellátva. A férőhely-rendszer még azoknak se tetszik, akik jobb időket nem is láttak, akik nem is tudják, hogy mi az otthon s mit jelent ez a szállóige: «Az én házam az én váram». 1932. őszén a moszkvai elemi és középiskolai tanulóknak arra a kérdésre kellett írásban felelni, hogy milyen lakásban szeretnének lakni. Mivel nem írták alá nevüket, őszintén nyilatkoztak s egytől-egyig azt felelték, hogy olyan szobát szeretnének kapni, amelyben egyedül lagnak szüleikkel s testvéreikkel s amelyen keresztül idegenek nem közlekednek.

A gyermekek felelete nagy csalódás volt a bolsevista vezéreknek. Azt várták, hogy a kommunista szellemben nevelt tanulók a társas házak és a közös lakások mellett fognak nyilatkozni, e helyett valamennyien magánlakás után vágyódnak. De még mást is megtudunk ezekből a válaszból. A moszkvai lakosság igénye már olyan csekély, hogy gondolni se mer lakásra, hanem egy különbejáratú, önálló szobával is megelégszik.

A rossz ellátás és főleg a rossz hajlék miatt egyre elégedetlenkedtek a munkások és gyárról-gyárra vándoroltak. 1932-ben olyan nagy méreteket öltött a munkakerülés és a munkásvándorlás, hogy szigorú rendszabályokhoz kellett nyúlnia a kormánynak. A vándorlásnak, a csavargásnak, a zarándoklásnak mindig nagy volt a szerepe Oroszországban. Ezer és ezer orcsz róttá szüntelenül az országotat a lomha nagy folyók és az ismeretlen puszták felé és onnan vissza, mert «olyan hátgerinccel született, amelyre nem illik semmiféle hámszerszám». Ezer és ezer zarándok és koldus vándorolt monostorról-monostorra Jézus szent nevével az ajkán s a jámbor parasztok alamizsnájából tengette életét. Míg azonban a cárizmus korában a vallási fanatizmus, kalandvágy vagy valami képzelt vagy igazi sérelem űzte ki otthonából a munkást vagy a parasztot, ma, a «szociális termelés» korszakában a nyomor adja kezébe a vándorbotot. Mindig akadt valami szép, valami költői vagy annak látszó

vonás a cárizmus korabeli csavargók csavargásában, hisz nagy részüket a sértett önérzet vagy az igazság keresése kergette ki az utcára, a mai vándorok azonban a terrortól és nélkülözésektől megtört, kiégett lelkű munkások. Emberhez méltó hajlékot és ehető ételt-italt keresnek. Cichon munkaügyi népbiztos jelentése szerint (Izvesztia, 1932. dec. 1.) az 1932-ik évben naponta átlag a munkások 30 százaléka nem jelent meg munkahelyén. Így pl. a kizelovszki szénbányának minden nap 4900 munkása volt papiroson, de 3600-nál több egyszer se dolgozott. A szerpuchovi szövőgyárban naponta 8 szövőgépnek és 450 szövőszéknek nem akadt gazdája, mert «a takácsok lustálkodtak vagy csavarogtak». Kuzneckben az «Okt. 12» nevű üzemben 1260 munkásból csak 500 dolgozott naponta. Persze a szovjetkormány és a bolsevista párt nem a rossz ellátásban és emberhez nem méltó férőhely-rendszerben keresi a munkakerülés és a munkásvándorlás okát, hanem «a gyári munkásoknak beállott volt kulákok (jómódú parasztok), kereskedők, cári hivatalnokok s más polgári elemek szovjetellenes magatartásában». «Ezek szántsándékkal lazítják a munkafegyelmet és szabotálásra biztatják a munkásokat» — folytatja a népbiztos említett jelentésében, noha jól tudja, hogy ezek mukkanni se mernek. Ha van étel és van lakás, szívesen és jól dolgozik az orosz munkás. Ugyanaz a hivatalos lap, amely Cichon jelentését közli, a 332. szám 3-ik oldalán *A helyzet már megváltozott* című hírében szóról-szóra ezt írja : «A Dzierzsinszki-gyár számfeletti húsjegyeket kapott s ezeket be is váltották. Az igazgatóság a munkafegyelem erősítésére használta föl a kedvező alkalmat s mintegy száz notórius munkakerülőnek nem adott a külön húsból. Eljárása teljes eredménnyel járt s legvérmesebb várakozását is felülmúlta. A húskiosztást követő héten nagyon komoly ok nélkül egyetlen egy munkás se maradt el a munkától».

A munkás csak kevés és rossz élelmiszert kap jegyre, a piaci árakat pedig nem tudja megfizetni. Szovjet-Oroszországban infláció van. Míg azonban az élelmiszerárak az 1930-ik évi árakhoz viszonyítva mintegy 200 százalékkal drágultak, a munkabérek ugyanakkor csak 30—40 százalék-

kal emelkedtek. A legjobb szakmunkás sem keres napi 10—15 rubelnél többet, pedig a liszt kg-ja 5 rubel a termelőnél. Még így is mindent megvesznek, ami piacra kerül, mert mindenki legalább egyszer jól akar lakni és egyre értéktelenedő pénztől is szabadulni szeretne. Igen nagy a hús- és a zsírhány, azért leginkább ezt keresik. De más élelmiszerekben sincs bőség. Még a teát is jegyre adják s abból se kap eleget a szociális termelés áldozata. A Pravda 1933. febr. 25-i számában ez a kis hír húzódik meg: «A moszkvai közlelémezési hivatal rendelete értelmében február 25-től kezdve a februári ellátási jegy 2. szelvényére 50 gramm teát lehet vásárolni. A szelvények márc. 5-ig érvényesek.» A tea az oroszok nemzeti itala s mégis fejenként csak 50 grammot kapnak belőle egy hónapra.

Ezek után érthető, hogy a munkás nem szeret dolgozni s gyárról-gyárra vándorol, hátha az új helyen jobb ellátást kap.

Az 1932. nov. 15-én kiadott rendelet értelmében a Szovjet-Únió területén 1933. januárjától kezdve minden 18 éven felüli férfi és nő személyazonossági igazolványt kap. Csak annak adnak lakást, illetőleg «férőhelyet» és csak annak váltják be az ellátási jegyeit, akinek a személyazonossági igazolványán a gyárigazgató vagy a munkafelügyelő hivatalosan igazolja, hogy pontosan és lelkiismeretesen dolgozik és egy munkanapot se mulasztott igazolatlanul. Aki komoly ok nélkül nem jelenik meg munkahelyén, azonnal kilakoltatják, nem váltják be ellátási jegyeit és a munkából is elbocsátják. E naptól kezdve hat hónapig szakmájára s tudására való tekintet nélkül csak a legrosszabbul fizetett tömegmunkára szabad fölfogadni (pl. favágás Szibériában, fausztatás a Lenán vagy a Jenisszejen stb.). A rendelet indokolása szerint «meg kell szabadítani az ipari termelést azoktól a munkásoktól, akik makacsul ragaszkodnak a kapitalista hagyományokhoz s a régi szemüvegen át nézik a szovjetállamot, vagyis az az elvük, hogy mennél kevesebbet és mennél rosszabbul dolgozzanak az államnak s mégis mennél több pénzt zsaroljanak ki tőle».

Ez a rendelet helyhez köti, tehát voltaképpen rabszol-

gává teszi a gyári munkást. Egyikük se meri többé elhagyni munkahelyét, hogy ne tegye ki magát a biztos nyomornak, sőt a pusztulásnak. És az a legszomorúbb, hogy még védekezni se tud. A szakszervezet a kommunista párt egyik végrehajtó szerve s csak arra ügyel, hogy tagjai szigorúan megtartsák a kormány rendeleteit, a munkások érdekét nem védheti. Sztrájkról persze szó se lehet. A munka abbahagyására vagy szabotálására való felhívást, rábeszélést, tanácsolást, sőt még a célzást is száműzetéssel, sőt halállal büntetik.

Ez «az uralkodó osztályá szervezett ipari proletariátus» helyzete a «proletárállamban».

*

Most nézzük, milyenek a viszonyok a mezőgazdaságban, hogy' él a paraszt a szovjetállamban.

A szovjetkormány az ingó és az ingatlan vagyon elkobzásán kívül eddig még úgyszólván semmit se valósított meg az elméleti szocializmusból. Ezt azzal magyarázza, hogy előbb meg kell teremteni a kommunizmusra való áttérés előfeltételeit, alkalmassá kell tenni a talajt az új rend befogadására. Ez pedig akkor következik el, ha majd a magántulajdonon alapuló termelés minden formája megszűnik, a kapitalista hagyományok kihálnak az emberek szívéből s eltűnik a különbség a munkás és a paraszt, a város és a falu között. A második ötéves munkaterv (a pjttiljetka) főfeladata a még meglevő osztályok megszüntetése. Lenin fejtegetései szerint a kommunizmushoz vezető út első főállomása a szocializmus, vagyis az osztályok megsemmisítése. «Az osztályok megsemmisítése céljából először le kell rázni a föld színéről a földbirtokosokat és a tőkepezéseket. Ha ez megtörtént, meg kell szüntetni a különbséget a munkás és a paraszt között, tehát mindenkit munkássá kell tenni. Ez nehéz és hosszadalmas feladat, amelyet csak az egész termelés szerves átalakításával érhetünk el, ha a kicsinyben való individuális termelésről a nagyban való társadalmosított (kollektív) termelésre térünk át.»¹

¹ Lenin összes művei orosz kiadásának a XXIV. köt. 511. l.

A termelés összes eszközei: a gyáarak, a gépek, a föld, az eke, a kapa, az igavonó állat stb. az állam tulajdonai. Minden gyártmány, minden termény az államé s minden ember az állam bérmunkása, aki az ú. n. szocializmus korában, vagyis a kommunista világ első szakában pénzt kap a munkájáért. A mezőgazdasági munka csak az ipari munka egyik faja lesz. A terméshez épp úgy nem nyúl hozzá a mezőn dolgozó paraszt, mint pl. a cipőgyárban dolgozó munkás a cipőhöz.

A szovjetkormány Lenin elmélete alapján olyan megoldást keresett, amellyel közönséges bérmunkássá fokozhatja le a telkes gazdát. Attól félt ugyanis, hogy minden terve megdől a kisgazdák ellenállásán, ha megmarad a magángazdálkodás és hozzá ez még újabb tőkeképződéshez is fog vezetni. Így született meg a kollektív gazdálkodás gondolata.

A kollektiválás abban áll, hogy a magánkézben levő kisgazdabirtokokat¹ és törpebirtokokat egy nagyobb birtoktestben egyesítik s azután a városból küldött ipari proletár felügyelete alatt közösen munkálják meg volt tulajdonosai s bizonyos kulcs szerint osztoznak a jövedelmen. Minden faluban több ilyen kollektív gazdaság: *kolchoz* (kollektivnoe hozajsztvó = kollektív gazdaság) van. 1929-től 1932 végeig tizennégy és félmillió gazdaságot vontak össze kolchozokba s már csak kilencmillió kisbirtok van magánkézben. Ma az ország összes termőföldjének 72 százalékan kollektív gazdálkodás folyik, míg 28 százalékon még önálló parasztok gazdálkodnak. Sajnos, ezek napjai is megvannak már számlálva, mert 1937-ig földjüket akarattuk s minden tiltakozásuk ellenére fokozatosan a már meglévő kolchozokhoz csatolják s így senki se lesz többé a maga gazdája.

A kollektiválás háromféle formában történik. 1. A legegyszerűbb a *termelő szövetkezet*, amelynek tagjai közösen munkálják meg a földet s egyformán osztoznak a jövedelmen. Kiki a saját szerszámával dolgozik. Csak a föld közös, minden egyéb a gazda magántulajdona. 2. A második forma

¹ A nagybirtokokat már 1918-ban elkobozták.

a *komuna*. Nemesak a föld, hanem minden egyéb is közös, tehát állatok, szerszámok, lakás, ellátás stb. A szovjetkormány újabban ezt a formát célszerűségi okokból mellőzi, mert a paraszt nem szereti. A meglevő kommünök is bomladoznak, mert erős a vágy az önálló, egyéni élet után. 3. A leggyakoribb és aránylag eléggé kedvelt forma az *artelj*. Az *artelj* a cárizmus korában szóbeli vagy írásbeli szerződésen alapuló szabad egyesülés volt valami munka közös elvégzésére vagy a termelő eszközök közös használatára. Összes tagjai fizikai munkát tartoztak végezni s főleg ebben különbözött a nyugaton ismert kereskedelmi, ipari s egyéb hasonló társaságoktól. Évszázadok óta megvolt Oroszországban s a nép szerette. Hogy mennyire el volt terjedve, eléggé mutatja az a tény, hogy még a hajóvontatásra is arteljek alakultak. A szovjet is átvette. Törvényben szabályozta a tagok jogait és kötelességeit s most a kis- és törpebirtokok társadalmosításánál az arteljt ajánlja a parasztnak. A mezőgazdasági arteljben — vagyis a mai kollektív gazdaságokban a termelés főeszközei: a föld, gépek, igásjóság, gazdasági épületek közösek, de a lakóház, udvar, konyhakert, majorság, fejtstehén (esetleg fejőkecske, juh) *egyelőre* mindenkinek a magántulajdona.

Ma kerekszám 210 ezer kollektív gazdaság van a Szovjet-Únió területén. Egy-egy kolchoz terjedelme 300—1200 hektár között váltakozik. Újabban a kormány a kisebb kolchozokat összevonja, hogy csak nagybirtok legyen az országban.

A parasztnak kezdetben nem tudták, hogy mi a kollektíválás. A nagy többségben levő törpebirtokosok örömmel fogadták, mert abban a hiszemben voltak, hogy csak azért egyesítik a földeket, hogy majd azután egyenlően felosszák közöttük. A cári Oroszországban is, ahol a községi földtulajdon (mir) rendszere uralkodott, a községi földet időnként újra felosztották azok között, akik megművelték. Csak akkor kaptak észbe a kolchoz tagjai, amikor látták, hogy egy birtoktest lett földjeikből, hogy igavonó állataikat köztulajdonba vették át s a kollektív gazdaság elnöke, ez a városból küldött ipari proletár (asztalos, suszter stb.) pa-

rancsolgat nekik. Az ámitással véghezvitt kollektíválást visszavonni nem lehetett, ezt nem engedte meg az «elnök tovarís» és a rendelkezésére álló karhatalom.

A kollektív gazdaságok tehát nagy termelési egységekbe tömörített kis- és törpebirtokok. Az állam minden egyes körzetben gép- és traktorállomásokat rendez be s ahol ilyen állomás van, a kolchozok kötelesek ezek munkáját igénybe venni. Ezek az állomások sorra fölszántják és bevetik a kollektív gazdaságok földjeit, azután learatják s kicsépelik a gabonát s ezért a termés bizonyos százalékát kapják munkabér fejében. A százalékos kulcsot évről-évre a kormány állapítja meg. Tehát az állam már a cséplésnél lefoglalja a kolchoz termésének mintegy 25—30 százalékát, a többi gabonát pedig a vetőmagra és a személyes szükségletre szolgáló mennyiség kivételével igen olcsó áron váltja meg papírpénzért vagy drágán számított silány iparcikkéért. A tervgazdaság terhét tehát a paraszt viseli. Az ő szájától vonják el a falatot, hogy pénzt szerezzenek az ország iparosítására.

A kollektív birtokokon kívül még nagy állami birtokok, szovjetgazdaságok, röviden *szovchozok* (*szovjetszkvo choz-ájsztvo*) is vannak. A legmodernebb gépekkel vannak felszerelve. Minden munkát mechanizáltak. Voltaképen mezőgazdasági ipartelepek, mert rendszerint maguk dolgozzák föl terményeiket s úgy adják oda az államnak. Főleg gabona-termelő, gyapottermelő és állattenyésztő szovchozok vannak. Ma kerekszám 5000 szovchoz van. A legkisebb szovjetbirtok húszezer hektár, a legnagyobb 128 ezer.

A kollektíválás voltaképen a jobbágyrendszerre való visszatérés, azzal a különbséggel, hogy nem a földesurra, hanem az államra dolgozik a paraszt s nem a földesúr, hanem az állam gondoskodik róla. Míg azonban a földesúr jobbágyának megvolt a reménye, hogy vagyont szerezhet, sőt szabadságát is kivívhatja, a szovjetjobbágy ezzel se vigasztalhatja magát. Sorsát így festhetjük Madách szavaival:

Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal.

A paraszt jobbágyá tétele azonban csak az első lépés, hogy belőle is rabszolgát formáljanak, mint az ipari munkásból, hogy azután legszemélyesebb fajtájú magántulajdonától is megfosszák, tehát önálló lakásától, majorságától, kertjétől, tehenétől stb.

A kollektiválással sikerült bérmunkássá lealacsonyítani a volt gazdát s most még szorosabbra fűzik a hurkot a nyakán. F. évi január havában a kollektív gazdaságokra vonatkozó törvényt a következő paragrafussal egészítették ki: «Ha a kollektív gazdaság tagja vonakodik a kiosztott munkát elvégezni, a gazdaság vezetője (elnöke) öt munkanapot köteles levonni illetményéből, a második vonakodás vagy mulasztás esetén ki kell zárni a kolchozból.» Ez a büntetés rendkívül súlyos. A kizárt gazda nem kapja vissza földjét s munkát se kap falujában. Csak ú. n. tömegmunkát kaphat bányában, erdőben, gyárban stb.

A kollektív gazdaságokban az 1933 januárjában kiadott rendelet értelmében hétféle (7) alapon értékelik a munkát. Aki a legalacsonyabb fokú munkát végzi, annak egy napi munkájáért fél munkanapot írnak javára. A legmagasabbrendű munka értéke 2 munkanap. A kolchoz elnöke, munkavezetője, könyvelője, számadója minden napját egy munkanapnak veszik. A legrosszabbul jár, aki termel, aki mezőn vagy erdőn dolgozik, mert csak azokért a napokért jár neki egy munkanap, amelyeken dolgozott. A dolgozóknak egész sor «tisztviselőt» kell eltartaniok. Általában minden 3—4 munkáskézre egy eltartott lélek jut. A munkakör kijelölése és a munka kiosztása tág teret nyújt a visszaéléseknek. A vezetőség rokonai és barátai könnyű és a mellett jól értékelt munkát végeznek, pl. raktárőrök, mázsálók, küldöncök, mezőőrök, míg mások kisebb javadalmazásért nehéz testi munkát végeznek.

Az egész termelést Moszkvából irányítják. 2972 rayonra, vagyis gazdasági egységre osztották föl a Szovjet-Únió területét. A gazdasági szakértők időnként megállapítják, hogy az egyes rayonokban mit és mennyit kell termelni. Ennek részint gazdasági, részint politikai oka van. A többtermelést úgy akarják biztosítani, hogy mindenütt az éghajlati és a

talajviszonyoknak leginkább megfelelő növényeket termesztik, bár e szándékuk eddig hajótörést szenvedett. A politikai ok, hogy egy rayon se tudjon megélni a maga termeléséből, hanem mennél több más rayonra legyen ráutalva.

A kollektív gazdaságok Sztálin jelentése szerint (1933. jan.) annyira megerősödtek, hogy a magángazdálkodásra való visszatérés szóba se jöhet többé. Sztálin nagyhangú állításának csak agitációs jelentősége van, mert bizony a kollektív gazdálkodás a gyakorlatban nem vált be. A parasztok visszasírják földecskéiket és önállóságukat.

A mezőgazdaság és főleg az állattenyésztés természeténél fogva egyéni munkát követel. A gyöngye palántát, a kis fácskát szeretettel kell ápolni, hogy el ne pusztuljon. A bárány, a malac, a borjú, a csikó nem nő föl, ha nincs rajta a gazda szeme. A kollektív gazdaságban mindenki rosszul fizetett bér munkás. Alig várja, hogy napi munkáideje leteljen s bizony nem néz be sem az istállóba, sem a raktárba, hogy nincs-e valami baj. De még a magántulajdonában levő állatot sem neveli föl a paraszt, mert nem akarja potom áron odaadni az államnak. Egy hízó vagy egy ökör hivatalos árából még egy pár csizmát sem tud venni, ezért pedig nem érdemes bajlódnia a jószággal. Inkább megeszi. Ezzel magyarázható az óriási hús- és zsírhiány Szovjet-Oroszországban.

A szemtermelés sem kielégítő. Az 1932. év folyamán az állam nem tudta behajtani a városi lakosság és az ipari munkások rendes ellátására szükséges gabonamennyiséget. Most azzal mentetik a kudarcot, hogy nagy hibát követett el a kormány 1932 júniusában, amikor megengedte, hogy mind a kolchozok, mind az önálló gazdák is szabadon értékesítsék terményeiket a piacon, ha előbb a kivetett mennyiséget beszolgáltatják az államnak. Mivel a piaci ár aránytalanul magasabb volt a hivatalos átvételi árnál, a parasztok az államnak járó gabonát is eladták. Az igazság az, hogy az állam nem tudott elég élelmiszert adni a munkásoknak s mert ezek elégedetlenkedtek, Sztálin pedig az első öt éves munkaterv ipari programját politikai s főleg agitációs okokból 1932 végeig mindenáron be akarta fejezni, a ke-

délyek lecsillapítása és a munkateljesítmény fokozása céljából megengedte, hogy a parasztok terményeiket közvetlenül a fogyasztónak adják el. Mivel azonban infláció van s a pénz egyre értéktelenedik, a munkások minden pénzükért élelmszert siettek venni, bár nem sokat kaptak a nagy drágaság miatt. (1 kg liszt 5 rubel, 1 fokhagyma 10 kopejka, 1 nagy sárgarépa 40 kop., 1 kg. hús 12 rubel volt 1932 júliusában; azóta minden drágult). A kereskedelem megengedése arra volt jó, hogy a gyári munkás elköltse minden pénzét, melyet azután az állam silány iparcikkéért úgysis visszavesz a parasztoktól.

Nemcsak a kollektív birtokokon, hanem az állami birtokokon sem kielégítő a termelés. A kormány csaknem havonta váltogatja a jószágigazgatókat s a «bűnösöket» bíróság elé állítja, de a legnagyobb terrorral sem tudja a kívánt eredményt biztosítani. Az igazgatók azzal védekeznek, hogy minden munkás mellé egy szakértő felügyelőt kellene állítani, csak akkor végezne jó munkát. A rossz férőhelyeken elhelyezett rongyos emberektől nem lehet megkövetelni, hogy lelkiismeretesen dolgozzanak a bizonytalan szebb jövő reményében.

Mivel 1932-ben a gabonarekvirálás nem sikerült, a kormány kénytelen volt újabb engedményeket tenni. F. évi január elején egy rendelet jelent meg, mely szerint minden kolchoz és minden önálló gazda 1933-ban szabadon értékesítheti majd termését, ha előbb az államnak járó mennyiséget pontosan beszolgáltatja. De amely kolchoz vagy magángazdaság nem szolgáltatja be a rája kivetett mennyiséget, annak a piaci (s nem a megváltási) árát tartozik megfizetni. A magángazdaságok 5—10 százalékkal többet tartoznak átadni, mint a kolchozok. Az átadandó mennyiséget általában úgy állapították meg, hogy közepes termés esetén a vetőmag és a fejadagok biztosítása után alig marad eladni való gabona. Pl. a Krimben 330, Ukrániában 310, Közép-Oroszországban 300 kg. gabonát kell beszolgáltatni minden hektár (1·8 katasztrális hold) után. Ezzel egyrészt az ipari munkások és a városi lakosság ellátását, másrészt a többtermelést óhajtja biztosítani a kormány. Hogy sikerül-e szándéka, a közel jövő fogja megmutatni.

A magángazdaságok jóval többet termelnek, mint a kolchozok, pedig az előbbiek primitív szerszámokkal, míg az utóbbiak gépekkel dolgoznak.

Érdekesen magyarázta meg ennek okát Sztálin 1933. január 11-én mondott beszédében (v. ö. Izvesztia, 1933. jan. 17.). «A magángazdaságban a gazda figyelme mindenre kiterjed, — mondotta a vörös diktátor — de a kolchoznik (a kolchoz tagja) így okoskodik: Enyém is a kolchoz, meg nem is. Enyém, de ugyanakkor Iváné, Fülöpé, Mihályé és a kolchoz többi tagjái is. Most nem fáj a fejem, hogy mint megy a gazdaság. Nem veszek gondot magamra. Ott van Iván, Fülöp és a többiek, dolgozzanak s törjék a fejüket. Sok tovaris — folytatja Sztálin — megalégszik annak a megállapításával, hogy sikerült a kolchozt megalakítani, a többi majd magától megy. Megtanulta, hogy a kolchoz a gazdasági szervezet szocialisztikus formája, a szovjet pedig a politikai szervezet szocialisztikus formája, de azt már nem tudja, vagy talán nem is akarja tudni, hogy a tartalmat a tovarisok öntik bele. Ezért fontos, hogy ki a kolchoz vezetője. Csak bolsevista lehet vezető. A kolchoz fegyver, vigyázni kell, hogy kinek a kezébe kerül».

Tovább így fantáziál Sztálin: «A legtöbb kolchoz munkája nem kielégítő, mert falusi megbízottaink s ottani tovarisaink nem tudják, hogy hol keressék a kollektív gazdálkodás kerékkötőit. Csak úgy lesz sikeres a munkájuk, ha megtudják, hogy ellenségeink arca megváltozott s ezért ők is megváltoztatják módszerüket. A kolchozok ellenségei most benn vannak a kolchozokban. Nagyobbára igen csendes, édesszájú és szolgálatkész emberek. Rendszerint a vezetőséghez tartoznak. Elnökök, raktárnokok, könyvelők, számadó tisztek stb. Sohase mondják, hogy «de a kolchozokkal!» Éltetik a kolchozt! Hanem úgy vezetik a kolchozt, hogy semmi eredményt se tudjon felmutatni. A rekvirálás ellen sincs kifogásuk. Hívei az állami gabonagyűjtésnek, de értik a módját, hogy mennél kevesebbet kapjon az állam. Nagy fejadagokat adnak, elnézik a lopásokat, elrejtik a fölöslegeket.»

Mint a gyári munkások naplopását és csavargását, a kolchoznikok rossz munkáját is az odatolakodott polgári

elemek izgatásával magyarázzák, a helyett, hogy a rendszerben keresnék a hibát. Ennyi bátorság még Sztálinban sincs.

Sem a munkás, sem a paraszt élete nem rózsás. Mind a kettő egy nagy kísérletnek az eszköze, egy-két fanatikus bolsevista vezér rögeszméjének az áldozata. A paraszt helyzete annyiban jobb, hogy falun a saját házában lakik s legalább hébe-hóba jól is lakik. Fejadagján felül mindig el tud rejteni magának egy kis élelmet a kolchoz őrei elöl vagy azok tudtával, a gyári munkás azonban szánalmas «ágyrajáró», s csak azt eszi, amit kap. Hogy milyen rossz az ellátása, a szovjetlapok apróbetűs híreiből könnyen megtudhatjuk. A munkás helyhezköttöttségét követő héten büszkén közölte a Pravda, hogy a nizsegorodi traktorgyár pompásan látja el munkásait. Hetenként egyszer húst ad nekik s háromszor zsíros makarónit a káposztalevesen kívül. Ugyanakkor azonban a doneci bányavidék munkásai arról panaszkodtak, hogy nem tudják a rossz és drága ételt megenni s ha így megy tovább, annyira elgyengülnek, hogy képtelenek lesznek dolgozni.

*

A szovjetkormány az első ötéves munkaprogramm célját, az ország iparosítását nagyjában elérte s a második ötéves ciklus ipari tervét is bizonyára megvalósítja, hisz ezt a munkát rabszolgákkal is el lehet végezni, mezőgazdasági kísérletének a sikere azonban több, mint kétséges. Annyi bizonyos, hogy lázas munka folyik a nagy orosz földön, hogy a szociálisták Marx-hirdette előfeltételeit mielőbb megteremtsék. Rengeteg erőfeszítést, sok hitet s főleg szenvedést áldoz az orosz nép a tervgazdaság megvalósítására. A szovjet vezetők nem törődnek vele, hogy hány ember életébe, mennyi könnybe, mennyi szenvedésbe kerül egy-egy új gyár építése, új tárna nyitása, vagy új kollektív birtok szervezése. A mai nemzedék eszköz a kezükben, hogy segítségével, sőt akár élete árán is lerakják az észszerűen berendezett jövő társadalom alapjait.

Marx korában különféle szociálistikus társadalmi és

gazdasági berendezésekről álmodoztak. Valamennyinek az volt a legnagyobb eltévelyedése, hogy nem célnak, hanem eszköznek tekintette az embert. Marx is beleesett ebbe a hibába, s utána Lenin s a bolsevizmus többi vezére. Ezért elméletük nem haladást, hanem visszaesést, nem felszabadulást, hanem szolgaságot jelent, s ha terror segítségével, milliók könnye és élete árán sikerülne is az észszerűen berendezett társadalom megteremtése, az nem volna hosszú életű. Elméletben, papiroson elképzelhető olyan társadalom, ahol csak az ész és a belátás uralkodik, az akarat és a vágy pedig szolgálilag engedelmeskednek, csakhogy ebben a társadalomban rendkívül boldogtalan volna az ember, s ezt mondaná: Rugjuk föl ezt az észszerűséget és éljünk megint akaratunk szerint. Emberek legyünk s nem egy gépezet személytelen alkatrészei.

BONKÁLÓ SÁNDOR.

A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

A tanítókat mezőgazdasági és kertészeti ismeretekkel első sorban a tanítóképzők és a nyáron rendezett négyhetes gazdasági tanfolyamok látják el. Bár a tanítóképzőkben a multhoz képest a gazdasági tárgyak oktatásánál is nagy haladás tapasztalható, mert ma már osztályonként erre a tárgyra heti két óra esik, azonban a gyakorlati kiképzés a legtöbb képzőnél nem felel meg azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a falu népe elvár tanítójától. A gyakorlati kiképzés jelenleg is abban áll, hogy a növendékek az őszi és tavaszi folyamán bizonyos időszere munkában a telepen részt vesznek. Hozzáfűzöm azonnal, hogy ezen a hiányosságon a képzők nem is segíthetnek addig, amíg kellően felszerelt gyakorlóterülettel nem rendelkeznek. A tanítójelölteknek így a továbbképzőt illető kiképzésük csak fél kiképzés. Teljessé akkor lenne, ha az elemi gyakorlóiskolák mintájára a képzők mellé gazdasági továbbképző gyakorlóiskolák is állítatnának fel kisebb mintagazdasággal, ahol a tanítónövendékek nemcsak a gyakorlati tanításban, hanem egy kis gazdaság okszerű vezetésében, faiskolakezelésben stb. is begyakorolhatnák magukat, illetőleg kellő kiképzésben részesülhetnének.

Ennek a megoldása az állam részéről nem is kerülne nagy anyagi áldozatokba, mert hiszen több olyan városunk van, ahol tanítóképző és gazdasági népiskola is van. Igaz, hogy eddig minden szorosabb kapcsolat nélkül működtek, de a jövőben éppen a továbbképzők érdekében az volna kívánatos, hogy a tanítójelöltek itt nyerjenek a gazdasági tárgyakból kiképzést. Már vannak is képzők, ahol a gazdasági

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 667., 668. és 669. számában.

tárgyak előadását gazdasági népiskolai igazgatók látják el, nagy javára az ügynek. Tény az, hogy ilyen helyen a gazdasági népiskolák felszerelt kisgazdaságaiban szakszerű irányítás mellett a tanítónövendékek tökéletesebben előkészülhetnének másik, nem kevésbé fontos élethivatásukra, a továbbképzők vezetésére. De természetes az is, hogy ezt a szakszerű irányítást azok adhatják meg legjobban, akik maguk is intenzívebb módon ugyanazt a hivatást végzik.¹

Ugyanígy nyilatkozik a Felsődnunántúli Mezőgazdasági Kamara is e tárgyban :

«Célirányosnak tartjuk a gazdasági akadémiákon, földművelőiskolákon, önálló gazdasági népiskolákon a nyári hónapokban 6—8 hetes mezőgazdasági tanfolyamok tartását néptanítók részére. Ilyen mezőgazdasági tanfolyamok jelenben is vannak, de korántsem oly arányokban, mint ahogyan a népoktatás keretében a mezőgazdasági szakoktatás ezt megkívánná. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a tanítók részére már folyamatban lévő hathetes mezőgazdasági tanfolyamokat rövidnek tartjuk, de mégis sokra értékeljük ezt a munkát, mert a tanítóknak a tanítói képesség megvan, miután a tanítóképző-intézetek tanításának a pedagógiai képesítés főfeladata. Ha a tanító-ság nagyobb hányada nyerne gazdasági kiképzést és az elemi népoktatásnak az a része, amely a falusi ismétlő iskolák tanmenetére vonatkozik, át lenne szervezve mezőgazdasági irányban, ez a körülmény a kisgazdák mezőgazdasági szaktudását lényegesen általánosítaná és előbbre vinné.

A mezőgazdasági felsőbb oktatás nagy mértékben hozzájárulna a kisgazdák népoktatásához azáltal, ha a gazdasági akadémiákat a tanítóképző-intézetek végzett növendékeinek hozzáférhetőbbé tennék. A magyaróvári gazdasági akadémia nemrég elhunyt igazgatója, Banwarth Sándor már foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a mezőgazdasági akadémiák jövőjét ezzel valósággal új irányba tereli, mert hiszen a földbirtok mindinkább aprózódik és így nagyon természetesen a mezőgazdasági szakoktatásnak is ehhez kell igazodnia. Az akadémiát végzett tanítók pedagógiai tudásukkal a mezőgazdasági szakismeretet eredményesen adhatnák át növendékeiknek. Ha minden községnek volna legalább egy tanítója, aki mezőgazdasági iskolát is végzett, ezenkívül az ismétlő iskolások tanterve túlnyomóan mezőgazdasági szaktárgyakra szorítkoznék, ha továbbá az ismétlőiskolák iskolalátogatási kötelezettsége a téli hónapokra fokozódnék, ezek az intézkedések nagyban hozzájárulhatnának a kisgazdák gazdasági ismeret-

¹ Mezőgazdasági Népoktatás 1930. decemberi számából: *Tapasztalataim a gazdasági irányú továbbképző iskoláknál.*

reteinek emeléséhez. Csakis a gazdasági ismeretekkel és e mellett pedagógiai képességgel és tanítási készséggel is rendelkező néptanítókból látjuk a jövőjét az elemi népoktatáshoz hasonló gazdasági oktatás általánosításának.¹

*

Mindaz, amit eddig mondtunk, természetszerűleg csak úgy sikerülhet, hogyha megfelelő és képzett tanítói gárda áll az oktatás szolgálatában. Igazán nem volna nagy feladat, hogy a tanítóképző túlszűfolt és nagyon sok elmélettel telített pedagógiai tananyaga több vonatkozásban álljon a gyakorlati élettel és azzal a foglalkozással, amelyből az országnak meg kell élnie. Ha a tanítók valóban a nemzet nap-számosai, feltétlenül a nemzet mai helyzetének a munkálását kell első sorban végezniök. Ez pedig nem lehet más, mint a gondjaikra bízott gyermekeknek a lelkébe belecsepegtetni a

¹ Mostoha viszonyaink között csak a tanító az a tényező, akivel a többtermelés gondolatát szétsugározhatjuk. Tanyán és sokszor faluhelyen ő képviseli a nagyobb tudást és a haladás eszméjét. Műveltségi foka rányomja bélyegét működési körére (tanyai, falusi iskolájának körzetére). Működési állomásán neki kell tehát szétvinnie a több-és jobbtermelés gondolatát. Hogy ezt megtehesse, behatóbb gazdasági ismeretekre és azok helyes gyakorlati alkalmazásában alapos jártasságra kell szert tennie. E célból tanítóképzőintézeti gazdasági oktatásunkat legalább annyira kell tökéletesítenünk, hogy a képzés folyamatának befejeztével a tanító képes legyen egy kisgazdaságot mintaszerűen vezetni és kezelni. Ez nem új gondolat, hiszen a gazdasági oktatás már évtizedek óta szerepel a tanítóképzés keretein belül. Kevés sikerhez jutott eddig, mert hiányzott az öntudatosság és a nemzet életében égő szükségesség gondolata. De kevés volt a gyakorlat is. A mező- és kertgazdasági ismeretek megszerzésére, továbbá az állattenyésztés elméleti és gyakorlati elsajátítására a tanítóképzőintézet alsó tagozatában a négy éven át végzett gazdasági gyakorlatok, a tanítóképző főiskolával kapcsolatos önálló gazdasági népiskolában tartott tanítások, továbbá a közgazdasági, szociológiai és szociálpolitikai ismeretek behatóbb tárgyalása adnának lehetőséget. Hogy a tanítónak teljes áttekintése legyen a tanya és falu gazdasági vérkeringéséről, be kell vezetnünk őt a szövetkezeti életbe is. Arra kell képesítenünk, hogy szövetkezetek segítségével a népet rávegyesse terményeinek és szükségleteinek mennél jutányosabb módon való értékesítésére, illetőleg beszerzésére. E célból ismernie kell a szövetkezetek létesítésének és helyes vezetésének módját. (Becker Vendel: *A tanítóképzés reformja.*)

magyar föld szeretetét, rávezetni őket azokra a tudnivalókra, amelyek őket egész életükben irányítják. Minden tanító- és tanítónőképzőben gazdaságtanból évfolyamonként legalább heti két óra volna kötelező, amely közül egy elméleti, másik megfelelő helyen gyakorlati, de olyan szakférfiak által tanítva, akik maguk is tisztában vannak az anyaggal, mert a lényeg az, hogy az, aki tanítja ezt az anyagot, azt gyakorlatilag és elméletileg teljesen ismerje.

Miután azonban a már működő tanítókat és tanítónőket nem lehet újra a képzőkbe bevonni, tanfolyamokon kellene — legalább a legszükségesebb ismeretekre — kiképezni mindazokat, akiknek mezőgazdasági ismeretekre kell tanítaniok a gyermekeket. E célra a mezőgazdasági szakiskolák, téli gazdasági iskolák, gazdasági akadémiák, önálló gazdasági népiskolák, borászati és tejgazdasági szakiskola, kertészeti tanintézet és a mezőgazdasági kamarák kiválóan alkalmas területet tudnának biztosítani, ha a kormányzat ezirányban intézkedni kívánna. A Borbás Béla és neje-féle lakyteleki (Keckemét) több mint 100 holdas alapítványi birtokon is lehetne például a tanyai tanítók számára továbbképző tanfolyamot fenntartani és a nyári hónapokban különösen a gyümölcs-vidékeken lakó tanítókat ide berendelve, kiképezni.

Az egész szakoktatás kérdése nem annyira az iskolákon, mint az oktató személyzeten fordul meg. Első sorban tehát megfelelő oktató személyzetről kell gondoskodni, amely a fenti módon meg tudná oldani ezt a kérdést.

VIII.

A tananyag, a foglalkoztatás és főleg a gyakorlati munkában való részvétel miatt megközelíti az ideális szakiskola típusát a Duna—Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara Purgly Emil mintagyümölcsösében lévő, sajnos, egyelőre csak 30 növendékre berendezett, internátussal ellátott kertmunkásképző iskola, amelyben a növendékek kora tavasztól késő őszig egy 58 kat. holdas mintagyümölcsösben a kertészetnek — virág-, zöldségkertészet, szőlő, faiskola, spárga-

telep, állattenyésztés, baromfitenyésztés, növényvédelem, közöttesek termelése stb. — és a kis termelési ágaknak minden válfajában a legodaadóbb gyakorlati kiképzést kapják, télen át pedig vagy nyári időkben, amikor eső miatt kint dolgozni nem lehet, elméleti oktatásban van részük. Ez iskola nagy sikere legelső sorban az, hogy az összes végzett évfolyambeliek mind el vannak helyezve, sőt már előre lefoglalják a végzett növendékeket, ami legjobban mutatja, hogy mennyire bevált ez a kizárólag gyakorlati alapokon felépített iskola. A cél az, hogy olyan kertmunkásokat neveljünk, akik mind a maguk gazdaságában, háztartásában, mind községek, közbirtokosságok, uradalmak gyümölcsöseiben az ott előforduló minden munkát el tudják végezni. S mikor a földművelésügyi kormányzat alá tartozó mezőgazdasági szakiskolákba és téli gazdasági iskolákba — kivéve azokat, ahol alapítványok vannak és az egyes községek kötelesek valakit az alapítványra beküldeni — a tanári kar legnagyobb propagandája ellenére is alig lehet növendékeket szerezni, addig kamaránk kertmunkás iskolájába az 1932. évre a 15 helyre 173 növendék pályázott, 1933. évre pedig a 15 helyre 94 pályázati kérvény érkezett, pedig alig folytattunk propagandát. E kertmunkásképző iskola két évfolyamú. Sajnos, Kamaránk anyagi helyzete nem engedi, hogy ezt kibővítsük, pedig nagy szükség volna rá, amint a fentiekből is látható.

*

Ezzel kapcsolatban külön kell megemlékeznünk a kertészeti szakoktatásról, mely a mai formája mellett sok kívánnivalót hagy hátra. A mai életben ez egyike a gazdasági szakoktatás legfontosabb részeinek, mert a birtokelaprózódás következtében a jövő igen erősen a kistermelési ágak felé halad. A zöldség- és gyümölcsstermelés, virágkertészet, magvak termelése, természetesen mindenkor odaértve a baromfitenyésztést is, teszi majd lehetővé, hogy az egészen kis birtokokon is intenzív termelés induljon meg és a boldogulás, a megélhetés lehetővé tétessék.

De ehhez az is szükséges, hogy azokon a helyeken, ahol kertészeti képzettségű egyének munkája szükséges, mint

például tanítóképzőknél, vásárcsarnok- és exportfelügyelői, hegyközségtanácsi titkári állások betöltésénél, ilyen szakképzett emberek jussanak érvényesüléshez. Régi vágya a gazdatársadalomnak — és ezt a vágyát főleg a mezőgazdasági kamarák fejezték ki az utóbbi időben többszörösen a kormányzatnál — hogy a szőlészeti és borászati felügyelőségek mintájára és mellett ú. n. kertészeti felügyelőségek is legyenek, amelyek a mezőgazdasági kamarák mellé beosztva, a Kamara egyes gyümölcsstermelő vidékeinek irányítását kezükben tarthassák.

Ennek a munkának nagy fontosságát fejezte ki gróf Szerényi Béla volt földművelésügyi miniszter, aki annak idején idevonatkozólag a következőket mondotta: «Mikor a pénzügyminisztériumban tárcám költségvetését tárgyaltam, nagy súlyt helyeztem arra, hogy a kertészeti tanszékek felállítására nekem kellő összegek bocsáttassanak rendelkezésemre, mert szegyeteljes dolog, hogy ebbe az országba Bulgáriából jönnek az emberek, akik innen kiviszik a pénzt, de sem anyagi, sem szociális szempontból nem tagjai ennek az államnak. Nem új iskolákat kell csinálni, hanem lehetőleg a meglévőket olyan irányban fejleszteni, amint az élet megkívánja.»

A felsőfokú kertészképzésről nem kívánunk itt véleményt nyilvánítani, hiszen ennek a kertészeti főiskolának abban az irányban kell kifejtenie tevékenységét, hogy olyanok kerüljenek ki az iskolából, akik az irányítást, vezetést tudják a kezükben tartani, ellenben a tömegoktatásra kell vetnünk a fősúlyt itt is, arra t. i., hogy mindazok, akiknek kis szőlőjük, gyümölcsösük, zöldségesük van, el tudják végezni ezt a munkát, hogy ne kelljen bulgár kertészekkel termeltetni itthon a fogyasztásra szükséges zöldségfélét, se ne legyen szükségünk külföldről virágmagvakra és virághagymák behozatalára. Olyanokra van szükség, akik egyrészt a maguk gazdaságában tudják helyüket megállani, de ezenkívül, mint előmunkások, szakmunkások, munkavezetők, munkafelügyelők, esetleg mint önállóan kertészkedők biztosíthatják jövőjüket.

Ehhez nem is szükséges önálló iskolák létesítése, hanem elég lenne az, hogy a fent említett iskolákban szakképzett

egyén lássa el ennek a tanítását, hogy azok, akik két vagy három éven keresztül hozzáértő tanár vezetése mellett ezeket a munkákat végzik és ezt az anyagot tanulják, kimenvén az életbe, meg tudják állani a helyüket.

IX.

A tömegoktatás szempontjából a kisgazdaközönség általános és szakirányú műveltségének az elsajátítása végett kiválóan alkalmas iskolatípus lenne — megfelelő átszervezéssel — a polgári iskola is, amint a polgári iskolai tanárok évtizedes törekvése erre is irányul. Ez az iskola mai formájában akkor sem volt elég az agrár Magyarországon, amikor létesült. Hiszen a jelenleg Magyarországon lévő 428 polgári iskolából közel kétszáz van mezőgazdasági helyen. Ez igen nagy szám, ha tudjuk azt, hogy ebből a 428-ból 54 Budapestre esik. Ha tehát a 200 mezőgazdasági községben vagy városban lévő polgári iskola tanrendjében és tanterveiben mezőgazdasági vonatkozású iskolává alakíttatnék át, akkor a gazdaságtársadalomnak értékes iskolatípusa lehetne.¹ (Az 1927. évi

¹ A polgári iskola a kisgazda-osztály általános műveltségének is jelentős iskolája volna s nemcsak a ma hiányzó középfokú mezőgazdasági szakiskolát pótolná, hanem a kisgazda-osztály legfelsőbb és a középosztályhoz legközelebb álló rétegének, a kis középbirtokosoknak (20—100 kat. hold) speciális képzőintézete volna, amely ezt a törekvő osztályt mind az általános műveltség, mind a magasabbfokú szakismeretek által képessé tenné arra, hogy birtokát intenzíven kezelje, és nagyobb ismereteket nyújtana. (Dr. Czettler Jenő: *Mezőgazdasági szociálpolitika* 866. lap.)

Minden módon törekednünk kell arra, hogy a polgári iskolát, a középosztály eme tipikus képzőintézetét, az alsóbbfokú hivatalnoki pályák előiskolájából a kisgazdaosztály valódi képzőintézetévé fejlesszük. (Dr. Czettler i. m. 852. lap.)

Dr. Strauss István országgyűlési képviselő szerint hiba volna, ha a polgári iskolai tanári kar nem találna módot arra, hogy tananyagában előírás nélkül is nyújtsa a mezőgazdasági ismeretek elsajátításának legalább a kulcsát. Hivatása magaslatán álló tanári testületnek nincsen szüksége arra az utasításra, hogy milyen módszerrel élessze és fejlessze a tanulóban a mezőgazdaság iránti érdeklődést. Elmaradt gazdasági kultúránkat csak szélesebb népműveléssel lehet a többtermelés érdekében emelni. A mi polgári iskoláink

XII. tc. — új polgári iskolai törvény — megalkotása előtt volt több mezőgazdasági jellegűnek szervezett polgári fiúiskola, pl. Balmazújvároson.)

Az 1868. évi XXXVIII. tc. 59. §-a az 5000 lakost számláló községeknek és városoknak köteleességükké teszi felsőbb népiskolák, illetőleg polgári iskolák létesítését. A 64. § a mezőgazdasági vonatkozású tantárgyak közül felemlíti a természettant és természetrajzot, különös tekintettel a földművelésre, továbbá a mezei gazdaságtan alapvonalait, az egyszerű könyvvitelt a fiúknál, míg a lányoknál a természet- és természetrajz a kertészetre és női foglalkozásra való tekintettel adatik elő. Ugyanitt van női kézimunka is. Előadatik a mezei gazdaság, tekintettel a község és vidék szükségleteire, a statisztika, köz-, magán- és váltójog alapvonalai és a mértan. Ezek mind olyan tárgyak, amelyeknek előadása a gazdaközönseget is közelről érdekelné.

A polgári iskolákról az 1927. évi XII. tc. intézkedik, amely régi mulasztást pótol e kérdés törvényhozási szabályozásával. Sajnos, ez a polgári iskolatípus, amely ebben a törvényben le van fektetve, jó részben a régi vágányokon halad, bár az 1. § «közvetlenül a gyakorlati életre» akarja nevelni a tanulókat, míg a leánypolgári iskola «magyar polgári háziasszony nevelését» tűzte ki célul. Sajnos, a tananyagban alig találunk ezirányú intézkedést, hiszen a könyvvitel, növénytan, állattan, természettan, közgazdasági és jogi ismeretek, mezőgazdasági és ipari ismeretek cím alatt felvett tantárgyak a fiú-polgárinál, élet- és egészségügyi ismeretek, háztartási és nevelési ismeretek, kézimunka a leány-polgárinál még nem elegendők arra, hogy ez az iskola a továbbmenni nem akaró iparos, kereskedő és gazdaelem gyermekeinek azt a képzést tudja nyújtani, amely ma az élet meggarcolásához elegendő. Pedig ha a törvényalkotó nagy kultuszminiszter ezirányban is kiterjesztette volna működését, akkor az általa alapított 84 polgári iskola és a

tananyaga még nincs úgy átgyúrva, hogy azokban a tanulók teljes képet kapjanak olyan mezőgazdasági munkáról, hogy ennek a szaknak haladó folyamatában a gyakorlat során belekapcsolódhassanak.

tervbe vett 93 polgári iskola létesítésével olyan hatalmas agrárnevelő iskolatömeget tudtunk volna az életbe bevinni, amely igen jelentős tényezője lett volna a mezőgazdasági kultúrának. Pedig az 1868. évi XXXVIII. tc. is ez iskolafaj feladatát az általános állampolgári nevelésen kívül gyakorlati közgazdasági műveltség nyújtásában látta.

Szomorú jelenség a magyar mezőgazdaság fejlődési életében, hogy a majdnem háromnegyed részben agrárjellegű Nagy-Magyarországon egyetlen mezőgazdasági középfokú szakiskola sem volt, ezzel szemben hatvannál több felsőkereskedelmi iskola működött közel 15,000 tanulóval. Csonka-Magyarországon ma is túltengenek a felső kereskedelmi iskolák, és jellemző, hogy a magyar gazdasági élet hatalmas alföldi központjaiban, ahol legtöbb helyen kizárólag kisbirtokosok élnek, már több évtized óta van felső kereskedelmi iskola, de nincsen hasonló rangú mezőgazdasági iskola, pedig ha az ország kisbirtokosai alapos mezőgazdasági szak kiképzésben részesülnének, ez kiszámíthatatlan fontosságú volna a többtermelés, a minőségi termelés, a föld jövedelmezősége, a beruházások fontosságának tudata, a vállalkozó kedv, a növény- és állatnemesítés, a szövetkezeti munka, az Alföld fásítása stb. szempontjából. A szakszerű gazdasági nevelés megsokszorozhatná nemzeti jövedelmünket nemcsak mennyiségben, hanem minőségben is. (Az 1927. évi XII. tc. indoklásából.)

Az 1879. évi 24,793. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet a polgári iskola célját így jelöli meg: «A polgári iskolában a közéletre tartozó azon általános műveltség adatik meg, amelyre tudományos pályára nem törekvő minden jobbmódú magyar állampolgárnak szüksége van. Ez általános műveltség megszerzése idején alaposan elkészül a tanuló arra, hogy mezei gazdaságát — ha ilyennek birtokában van — észszerűen vezethesse.»

Az 1879. évi 25,409. számú rendeletben már ezt találjuk: «Oly vidéken, ahol a mezei gazdaság a főfoglatatosság, az intézet mellé állítandó kertben gyakorlatilag tanítandók a haszonkertészetből: a fatenyésztés, zöldségmívelés, földmívelés, növénytermelés, állattenyésztés, méhészet, selyem-

tenyésztés, szőlőművelés és erdészet alapvonalai.» Mi lenne a magyar földművelő nép gazdasági munkájának az eredménye, ha csak ezek taníttatnának ma a közel 200 mezőgazdasági helyen lévő polgári iskolában!

Látszik tehát ebből, hogy annakidején a polgári iskolának olyanféle volt a célja, hogy az a gyakorlati életre nevelje azokat, akik valamilyen szakpályán továbbmenni nem akarnak.

Általában minden szak tanári testületében nagy hiba az, hogy sokkal többet foglalkoznak a tanári karnak a helyzetével, anyagi és társadalmi kívánságaival, mint magával az illető oktatási szak gyakorlati és az élethez idomított át-szervezésével. Különösen a vidéki iskoláknak volna ma egészen más a hivatása, mint azt ma látjuk. Bele kell nekik kapcsolódnok a gyakorlati életbe tantárgyaikon keresztül még akkor is, ha a tanterv ezt kifejezetten nem mondja. A polgári iskoláknál is nagy baj az, hogy középiskolát igyekeznek játszani és a fiúk és leányok gazdasági irányú nevelésével még az előírt tantervi utasítás szerint sem foglalkoznak megfelelő módon. A polgári leányiskolákba például nem lehet bevezetni a gazdasági tantárgyat, hiába akarnák is egyesek. Mindössze egy-két óra van a háztartás céljaira, amiben minden össze van zsúfolva. A polgári leányiskolákban kisasszonyokat nevelnek még falvakban is, akik többé nem igen akarnak gazdaleányok lenni, mert sohasem igyekeztek velük megszerettetni a háziasszonyi teendőket, a háztartást, a mezőgazdasági foglalkozást. Itt csak az segít, ha bevisszük a polgári iskolákba is a gyakorlati oktatást mind a női, mind a férfiszakon.

A polgári iskolai tankönyveknek, olvasókönyveknek, földrajznak, természetrajznak, számtannak stb. a mezőgazdaság lelkét kell lehelnie. Ma a mezőgazdaság a legszétágazóbb tudomány. Egy kiscigizés — ezek az iskolák úgyszólván leginkább kiscigizés-tanulókkal népesülnek be mezőgazdasági helyeken — ma vegyésznek (agrovegyésznek), növénytermelőnek, állattenyésztőnek, állatorvosnak, gépszakértőnek stb. kell lennie.

Nem arravalók ez iskolák, hogy ott megtanulják az egész

növénytermelés, állattenyésztés, üzemtan stb. összes kérdéseit ; arra az akadémiák, földművesiskolák és téli gazdasági iskolák vannak hivatva. De nyujtsák azt, amit az élet kíván. Adjanak lehetőséget, jelöljék meg a forrásokat, melyek felé mennie kell a fiatal gazdának, ha boldogulni akar. Tanítsák meg arra, hogy milyen agrárlapokat kell olvasnia, milyen szövetkezeti központokhoz kell különböző szövetkezeti kérdésekben fordulnia (gabonaértékesítés, hitel, állatbiztosítás stb.) ; hova kell tanácsért, támogatásért fordulnia. Mi a mezőgazdasági kamara, mi ügyben veheti azt igénybe ; mi a gazdasági egyesület, gazdakör, szövetkezet, Faluszövetség ; hol lehet beszerezni rézgálicot, növényvédelmi szereket, mezőgazdasági kölcsönt ; milyen kedvezményeket kaphat különböző gépek és eszközök beszerzésénél, milyen ügyekben veheti igénybe a gazdasági felügyelőt, erdészeti kirendeltséget stb., szóval nem elméletet, hanem gyakorlatot. magát a gazdasági életet kell megtanítani és ez irányban adni útmutatásokat.

A mezőgazdasági közigazgatás kérdéseit, amelyek napról-napra előadódnak, szintén bele kell illeszteni a mezőgazdasági irányú polgári iskola tantervébe. A gazdának tudnia kell, hogy a képviselőtestületeken, a városi közgyűlésen milyen irányban szólaljon fel a saját társadalmi osztálya érdekében. Meg kell tanulnia, hogy mi az ő érdeke az egyetemes érdeken belül, de mindig annak a szolgálatában. Meg kell tanulnia a napi élet bajait, hogy tudjon a gépügynökök zaklatásai elől menekülni vagy például hogyan lehet népkönyvtárhoz jutni, népház-segélyt kapni stb. stb.

De még kell ismernie és meg kell tanulnia Magyarország mezőgazdasági jelentőségét s a mezőgazdaság szerepét és jelentőségét az ország politikai, társadalmi és gazdasági életében. Ismernie kell városának, községének, járásának, vármegyéjének, sőt országának is fontosabb gazdaságpolitikai kérdéseit. A munkással és cseléddel szemben való magatartását is csak ezúton ismerheti meg. Testvért kell látni a cselédben és a munkásban is ; törekedni arra, hogy a legteljesebb családi békesség legyen a kigazda és a mezőgazdasági munkás között. Legfontosabb azonban a szeretet

a föld iránt ; vágyat ébreszteni a gazdálkodás után és kedvet kelteni e foglalkozás iránt.¹

Maguk a polgári iskolai tanárok is régi idő óta foglalkoznak már a polgári iskolai mezőgazdasági oktatással és az iskolák ilyen irányú átszervezésével. Reöthy Vladimir egyik előadásában² ezt mondja : «Ami a polgári iskola eredeti célkitűzésének harmadik irányát : a mezőgazdasági ágát illeti, azzal elérkeztünk a ma megoldásra váró középfokú gyakorlati oktatás-nevelés kérdésének legfontosabb, a nemzetnevelésnek szinte sorsdöntő fordulójához.» Majd azt a nagy elvet hangoztatja, hogy «a polgári iskola fejlesztésének természetes útja a mezőgazdaság». És ezzel jutottunk el tulajdonképen a polgári iskolának a mai viszonyok között egyedül helyes átszervezéséhez. Ugyanezt fejezik ki mindazok, akik belátták már, hogy a polgári iskolai növendékeknek nem elégségesek azok az általánosságban mozgó ismeretek, amelyeket a polgári iskola jelenleg nyújt. A falvak és mezőgazdasági jellegű városok polgári iskolai leány- és fiúnövendékeinek az volna az ideális iskolatípus, amely a polgári iskola négy évfolyamának tananyagából legalább is egyharmadot háztartástanra, gazdasági ismeretekre s az életben előforduló gazdasági, háztartási alapismeretekre fordítana.³

¹ Lásd a szerző cikkét az Országos Polgári Iskolai Tanár-egyesületi Közlöny 1929. évi áprilisi számában : *Polgári iskolák a gazdatársadalom szolgálatában.*

² *A középfokú mezőgazdasági oktatás és a polgári iskola.* 9. oldal.

³ Habár a polgári iskolák gazdasági oktatásának nem célja képzett szakembereket nevelni, de a fogékonyságot a gazdasággal kapcsolatos problémák iránt felkelteni, továbbá általános irányelvek mellett bizonyos elméleti készség és gyakorlati fogások elsajátításán buzgólkodni elsőrendű célja és kötelessége. Fontos feladata olyan állampolgári típus nevelése, aki dolgozik, nemcsak az eszével, hanem a kezével is, aki megérzi, hogy a népek világversenyében ma csak az a nemzet állja meg helyét, amely a világpiacon mennél jobb minőségű és egységesebb terményt tud szállítani. A mezőgazdasági oktatás mindaddig csak elmélet lesz, míg a polgári iskoláknak nem lesz megfelelő és jól felszerelt gyakorló területük, vagy legalább hosszabb bérletük. De a polgári iskolák azért sem taníthatják kellő sikerrel a gazdasági ismereteket, mert — csekély kivétellel — nincsenek szak-

Örömmel állapítható meg, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó helyeken lévő polgári iskolák közül igen tekintélyes azoknak a száma, amelyeknek van gazdasági gyakorló területük és így mindkét nembeli növendékeket tudják oktatni a legszükségesebb és legfontosabb gazdasági és háztartási kérdésekre. Mindez, illetőleg a polgári iskolák gazdasági irányú átszervezése, azért volna valóban kívánatos, mert mindjárt körülbelül 200 olyan meglévő iskolát kapnánk ezekben, amelyek alkalmasak volnának az általános ismeretek nyújtása mellett gazdasági irányú szakismeretek közlésére is, olyan falvakban és mezőgazdasági jellegű városokban, amelyekben gazdasági iskolák egyáltalában nincsenek.

Az önálló gazdasági népiskolák mellett a részben gazdasági alapon megszervezett polgári iskolák lehetnének tulajdonképpen a nagytömegű kiscgazdaközönség tömegoktatási célokat szolgáló gazdasági iskolái. Ez iskolák nagy számuknál fogva olyan hatalmas gazdarétegeket érintenek, amelyek oktatása kívánatos volna, de ma iskola hiányában szinte lehetetlen. Csak egész röviden mintegy 15—20 olyan községet jelölünk meg, amelyek teljesen mezőgazdasági jellegűek és amelyekben a növendékek oktatása gazdasági alapokon

képzett szaktanáraik. Pedagógiailag átképzett, mezőgazdasági akadémiát végzett okleveles gazdákra van szükség. Rengeteg ma az állás nélküli gazdatiszt, akik szívesen vállalkoznának arra, hogy kellő átképzés után polgári iskolai gazdasági szaktanárok lesznek. Mennyi sok értékes állástalan okleveles gazdatisztet lehetne ezen az úton is elhelyezni és milyen nagy hasznára volna ez a mezőgazdaság előrehaladásának. Szükséges volna az is, hogy a jövőben minden szakfelügyelő mellé egy szakember, mint polgári iskolai gazdasági referens volna beosztva, aki felülvizsgálná és jóváhagyná az iskolák üzemterveit. Az iskola kérne a községtől községi vagy járási faiskola céljaira alkalmas területet, amelynek megmunkálása az iskola feladata volna. A polgári iskola ilyen irányú tanításával, kísérleti telepével, faiskolájával stb. szervesen bekapcsolódnék a község és vidék gazdasági életébe. (Szuhács János cikkéből: *A polgári iskolai mezőgazdasági oktatás célja és feladata*. Megjelent az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlönyben.)

Az 1931/32. tanév óta a főiskolán a természettan-vegytan-földrajz szakos tanárjelöltek mezőgazdaságtanból is nyerneik képzést és képesítést.

célravezető és igen eredményes volna. Polgári fiúiskolák : Balmazújváros, Battonya, Berettyóujfalu, Csongrád, Dunaföldvár, Elek, Jánoshalma, Jászárokszállás, Nagyatád, Orosháza, Poroszló. Polgári leányiskolák : Bácsalmás, Heves, Jászapáti, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Nyírbátor, Szarvas, Törökszentmiklós. Polgári vegyes (fiú- és leány-) iskolák : Abaujszántó, Abony, Devecser, Dombrád, Dunavecse, Fülöp-szállás, Izsák, Jászládány, Mezőkövesd, Nagykáta, Ócsa, Tiszaföldvár, Tótkomlós, Vésztő stb.

Azért említettük fel ennek a néhány kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó községnek és városnak polgári iskoláit, hogy rámutassunk arra az óriási ellentétre, amely a polgári iskolák mai tanterve és szelleme s az illető község vagy vidék lakosságának, az iskolák tanulóinak a szükséglete, igénye, helyzete, gondolkozásmódja és foglalkozása között van. Szinte kontrasztként áll ott ezekben a mezőgazdasági jellegű községekben az általános ismereteket nyújtó, a fiúkból díjnokot, posta-, vasuti vagy más altisztet, a leányokból kisasszonyt vagy gépírónt nevelő polgári iskolák típusa. Mennyivel nagyobb lenne a mezőgazdaságnak a haszna, mennyivel többet érő lenne a nemzeti boldogulás, ha a fentiekhez hasonló 200 helyen lévő polgári iskolák mind a fiúk, mind a leányok számára átalakulnának gazdasági irányú iskolákká, amelyek aztán visszavezetnék a tanulókat eredeti foglalkozásukhoz és csak az egészen kiváló, felfelé törekvő, tehetséges, vagy földdel nem rendelkező szülők gyermekei kíváncznának és vágyakoznának tovább felsőbb iskolákba. Ehhez szükséges a tanterv megfelelő átalakítása, megfelelő szakemberek kiképzése és rendelkezésre bocsátása, ezenkívül szükséges a kultuszminiszter erős elhatározása, hogy ezeket a cél nélkül és tétován mozgó iskolákat az illető hely és vidék jellegének megfelelő szakiskolákká alakítsa át.¹

¹ E cél érdekében a polgári iskola négy alsó osztályában kell helyet szorítani a gazdasági tanításnak oly terjedelemben, hogy a gazdasági ismétlőt feleslegessé tegye. Bizonyára mind a kitűzött cél-
nak, mind az állam pénztárának is csak javára lenne, mert elérnök
vele azt, hogy ahol polgári iskola van, ott külön szaktanítós gazda-
sági népiskolára nem lenne szükség. Bizonyára nem lehet kifogásolni
azt a követelményt, hogy a gazdasági polgáriban majd azok is kény-

X.

Az eddigiekből is kiviláglik, hogy a mezőgazdasági oktatás tárgyalásánál, ha nem is ugyanolyan, de nem sokkal kisebb hely illeti meg a nők gazdasági oktatását, mint a férfiakét.¹

E kérdés nagy fontosságának bemutatására csak két adatot kívánunk felhozni. Az egyik az, hogy jóformán semmiféle társadalmi alakulat, szerv vagy intézmény nincs, amely a nők iskolánkívüli gazdasági oktatását volna hivatva szolgálni. A férfiak számára ott vannak a gazdakörök, gazdasági egyesületek, mezőgazdasági bizottságok, mezőgazdasági kamarák, községi képviselőtestület, vármegyeháza, város-háza stb., de a nők ilyen irányú képzésének lehetőségére sehol sem akadunk. Az iskolánkívüli népművelés előadásai-

telenek lesznek gazdasági oktatásban résztvenni, akik ipari, vagy kereskedelmi foglalkozásra mennek. Vidéki iparosaink legtöbbje foglalkozik egy kis szőlészettel, kertészettel, sertéshizlalással s ez hasznos időtöltés akkor, ha tájékozott abban, ellenkező esetben ráfizetéssel jár. Különben is egy határozottan agrár államban a gazdasági alapismeretek bírása csakis előny lehet. A szóban lévő négy osztály pedig ennél többet nem ad. (Magyar Szövetkezés 1901. évi számából: *A polgári iskolák gazdasági irányú szervezéséről.*) Tehát már 1901-ben is!

¹ A falusi nők gazdasági nevelése létjogosultságát főleg abban leli, hogy a falusi gazdasszony munkaköre, bár nem vált el annyira a családfő munkakörétől, mint ez a városokban megfigyelhető, főfoglalkozásukat tekintve mégis egészen más, mint a gazdáké. A falusi asszony segít ugyan férjének a mezei munkában, de legfontosabb tevékenysége mégis a háztartás rendszeres vezetése, amely reá sokkal több terhet ró, mint a városi asszonyra, mert nem csupán az ételeket kell elkészítenie, hanem — tekintettel arra, hogy az általa vezetett háztartás egy zárt gazdaságnak kiegészítő része, amely nagyrészt maga fogyasztja el azt, amit termel — a falusi gazdasszonyra a konyhakert, az állatok egy részének, különösen a baromfiaknak gondozása, az élelmiszerek konzerválása stb. is reáharul. E mellett a gyermeknevelés, a betegápolás stb. nem kevésbé fontos teendői, továbbá a lakás, fehérnemű tisztántartása, sok helyütt megvarrása, vagy legalább megfoltozása szintén szokásos munkája. De a termelői tevékenységnél is jelentékenyebb munkaköre a falusi asszonynak az okos beosztás, a takarékoság, amit legjobban az a népies közmondás jellemez: többet kivihet az asszony kötényében az udvar-

nak a hallgatói majdnem kizárólag férfiak. Pedig nem közböcs ma már a nők kiképzése sem, mikor például a képviselőválasztók igen tekintélyes száma nő, ezenkívül igen nagy az özvegy, elvált és saját maga gazdálkodó nőknek a száma, a mellett, hogy második szempont szerint a gazda boldogulásának, előrehaladásának, vagyoni gyarapodásának vagy tönkremenetelének igen sokszor a nő az előidézője vagy az oka. Milyen nagy gyarapodást érhet el az a gazda, akinek szorgalmas, takarékos felesége van, aki ért a baromfityezéshez, méhészethez, zöldség- és gyümölcsstermeléshez, sertés-hízaláshoz, a ház rendbentartásához, munkára, szorgalomra tudja nevelni gyermekeit és általában gazdasági érzéke van mindazon kérdések iránt, amelyek ma egy gazdálkodónak elengedhetetlenek. Ezzel szemben ma tulajdonképpen egyetlen olyan iskolatípus sincs Magyarországon, amely a nők gazdasági irányú képzését volna hivatva szolgálri.¹ A föld-

ból, mint amennyit a gazda szekerével behord. Még a sokkal szegényebb gazdasági munkás otthonában is takarékos beosztással, szorgalmas hozzáértő munkával jólétet teremthet a nő, akinek gondoskodásától ezenkívül a munkás és családjának legbecsesebb kincse, testi egészsége függ. És amikor teljes egészében megértjük azt, minő áldás a családjára nézve egy tevékeny, szorgalmas, takarékos asszony és munkájának mily nagy a becsé, mind a család, mind a nemzeti gazdaság szempontjából, akkor jutunk teljes tudatára annak, mennyire elhanyagolja közoktatásunk a falusi asszonyt és mennyire elhanyagolja ezáltal a kisgazdaságot. A köztapasztalás azt bizonyítja, hogy mind a kisgazda, mind a mezőgazdasági munkás csak akkor tud előrejutni, ha a felesége a bevételeket és kiadásokat összhangba tudja hozni, ha olcsó, de mégis egészséges ételeket tud főzni és ha a háztartás vezetésében a tisztaságot, a pontosságot szem előtt tudja tartani. (Czettler Jenő : i. m. 869. l.)

¹ Magyarországon 90,000 gazdasági továbbképző iskolai tanítóes gyermek van, kiknek több mint fele leány, tehát szükséges, hogy az oktatást túlnyomó többségben női tanerők lássák el. Továbbképző gazdasági iskolák tananyagában fel kell ölelni mindazt, amire a fejlődő leánygyermeknek szüksége van, ami saját és nemzete boldogulását elősegíti, ami megkönnyíti az elemi iskolából az életbe való átlépését. Különösen fontos, hogy a gazdaság összes ágában jártasságot szerezzenek a leánynövendékek (tejkezelés, kertészet, apró állatok tenyésztése, háztartástan, gyermekápolás, különféle kézimunkák), melyek ismerete nélkül józanul gondolkodó, beosztó házi-

mívelésügyi miniszter rendezi a háztartási tanfolyamokat megfelelő felszereléssel és képzett tanerőkkel, amelyek például 1930 március hó 4-től 1931 június végéig 29 helyen tartattak 640 növendékkel. Ezek azonban mind nagyon szerény kezdeményezések és próbálkozások a nők gazdasági képzését illetőleg. E tekintetben a teendő az, hogy mennél nagyobb látogatottságot biztosítsunk ezeknek a vándor háztartási tanfolyamoknak, viszont a minisztériumnak a lehetőség szerint szaporítani kellene ezeket a vándor háztartási tanfolyamokat és azoknak a tananyagát az egyes vidékek sajátos viszonyainak figyelembevételével kell összeállítani, amire legbiztosabb útmutatással a községi mezőgazdasági bizottságok fognak a leendő járási gazdatitkárokon keresztül szolgálhatni.

Itt csak a fentiek keresztülvitele tudna javulást előidézni, az, ha az elemi iskolák tanterve ezirányban átalakulna, ha az önálló gazdasági iskolák száma szaporíttatnék, a polgári iskolák reformja a fenti módon keresztülvitetnék és ha ezenkívül a tanítónőképzők gazdasági oktatása is a mai viszonyoknak megfelelőleg átreformáltatnék s általában, ha a nőknek gazdasági, háztartási kiképzése rendszeres és tervszerű iskoláztatás folytán megvalósítható volna. Csak képzeljük el, mit jelentene a mai nehéz viszonyok között is, ha a falusi és tanyai háziasszonyok például zöldség- és virágmagvak termesztésével tudnának foglalkozni, vagy ha oktatásban részesültek volna okszerű baromfitenyésztésre vagy zöldség- és gyümölcstermelés terén volnának megfelelő szakismereteik. De már maga az, ha a háztartásukhoz szükséges főzelékféléknek téli eltevését megtanulhatnák, hogy ne csak az egyoldalú táplálkozás legyen az uralkodó ezekben a családokban, hanem változatos és egészséges táplálkozásban tudnák részesíteni családjuk tagjait. Sok helyen a tejkezeléssel sincsenek tisztában, egy sertést sem igen tudnak fel dolgozni megfelelő módon. Kevés falusi és tanyai helyen

asszonyok nem lehetnek, a család ellátása, illetőleg a háztartás vezetése csak öntudatos, gyakorlati tudás, takarékos szellemben nevelt asszony kezében lehet hasznothajtó. (Mezőgazdasági Népoktatás 1931. decemberi szám.)

van például télire paradicsom eltéve stb. Annyira szükségesek ezek ma a gazdasági életben, hogy szinte alig tudjuk elképzelni ezek nélkül a gazdatársadalom mai helyzetét és életét s alig tudjuk elképzelni azt a kilátást, amelyet nyújtana az a lehetőség, amely ezek birtokába juttatná a gazdatársadalom asszonyait és leányait. Ez esetben nem kíváncsoznának el az elemít és polgárit végzett lányok a mezőgazdaságból, mert éveken át a földnek a szeretetét, e foglalkozásnak a megbecsülését s az ezen való boldogulást ismerték meg.¹

Ezek a szempontok teszik kívánatossá a nők, a falusi és tanyai leányok gazdasági irányú kiképzését, amely téren az elemi iskola és önálló gazdasági népiskola mellett a polgári iskola tananyagának megfelelő átalakításával volna igen jelentős eredmény elérhető.

¹ A legjobb falusi családoknál is, ahol az anya maga neveli gazdálkodásra a leányát s a család anyagi helyzete és tekintélye nem engedi meg, hogy más háztartásban, mint alkalmazott tanuljon a leány, igen sok kívánni valót hagy maga után különösen a főzés tudománya. Néhány étellel kimerült az egész tudáskészlet, a betegoszt-főzésről, a helyes betegápolásról, a beteggondozásról pedig a legjobb anyai nevelés sem adhat a leánynak útbaigazítást, mert ebben a tekintetben otthon is igen csekély a tudás. Különösen szomorú a kisgazdaosztály legfelsőbb rétegének leánynevelése. A szülők szívesen áldoznak tetemesebb összegeket is, hogy leányaik az általános műveltségből mennél nagyobb részt sajátítsanak el. Ezek a leányok azután polgári iskolába kerülnek, ahol kívánnak szorgalmuk, tanulni vágyásuk, felfogási ügyességük által, de sajnos, épen ezek az előnyök lesznek az életben megölőiké. A leány megtanul zongorázni, rajzolni, tud finom kézimunkát, modern táncokat, esetleg franciát és németet is tanul és amikor visszatér a szülői házhoz, ott mindent durvának, kicsinyesnek, meg nem felelőnek talál, boldogtalan lesz és minden törekvése oda irányul, hogy valami hivatalnokot fogjon férjül és ezen a réven eddigi gazdasági és családi köréből meneküljön. Ugyanaz a jelenség ez, amelyet fentebb a gazdasági nevelésénél elmondottunk, a legderekbak, legtehetségesebbek mind a két nemből teljesen elvesznek a kisgazdaosztályra nézve s ezért nem tud ez az osztály sem anyagiakban, sem szellemiekben úgy fejlődni, ahogy ezt a nemzet előhaladása megkívánná. Itt volna az ideje, hogy a falusi leányok kiképzéséről, és pedig mind általános, mind gazdasági neveléséről az állam és a társadalom gondoskodjék. (Czettler Jenő : i. m. 870—871.)

XI.

A mezőgazdasági szakoktatás iskolai rendszere és szervezete mellett meg kell említenünk az agrár érdekképviseltek ezirányú, de iskolánkívüli tevékenységét. A Magyar Gazdaszövetség szaktanfolyamai és előadásai, amelyeket a háború előtt és háború alatt az ország különböző részeiben rendezett, nagyon értékes emelői voltak az agrártársadalom szakgazdasági és szövetkezeti előhaladásának, az értékesítési munka szervezésének és a gazdatársadalom öntudatosításának. Hatalmas munkát végeztek ebben az irányban a régi multtal rendelkező vármegyei és városi gazdasági egyesületek, továbbá a Faluszövetség és legújabban, az utóbbi 11 esztendő alatt, a mezőgazdasági kamarák, amelyek a gazda-szakoktatást elsőrangú feladatuknak tekintik.

Felesleges itten felsorolni a gazdasági egyesületek ezirányú tevékenységét. Hatalmas és nagy értéket jelentő munka a fent említett gazdatársadalmi szerveknek ezirányú tevékenysége, amely főleg a felnőttek gazdasági oktatását szolgálja és a mezőgazdasági életben felmerült és fel-felvetődő szakkérdéseket igyekszik a közvéleménybe belevinni.

Még nagyobb lendülettel láttak ehhez a munkához a mezőgazdasági kamarák, amelyek 11 éves munkásságuk alatt, a gazdasági élet minden ágára kiterjedő működésük mellett hatalmas szakoktatási munkát is végeztek. Így például hivatalos lapjukban több mint 12,000 szakközlemény jelent meg ez idő alatt, tartottak 7556 gazdasági szakelőadást, 4019 műtrágyázási előadást, több mint 100 téli tanfolyamot, 375 gyümölcsvédelmi tanfolyamot, 34 traktorkezelői tanfolyamot és megjelentettek 76 szakmunkát.

Meg kell említenünk, hogy a legtöbb kamarának volt téli gazdasági iskolája. Ezek a gazdasági viszonyok rosszabbodása következtében szűntek meg. Minden kamara évenként több szaktanfolyamot tart, azonkívül sorozatos gazdasági előadásokat is. Ezenkívül például a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarának van 80 holdas homokjavító kísérleti gazdasága és Kisújszálláson baromfitelepe, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarának van hétholdas

kertgazdasága csemege- és borszőlővel, gyümölcsössel és díszkerttel; évenként tart szőlő- és borgazdasági, adóügyi és számtartási tanfolyamokat. A Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara főleg vetőmagtisztító gépeivel végez jelentős gazdaságfejlesztő munkát, azonkívül a baromfitenyésztés, az állattenyésztés, a tejelést ellenőrzés, törzskönyvezés tekintetében végez átfogó szakirányú munkát. A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara főleg a növénytermelés fejlesztésén fáradozik sorozatos szakelőadások tartásával.

A Duna—Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara a fent már említett kertmunkásképző iskoláján kívül 58 holdas mintagyümölcsösében gyakorlati példát ad a gyümölcstermelés, ápolás, zöldségtermelésre, amely gyümölcsöst az ország minden részéből igen sűrűn látogatják. Ötven holdas alpári homokjavító gazdaságában példát ad a homokjavításra. Ezenkívül éveken át tartott téli gazdasági tanfolyamot Cegléden, Kiskunhalason, Battonyán, Garán, Fülöpszálláson és Vácott. Kisebbszerű tanfolyamai voltak Ókésken, Nagykőrösön, Kiskunfélegyházán, Baján. Rendezett a Kamara növényvédelmi, borkezelési, baromfitenyésztési, tejgazdasági sorozatos előadásokat.

Láthatjuk a fentiekből, hogy e gazdatársadalmi alakulatok országos és vidéki szervei s a mezőgazdasági kamarák milyen nélkülözhetetlen szakoktatási munkát végeznek, legtöbbször gyakorlati kísérletekkel és bemutatókkal, amelyeknek ki nem fejezhető értékes eredménye van a mezőgazdasági kultúra fejlesztése terén.

*

Kétségtelen, hogy a szakoktatás kérdésének állami irányítás alatt kell állnia, azonban mind az állandó jellegű szakiskolák, mind a tanfolyamok, előadások stb. csak akkor érik el céljukat, ha azok megfelelő látogatottságnak örvendenek, amit pedig az állam kevésbé tud biztosítani, mint a gazdatársadalmi szervezetek. Ezért a mezőgazdasági szakoktatás kérdésének intézését az állam felsőbb irányítása mellett meg kell osztani a mezőgazdasági kamarákkal és a mezőgazdasági bizottságokkal, mert ezek a testületek abban

a helyzetben vannak, hogy a szakoktatási kérdésekben nélkülözhetetlen propagandát a legmegfelelőbbben kifejtethetik és az érdeklődést a legteljesebb mértékben felkelthetik. A szakoktatási kérdésekben a földművelésügyi minisztériumnak állandó érintkezést kellene fenntartani a mezőgazdasági kamarákon keresztül a mezőgazdasági bizottságokkal a legmegfelelőbb iskolatípusok vidékenkénti kialakítására, az illető vidékek gazdálkodásának figyelembevétele mellett a tanterv megfelelő összeállítására, valamint az iskolák látogatottságának biztosítására nézve.

Még messzebbmenő szerepet kell biztosítani a kamaráknak és a bizottságoknak az iskolán kívüli szakoktatás gyakorlati intézésénél, mert csak úgy lesz a lakosság állandó érdeklődése biztosítható, hogyha mindenütt a nép kívánalmainak megfelelő tanfolyamokat és előadásokat rendeznek és hogyha az egyes községi mezőgazdasági bizottságok a maguk hatáskörében minden eszközt megragadnak arra, hogy az előadások, tanfolyamok látogatottságát biztosítsák.

*

Meg kell itt említenünk azt is, hogy az utóbbi évek alatt a földművelésügyi kormány is igen nagyjelentőségű munkát végez az iskolán kívüli szakoktatás érdekében a maga közegei útján. Így a gazdasági felügyelők vannak kötelezve szaktanfolyamok tartására, amelyek igen szép eredménnyel zárulnak. Ezenkívül vannak a mezőgazdasági szakiskolák és téli gazdasági iskola tanárai által végzett külön tanfolyamok, amelyeknek célja az, hogy a körzetükbe tartozó községekben a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő gazdasági tanfolyamokat rendezzenek. Azonkívül a környék kigazdái részére az iskolák székhelyén is a legfontosabb gazdasági ágakat felölelő időközi tanfolyamokat tartatnak. Így tartottak szíjjavító, rét- és legelőjavítási, szarvasmarhatenyésztési, továbbá sertésgondozói tanfolyamokat, sőt a jászberényi szakiskolánál a múlt évben négyhetes néptanítói tanfolyam is volt. Az összes gazdasági szakoktatási intézetek tanszemélyzete, valamint a tanítóképezdéknél működő gaz-

dasági tanárok eredményesen foglalkoztak főképpen a kisgazdák, továbbá a telkes vitézek, végül a földhöz juttatottak gazdasági oktatásával.

Igen nagy jelentőségűek a rádiós gazdasági előadások. Ilyent évente kb. százat tartottak. A rádióelőadás-sorozat legújabbán az időszerű gazdasági tanácsadóval bővült ki, amely nagy érdeklődésre talált. Itt kell megemlékeznünk a népkönyvtárak adományozásáról is, amelyek szintén igen nagy mértékben emelik a földműves-lakosság, a kisgazdaközönség szaktudását.

*

Amint a jelenlegi kormány kultuszminiszterének nyilatkozatából több ízben volt alkalmunk hallani, a kormányzat véget akar vetni a jelenlegi gazdasági szakoktatási kétlakóságnak, amely miatt az ügy maga szenved kárt. Nem szolgálja a célt az a folytonos meddő vitatkozás, amely a földművelésügyi és kultuszminiszter között van, amelybe állandóan beleszólnak az agráriusok és a pedagógusok táborai is. Meg kell szünni ennek az állapotnak és egységes vezetés alá kell venni az egész magyar mezőgazdasági szakoktatást, mint ahogy ezt 1920-ban tervezték. Meg lehet azt ügyis oldani, hogy nem fog a mezőgazdasági szakrész csorbát szenvedni, hiszen ha megfelelőleg képzett szaktanárok állnak az iskolák élén s szaktudással és hozzáértéssel vezetik ezt a munkát, akkor ki vannak elégítve a gazdakívanságok és megfelelő helyet, súlyt kap a mezőgazdasági szakrész is. Kívánatos volna, hogy a gazdasági szakoktatással kapcsolatos kérdésekben a kultuszminiszternek és a földművelésügyi miniszternek közös véleményező és szaktanácsadó szerv álljon rendelkezésére, amely szaktanácsba a két miniszter egyenlő számú szakembert küldene. (OMGE emlékirata.)

Kötelességünk, hogy egyfelől a gazdaifjakat a gazdasági iskolák látogatására buzdítsuk (ha a látogatási kötelezettséget törvényhozásilag mondanák ki, akkor az önmagától megoldódnék), másfelől pedig gazdasági iskoláinkat úgy rendezni be, hogy azok mindazt nyujtsák, amit a haladó és változó élet megkövetel. Nem zárkozhatunk el iskoláink fejlesztése

elől sem, sőt sürgős feladatunk lesz a korszerű reformok végrehajtása, hiszen fontos és nélkülözhetetlen újítások várnak e tekintetben is reánk. (OMGE emlékirata.)

XII.

A katonák és leventék mezőgazdasági irányú oktatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Sajnos, ezt mind a múltban, mind a jelenben meglehetősen elhanyagoltuk, holott pedig az az idő, amelyet a katonák kényszerű fegyelem alatt jelenleg is eltöltenek, igen alkalmas volna arra, hogy szakképzettségüket növeljük és olyan ismeretek birtokába juttassuk őket, amelyeknek kint az életben nagy hasznát vehetik.¹

Az egyes iparos katonák — cipész, szabó, kovács, pék, stb. — az újonckiképzés után legtöbbször folytatják addigi mesterségüket, egyedül a földműves fiú nem részesül katonai ideje alatt semmi szaktovábbképzésben. Már háború előtt is, de főleg háború után voltak nálunk ilyen kísérletek, — leginkább a mezőgazdasági kamarák útján — de rendszeres

¹ A katonák mezőgazdasági oktatása kettős szempontból érdemel figyelmet. Az első, hogy a hadsereg egyike a legfontosabb nevelő intézményeknek, amely a katonai szolgálatra bevonult legénységet az esetleg hiányzó elemi ismeretekre megtanítja, tudását kibővíti, gondolkodásmódját irányítja stb. A tapasztalás is azt bizonyítja, hogy a katonai szolgálatra bevonult és értelmileg meglehetősen alacsony fokon álló legényből a katonai szolgálat a tisztaság, a rendes életmód, a fegyelem stb. által kultúremléket nevel. A másik figyelemre méltó szempont az az általános tapasztalat, hogy a katonai szolgálat különösen a kisebb falvakból származó és szegényebb sorsú katonákat elidegeníti a mezőgazdálkodástól. Az, akire otthon kisbirtok öröksége vár, még csak megmarad a pályán, ellenben a mezőgazdasági munkást és a törpebirtokost valósággal eltérítik a városi garnizonok élvezetei a mezőgazdasági foglalkozástól. A legénységnek mezőgazdasági oktatása egyébként a hadseregnek is érdeke, mert a katonai szolgálatnak kétségkívül eléggé terhes idejét megkönnyíti és az intézményt a polgári életben is kamatozó haszonért a legénység is megkedveli, ha eddigi foglalkozásától nem szakad el a katona, sőt abban magát tökéletesíti. (Czettler Jenő i. m. 867. l.) E tekintetben a mezőgazdasági kamarák igen nagy szolgálatot tudnának tenni a hadseregnek.

ilyen irányú munka ma sincs. Ezzel kapcsolatos a vitézek gazdasági oktatása, amely téren már kétségkívül vannak értékes eredmények.

Németországban 70 mezőgazdasági iskolában tanítják gazdasági ismeretekre a katonákat. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a téli időszakban mennyi alkalmas idő lenne arra, hogy a katonák gazdasági oktatásban részesüljenek, akkor ennek a kérdésnek is különleges jelentőséget kell tulajdonítanunk. Nem lehet azonban általánosítani az anyagot az egész országban egyformán, hanem az egyes csapattestek legénységének illetőségi helye szerint kell specializálva a tananyagot összeállítani. Mind ennél a kérdésnél, mind a községi mezőgazdasági bizottsági munka ismertetésének a kérdésénél a mezőgazdasági kamarák tisztviselői tevékenyen segídközölhetnek, és kívánatos is, hogy mennél intenzívebben betekintést nyerjenek a katonák a törvényes mezőgazdasági érdekképviseleti szervezet működésébe, hogy katonai szolgálatuk kitöltése után falujában mindenik tevékeny részese lehessen e gazdatársadalmi munkának.¹

*

A leventeoktatást magába foglaló testnevelési törvény (1921. évi LIII. tc.) nem tartalmaz olyan rendelkezést, amely a leventeköteles ifjak szellemi irányítását és képzését volna hivatva szolgálni. Az első paragrafus azt mondja: «A testnevelésnek az a feladata, hogy az egyének testi épségének és egészségének megóvása, lelki és testi erejének, ellenálló-képességének, ügyességének és munkabírásának kifejlesztése által megjavítsa a közegészség állapotát, gyarapítsa a nemzet munkaerejét.» Ebben a paragrafusban ugyan a lelki erők kifejlesztéséről is van szó, azonban semmit sem mond az ifjak szellemi oktatásáról és neveléséről. Az e törvény végrehajtása tárgyában kiadott 1924. évi 9000. számú kultuszminiszteri rendelet foglalkozik az iskolát elhagyó ifjúság nevelésével, a leventeegyesületek ügyével, de a lelkierők

¹ Lásd e kérdést bővebben Neppel Gyula: *Mezőgazdasági oktatás a hadseregben*. Magyar Gazdák Szemléje 1933. áprilisi szám.

kifejlesztéséről kifejezetten nem beszél. Az 1926. évi 38,991. számú kultuszminiszteri rendeletben már lehet érezni, hogy lelki nevelésről is szó van itt.

Milyen fontos volna pedig a 13—18 éves ifjúság szellemi, lelki irányítása, sőt még inkább szakirányítása, ami ebben a korban kis költséggel és kis munkával megoldható is volna. Sajnos, ma sehol sem látunk nyomokat idevonatkozólag. A szigorú fegyelem közben nem is igen van alkalma a levente-oktatóknak, hogy a rábízott ifjúság szellemi és lelki nevelésével foglalkozzék, pedig a leventék testi nevelésével párhuzamosan kellene folytania a lelki nevelésnek, az iskolán kívüli népnevelésnek. Igaz, hogy a legtöbb leventecsapatnak van műkedvelő gárdája, zenekara, énekkara stb., ami az ifjak lelkének nemesítését, a szépre, jóra való tanítását szolgálja, de nagy szükség volna arra is, hogy a falusi földművesgyermek az elemi iskolából hozott ismeretei után bizonyos továbbhaladást, elmélyülést kapjon főfoglalkozásából, úgyszintén a kereskedő- és iparostanonc vagy segéd is. Természetesen ehhez a törvény módosítására és a szervezetben bizonyos változtatásra volna szükség, amit keresztül kellene vinni a cél szolgálata érdekében.

De hogy tudjuk szolgálni a leventeifjak lelki nevelését, amikor a legtöbb helyen a leventegyakorlatok vasárnap vannak, amivel egyrészt elvonjuk az ifjúságot a templomból, másrészt gyűlöletessé teszik előtte éppen a vasárnapot?¹

Már a görög és római nevelési rendszerben, de azóta is állandóan együtt halad a testnevelés a lélek nevelésével. Erre kellene nekünk is törekednünk, ezt meg is lehetne tenni, ha az 1924. évi 50,000. számú kultuszminiszteri rendelet értelmében a megszabott maximális nyolc hónapból kettő, a minimumként megállapított öt hónapból szintén kettő az iskolán kívüli népművelési célokra rendeltetnék. Leginkább

¹ Szembetűnő itt az a megkülönböztetés, amely a keresztyén és zsidó vallású leventekötelesek között áll fenn ebben a rendeletben. Az O. T. T. 1926. évi 2058. számú határozata szerint: «Izraelita vallású leventeköteles ifjakkal szombaton és egyéb ünnepnapjaikon foglalkozás nem tartható». Ezzel szemben a keresztyén vallásúaké rendszeresen vasárnap történik. Ez a ferde helyzet ma már megszűnőben van.

úgyis iskolaudvaron történik a gyakorlatozás, tehát minden feltétel megvolna ahhoz, hogy bent az iskolateremben elméleti oktatásban lehessen ezeket részesíteni. Magyarországon jelenleg mintegy 750—800,000 leventeköteles ifjú van, milyen hatalmas erő volna ez mezőgazdaságpolitikai, nemzetpolitikai és termelésfejlesztési szempontból, hogyha ezek megfelelő módon és formában szakoktatásban is részesülnének, mely egészen tervszerűen folyhatnék, különösen olyan helyeken, ahol erre megfelelő szakemberek állnak rendelkezésre. Ha a tanítóképző a fent elmondottak alapján átalakíttatnék, vagyis gazdaságilag is képzett tanítókat bocsátanának ki az életbe, akkor minden községben keresztül lehetne ezt vinni, hiszen a tanítók látják el a leventeoktatást legnagyobb részben. Nagyobb helyeken azonban jelenleg is megoldható ez a kérdés.¹

Gyakorlati tapasztalatok alapján említettük meg ezeket a kérdéseket, mert állandóan, minden gazdaggyűlésen szó van a leventeoktatás valamilyen sérelméről. Ez megszüntethető volna, ha a testi képzés mellett a szellemi és lelki képzés is programba vétetnék.

¹ Lásd ezt bővebben Vadász Zoltán: *Az iskolánkívüli népművelés és a leventeegyesületek.* (Néptanítók Lapja, 65. évfolyam, 8. szám.)

A leventeoktatás a most kikerülő magyar tanítónak egyik fontos iskolánkívüli feladata, melyre őt az alsó tagozat négy éven át folytatott rendszeres testnevelése és külön leventeoktatói tanfolyam készíti elő. Betetőzi ezt a felső tagozat azzal, hogy az alsó tagozatban szerzett testi ügyességét, földrajzi, fizikai és egyéb ismereteket kiegészíti a leventék szellemi foglalkoztatásával, a leventék lelki életére és életkörülményeire alkalmazott nevelői ismeretek közlésével és egy-egy leventecsapat önálló vezetésével, foglalkoztatásával. Jelenlegi leventeoktatásunkban túlteng a fizikai oktatás, a szellemi és erkölcsi képzés rovására. Az itt mutatkozó egyenlőtlenség kisimítását a jövő tanítónemzedéktől várom, mely — belekapcsolódva az iskolánkívüli népművelésbe — a leventeképzésnek nemcsak fizikai, hanem komoly erkölcsi és szellemi tartalmat is ad. A tanítónövendékek leventeoktatói kiképzésénél e célkitűzésre tekintettel kell lennünk. A leendő tanítókat nemcsak testi ügyességük és edzettségük emelésével kell leventeoktatói működésükre előkészítenünk, hanem ezenkívül a tanítóképzőintézeti oktatásunkban rá kell mutatnunk a leventék szellemi és erkölcsi oktatásánál érvényesítendő szempontra is! (Lásd bővebben: Becker Vendel: *A tanítóképzés reformja* című könyvében.)

XIII.

A mezőgazdasági szakoktatás reformja tárgyalásánál meg kell emlékeznünk az iskolán kívüli népművelési munkáról is, amely rendszeres és céltudatos gazdasági oktatás mellett igen nagy hasznára lehetne a mezőgazdasági lakosságnak, ezáltal földművelő népünk boldogulásának. Karafiáth kultuszminiszter szerint 3400 községből mindössze 612-ben nincs erőteljesebb munka és mintegy 190,000 népművelési órát tartott 1931/32-ben 19,948 előadó. Óriás lehetőségek vannak e téren, hiszen például Pest vármegyében 1928/29-ben 55,351, 1929/30-ban 49,556 előadást tartottak és így tovább: Vas vármegyében az 1931/32-i tanévben 7939, Somogy vármegyében 7561 előadás tartatott, és ilyen arányban az összes többi törvényhatóságokban az egész ország területén.

Ezeknek az előadásoknak azonban több hibája van. Egyik például az, hogy a szakelőadásokat igen gyakran nem szakemberek, vagy kevésbé szakemberek tartják, s hogy gyakran felolvasások formájában közlik a hallgatósággal s e miatt hatása kevés, és hogy ez előadásokban túltengenek az olyan közismeretű témákról tartott előadások, amelyeknek nem sok a reális értéke. Éppen e miatt kell követendő például elfogadni Csongrád vármegye iskolán kívüli népművelési bizottságának ezelőtt négy évvel hozott azon határozatát, hogy mindaddig, amíg ilyen nehéz gazdasági viszonyok lesznek, amikor népünknek annyira szüksége van gazdasági útmutatásra, a vármegye területén az iskolán kívüli népművelés keretében első sorban a gazdasági irányú előadásokat tartja szükségesnek és azokra veti a súlyt. Nagy szükség van arra, hogy mennél több gazdasági szakember kapcsolódjék bele ebbe a munkába. Ez azért is nagyon fontos, mivel a falusi és tanyai népnek a városokba való vándorlását csak a megélhetésnek a falun és tanyavilágban való biztosításával, a hazai rög megszerettetésével és megfelelő szakismeretek nyújtásával lehet megakadályozni. Amit népiskolánk a mezőgazdasági szakoktatás terén nem tud elvégezni, azt pótolni kell az iskolán kívüli népműveléssel.

Nagy hiba az, hogy az iskolán kívüli oktatásra irányuló

munka nem egységes, hanem szétágazó és rendszertelen, aminek oka az, hogy nagyon sokféle szervezet dolgozik ebben az irányban egymástól függetlenül. Csak nagyjából említjük meg ezt a szétszórtságot. Előadásokat tartanak ma a földművelésügyi minisztérium, Gazdaszövetség, Faluszövetség, kerületi mezőgazdasági kamarák, erdőfelügyelőség, gazdasági felügyelőség, gazdasági egyesületek, méhészeti, szőlészeti, borászati, háziipari, selyemtenyésztési felügyelőség, mezőgazdasági bizottság, Hangya-szövetkezet, Vitézi Szék, Rovartani Állomás, különféle gazdasági szakintézetek, vármegyei népművelési bizottságok, Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület, Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Madártani Intézet, Keresztyén Ifjúsági Egyesület, protestáns és katolikus vallásos egyesületek, állatorvosok, a Falu Urániája, műtrágyagyárak, növényvédelmi szerek gyárai stb. stb. (Süle Antal nyomán.)

Pedig szükséges volna valamilyen egységesítés legalábbis két irányban, hogy a gazdasági szakelőadások a földművelésügyi minisztérium, illetőleg a mezőgazdasági kamarák fennhatósága alá tartoznának, az általános előadások a kultuszminisztérium, illetőleg a törvényhatósági iskolán kívüli népművelési bizottságok felügyelete alá. És itt kell megemlítenünk azt, hogy mennyire fontosak volnának az iskolán kívüli népművelési előadásokban külön a gazdaközönség számára tartandó előadások. Ennek a jelentőségét eddig jóformán senki sem méltatta, pedig e nélkül a mezőgazdaság fejlesztése és kigazda-közönségünk boldogulása el sem képzelhető.

Az iskolán kívüli népművelésnek mezőgazdasági szempontból igen nagy jelentősége van, hiszen — amint már fentebb többször mondtuk — nálunk a kigazda ismeretszerzése az elemi iskola elvégzésével véget ért, mert a különféle ismétlő iskolák jelenlegi formájukban számításba alig jöhetnek. Ezenkívül a kigazda és a mezőgazdasági munkás a naptárakra és ponyvaregényekre van utalva. Mennyire fontos volna pedig, hogy a mezőgazdaságban ősztől tavaszig beálló nagyobbarányú munkaszünet ideje alatt elméletileg képezze magát kigazda-közönségünk.

Ez előadások eredménytelenségének egyik oka az is, hogy az előadók egy része nem ismeri a népet és a nép oktatásának megfelelő tanítási módszert. Épen ezért a gyakorlati eredmény az előadással elérni szándékolt céltól igen messze van. A tanítás lényege sokszor elvész azért, mivel pedagógiai szempontból nem a nép gondolkozásmódjának megfelelően, úgy van előadva, hogy ezt a nehezen gondolkozó földműves nem érti meg.

Ezekből a megállapításokból következik, hogy a nálunk meghonosodott iskolán kívüli szakoktatási rendszer nem mindig felel meg népünk értelmi és lelki világának. Az egyszerű, propagandaszerű előadás — amikor az előadó csak beszéde alatt érintkezik a kisgazdákkal — céltévesztett, felesleges idő- és pénzpocsékolás. Mert vajjon megismerheti-e a falut valaki az alatt a pár óra alatt, amíg vasárnapként egy-egy helyen tartózkodott? Az ilyen kiszállások falu-szociológiai és agropedagógiai ismeretek nélkül nem sokat érnek. Az egyszerű, különálló előadások helyett tehát kisebb-nagyobb tanfolyamoknak, összefüggő előadássorozatoknak a tartására volna szükség, mert csak így lehet az agrártömegeket egységesen szakszerűen nevelni.¹

Kitartó, akadályokkal nem törődő propaganda kell ahhoz, hogy e tekintetben a viszonyok lényegesen javuljanak, s alapos helyi ismeretekkel úgy kell minden községben a felnőttek oktatásának kérdéséhez hozzányúlni, hogy az a legnagyobb érdeklődést váltsa ki. Amennyire értelmes és általában érdeklődő a mi kisgazda-közönségünk, annyira fegyelmetlen és iskolázatlan az önképzés terén. Ezért a lelkületüket ismerő olyan embereknek kell a felnőttek oktatását kézbevenni, akik iránt bizalommal is van a nép. Alaposan meg kell ezért választani az előadókat is, mert az unalmas előadók hosszú időre elronthatják a nép érdeklődését.

A felnőttek gazdasági oktatása azért is nagyjelentőségű, mert ha csak a fiatalságot oktatjuk és az idősebbjét nem, akkor a fiatalabbak nagyobb tudása és modernebb gondolkodása nem érvényesül, mivel az öregek nem hagyják érvé-

¹ A Debreceni Gazdasági Akadémia véleménye.

nyesülni őket. Csak ha a fiatalok oktatásával párhuzamosan az öregek is megismerik a modern haladás kérdéseit, lehet számítani azok elterjedésére.

Nem kívánunk itt foglalkozni a Dániában, Svéd- és Németországban kiválóan bevált népfőiskolai intézmény bevezetésével, amellyel különösen Czettler Jenő egyetemi tanár és Szeberényi Lajos evangélikus esperes foglalkoztak s amelyre vonatkozólag a Széchenyi-Szövetség végzett Szegeden kísérletet, mely pár évig be is vált, és amelyre példa van jelenleg Budapesten, szintén a Széchenyi-Szövetség szervezésében. E népfőiskoláknak köszönheti Dánia, Svédország és Németország igen magas mezőgazdasági kultúráját. E főiskolák melegágyai a virágzó szövetkezeti életnek, tanárai a gazdasági egyesületek és szövetkezés terén kezdeményezők, és e főiskolák növendékei közül kerülnek ki az ottani fejlett szövetkezeti mozgalom vezetői is. E főiskolák csak földműves-íjjakat fogadnak be és 8—9 hónapig reggeltől-estig gyakorlatilag és elméletileg képezik ki őket. Dániában e népszerű iskolák száma háromszor múlja felül a gimnáziumokat, ezekre mondotta Grundtwig lelkész, a dán közoktatás nagy reformátora: «Holt lesz minden iskola, amely betűvel kezdődik és könyvtudással végződik, amely nincs összeköttetésben a növendék tapasztalati ismeretével.»¹

Nálunk a népfőiskolák bevezetésére pillanatnyilag még nem lehet gondolni, de célszerűen elő kell készíteni ezeknek útját, megfelelő iskolán kívüli oktatással. A községi mezőgazdasági bizottságok és gazdakörök igen jó melegágyai a kisczardák nevelésének. Ha ezeknek működése iránt egypár vezetőnek a figyelmét felkeltjük és ha módunk lesz arra, hogy a nép lelkületének megfelelő eszközökkel férjünk közel a néphez, akkor az eredmény nem fog elmaradni.

Már a gazdaságilag mögöttünk levő Jugoszlávia is a legerőteljesebben munkába vette a felnőttek gazdasági oktatását. Ausztriában meg azt mondják, hogy semmiféle állami befektetés nem jelent az államra olyan hasznot, mint a gazdák iskolán kívüli szakoktatása.

¹ Szeberényi fent i. m. 191. lap.

Bajorországban 1930-ban 8126 gazdasági előadást tartottak, amelyeken másfél millió ember vett részt. A kis Karinthiában 1931-ben 560 gazdasági előadás volt. Ha a kamarák járasonként a gazdatitkárokat beállíthatnák, akkor nemcsak pár ezer előadást lehetne évről-évre megtartani, hanem azok az előadások olyan tárgykörökből lennének választva, amelyek a nép különleges körülményei között a legnagyobb érdeklődésre tarthatnának számot, és egészen bizonyos, hogy az előadások látogatottsága is feltétlenül biztosítva volna.

Messzemenően előmozdítaná az előadások látogatottságát az, ha — amint azt külföldön már mindenfelé látjuk — gyakorlati kérdéssel foglalkozó mezőgazdasági propaganda film-bemutatókkal lehetne tarkítani ezeket az előadásokat. Hogy mennyire hódít a film-propaganda külföldön, mutatja az, hogy maga a porosz földművelésügyi minisztérium 1931-ben 2000 tanfilmet készíttetett és adott át a kamaráknak téli gazdasági előadásokon való felhasználásra. Ezek a filmek csupa gyakorlati dolgot tartalmaznak, mint a ló-befogás, megfelelő baromfiólak, gyümölcsfák ápolása, gyümölcsök szedése stb. stb. Nálunk a Hangya készíttetett néhány ilyen mezőgazdasági propaganda-filmet és a vármegyei iskolán kívüli népművelési bizottságok egyike-másika.

Nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy a vármegyei iskolán kívüli népművelési bizottságok a mezőgazdasági szakoktatás körül is igen érdemes tevékenységet folytattak és folytatnak; újabban szoros kapcsolatban vannak a mezőgazdasági kamarákkal, amely kapcsolat a jövőben is feltétlen fenntartandó, illetőleg fejlesztendő lenne.

Az iskolán kívüli szakoktatás egyik legbiztosabb módzata a mi viszonyaink között a tanfolyam.

Az Egyesült Államokban hatmillió farmer közül évente legalább 500,000 hallgat tanfolyamokat, Bajorországban 1913-ben 1154 különféle tanfolyamot tartottak. A német rendszeresített falusi továbbképző tanfolyamokon egy télen át 140 órát hallgatnak a résztvevők.

Nálunk a földművelésügyi minisztérium rendeztet évről-évre a járási gazdasági felügyelőkkel tanfolyamokat, ezen-

kívül a mezőgazdasági kamarák és az iskolán kívüli népművelési bizottságok is rendeznek évről-évre gazdasági szaktanfolyamokat. Ezek a tanfolyamok többnyire általános jellegűek. A jövőben különösen a különleges termelési ágakra vonatkozó tanfolyamok rendezése terjesztendő ki nagyobb mértékben, mint amelyek jobban felkeltik az érdeklődést az általános jellegű tanfolyamoknál és azért is, mert kezdetben inkább rövidebb, 5—10 napos tanfolyamok tartandók, és fokozatosan kell ránevelni az embereket a hosszabb tanfolyamokon való részvételre, viszont a rövidebb tanfolyamokon az egyes különleges termelési ágak kérdése jobban kimeríthető, mint ha a tanfolyam általános gazdasági jellegű.

Külföldön a kisgazdák részére sok értékesítési tanfolyamot tartanak. Németországban pl. a kamarák irányítása mellett tejkereskedelmi tanfolyamokat is rendeznek, amelyekre kötelesek megjelenni nemcsak a tejszarnokok vezetői, hanem azok a gazdák is, akik közvetlenül adják el a fogyasztóknak a tejet. Ha elképzeljük, hogy az értékesítési, csomagolási stb. kérdésben a mi gazdaközönségünk mennyire el van maradva, akkor ezeknek az értékesítési tanfolyamoknak — ha azoknak helyét ügyes érzékkel választják ki — igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

*

A helytelenül gazdálkodó gazdát a megszokott eljárásokról leszoktatni a legnehezebb, és csak rendszeres példákkal lehet őket meggyőzni, hogy az új módszert elfogadják. Erre a célra legalkalmasabbak a kirándulásokkal — tanya-udvar, határbejárásokkal és kiállításokkal — kapcsolatos bemutatók. Mint azt már említettük, az egyes járások területén levő mintagazdaságok fognak első sorban ilyen célra szolgálni, de nem valószínű, hogy ezek a mintagazdaságok a járás összes gazdálkodási ágazataiban megfelelő példaképpül szolgálhatnak. Ezért célszerű évről-évre tanulmányi kirándulásokat rendezni olyan nagyobb belföldi gazdaságokba, ahol a járás különleges gazdálkodási viszonyaival kapcsolatos magasszínvonalú termelés vagy állattenyésztés folyik.

A kamaráknak pedig a nagyobb csoportos kirándulásokat

kell évről-évre megszervezni, mert ezekkel bámulatosan tágul a gazdák látköre, természetesen ezekre főként nagyobb birtokosok fognak jelentkezni, és a kamara szervezésén múlik, hogy mindenkor úgy állítsa össze ezeknek a kirándulásoknak a programját, hogy élvezetességük mellett tanulságosak is legyenek azok, mert így kétségtelenül igen nagy mértékben fognak hozzájárulni a szakismeretek terjesztéséhez.¹

*

Ha fontos az iskolán kívüli népművelés a falvakban, akkor sokkal fontosabb az a tanyavilágban, mert ez elhagyatottságában és megközelíthetlenségében még újságot sem járathat, kevés az összejövételre alkalmas lehetőség, és itt volna igazán fontos a mezőgazdasági ismereteknek iskolán kívül rendszeres és vándortanárokkal keresztülvitt oktatása. Ha a tanyák között létesülnének önálló gazdasági népiskolák, akkor azok tanárai vasárnaponként el tudnák látni ezt a vándortanítói munkát. Ennek hiányában pedig az állás nélküli okleveles gazdatiszteknek kellene rövid pedagógiai átképzésben részesíteni és őket felügyelet mellett megbízni ilyen vándortanítói munka végzésével, amelynek igen nagy jelentősége lenne. A nagyobb közületek tanyavilágában és az apróbb községekben volna ezekre a vándortanítókra szükség, akik télen-nyáron végeznék ezt a munkát, tavasztól ősziig leginkább csak a helyszínen oktatva, tanítva az embereket.

Ez a munka — a mellett, hogy szakoktatást is nyújt — nemzetnevelői munka, amely a mezőgazdaság általános fejlődésén kívül a nemzeti életnek is értékes tényezőjévé teszi a kisgazda-közöniséget.

*

Feleslegesnek tartom, hogy itt Olaszország, Ausztria, Németország vagy az északi államok valamelyikének ilyenirányú tanügyi berendezkedését részletesen ismertessem. Közismert, hogy az osztrák kormány az elmúlt évek alatt mi csoda hihetetlen áldozatokat hozott a mezőgazdasági szak-

¹ Kiss Elemér kéziratban levő tanulmányából.

oktatásért és a mezőgazdaság megerősödéséért. De mégis szükségét látom annak, hogy pár szóval az olaszországi állapotokat ismertessem itt dr. Szekeres László egyik cikke nyomán.

Az olasz kormány tíz év óta tartó emberfeletti munkája és harca az olasz föld kincseinek felszínre hozataláért gyönyörűen igazolja, hogy céltudatos és tervszerű munkával, megfelelő intézmények kifejlesztésével miként lehetett a kezdetleges olasz mezőgazdasági életet olyan hatalmassá növelni, mint ahogy az ma előttünk áll. Mussolini első sorban gazdasági iskolákat nyitott, ahol az ifjú nemzedékeket elméletileg képezték ki, azonfelül kísérleti és gyakorlati telepeket létesített, amelyeknek eredményei tanították meg az olasz népet az okszerű gazdálkodásra. Állandóan kiállításokat rendeznek, amelyeken bemutatják az évenkénti haladást és fejlődést. Megszervezték a gazdaképző vándortanszékek intézményét, amelyből ma már 55 van Olaszországban, amelyeknek vezetői részben nyilvános előadások rendezésével, részben pedig kísérleti telepeken mutatják be az okszerű termelés különféle módozatait, nem felejtkezve meg az állattenyésztésnek nagy horderejű kérdéséről sem. E vándortanszékek által kifejtett felvilágosító, szervező és öntudatosító munka, amely a legkisebb falu gazdasági életéhez is alkalmazkodik, szigorú tervszerűséggel halad előre és évről-évre fokozza a nemzeti energiát. Legújabbán mezőgazdasági kiállítási autókat szerveztek, ezeken járják az országot és terjesztik a mezőgazdasági haladást és fejlődést. A vándortanszékek működése felöleli az egész falusi kisgazda-társadalom nevelését és képzését, amelynek 10 éves eredményei a hatalmas Olaszország mezőgazdasági előretörésében előttünk állanak. (*Nemzeti Újság*, 1932 november 27.)

XIV.

Végimentünk a mezőgazdasági szakoktatási lehetőségeknek mindazokon a szervein, amelyek az agrár-tömegoktatás szempontjából számba jöhetnek. Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem volt célunk a felső- és középfokú gazdasági oktatás tárgyalása, mert ez tömegoktatás szempontjából

számba nem igen jöhet. Ellenben igyekeztünk rámutatni mindazokra a lehetőségekre, amelyek ebben a tekintetben a több mint 850,000 főből álló kiskisgazda- és földmunkás-tábor mezőgazdasági irányú szakoktatását szolgálni volnának hivatottak.

Összefoglalva az elmondottakat, az alábbiakat kívánjuk hangsúlyozni :

1. Az elemi oktatás felső osztályai tantervének és tananyagának erősebb mezőgazdasági tartalommal megtöltése.

2. Önálló gazdasági népiskolák további szervezése és ahol erre jelenleg lehetőség nincs, az általános ismétlés eltörlése mellett szakirányú ismétlőoktatás bevezetése.

3. További lépés lenne esetleg a nyolcosztályú elemi népiskola, amelynek felső négy évfolyama már egészen mezőgazdasági irányú lehetne.

4. A mezőgazdasági jellegű törvényhatósági és megyei városokban (26), nagyközségekben (10,000 lakoson felüli nagyközség van 48) a polgári iskoláknak mezőgazdasági tartalommal megtöltése, legalább is a tananyag 30—40 százalékaig.

5. A földművelésügyi kormányhoz tartozó mezőgazdasági szakiskolák és téli gazdasági iskolák átszervezése olyan irányban, hogy azok ne botos ispánokat, hanem gazdaságukba visszatérő és a gyakorlati életben helytállani tudó képzett és tanult kiskisgazdákat neveljenek.

6. Mindezeket azonban csakis az iskoláztatás kötelezettségének szigorú keresztülvitelével tudjuk megoldani.

7. A katonák és leventék szakirányú képzését is a leg-sürgősebben programmba kell venni és meg kell valósítani, még akkor is, ha a testnevelési törvénynek ilyen irányú módosítása kívánatos. Nem közömbös ugyanis nemzeti és agrárszempontról, hogy a kb. 800,000 leventének nemzeti irányú képzése és ebből kb. 600,000 gazdaifjú leventének szakirányú képzése a fegyelemnek ez idejében miként oldatik meg.

8. Az iskolán kívüli népművelésben is nagyobb teret kell biztosítani a gazdasági szakirányú képzésnek, előadásnak. Ez ne egy-egy kiszakított kérdést öleljen fel, amely sokszor talán nem is érdekli az illető község gazdaközönységét, vagy

amelynek tartalma meg sem valósítható az illető községben, hanem lehetőleg rendszeres, tervszerű és hosszabb időre terjedő tanfolyamokat kell tartani a községekben, amelyekre a mezőgazdasági vándortanítókat az okleveles és állásnélküli gazdákból kellene kiképezni.

9. A tanítóképzők olyan irányú átalakítása, hogy az életbe kikerülő tanító a gyermek, ifjú és felnőtt gazda- és földmunkás-nemzedéket legalább a gazdálkodás alapismertaire meg tudja tanítani és adott esetekben segítségül tudjon lenni.

10. Mindezeknek a keresztülviteléhez tervszerű program kell. Oroszország előre felállított program szerint hajtja végre termelésének fejlesztését. Németország négyesztendei programot tűzött ki maga elé a birodalom gazdasági helyzetének megerősítésére. Olaszországban nemrégén járt le a 10 esztendős mezőgazdasági program, amelynek eredményei felülmúlnak minden képeletet, Ausztria is előre felállított program szerint nyúlt hozzá mezőgazdasági termelésének fejlesztéséhez. Ezzel szemben nálunk nincs terv, nincs program a mezőgazdaság egész életét átfogó termelésre és agrárlélek nevelésére és átreformálására. Külkereskedelmi helyzetünk mai állapota miatt sokak előtt nehéznek tűnik fel program kidolgozása és szinte lehetetlenséggel határos az, de vannak olyan munkaterületek, amelyeken ma is lehet program szerint dolgozni. Ilyen például az agrároktatás, amelynek fentemlített nagy része szervezeti úton, pénz nélkül volna megoldható; vagy például a mezőgazdasági közigazgatás reformja, amelybe tartalmat, szellemet kell bevinni és ezt el is tudjuk pénz nélkül intézni. Ilyen például a rétek és legelők gondozásának a kérdése, a gyümölcsfák okszerű kezelése, a baromfitenyésztés helyes irányú, szakszerű vezetése, az értékesítési munka, a szövetkezeti szervezkedés megindítása, a szétszórta, egymás mellett, sokszor egymás ellen dolgozó gazdaszervezetek, szakirányú egyesületek tömörítése stb. stb. mind ennek a programnak a keretében megvalósíthatók.

Különösen két nagyfontosságú szempontot nem szabad itt figyelmen kívül hagyni. Az egyik az agrárlakosság ön-

tudatosítása, szakképzettséggel megtöltése és ezen keresztül a mezőgazdasági termelés és értékesítés céltudatos, tervszerű szervezése. A másik az, hogy miután a nemzeti élet s ezen belül a mezőgazdasági élet a falvakban hullámzik és lüktet, szükséges és kívánatos, hogy a falu el legyen látva gazdasági szaktanácsadóval, nevezzék azt gazdatitkárnak, vándortanárnak, gazdajegyzőnek vagy bárminek, aki tervszerű program alapján, a mezőgazdasági kamarák irányítása mellett, a falvak termelésének és értékesítésének tényleges szervezését megindítja és keresztülviszi.

Végezetül ismételten hangsúlyozni óhajtjuk, hogy akkor, amidőn Csonka-Magyarországon a földbirtok 70%-a — és ennek megfelelő arányban az állatállomány — a 100 holdon aluli kisemberek kezében van, egyszer már olyan agrárpolitikát, olyan mezőgazdasági kultúrpolitikát, olyan termelési politikát és olyan nemzeti politikát kell folytatni ebben az országban, amely ennek a nagytömegű kigazda- és földmunkásréteg érdekeinek, igényeinek és ezen keresztül a nemzet érdekeinek is megfelel. A kormány mielőbb döntsön tehát abban a kérdésben, hogy melyik minisztérium teljesíti a jövőben a mezőgazdasági szakoktatást és amelyik ezt a nagy nemzeti feladatot megkapja, az aztán teljesítse is, de úgy, hogy az mindenben megfeleljen a nemzet, a mezőgazdasági termelés és a nagytömegű kigazda és földmunkásság érdekeinek és jövő fejlődésének is.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

AZ ERDŐ.

Utam végén fáradtan
Kerestem a helyet,
Hol a természet keblén
Majd megpihenhetek.
Hol nem tép az irígység,
Nem sebez rágalom . . .
— Régi kedves tanyám hí :
Az erdő, a vadon.

Belépek templomába,
Meleg homály köszönt :
Faország bús derűje,
Álmatag, méla csönd.
A tündérszépek szépe
Még maga is aludt.
De idétlen kurjongat
S felkölti a kakuk.

Nevetem a csavargót!
Kakukszó nem vitás ;
Az erdő is jól ismer,
Öreg komédiás!
S megszólal a komor jós,
Megszólal a kuvik :
Nem igazi költő az,
Nem, aki hazudik!

Mosolyogva ébredez
A bájos álmodó,
Biztatja a világot
Víg füttyel a rigó.
Korholja a kakukot :
Halál örvényeit,
Kakuk, a te csőrödre
Bizonytal nem kötik.

Amott harkály kopácsol,
Itt lombon, levelen
Hintázva, a mókus is
Suttyomba megjelen.
A néma művész nem szól,
De rá minden nevet ;
Bohóc nélkül, lám, még az
Erdő se élne meg!

Nyájasan nézik a fák ;
De vadgalamb eped
S elborúl bánatától
A vidám rengeteg.
Szerelmet bűg. Az erdőn
Száz sóhaj röppen át . . .
S én mélázva hallgatom
Fájdalmas, bús dalát.

Haragszom az erdőre!
 Mily zagyva lelke van!
 Egyik lakója boldog,
 Másik boldogtalan.
 Minden cigánya mást zeng,
 Más nótát muzsikál;
 Összhangot e bozótban
 Lelkem hol is talál!

Fölcstog, éppen mintha
 Felelne énnekem
 A dal szürke királya
 A lomb közt odafenn.
 Nemesak király, költő is,
 Vágyat, reményt liheg;
 Az erdő is azért szép,
 Mert ő szépíti meg.

Ott is, künn, a világban
 Az élet ily bozót;
 Sohase látjuk tisztán
 A változó valót!
 Ott is huhognak baglyok,
 Sziszeg felénk a gáncs,
 S még bandája se tűri
 A keserű cigányt.

Érzem az összhang báját,
 Aminek hangot ad,
 Álmodok s dalok művésze
 Az erdőn ő marad!
 Tüzeli dalra kedvünk,
 Bezeng földet, eget;
 Ha sír s eped, akkor is
 Vidítja lelkedet.

Dalold, dalold, királyunk,
 Bűvös melódiád!
 Boldog visszhangot rája
 A dobbanó szív ád!
 Hirdesd varázshatalmát
 Annak, mi tiszta, szent...
 Dalaidban az erdők
 Örökszép lelke zeng!

LŐRINCZY GYÖRGY.

SZEMLE.

Báró Nopcsa Ferenc.

Harminc esztendővel ezelőtt történt. A bécsi Theresianum padjain akkor nevelték báró Nopcsa Eleknek, Erzsébet királyné főudvarmesterének unokaöccsét, ifjabb Ferenc bárót, aki minden szabad percét Suess professzor egyetemi tantermében töltötte. A fiatal mágnás nővére ugyanis a Nopcsa-család erdélyi birtokán, a szentpéterfalvai parkban, néhány különös csontra bukkant. A kis diákot érdekelték a különös, mindenestre ősrégi csontok, magával vitte a leleteket Bécsbe, hogy megmutassa Suess tanárnak, a «Föld arculata» első meglátójának. Suess akkor már tudta, hogy a kis gimnázista jobban ismeri a «nagy Zittel»-t, az őslénytan bibliáját, mint hallgatóinak zöme. Azt azonban aligha sejtette, hogy ez az ifjú egy emberöltő alatt milyen szerepet fog betölteni az őslénytani kutatásban.

Amikor azután ifj. Nopcsa Ferenc elébe tárta első, valóban nagyszabású és klasszikus leletét, egy hatalmas, csaknem teljesen ép Dinosaurus-koponyát, és megkérdezte a lelet felől, Suess tömören csak ennyit felelt: Írja le! És mikor az illetén tömörséggel «útbaigazított» fiatalember az iránt érdeklődött, hogyan tájékozódhatnak a csonttanban, hogy nekifogjon a koponya tanulmányozásának, ugyanilyen tömör választ kapott: Tanulja meg!

Nopcsa tehát hozzáfogott a csonttan tanulmányozásához. Elmélyedt a fogalomszámba menő folio «Brühl-atlasz»-ba, bement a bécsi udvari természettudományi múzeumba, végigdolgozta az ott hozzáférhető egész Dinosaurus-irodalmat és egy kemény munkában eltelt esztendő után meghirdették a bécsi Tudományos Akadémia természettudományi osztályának napirendjén a fiatal magyar mágnás előadását.

1899 június 21-én az előadás előestéjén Nopcsa hazakisérte mesterét. A Kärntner-Strasséban összeakadtak a bécsi csillagvizsgáló akkori igazgatójával, Weiss dr.-ral. Suess felhasználta a kedvező alkalmat: bemutatta akadémikus kartársának a másnapi előadót, a fiatal magyar mágnást.

Az öreg csillagász tetőtől-talpig végigmérte a csakugyan fiatal, alig 22 éves mágnást és csak ennyit mondott: Hát mégis!

Nos hát igen : mégis! Nopcsa előadása az akadémikusok körében feltűnést keltett.

Az előadás a legnagyobb és legépebb szentpéterfalvai leletről szólt. Nyomtatásban *Dinosaurier aus Siebenbürgen* címmel jelent meg a bécsi akadémia negyedréta alakú munkálataiban. Aki nem tudja, el sem hiszi, hogy a nagy csonttani felkészültséggel, a szakirodalom teljes felhasználásával és megfontolt kritikával megírt dolgozat szerzőjének első tudományos alkotása. Gyors ütemben két folytatása jelent meg ugyancsak a bécsi akadémia munkálataiban, majd negyedszázad múltán Budapesten, a tanulmányosorozat két utolsó cikke.

Az első három és az utolsó két tanulmány megjelenése között eltelt negyedszázad azonban korántsem veszett kárba : ez volt egy férfélet termést érlelő nyara : ezalatt küzdötte fel magát a fiatal szerző a modern őslénytani egyik ismert és elismert vezetőjévé. Alkotó életének ez az öt nagy tanulmány a kerete ; aki figyelmesen elolvasta, felismeri azt a lépcsőt, amely Nopcsát a részletkérdések kutatójából felvezette nagy, eladdig nem is sejtett problémák meglátójává és megoldójává. Egész élete munkáját az ebben az öt tanulmányban feldolgozott őslénytani anyag határozza meg. Elmékedéseinek központjában mindvégig, harminc esztendőn át szűkebb erdélyi hazájának *Dinosaurius*-maradványai állottak. Ezek vezették el külföldre, Európa nagy múzeumaiba, hol az erdélyi maradványokkal rokon ősvilági állatok maradványai gyűltek halomra ; Bécsből Münchenbe, Stuttgartba, Tübingenbe, Majna-Frankfurtba, onnan Berlinbe, azután Basel, Zürich, Brüsszel, Párizs, Le Havre, Bordeaux, Marseille múzeumaiba, majd az angol szigetvilágba : Cambridge-be, Oxfordba és mindenekelőtt a londoni British Museumba, később Milánóba, Bolognába, egyszóval az őseletbúvárok valamennyi Mekkájába. Mindenütt elsősorban az erdélyi leletekkel rokon alakokat, de természetesen a többi *Dinosaurius*-maradványt és valamennyi kihalt gyíkfélét is behatóan tanulmányozta.

Nopcsa tudományos pályájának első pillanatától kezdve totalitásra törekedett : azon volt, hogy áttekintse valamennyi kihalt gyíkféle, de különösen a *Dinosaurius*ok egész problémakörét. Ennek a törekvésnek első gyümölcse a *Dinosaurius*ok tömör synopsisa. Ez a *Földtani Közlöny* 1899. évfolyamában megjelent dolgozata ma már csak történeti becslés : összesen 114 genust ölel fel és ismereteink mai állása mellett rég túlhaladott. Nopcsa tudományos fejlődésében azonban többet jelent : ez az a központ, amely körül egyetemes érdeklődése kikristályosodott. Nopcsa akkor még csak a *Dinosaurius*okat vette figyelembe, 21 év múlva már merőben új gyíkrendszert állít fel (*Be-*

merkungen zum System der Reptilien, Pal. Zeitschr. 1922), egy évvel később pedig megjelent tartalmas, szellemes könyve: *Die Familien der Reptilien* (Berlin. 1923).

Közben évek hosszú sora pereg le: a vándorévek korszaka. Sorra járja a múzeumokat, bejárja a Balkánt. Minden egyes útjának maradandó az eredménye. Amikor első ízben jár Európa egyik leggazdagabb őslénytani múzeumában, a bajor állam müncheni gyűjteményében, megtekinti ennek egyik büszkeségét, a *Compsognathust*. E kicsiny biped-ősgyík testüregében egy kisebb állat csontjai maradtak meg, amelyet a bűvárok a *Compsognathus* embriójának tekintettek. Nopcsa egyetlen futólagos vizsgálat alapján kimutatja, hogy szó sem lehet embrióról, a kérdéses csontok egy apró gyíknak a maradványai, ami nyomban elárulja, hogy a *Compsognathus* ragadozó gyík volt. 1905 telén elkíséri édesanyját és nővérét Kairóba. Természetes, hogy kirándul a Fayum-sivatag világhírű lelhelyére, ahonnan több *Kerunia*-példányt gyűjt. A *Kerunia* abban az időben nagy vita középpontjában állott. Nopcsa szót kér a vitában és kimutatta, hogy a *Kerunia* nem egy megkövesült állat, hanem egy *Belopesia*-szerű lábasfejűnek és egy *Hydractinia*-korallnak együttéléséből létrejött fosszilis symbiosis.

Első londoni útja eredményeként megkezdí a British Museum-ban őrzött angliai Dinosaurusok átvizsgálását. Hat cikke jelenik meg erről a kérdéstről, mindegyikben alapvető tévedéseket igazít helyre, és aki ismeri a splendid isolation nemzetének rátartiságát, csak az tudja kellően értékelni, mennyire becsülhették angol szaktársai, amikor megnyitották előtte gazdag anyaguk tárházait. (Itt szürom közbe azt az emlékezetes jelenetet, amellyel Nopcsa beköszöntött a British Museumba. Alig lépte át a south-kensingtoni palota nagytermének küszöbét, észrevette, hogy a legendás híru *Diplodocus* csontváza hibásan van felállítva. Nyomban a csontvázhoz lépett és kijavította a hibát. Az örök természetesen riadtan jelentették az igazgatóságna, hogy egy látogató hozzányúlt egy kiállított tárgyhoz és a csontokat megbolygatta. Az egész tisztikar kitódult a nagyterembe, ahol kérdőre vonták az ismeretlen látogatót. A bemutatkozás természetesen mindent megmagyarázott és Nopcsa javítását el is fogadták.)

Egy rövid franciaországi utazás eredménye a le havre-i múzeum egyik ősgyíkjának, az *Omosaurus Lennierine*nek leírása. Milánóba azért utazik, hogy tisztázza egy sokat vitatott kövület kérdését. Nopcsa alaposan megvizsgálta a maradványokat, de hús esztendeig nem közölte eredményeit. Végre azonban kiadta a *Tribelesodon bassani*

új leírását — hibásan. Húsz esztendeig érlelte tárgyát, küzdött a rossz megtartású anyaggal. Végre úgy hitte, hogy sikerült megtalálnia a megoldást. Tévedett. Tudományos pályafutásának jóformán ez az egyetlen komoly tévedése. Magyarázata azonban egyszerű. A rendelkezésre álló anyag annyira töredékes és rossz megtartású volt, hogy nem csoda, ha téves következtetésekre jutott. Nopcsa a Tribelesodont repülő ősgyíknak, Pterosauridának nézte. Néhány év múlva derült csak ki, amikor Peyer megírta klasszikus munkáját a tessini mészalpok kihalt gyíkjairól, hogy a hiányos megtartású milánói Tribelesodon voltaképpen azonos a már régen ismert *Tanystropheus longobardicus*szal s részben vízben élő gyíkféle. Láttam azt a kitörő örömet, amellyel Nopcsa Peyer megoldását fogadta. Számára személyes kudarcot jelentett Peyer tanulmánya, mégis örült neki. Őt maga a probléma, nem a személyes siker vagy kudarc érdekelte.

Hangsúlyoznom kell, hogy noha Nopcsának ez a munkája végeredményben téves úton járt, mégis maradandó becsú. Mivel a Tribelesodont repülő ősgyíknak, Pterosauridának nézte, keresett és talált is olyan módszert, amellyel e kihalt ősgyíkok rendszertani kérdéseinek tisztázását megkezdhette. Ebben a munkában vetette fel Nopcsa a gondolatot, hogy a Pterosauridák szárnyának arányait koordináta-rendszerrel lehet kézzelfoghatóan kifejezni. Ezt a módszert azóta különösen Wiman norvég paleontológus használta igen eredményesen.

Nopcsa éber érdeklődését a Dinosaurusok mellett már tudományos pályája elején lekötötték más kihalt gyíkfélék is. Amikor a múlt század utolsó évtizedében az istriai, dalmáciai és hercegovinai krétából egymásután egész sereg kihalt gyíkmарadvány került napvilágra, Nopcsa nyomban belemerült ebbe az anyagba. Ekkor írta Istria Varanus-szerű gyíkjairól és a fossilis gyíkokról szóló tanulmányait. Ezidőtájt jelent meg a Mosasaurusokról szóló kis értekezése is, amely vitába sodorta Dollóval, a lángelméjű belga paleontológussal. A vitában Dollónak volt igaza, amit később Nopcsa is átlátott. Victor van Straelen, a brüsszeli múzeum igazgatója, Nopcsa halála után közölte velem Dollo véleményét Nopcsáról. «La récit de la mort de Nopcsa dépasse les tragédies antiques. Dollo l'appelait une comète qui éclaire le ciel qu'elle traverse, mais en répandant une lumière diffuse».

A két bűvár kutató módszere élesen ellentétes. Nopcsa így jellemezte ezt: «Dollo mindig vas-logikával dolgozik. Kiindul egy izolált megfigyelésből, olykor nagyon merész pontból, és a részletmegfigyelések tényeit úgy tornyozza egymás fölé, hogy a végén valóságos Kleopatra tűje áll előttünk. Ha ennek a merész, karcsú gondolat-épület-

nek kihull az alapköve, az egész összeomlik. Igaz, hogy ez eddig nem következett be, de — bekövetkezhetik. Én a magam elméleteit széles alapra iparkodom felépíteni. Egész sereg részletmegfigyelést hordok össze, egyik emeletet a másik fölé építem és így iparkodom a magasba jutni. Dollo «Kleopatra-tűjével» szemben az én munkáim inkább a piramisra emlékeztetnek, amelyen lépcsőről-lépcsőre haladva érjük el a csúcsot.»

Nopcsának a madarak repülésének eredetéről szóló elmélete világosan mutatja, mennyire helyesen jellemezte saját munkamódszerét. Ezt az elméletét 1907-ben állította fel. Azt vitatta, hogy a madarak repülését nem fán lakó (arboricol), hanem a földön futó, (biped) kétlábú ősoktól kell levezetnünk. Noha az «arboricol»-iskola Abel személyében Nopcsával egyenrangú vezetőt nyert, Nopcsa a maga felfogását egyre jobban kiépítette. Utolsó vitáiraiban már a bizonyítékok egész tömegét vonultatta fel és még ellenfeleinek is el kell ismerniök, hogy hatalmas felkészültséggel védte a maga álláspontját.

A madárrepülés eredetéről szóló elméletét 15, illetőleg 22 év múlva zárta le. Ilyen alapossággal és türelemmel kereste minden probléma megoldását.

Szakadatlan paleontológiai munkássága közben is alkalmat talált arra, hogy folytassa Suess mesteriskolájában megkezdett geológiai tanulmányait. Tisztáznia kellett elsősorban erdélyi Dinosaurus-leleteinek vitás korkérdését.

A Suess-iskola egyik tehetséges tanítványától nem is várhatunk mást, mint hogy ha a véletlen a kezére játszik néhány fontos leletet, — már pedig az erdélyi Dinosaurus-maradványok valóban fontosak voltak, hiszen Magyarország földjéről eladdig egyetlen ősgyíkot sem ismertek — akkor nemcsak paleontológiailag, hanem geológiailag is behatóan kiaknázza anyagát. És elvárhattuk azt is, hogy egy Suess-tanítvány meg akar ismerkedni a Dinosaurusok «arculatával», mint ahogyan Suess tisztázta a föld arculatát (*Das Antlitz der Erde*).

Most azonban közbeékelődik Nopcsának egy új, majdnem azt mondanám: aggasztó érdeklődése. Hozzákezd albániai tanulmányaihoz. Mi vezette a fiatal mágnást Európa legsötétebb pontjára, Albániába, «Európa nagy fegyveres gyermekeinek» földjére, — ahogyan ő nevezte — a vérbosszú hazájába és mi kényszerítette arra, hogy csaknem elképzelhetetlen energiát szenteljen a meglehetősen nehéz albán nyelv és tájszólások megtanulására és arra, hogy behatoljon az albánok intím törzséletébe, véres történetébe, szokásjogukba, sok ősi vonást megőrző néprajzukba? Nem találok más magyarázatot,

mint az öröklött kalandvágyat. Ez vezette a stúdió csendjéből abba az országba, ahol a tört mindig szúrásra készen markolják, ahol a puská mindig lövésre kész, ahol az emberélet olcsó.

Nopcsa végigszáguld a Balkánon, szakadatlanul dolgozó fantáziája számára új, élményekben és eseményekben mozgalmas munkaterületet keres és meg is találja az albánok földjén, amelyet abban az időben kevéssé ismertek. Tizenkét éven át ismételtén visszatér ehhez a primitív, pompás néphez, tanulmányozza földrajzát, geológiáját, néprajzát. Testvéri viszonyba lép a merditák törzsével, magával hoz egy fiatal albánt, aki elkíséri egész élete útján, Londonig, majd Budapestre is, és aki ott áll mellette élete utolsó pillanatáig.

Eleinte csak Albánia földje, földrajza és geológiája vonzza, de csakhamar megismerkedik magával a sok tekintetben titokzatos albán néppel, egyes törzseivel is, és belemerül az albán nyelv, az albán lélek, történelem, szokásjog, néprajz, az egész albán kérdés tanulmányozásába. Idehaza a *Földrajzi Közleményekben*, a külföldön földrajzi, geológiai, néprajzi és jogtörténeti folyóiratokban számol be évről-évre gyűlő kutatási eredményeiről. Összehordja az albán kérdés irigylésreméltóan teljes könyvtárát, régi nyelvtanoktól és térképektől kezdve a politikai röpiratokig. Impulzív természete mellett érthető, hogy csakhamar az albán politikának is aktív részesévé lett. Különösen a katolikus Észak-Albánia törzseivel barátkozott össze, megismerte ennek az életerős, marcona népnek keserves életét a török uralom alatt, amely a félhhold hanyatlása után játszólabda volt a Monarchia, Szerbia, Montenegro és az olasz politikusok kezében.

Nopcsa közéjük vegyült, testvéri viszonyt kötött a merditákkal, névtelen cikkekben agitált az olasz befolyás ellen, nemcsak a *Reichspost* hasábjain, hanem megtalálta az utat a *Times* szerkesztőségéhez is, és bizony nem egy ízben okozott kemény fejtörést a közös külügyminisztériumnak a maga merész és mindig eredeti politizálásával. Bécsi lakása valóságos albán centrum volt; ott találkoztak a Monarchiához húzó albán lelkészek, politikusok.

Az albánok ragaszkodtak hozzá, mert megosztotta velük a havasi pásztorok szegénységét, a harcos élet nélkülözéseit, nem egy ízben békéltetően háritott el vérbosszú-fűtötte tusakodásokat, szomszéd törzsek közötti villongásokat. Mikor azután híre ment, hogy Wied herceg lép az albán trónra, Nopcsa nagyot és merészet gondolt. Elszánta magát, hogy szembezáll Wied herceg szánalmasan induló fejedelemségével és bejelentette igényét az albán trónra. Beadvánnyal fordult Conrad vezérkari főnökhöz, akit beavatott tervébe. Anyagilag egy Morgan-leánnyal kötendő házasság útján kívánta

elősegíteni vállalkozását. A vezérkartól nem kért egyebet, mint néhány száz mannlichert, amelyeket egy kereskedelmi hajó vitt volna Durazzóba. Conrad, akivel éveken át benső viszonyban állott, ezt a tervet nem támogatta, úgyhogy az albán kaland álom maradt Nopcsa számára, noha igen erős pártja volt a katolikus albán törzsek között.

Még egyszer megpróbálkozott tervével, amikor úgy érezte, hogy javíthat a Monarchia helyzetén. Ez a próbálkozás már a világháború derekára esett. Tisza István lehetővé tette számára, hogy huszár főhadnagyi minőségben az albán határon operáló csapatokhoz osztották be. Az Armeekor Oberkommando azonban nem tűrhette, hogy talán hibás, de mégis csak egységesen végiggondolt terveit magános vállalkozások keresztezék. Végre is, Tisza István minden támogatása ellenére, kitiltották Albánia területéről. Pedig már nyergelve várta fehér paripája, hogy bevonuljon Tiranába.

Nopcsa ekkor visszatért Magyarországra. Ezekben a viharos napokban a második huszárezred festői egyenruhájában gyakran láttuk Budapesten. Résztvett a Földtani Társulat ülésein, rendszeresen bejárt a Földtani Intézetbe, amelynek akkori igazgatója, id. Lóczy Lajos, benne látta majdani méltó utódát. Valahányszor észrevettük, hogy a főhadnagyi sapka alól egyre hosszabb fürtökben omlik alá barna haja, tudtuk, hogy újra nyaktörő útra készül: kémkedni. Nopcsa még a Balkán-háború éveiben kezdett önzetlenül kémkedni. A világháborút megelőző években csobánnak öltözött és így járt-kelt a Pancsova-környéki szerb és román pásztorok között, hogy elvándoroljon velük Erdélybe és kikémlelje a havasi pásztorok és szerb parasztok hangulatát. Észleleteiről pontosan beszámolt a külügyminisztériumnak, a bukaresti követségnek.

Albániából történt kitiltása után újra visszatért izgalmas passziójához. Éppen a román hadüzenet előestéjén ment ki a veszélyeztetett területre. Újra pászturnak öltözött, fölment az erdélyi havasokra, átszökött Romániába is. Visszaszökött, majd lenyírt hajjal, tudósként ment ki újra Bukarestbe, ahol előadást hirdetett az Erdélyt környező Kárpátok geológiájáról. Közben belepillantott azokba a kártyákba, amelyeket Cernin, az akkori követ, oly szerencsétlenül kevert, s megbízható hírekkel tért haza.

Valahányszor betoppant Budapestre, fölkeresett vagy meghívott lakására. Hol valamelyik nagyszállóban, hol valamelyik mágán barátjánál, többnyire gróf Károlyi Imre Múzeum-utcai palotájában lakott. Mindig volt valami irodalmi újdonság az útításkájában. Ekkor írta azt a cikksorozatát, amely a *Centralblatt für Geologie, Palaeontologie und Mineralogie* hasábjain 1917—18-ban jelent meg és egyszerre

a modern paleontológiai kutatás vezetői közé emelte szerzőjét. Ez az összesen 54 kis-nyolcadrés lapra terjedő közlemény-sorozata alapozta meg az ősélettant, a *paleofiziológiát*. Itt fejtette ki elméletét, amely szerint az ősgyíkok óriásnövése az emberi óriásnövéstre (gigantismus) és a velejáró akromegáliára emlékeztető, a belső elválasztású mirigyek megzavart működésére visszavezethető élettani folyamat eredménye.

Az egész nemzetközi tudósvilág felfigyelt szellemes ötletére, ő maga pedig ezzel a tanulmánnyal lépett be a részletkutatók tiszteltreméltó sorából az úttörők vezérkarába. Ettől kezdve minden munkáját paleofiziológiai gondolatok hatják át. Az endokrinológia után a vízi életmód hatását kutatja a szervezetre: kifejti a pachyostosis és osteosklerosis etiológiáját a törzsfajlás során, foglalkozik a fejlődés meg nem fordíthatóságáról szóló Dollo-féle törvénnyel, amelynek egyetemes érvényét báró Fejérváry Géza Gyula alapos kritikája után maga is tagadja. Feltűnést keltő tanulmányt ír az átöröklés törzsfajládstani szerepéről. Hogy a tudományos közvélemény milyen jelentőséget tulajdonít Nopcsa idevágó kutatásainak, kitűnt a *Palaeontologische Gesellschaft* eichstätti-i vándorgyűlésén. A kongresszusokon szokásos húszperces előadási időt Nopcsa számára kitölték félórára, a hozzá fűződő vita pedig az obligát tízperces hozzászólások helyett négy teljes órát vett igénybe. A kongresszus egész munkaprogramja felborult ezen az előadáson, de minden jelenvolt érezte, hogy egyetemes érvényű új vizsgálómódszer van kialakulóban.

A forradalom Budapesten éri. Ezekben a kétségbeejtő napokban minden este ott ül gróf Teleki Pál József-téri palotájában. Előkészítik a békemunkálatokat, néprajzi térképeket rajzolnak. Kitor a kommun. Nopcsa az első napokban repülőgépet kerít és kimegy Bécsbe. Singer-strassei lakása a gróf Bethlen István körül csoportosuló ellenforradalmárok találkozóhelye.

Azután lement erdélyi birtokára. Elővigyázatlanul, kíséret nélkül ment ki szaecsal parkjából s egy sereg felbőszített román félholtra verte. Súlyos sérüléssel, csontig terjedő fejsebbel Keresztényfalvára vitték gróf Kendeffy Gáborhoz. Onnan hozták Budapestre. Bevitték egyik ismert szanatóriumba. A beszállítás estéjén gróf Bánffy Miklós meglátogatta beteg barátját. Érdeklődött kezelőorvosánál s az orvos lemondóan intett. Félrebeszél: aziránt érdeklődött, mondotta az orvos, megsérült-e a trigeminusa. «Nem szeretjük, ha laikusok anatómiai kifejezésekkel dobálódznak. Nopcsa ingerülten magyarázta, hogy ő sokat foglalkozott a Dinosaurusok idegrendszerével, sőt előadást is tartott az angol orvosegyesületben.» Erre elvitették.

Gyógyulása lassan haladt, de végre is talpraállt. Ezután ment ki életében utoljára hosszabb időre Angliába. Előadásokat tartott az angol királyi földtani társulatban erdélyi ősgyík-leleteinek paleogeografiai jelentőségéről, — ez egész tudományos munkásságának egyik legszebb terméke — az angol királyi állattani társulatban a madarak repülésének eredetéről, kiépítve másfél évtizedes elméletét, folytatta a British Múzeumnak átengedett erdélyi ősgyíkok tanulmányozását és sokoldalú tudományos működése mellett régi személyes angliai összeköttetéseit nyomatékosan latbavetve, iparkodott politikai izoláltságunkon segíteni.

Visszatérve Bécsbe, megírta gondolatébresztő könyvét: *Die Familien der Reptilien*. Biztos tudomásom szerint a terjedelmes könyvet két hét alatt írta meg. Bármennyire ura volt is tárgyának, két hét alatt formába önteni mindezt csak túlfeszített idegmunkával lehetett. A munkának ez a pihenést nem ismerő, lázas üteme, ez az állandó túlhajtása törékeny testét, túlságosan igénybevett idegrendszerét tovább örölte. Első idegösszeroppanása, vagotóniával súlyosbítva, akkor következett be, amikor első bécsi akadémiai előadásának tárgyával birkózott — kezdő bűvár számára hihetetlen munkával. Ettől kezdve időszakosan, 4—5 évenként, mindig felléptek vagotóniás depressziók. Ehhez járult az erdélyi merénylet, amely katasztrofálissá súlyosbította állapotát.

Közben a kormány följánlotta Nopcsának a Földtani Intézetnek a Lóczy Lajos halálával megürült és éveken át be nem töltött igazgatói állását. Nopcsa hosszas tárgyalások után 1925 nyarán átvette az intézet vezetését. A paleontológus Nopcsa ebben az időben valóságos harakirit követett el: szándékosan a háttérbe szorította mindig domináns paleontológiai érdeklődését, nemcsak azért, nehogy egyoldalúsággal vádolják, hanem azért is, mert az ország akkori helyzetében elsősorban a geológiai nyersanyagok feltárását tartotta szükségesnek.

Az igazgatói teendőket ugyanolyan lendülettel kezdte meg, mint minden munkáját. Csak azzal nem számolt, hogy az adminisztrációt nem bírja el egy férfi, aki nem nőtt bele, aki negyvennyolc éves koráig minden percének szabad ura volt, igazgatói minőségében pedig felelősséggel tartozott a minisztériumnak s ránehezedett egy népes tisztikar tömérdek apró-cseprő napi gondja.

1927 telén újra jelentkezett vagotóniás depressziója. A depresszió egyre súlyosbodott és Nopcsa meggyötört testét ez a roham másfél éven át ágyhoz szegte.

Erre az időre esett a Palaeontologische Gesellschaft budapesti

vándorgyűlése. 1928 nyarán Nopcsa még mindig fekvő beteg volt, ennek ellenére is ünnepi előadással köszöntötte a kongresszust. Karosszékben fogadta a paleontológusokat a Földtani Intézet múzeumának egyik termében. Félórás szabad előadásban vatesi meglátással vázolta fel a jövő paleontológiai kutatásának főproblémáit, hangsúlyozva a paleofiziológiai gondolkodás fontosságát. Felejthetetlen jelenet volt, amint a karosszékben ülő meggyötört szervezet a gondolkodás ormain járt.

Alig tíz éve, hogy Nopcsa 1917-ben megalapozta a paleofiziológiai kutatást. Tíz év alatt kemény és céltudatos munkájával filozófiai magasságokig szárnyalt el és az azóta eltelt nyolc esztendő megmutatta, milyen termékenyítőleg hatott Nopcsa célkitűzése az európai paleontológusokra. Sickenberg és Ehrenberg bécsi, Lozinski krakói, Wilser freiburg/br.-i, Audova tartui paleontológusok egytől egyig az ő nyomdokain haladnak kutatásaikban.

Egyre fokozódó ingerlékenysége és idegrendszerének a kimerülés határához ért túlfeszítése azonban lehetetlenné tették számára a Földtani Intézet irányítását. Apró kérdésekben élesen szembe került jóformán minden hivatalos szervvel és mikor a kormány továbbfolytatott egy általa ellenzett, sokat emlegetett mélyfúrást, Nopcsa lemondott igazgatói állásáról s visszaköltözött bécsi lakásába.

Szűk baráti köre, amely Budapesten és Bécsben körülvette és megrendülve nézte impulzív életének viharos kitöréseit és azt az emberfeletti viaskodást, amely a betegágyon is gyötörte, örömmel hallotta, hogy Nopcsa Bécsben csakhamar talpraállott, annyira, hogy motorkerékpáron bejárta az Alpokat és Itáliát. Ennek az útjának köszönhetjük az Adria történetéről írott szép tanulmányát (1932). Közben folytatja még betegágyán újra megkezdett paleontológiai vizsgálatait: ezúttal elsősorban mechanikai kérdésekkel foglalkozott. Amikor híre jött, hogy Kínában egy különös, eddig ismeretlen gyíkfélét (*Shinisaurus*) fedeztek fel, a nélkül, hogy a leletet látta volna, tisztán rövid előzetes jelentések alapján eldönti rendszertani hovatartozását. Intuíciójának ugyanolyan ragyogó megnyilatkozása ez a kis dolgozata, mint az a jövendölése, amikor a *Struthiomimus* ősgyík végtagjainak alkalmazkodása alapján kimondta, hogy ez az ősgyík tojássevő volt. Hogy mennyire helyesen következtetett 1922 júliusában közzétett tanulmányában, az félév múlva tűnt ki. A newyorki természettudományi múzeum expedíciója a Gobi-sivatagban 1922/23. telén többek között egy halom ősgyík-tojásra bukkant s a lelet tetején ott heverték egy megkövesült ősgyík csontmaradványai. Osborn amerikai paleontológus Oviraptor philoceratops néven írta le ezt a

fogatlan ősgyíkot, amelyet a homokvihar abban a pillanatban borított el, amikor éppen kifosztott egy ősgyík-fészekaljat. Tudnunk kell már most, hogy ez az Oviraptor genus közvetlen rokona a Struthiomimus genusnak, amelyet Nopcsa tisztán elméleti alapon minősített tojásevőnek.

Az utolsó munka, amellyel Nopcsa a Földtani Intézettől elbúcsúzott, vaskos, 700 negyedréteg lapra terjedő kötete Albánia geológiájáról és földrajzáról. Ebben foglalta össze több mint egy évtizedes albániai kutatásainak természettudományi eredményeit. A néprajzi eredményeket már előbb közreadta Berlinben megjelent tartalmas könyvében: *Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanines* címen (W. de Gruyter, 1925). Kéziratban hagyta hátra terjedelmes munkáját az albán szokásjogról.

Amióta Nopcsa visszaköltözött Bécsbe, ritkán találkoztam vele személyesen. Néha felhívott Bécsből telefonon, és valahányszor átutazott Budapesten, mindig részem volt gondolatébresztő beszélgetéseiben. Egyik bécsi telefonbeszélgetésünket külön is meg kell említenem; élesen megvilágítja egész lényét. Késő éjjel megszólal a bécsi telefon: egy Cuvier-anekdotát mondatott el velem, amelyet egy ízben futólag említettem. Épen az amerikai Gilmore-ral polemizált és fel akarta válaszában használni. Ez a kis tréfa megért a számára egy interurbán-beszélgetést.

Amikor Borissiak megírta *Woldemar Kowalewsky*, a tragikusvégű orosz paleontológus életrajzát, felhívtam Nopcsa figyelmét a munkára. Tudtam ugyanis, hogy életrajzokat nem olvas, viszont arról is biztos voltam, hogy Kowalewsky színes élete és tragikumai érdekelni fogja. Úgy is volt. Csakhamar a következő levelet kaptam:

Bécs, 1930 szept. 30.

Köszönöm, hogy figyelmemet a Kowalewsky biográfiára irányította, melyet különben nem olvastam volna.

Schliemann életétől K.-é annyiban különbözik, hogy Sch.-nak sikerült az, ami K.-nak nem sikerült és hogy K. azelőtt, hogy vagyona lett volna, (helyesebben: azelőtt, hogy vagyonszerzésre törekedett volna), már hatalmas izelítőt adott tudományos tehetségéről.

K. jelleme különben Borissiak alapján annyira tipikusan orosz, hogy Tolstoj-regénybe illene.

Kowalewsky önkezelével vetett véget életének. Sejtette-e Nopcsa, hogy rá is ez a végzet vár? Aligha. Különben nem írta volna hozzám tíz nappal tragédiája előtt a következő levelet:

1933 április 16.

Szíves közbenjárása alapján már több mint 2 hete, hogy Kövesligethynek írtam, arra kérve, hogy küldje el nekem a nála levő földrengési lajstromot Bozsvárra. Eddig nem felelt. Amennyiben a lajstro-

mot elküldené, kérem, küldje Bécsbe, mert addig maradok itten, míg e munkát elvégeztem. Most már az angol földrengésekkel foglalkozom. 300 norvég be van fejezve. Nem tudom, áttérek-e a svéd földrengésekre. Ezután jönne a magyar.

A histológiai munkával is foglalkozom, de ez olyan, mint a lekváros hegy, a híres Schlaraffenland bejáratánál. Folyton jön új anyag. A vékonycsiszolatok száma már közeledik az 500-hoz!

Nemsokára a Centralblattban nagyon merész geológiai cikkemet fogja olvasni: Notizen zur Grosstektonik der Erde.

Már nagyon várom a könyvét.

Húsvét vasárnapján tehát még tele volt tervekkel, ötletekkel. És kilenc nap múlva, talán mert idegrendszere érezte egy új vagoniás periódus közeledését, de különösen mivel súlyos anyagi gondok neheztedtek rá, nem tudta tovább elviselni túldolgoztatott, halálra hajszolt testének gyötrelmeit. Április 24-én megírta búcsúleveleit, megkérte Sir Arthur Smith Woodwardot, viselje gondját utolsó, Angliában sajtó alatt levő paleontológiai dolgozatának, egyik legbizalmasabb barátját, Jan Versluys bécsi zoológus-professzort pedig megkérte a dolgozat illusztrációinak elkészítésére. Másnap reggel cselédjét elküldte egy levéllel Versluys-hoz az egyetemre. Nyilván csak azért, hogy magára maradhasson, a levélben ugyanis csak annyi állt, hogy Versluys ne várja aznap délelőttre, egyéb sürgős teendője van. Azután bement albán szolgája és titkára szobájába, akinek előzetesen bromuralt öntött a teájába és két golyót lőtt a koponyájába. Visszament dolgozóasztalához, beült forgószékebe és egyetlen lövéssel kioltotta életét.

Április 28-án reggel 9 órakor szűk baráti köre állta körül kihűlt tetemét a bécsi központi temető krematóriumában. Könyvemet, amelyet annyira várt, már csak ravatalához vihettem el. Amikor magunk előtt láttuk a kicsiny koporsót, amelyben teteme lángokba temetkezett, előttünk állott egy férfiolet, amely lehetett kalandvagyó és az is volt, de mindenesetre egyik legzseniálisabb vezére marad a modern paleontológiai kutatásnak. Ennek a törékeny testnek nem volt része harmóniában: szellemének fáklyája egyre magasabban lobogott és a Nopesa név utolsó viselője túlkorán esett áldozatul a lángoknak: szelleme a lángelme lobogásának, teste a krematórium tüzének.

Lambrecht Kálmán.

IRODALOM.

Csathó Kálmán új regényei.

Csathó Kálmán: *Első osztályon*. Regény. 8-r. 320 l. — *Kluger és Társa*. Regény. I—II. k. 8-r. 190+256 l. Bpest, Singer és Wolfner, é. n.

Csathó Kálmánnak mind a két új regénye úgynevezett *carrière*-regény. Ez a műfaj ma nagy népszerűsége számíthat. Főként a női szívekben ma különösen nyugtalanító lánggal ég a körükből kiemelődő érvényesülés vágya s minél kevésbé nyujt erre lehetőséget az élet, annál mohóbb érdeklődéssel keresik példáit olvasmányaikban. Az írógépes kisasszony-romantika sohasem hal ki, sőt napjainkban talán minden eddiginél erősebb érvényesülésre jut színpadon és regényekben s az átlagos ízlésű közönség annál boldogabban ringatja benne lelkét, minél szegényesebb körülötte az élet.

Csathó Kálmán okos leányai megmutatják, hogy még a mai nehéz világban sem boszorkányság «karriert csinálni» s jól elhelyezkedni. Csöppet sem érzelmesek s végső céljuk: *jól* menni férjhez s anyagilag biztosított, nyugodt pozíciót verekedni ki az élettől. Még a nők legellenállhatatlanabb fegyverére, a szépségre sincs szükségük; általán nem is feltűnően szépek, bár mindig van bennük valami határozottan érdekes; inkább eszességüknek, hidegvérű számításuknak, ravasz taktikázásuknak köszönhetik sikerüket. Csathó Kálmán nem szépíti az életet. Nem azt írja, hogy ábrándos, légiiesen eszményi teremtések a leányok, hanem azt, hogy veszedelmes kis ragadozók, akik elszántan harcolnak a férjért, kenyérért, biztos existenciáért s minél inkább mind a hármat jelenti számukra küzdelmük tárgya, annál elszántabban, leleményesebben s az eszközökben annál kevésbé válogatva. Egyikük egyízben ezzel biztatja magát: «No bizony! Főnomkodással nem fogom sokra vinni.» Bizonyos, hogy a szívükre nem fizetnek rá, de azért alapjában véve jóra való és becsületes leányok, akik nemcsak kiverekedik, hanem meg is érdemlik szerencsésüket. Életrealitásukat még inkább bizonyítja, hogy vidékről indulnak s a nagyváros idegenségében is megállják helyüket és pozíciót tudnak teremteni maguknak.

Az elsőül említett regény hősnője egy szegény nyugdíjas tisztviselő özvegyének leánya. A regény kezdetén épen övétől búcsúzik

a szombathelyi állomáson, hogy nevelőnői állást foglaljon el egy fővárosi előkelő családnál. Azzal az érzéssel válik el tőlük, hogy a szegénységből szökik s a független szabadság felé indul. Már gyermekkorától kezdve titkolt vágy élt szívében a nagyvilági, előkelő, gazdag élet után. Most sem bírt ellentállni a kísértésnek, hogy «életében egyszer, az alatt a rövid idő alatt, amíg a szegénységből a szolgaságba utazik, előkelőnek, gazdagnak, nagyúrinak álmodhassa magát» — s első osztályú jegyet váltott. De kellemetlen csalódás várt reá. Egy makacsul ujságot olvasó úrral utazik egy fülkében, aki egy csöpp érdeklődést sem mutat iránta. Mégis sikerül megszólalásra bírnia s beszélgetésük folyamán élénk rokonszenv támad egymás iránt mindkettejükben. A szemmel láthatóan előkelő férfi elmondja azt is, hogy felesége gyógyíthatatlan beteg, a leány szívében pedig felvillan a vágy, hogy bár ilyen férjet nyerne a sorstól.

Az úr útközben leszáll a vonatról, jelezve, hogy onnan autón megy majd haza Pestre, a leány pedig egy budai előkelő villában találja meg új otthonát, és megtörténik az, aminek több körülmény egybevágása alapján felvillanó gondolatára a leány maga ezt mondta: «Milyen bolond ötlet! Bohózatba való! . . . Ilyesmi az életben nem szokott történni.» Megérkezik kis tanítványának az apja és ez senki más, mint vasúti útítársa, egy Timár nevű előkelő ügyvéd. Nem árulnak el semmit találkozásukból, de igen különös helyzet alakul ki számukra. Egy boldogságra mohón vágyakozó leány annak a férfinak a házába kerül, akit első látásra élettársul kívánt magának. Ellenséges érzéssel kellene lennie úrnője iránt, aki útjában áll boldogságának, de teljes szívéből megszereti a finom, gyöngéd, jóságos lelket. Tudja, hogy gyógyíthatatlan beteg az asszony, kívánnia kellene gyors végét, de lelkének nemessége s az asszony határtalan jósága és gyöngédsége mintegy lelke legforróbb vágya ellen való küzdelemre kényszeríti. Ez a helyzet s ez az erős belső retardálás adja meg első sorban a regény érdekességét, a leány becsületézésének ez az önmaga ellen folytatott keserves küzdelme nemesíti meg, teszi széppé a történetet. S a hálának és szerelemnek, e «viadalmas kettő»-nek ezt a harcát az író sok finom lélektani részletet feltáró elmélyedéssel rajzolja. Itt az író a szórakoztatáson felülemelkedő célt tűzött maga elé. A mulattató elemet inkább az a külső eselszövény szolgáltatja, amellyel az ügyvéd három sógoronője ki akarja túrni a nevelőnőt s a maga számára akarja megkaparintani Timárt. Hadjáratuk azonban megbukik azon, hogy cserben hagyják egymást, átpártolnak az ellenfélhez s annak a szövetségét keresi mindegyikük a másik kettő ellen. Ezt a hadjáratot apró huzavonáiban, óvatos, kis esetepatáiban

írja le a szerző s ebben sok jóízű mozzanat van, végig mulatságos, hogyan «rakja zsebre» vetélytársait az eszes nevelőnő. A sógornők Csathó Kálmánnak legélénkebben jellemzett alakjai közé tartoznak, míg Juliskában, az ügyvéd feleségében, ebben az aranyszívű, hájos teremtésben egyik legszebb női alakját rajzolta meg az író s rajzában helyenként szinte az érzelmes határát érinti, amelytől pedig szereti távoltartani magát. Hősnőjét sem engedi, még lelke jóságának és nemességének legszebb nyilatkozásaiban sem, az érzelmesség terére siklani. Úgyes, céltudatos nőt rajzol benne, aki «megcsinálja» az életét. Tudatossága ritkán ütközik ki, de folytonos éberséggel irányítja viselkedését. Becsületos magatartása mellett is meg-megszólal szívében a kétely, hogy nemcsak másokkal, hanem a maga lelkiismeretével is bújócskát játszik s közben nyitva hagy maga mögött minden ajtót, hogy bármikor akadálytalanul visszavonulhasson. Szépen rajzolja az író, mikor úrnője betegségének keserű napjaiban önfeláldozóan ápolja őt s az igazi szeretet harmatos virága nyílik ki ebben az egyébként számító lélekben.

Hasonló a lelke és sorsa a másik regény hősnőjének is. Tönkrement vidéki úr özvegyének leánya, ki egyetemi tanár nagybátyja támogatásával anyját megtartja vagyonuk egy töredéke megmentésének illuziójában, de ő maga férfias akaraterővel tanul s anyja ellenére is állást vállal egy mechanikai gyárban. Haditerve tulajdonkép nemcsak az állás elnyerésére irányul, hanem arra is, hogy kifogástalan formában ugyan, de rideg céltudatossággal eldiplomáztassa barátnőjétől ennek a vőlegényét. E mellett még egy másik, merészebb cél is lebeg előtte. Ezt így vallja be, mikor már rá lép megvalósításának útjára: «Akármilyen nevetséges, én mikor először betettem a Kluger és Társa kapuján a lábam, arra gondoltam, hogy korlátlan úr leszek ott valamikor . . . Én erre rátettem az életemet! Ezért tanultam, ezért dolgoztam, ezért törtem magam éjjel-nappal . . .» Küzdelmében egy pillanatra sem feledkezik meg magáról. Egy lépéssel sem tér le a becsületesség útjáról, de azért maga is gyakran állapítja meg magáról: «Csaló vagyok, de hát . . .» s maga is csodálkozik, mikor utólag kiderül viselkedéséről, hogy mennyire okos és jószimátú volt: «Hát eunyre ravasz voltam!?» Egy kis frivol játéktól sem riad vissza. S mégsem válik ellenszenvessé egy pillanatra sem, bizonyosságul annak, hogy milyen biztossággal és életigazsággal tudja rajzolni Csathó Kálmán a modern leánynak ezt a típusát. Alapjában véve számító és hideg, bár az ő lelke mélyén is ott ég a vágy egy kis romantika után. De mégis a rideg valóság az első előtte. Eljegyzésük ünnepi ebédeje is kettesben a Margitszigeten számolásban és üzleti terveknek

apróra való megbeszélésében telik el. S mikor ünnepnapnak mondja ezt a napot, restelkedve igazítja helyre : «A mi helyzetünk nem engedi meg, hogy beleszaladjunk a romantikába, még akkor sem, ha szerelemről van szó közöttünk. Sőt akkor talán a legkevésbé.»

A regénynek aránylag kevés szereplője van s ezeket több oldalról igyekszik megvilágítani az író. Szemmel láthatóan nagyon érdekelte az öreg Kluger alakja, a szinte legendásan óvatos és titokzatos bölcs üzletember, akinek nem lehet hazudni, aki előtt nem érdemes titkolózni, aki minden turpisságra rájön. Az üzleti szempont előtte szent, sérthetetlen és megközelíthetetlen, még a saját érzelmei számára is. Óvatos mindenben és a legutolsó fillérig is kicsinyes és makacs. De azért az ő lelke fenekén is izzik a romantikának egy szikrája s a megrögzött üzleti gondolkodásmódnak ezzel való viaskodását jól érezteti az író. A szolid öreg Klugerrel szemben áll nagy stíltre vágyakozó, hazardírozó fia, «egy alapjában véve hiú és ostoba sznob, aki úszik a fiatalok nyegle nagymondásainak áráján. Az ambíciója : társadalmi hiúság ; az életkedve : hazardéria.» Már-már úgy látszik, mintha két nemzedék ellentétét akarná bennük éreztetni az az író ; de amint az apa halála után a fiú veszi át a gyárat, kiderül, hogy benne is ugyanaz a kicsinyesen óvatos kalmárlélek él tovább, amely eltöltötte atyját. Kevésbé élő figura a fiatal mérnöké, akibe a hősnő beleszeret s aki mellett hűségesen ki is tart. Talán ez az oka, hogy szerelmi történetük kissé lassan halad. Az író ezért élénk környezetrajzzal, mulatságos mellékalakokkal nyújt kárpótlást. Közük Csathó Kálmán legsikerültebb epizódfigurái közé tartoznak az előkelősködő, minden lében kanál nagynénik.

Mindegyik regény hősnője az irodalomban meglehetősen gyakori típust képvisel : a nevelőnőt, ki úrnőjévé lesz a háznak, s a hivatalnok kisasszonyt, ki fejévé lesz kenyéradó vállalatának. Csathó Kálmán mégis érdekessé tudta tenni alakjukat is, sorsukat is.

—kys.

Oláh Gábor regény-trilógiája.

Oláh Gábor: *A táltos fiú*. Regény. 8-r. 239 l. Debrecen, Méliusz könyvkiadó vállalat, 1925. — *A Szárnyas Ember*. Regény. 8-r. 223 l. Budapest, Athenaeum, 1930. — *Új evangélium*. Regény. 8-r. 277 l. Budapest, 1931.

Mintha igaza volna Oláh Gábor panaszának, hogy Debrecen homokja reménytelenül eltemeti őt. Gyors egymásutánban látnak napvilágot kötetei, melyeknek nagyrésztét keservesen megkuporgatott «Gábor-fillér»-ein kénytelen kiadni; lírával, epikával, drámával,

versben és prózában — s hozzátehetjük, hogy szépen ömlő, nemes zenéjű versben s színes és ízes, magyaros zamatú prózában — ostromolja immár harminc esztendeje a rideg közönyt. Írói pályájának ezt a sóvár viaskodását és szinte tragikus sikertelenségét panaszolja el *Pokol* című versgyűjteményével együttesen nemrég közrebocsátott *Kiáltó szó a pusztába* című önvallomásában. A keserű lélek kiáradása sok mindent szokott magával sodorni, amin a nyugodt lélek többkevesebb joggal megbotránkozhatik; így van ez Oláh Gábornak ebben az inkább dacos és vádló, mint panaszkodó lélekfeltárásában is. De ha itt-ott visszahökkenünk is, mégis rokonszenvesen kell érintenie bennünket a belőle kiragyogó, szinte minden másról lemondó hivatás-szeretetnek, az irodalom rajongó, szinte aszketikus imádatának s gondolkozóba kell ejteniök bennünket a visszhangtalanságot panaszoló kitöréseknek. Mi lehet az oka, hogy annyi írói jelesség mellett is oly sivár eredménytelenséget kénytelen megállapítani költői pályája zárlatául Oláh Gábor? Kétségtelenül sok minden működött közre ebben, de legelső sorban az a dacos elzárkozottság, amellyel az író valósággal elszigetelte magát az élettől. Ez nemcsak az érvényesülésben vált ártalmára, hanem az alkotásban is. A lírikus még megteheti, hogy elzárkozik az élettől s egészen a maga lelkébe mélyed vagy roskad. Neki sem válik ez hasznára; de hogy' tehesse ezt regények és drámák írója, akinek életet kell ábrázolnia a maga véres valóságában és szakadatlan eleveenségében s embereket kell bemutatnia a legaprólékosabb vonásokra is kiterjedő élethűséggel!?

Oláh Gábornak talán legfájóbb panasza, hogy legnagyobb írói alkotása, önéletrajz-szerű regény-trilógiája sem talált méltánylásra. Kétségtelen, hogy ilyen nagyobbzsabású alkotás joggal elvárhatja, hogy az irodalom tudomást vegyen róla; hogy ez elmaradt, annak legfőbb oka itt is az író elzárkozottsága, még pedig nemcsak abban az értelemben, hogy nem voltak, akik üssék mellette a dobot, hanem abban is, hogy alakjai nem az élet emberei, mintegy légüres térben mozognak előttünk, s az író egész elképzelése souverain fölényességgel hagyja figyelmen kívül az élet lehetőségeit. Az egésznek a koncepciója szinte bántó élességgel érezteti, mennyire életmentes és kisszerű mindaz, amiben egy magánossága várában képzelgő író egy élet nagyszerűségét keresi.

A regény keletkezéséről az író azt a vallomást teszi, hogy elhalt édesanyjának, társtalan élete egyetlen megértő gyámolának akart benne emléket emelni. «Nem tudtam gazdaggá tenni, — írja — nem tudtam boldoggá tenni, míg élt... a régi magyar és régi emberi chablon szerint halála után emeltem neki szobrot... *A táltos fiú*

akkor buggyant föl a lelkemből, mikor még nagyon friss volt bennem a drága halottért való fájdalom. Elvesztettem az egyetlen barátomat, őriző angyalomat a rideg élet vak és vad erdejében — vissza akartam még egyszer sírni velem az elmúlt életemet, át akartam vele még egyszer élni régi napjaimat.» Valóban, a regény forrongó, sokszor zavaros világában ennek az egyszerű, de jóságban gazdag és szeretettel áldott asszonynak a szíve az, mely rendületlenül kitart fia mellett, s hite soha el nem homályosuló vezércsillaga fának.

A regény terjedelmes környezetrajzzal mindenekelőtt hősnének, Bakó Lászlónak örökségét veszi számba s a szülei házat rajzolja, melyből ez világra indul. Magára vonatkozólag ezt a költő így jellemzi: «Nem énekelhetem Ady Endrével: „Jöttem a Ganges partjairól...“ Debrecen pusztáiról jöttem, az elepi és ondódi tanyákról, a Macs-pusztta széléről, a Hortobágy keleti száraztengeréről. Őseimet nem ismertem, még nagyapámat, nagyanyámat se láttam soha. Apám árva paraszt gyerek volt, ostoros fiú civis nagy gazdánál, lovak közt nőtt fel, lovagoknak nőtt fel: a természetes józanság és a szenvedélyes káromkodások lovagjának. Anyám szelíd kis cselédleány volt, a világi hatalmak irtózatossá tiszteletje; s minden kis darab nyomtatott papír elolvasója, minden elolvasott vers könyvnélkül tudója. Apám félévig járt iskolába, anyám egy évig... Később önálló lettem: apám bérkocsis, anyám kenyérsütő... s ekkor születtem én. Mit örököltem az élet legelső lépésőjén vergődő s följebb soha nem jutó őseimtől? Ijedt engedelmességet a fölöttem állók iránt, s elérhetetlen boldogságunkért olthatatlan vágyat. A szabad puszták és a városi nyomtatott könyvek mámoros szeretét. Kibékülhetetlen nagy ellentét kereszteződött bennem: az álmodozó rabszolgák szabadságvágya és az örök munkára szorítottak pihenni nem tudása. Amit az emberek élvezetnek hívnak: az teljesen kiszakadt az életemből... Én tépelődni, gondolkozni, átérezni és mindent kidalolni jöttem a világra.»

A regényben is bizonyos programmszerűséget éreztető módon az ő különös lelki adományának: költői tehetségének erre az átöröklésre visszamutató gyökereit keresi. Érzése szerint sajátos, kettős én lakozik benne: szelidség és gyöngédség, melyet anyjától örökölt, s erőszakosság és dacosság, mely rettenetes atyjáról rászállott öröksége volt. «Ez az ellentétes kettősség határozta meg egyéniségét, — írja regényhőséről — ez az egymással örök harcban álló két szellem támasztott benne oly kaoszt, amelyből új csillagnak kell egykor születnie. Az elemek úgy vegyültek benne, hogy a Szépség fogott kezét az Erővel, Szelidség rimánkodott a Szilajság előtt, a fény és

árnyék viaskodott egymással, hogy a harmadik: a Hajnal kitámadhasson harcukból. Valami harmadik, új Én is lappangott az örökölt részek mögött; ez volt a kitudhatatlan, a megismerhetetlen, amely eldönti sorsát, s megadja majd értékét életének.»

A regény a mult század ötvenes éveiben indul azzal, hogy «két kis magyar találkozik» egy téli hajnalon: egy kis iskolásleány és egy kis ostoros gyerek: Ács Zsuzsika és Bakó Misi. A leányka csöndes, felsőbbbségtisztelő, érzékeny lelkében mohó tudásvágy él. Mindig ott nyugtalanodik benne tanítójának búcsúszava: «Ha fiúnak születnél volna, nagy ember lett volna belőled.» «Ez az agyába égetődött féljóslat, melyet eltévesztett születésével soha be nem telővé rontott, később, asszonykorában, uralkodó hatalommal fog majd fellobbanni azokon a nagy éjszakákon, amelyekén szíve alatt pihegő magzatának sorsát álmodja meg; azok között is egyét, egy fiút, aki az ő eltévesztett és eljátszott jóslatát fogja beváltani gyötrelmesen szép és tragikus nagyszerű életével.» A leány egész életén keresztül afféle «finoman remegő lélek.» Jól érezteti az író a puszta babonájának beszívargását a kis leány lelkébe. Ez vetegeti az ágyat az álmodozó, képzeletével teremtő táltos fiú lelkének. A vallás magasztos szólamai s a babonás lelkek rejtelmes mondásai sajátságos misztikus vegyületben kavarogtak lelkében mint vallásos rajongás, lehűtve a protestáns józanságtól, mint valami mártir-vágy, vágyakozás fájdalom és szenvedés elviselése után, s mint szinte szellemlátó exaltáltság. Cselédsorra kényszerül s keserves megpróbáltatásokon megy keresztül. Majd egy ékesszavú, szép fiatal papba lesz szerelmessé s visszaborzad a gondolattól, hogy szegény embernek legyen a feleségévé, mert hiszen hogy' szülhetné meg ettől az álmaiban nagyrahívott fiút?

De a sors mégis a szegény Bakó Mihállyal párosítja össze. Szelidségének ellentéteül ebben vad, szilaj vér pēzseg; bővérű, vad erejével nem bíró, szertelen indulatú nemzetségből származott. Házasságukat bő áldás kíséri s a szegény asszony folyton arról képzeleg, hogy «talán késői leszármazottja nagy és szent asszonyoknak, akik megváltókat ringattak áldott szívükben». De csak az ötödik gyermekben születik meg a várva-várt fiú, — hat ujjal, szemfoggal, tehát nyilvánvalóan táltos fiú. Más jelek is a gyermek rendkívülsége mellett szólanak, ami az anyát boldog sejtelmekkel tölti el. Féltő aggodalommal s babonás szeretettel övezi a gyermeket, különösen az atya durvasága ellen, ki felindulásában megfojt egy kupecet és pénzből tollasodik, majd végignéz egy kivégzést, s mindez feldúlja az acélember idegzetét, úgy hogy sokszor szinte őrült módjára visel-

kedik. Meggyűlöli s lunátikusnak csúfolja csöndes, magányosságot kedvelő fiát is, kiben korán megszólal a szárny után vágyódás, egyre inkább csak a betűk tündérvilága érdekli. Hamar sejtelmére jut annak, hogy «csillag ég a homlokán, amely emberfölötti emberré emeli». Anyja is mindig arról beszél neki, hogy «táltos-fiúnak született». Elszigetelődik apjától és testvéreitől s a kollégiumot is jó emberek segítségével végzi. Álmodozásaiban már szobrát is ott látja a Nagyerdőn s nem elégszik meg azzal, hogy egykor majd őt emlegetik a Legnagyobb Magyaroként, hogy dicsőítik majd benne a Költőt, hanem dicsőíteni fogják majd benne a Világszellemet, az Istenség incarnatióját. Egyik barátjával így licitálják túl egymást vágyaikban :

— Királynak lenni! — süvölt a barát hangja.

— Istenné válni! — döng a táltos fiú baritonja.

«Úgy élt egyszerű testvérei közt, mint egy távoli fejedelem elveszett fia, akit paraszt emberek találtak meg és neveltek fel.» Apjával meghasonolva hagyja el az érettségi után a szülei házat s Pestre indul, hogy «művész» legyen ; de mivel az nem biztos kenyér, tanári pályára készül. El akar rejtezni egy időre ott, hogy aztán majd egyszer csodálatos híreket halljanak felőle. Az elhivatás érzetével megy : «Az én életem mától fogva nem az enyém, — a nemzetemé ; azért vigyázok rá, hogy tiszta, szent, felséges legyen, mert hogy' néznék szembe Tereintómmal a nagy napon, ha szennyesen és összetörve adnám vissza azt, amit tőle kaptam?»

Eddig tart az első rész. A másodikban Bakó László fölkerül Pestre. «Édes kábulat és szívdobogtató lelkeség hullámain ringatózott, mikor megszokta a főváros örök moráját. Egészen új levegőben érezte magát.» Boldog életörömmel telik el s annak tudatában él, hogy ő «eljegyzett lélek : táltos fiú.» Előbb egy szent egyet tagjai közé jut s lelke a vallás misztikuma előtt tárul ki. Itt szerelmes lesz Szentkirályi méltóságos úr leányába, Eleonóraiba ; de elhivatottságára gondolva, azt tartja, hogy tisztábbnak kell lennie a többi embernél s ezt a tisztaságot a testi szüzességre érti.

Most aztán egészen gyermekesnek tetsző képzelgések következnek. Egy Bethlen grófné azt érzi, hogy Bakó László «az ő lelkének gyermeke... mert vágyainak megfogamzott fia, aki csodálatosképpen 19 éves korában találkozik igazi anyjával.» Erre ráduplicál az, hogy Bakóné is úgy érezte, hogy ez a gyermeke tulajdonképpen nem az ő gyermeke. A grófné aztán fiának fogadja Bakó Lászlót ; oda adja neki hitét, hogy szárnyakat növeljen vele neki, majd nevére iratja palotáját s egy milliót kitevő értékpapirosait. Ily könnyedén iktatja ki az író a szárnyon repülésnek legnagyobb akadályát, a szegénységet. Az álmodozó, szent asszony körében képtelen fantaz-

magóriák tényésnek a nagyrajutott ifjú lelkében : apostoli hivatás-
 érzet, sőt önérzet tölti el lelkét, Isten-fiaának érzi magát, de hogy mi
 alapon teszi ezt, az egyáltalán nem válik nyilvánvalóvá.

Egyszerre aztán társadalomboldogító becsvágya támad : a jövő
 boldogságának kiépítése a boldogtalanság könnyel és vérrel áztatott
 rögein. «Az Emberfölötti Ember óriási fantomja magasodik fel lelké-
 ben, amelyet álmódózó édesanyjától örökölt s amelyet ő Szárnyas
 Embernek nevezett el.» Szónak ez mind igen szép, de semmit se
 látunk megvalósulásukból. A grófné egyszer váratlanul holtan esik
 össze s László érzi, hogy sorsának tartó pillére omlott le. A grófi
 rokonok pört indítanak ellene s mindenféle szennyes gyanúsításokkal
 árasztják el. Mikor megnyeri a pört, «az értelmiség, a szellemiség új
 világarisztokráciáját» akarja megteremteni, — innen az elnyomott
 kis Magyarországból s jelentéktelen, pályakezdő kis emberekkel.
 Griffszárnyakon repülő önhittsége már császároknál, királyoknál
 nagyobbannak látja magát, mikor még voltaképen semmit sem alkotott.
 A kopott, félszeg filozopterből egyszerre a szellemi élet Napoleonja
 lesz, estélyeket ad s mindenkit elbűvöl.

Ebben a fényes életben most különös kacérkodás következik
 a meztelenséggel, megkezdődik László tusája az Érzékiséggel. Kerülni
 akarja a nőt, mert a Szárnyas Ember szárnyát letörné az asszony s
 egyébként is a szerelmi elragadtatás legmagasabb fokát abban látja,
 hogy sohase adjuk oda magunkat annak, akit imádunk, mert a sze-
 relem halála : a testi egyesülés, a házasság. Ezeknek az elveknek
 ellenére is képzelete folyton a nő körül eselleng, a női test nyugtala-
 nítja, folyton vetkezteti a nőket. «Buja szerelmi víziók» emésztik.
 Nagy ünnepélyeken 24 gyönyörű, anyaszült meztelen szűztől vont
 diadalszékér trónusáról szavalja verseit vendégeinek. Ezek a különös
 nőies versek azok, amiket eddig alkotott s amiknek alapján a szellemi
 világarisztokrácia királyává koronáztatta magát. Majd palotája
 parkjában nagy színpadot épített, homlokzatán ezzel a szimbólikus
 felirással : Világ. «Irodalmi szószerék»-nek szánta, «az eszmék színházá»-
 nak ; de politizálásba ártja magát, színházát becsukják, ő izgatásért
 rendőrség elé kerül, majd züllött férfiakkal való barátkozással gyanu-
 sítják meg. Idegessége egyre nő, lappangó üldöztetési mániája kezd
 kibontakozni s halálfélelem gyötri. Egy tengerparti szanatóriumba
 kerül, ahol egy oláh orvosnőkarjai közt végre «tisztá lelke az érzéki
 szerelem vörös tavába hull», mielőtt egy vetélytársát, «aki úgyis
 öngyilkosságra készült», eltette láb alól. A nő el akarja égetni a kék
 tűzében, de a nagy hivatás szava visszaszólítja Pestre, hova a gyil-
 kolás és a viharos érzéki szerelem élményével tér vissza. Itt meg-
 választatja magát a Göncölszékér nevezetű obscurus alakulat obscurus

csillagaival «a szellemi dinasztia királyá»-nak. Ez a mozgolódás veszedelmes politikai szervezkedés gyanánt a rendőrségnek tudomására jut, Lászlót lefűlelik, félesztendeig fogva tartják s aztán kitiltják a főváros területéről. Házát eladja, felszedelőzködik s megy vissza — homokos Debrecenbe.

A harmadik rész tehát azzal kezdődik, hogy László hitevesztetten és boldogtalanul hazaérkezik Debrecenbe. Amint egy szomorú, őszi éjszaka szülővárosa alá ér, az éjjeli csendben kihalt város láttára önvád rohanja meg eltékozolt élete miatt, de egyszerre megint az rémlik föl előtte, hogy hátha ő lesz a mese királyfija, ki a halálra dermedt várost s az egész emberiséget életre kelti. Felvillan előtte a varázsige is : a szeretet. De családját is szétzúllva találja s környezete azt érezteti vele, hogy az élet csúcsáról a tengődés mocsarába zuhant. Az új varázsigéhez még egyet csatol : az örömet. «Szeretet és öröm : ez a kettő az élet. Öröm és szeretet : ez a két vezércsillag.» Ez lesz az Új Evangélium. Gondolatait a világ új szervezetéről könyvbe foglalva kiadja s a könyv hatása gyanánt «új evangélisták» néven szekta alakul mindenfelé s egyik ilyen helybeli gyülekezet, elragadtatva ékesszólásától, elnökévé választja. (Szerencsés kivételként így lett ő próféta a maga hazájában.) Anyja a pappá magasztosulást látja most benne s ebben érzi igazán beteljesültnek álmát és vágyát. Az író azonban háládatlan témába sodorja ez : vallási fejtegetésekbe s az egyház bírálatába, majd a rendőrség kipellengetésébe. Hősét erre előbb az egyház leckézteti meg, majd a rendőrség brutalizálja. Ez az eset felforgatja az egész várost. A társadalom ugyan igazságot szolgáltat Bakó Lászlónak, de mégis csak magánossága szigetére szorul s «a tilalom és a lelketlenség tengere zajlik körülötte». Ingerli családjának örökös jajja és baja is ; szegyélli magát lompos, szegény testvérei miatt, ő, «a szellemi arisztokrácia kikiáltott és fölszentelt fejedelme», aki önmagára vonatkozólag csak úgy dobálózik a király, királyfi, próféta, megváltó stb. szavakkal, úgy hogy nem minden alap nélkül állapítja meg róla a törvényszéki orvosi vizsgálat, hogy nagyzási mániában szenved. Ismét visszatér nevezetesen rögeszméjéhez s «a szellemi arisztokratizmus világhatalmáért» küzd. Ebből nem egészen logikusan következik, hogy lelkesítő beszédet mond az általános választójogért küzdő proletár tömegnek. Utcai harc támad s ebben két ember életét veszti. László önmagát vádolja ezért s börtönbe is záratja magát. Lassanként megrokkban, majd a szegénység is bekopogtat hozzá. Kitér a háború. Ekkor «miért, miért nem», el akarja hitetni megfogyatkozott híveivel, hogy ő a néphit lappangó Rudolf királyfija. Ezért kinevetik. Egyszersmind lázító beszédet mond a kitört világháború ellen. Ezért meg cserben

hagyják. De azért mégis csak kijár neki holta után a szobor a Nagy-erdőn.

A regény tartalmának e terjedelmes bemutatása után fölmentve érezzük magunkat az alól, hogy kritikai reflexiókat fűzzünk hozzá. Az író gyötrelmesen szép és tragikusan nagyszerű életet ígért, de teljes és lehangoló bizonyossággal érezzük, hogy az a pálya, amelyet a regény hőse megfut, egy pillanatra sem érezteti az igazi nagyrhivatottságot s egyáltalán nem is alkalmas arra, hogy ezt éreztesse. Az író folyton a hős rendkívüli nagyságáról, példátlan testi-lelki értékeiről beszél, a nélkül, hogy ezek nyilvánulásából bármit is látnánk. Azt sem tudjuk, miben kívánná láttatni az író ezt a nagyrhivatottságot, mert ennek a hősnek a szerencsétlenkedéseit a nagyság útjául látni és éreztetni vakmerő naivság volna. Semmi olyan tettét, képességét nem látjuk, amely a lángelme közelségét éreztetné velünk. Egyetlen tette az, hogy kinevezi magát a szellemi arisztokrácia fejlődelmévé. Szeretetet és örömet hirdet, de Új Evangéliumának e két erényéből vajmi keveset áraszt maga körül. Nem csak a nagy célt nem látjuk, hisz csupa kisszerűség, amit a hős mível, hanem képességeiből sem látunk semmit, lelki suggestióját pedig egyáltalán nem érezzük. Hogy' akar világhős és világnagyság lenni az, aki önmagával szemben is tehetetlen!? Az egész történet a maga irrealitásában csak azt árulja el, hogyan képzelődik egy magányos, zárkózott költőnek a debreceni homokról felröppenő képzelete az élet örömeiről s raffinált szépségeiről. Nemcsak önéletrajznak irreális; önjellemzésnek még lehetetlenebb.

Az egész koncepciót elhibáztattak, eredményében a szándékkal összhangban nem állónak kell éreznünk. Mindenesetre meggyőzőbb volna, ha a sok külsőség helyett lelkibé tette volna az író a történetet; ha a vágyak és lehetőségek nagy aránytalanságát éreztette volna; ha mintegy a hős vágyaira hangolta volna át az egész történetet, nem pedig valóság és életeredmény gyanánt akart volna éreztetni mindent. Úgy talán közel siklott volna az író felfogása a költőnek mint a falu bolondjának témájához, de mindenesetre valószínűbb és emberibb lett volna. Az önéletrajznak vagy önjellemzésnek efféle romantika és realizmus közt imbolygó formája egyébként igen súlyos költői feladat, mely a költőket sokszor igen különös ötletekre s igen bizarr mesékre csábítja. Mily szeszélyesen különös történetet sző Arany János is debreceni diákkorának jellemzése elé a *Bolond Istókban!*

A regény több méltánylást érdemel részleteiben, mint egészében. A történetnek minden irrealitása mellett is szép és szívünkhöz szóló, hogy' álmodja széppé az életet, hogy' tesz egy nagy hit és vágy

rabjává egy nem közönséges lelket ; rokonszenves a magasságok felé szárnyalása. Sokszor meghökkenítő, mennyire torzítva tükröződik az író lelkében a világ ; de őszinteségében mégis van valami érdekeltő. Itt-ott nyers és izlésben is kisiklik, de különösen debreceni rajzaiban van sok jóízűség és eredetiség is. Maga a hős teljesen elrajzolt alak, hisz maga az író is ezt mondja róla : «Mint álmodozó magyarnak nem a reális élet sínjein futott vonata, hanem a levegőben.» Rajzában nagy tehetétel volt az író számára, hogy egyetemes lángelmét akart benne bemutatni, holott nagyságát semmi téren sem tudta éreztetni. Ellenben az anya rajzában sok gyöngéd és finom vonás ütökzik ki ; mélységes, nagy szeretet az, mely glóriolát fon a regényben e jóságos teremtés feje köré. Az apa mintázásában meg olyan viaskodást látunk, mely a szobrászéra emlékeztet, mikor egy hatalmas márványtömbből egy gigászi alakot akar kifaragni. Egész írói pályáján folyton foglalkoztatta Oláh Gábor képzeletét, hogy «irtózatosan nagyszerű» atyja szertelen alakját s benne mintegy a férfikeményiség szobrát meg tudja alkotni. Több alakjában mintázta meg s mindegyikben figyelemreméltót alkotott. Mindegyikben a szerzőnek Michelangelo titánlelkétől ihletett képelete növelte szertelenre a valóság vonásait. Így lett itt is az egyszerű debreceni bérkocsiból a Nehézlelkű, a Csikorgó fogú, a Rettenetes Bakó Mihály, kit néha örületes élet-hajrá fog el s még ha káromkodik is, «egy kilométer hosszút káromkodik». Sok pompás figura van debreceni alakjai közt ; nyelve is akkor legízesebb, ha ezekről beszél s festegetésükre szinte kedvtelve ontja a sok rokonértelmű és ikerszót. Sok élénk debreceni helyi szín is tarkítja a regényt, így pl. a debreceni Nagytemplom istentiszteletének pompás leírásában. Ezekbe a debreceni elemekbe sok általános érdekű vonatkozást is besző, így pl. Ujházi Ede atyjának, a híres különc és goromba debreceni orvosnak alakját s Zsutai Jánosnak, a szerencsétlen poétának sorsát.

Oláh Gábor maga mondja magát a nagy akarások költőjének. Koszmikus költő akar lenni. A nagy akarat, ha tehetséget feszít, még akkor is figyelmet érdemel, ha nem kíséri teljes siker, ha az író szándéka és az eredmény nincs összhangban egymással.

Kéky Lajos.

Hibaigazítás.

E kötet 254. l. 15. sorában *ha* helyett *a*, a 255. l. 11. sorában pedig *bátorság* helyett *barátság* olvasandó.

Felolós kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája : Ábrai V.

